

משה כרמלי-וינברגר / ספר וסייף

ס פ ר ו ס י י ף

חופש הבטוי והמחשבה אצל עם ישראל

מ א ת

משה כרמלי-וינברגר

מכון סורא ע"י הישיבה אוניברסיטה

ירושלים תשכ"ז ניו-יורק

תוכן הענינים

ix	מבוא
xix	פתיחה
1	פרק ראשון ספרים המוזכרים בתלמוד
12	פרק שני קראים ופרשנים קיצוניים
18	פרק שלישי הרמב"ם ותקופתו
48	פרק רביעי המאה השש עשרה
70	פרק חמישי ספרי הלכה, פילוסופיה וקבלה
115	פרק ששי בצל השבתאות
177	פרק שביעי ועד ארבע ארצות והחרמת ספרים
186	פרק שמיני ספרי השכלה וחסידות
216	פרק תשיעי בהסתערות הרעיונות של המאה התשע עשרה
255	פרק עשירי סדורים ומחזורים
258	פרק אחד עשר ספרים שנדפסו בירושלים
266	פרק שנים עשר עתונים
271	מפתח השמות והענינים

מ ב ו א

חופש הבטוי והמחשבה הוא תנאי קדום לחיים תקינים עלי אדמות. בלעדיו קשה לתאר דימוקרטיה אמיתית. מלחמה ארוכה וקשה התנהלה בעבר ומתנהלת גם בזמננו אנו למען הבטחת חופש זה לבן אדם. כוחות שונים היו מעוניינים לא פעם בהסטוריה להגביל את הזכות הזאת בהתאם לאינטרסים השונים שלהם. מימים קדומים עד שריפת היצירות של יהודים ולא־יהודים בגר־מניה הנאצית עשו הספר והסופר את דרכם בדרך של נחשים וקוצים.¹

בתור דוגמה נזכיר שבאתונה במאה החמישית לפה"ס נשרפו ספרי פרוטגורס והוא בעצמו גורש מהעיר.² באחת ממדינות סין במאה השלישית לפה"ס נתן שליט המדינה הוראות להשמיד כל יצירה בכתב מלבד החיבורים שנושאים בחקלאות, ברפואה או בתיאולוגיה ; ואלה שסרבו למלאות אחרי הוראותיו נדונו לארבע שנות עבודת פרך.³ ברומי במאה הרביעית אחה"ס פעל כבר „צנזור" רשמי. באלכסנדריה במאה השביעית ציוה הקאליף עומר על שריפת ספריה שלמה.⁴

פרק מיוחד הוא היחס של הכנסיה הקתולית אל הספר בכלל ואל היצירות של עם ישראל בפרט. הגבלת חופש הדבור והמחשבה הגיעה לשיאה כאשר פאול הרביעי פירסם בשנת 1559 את „רשימת הספרים האסורים" הראשונה ("Index Librorum Prohibitorum"). ספר שהוחרם על ידי הכנסיה הקתולית היה אסור בפרסום בכל מדינה ובכל שפה. מדפיסים ומוכרי ספרים שהפיצו ספר שנאסר נשאו באחריות ונענשו. הוצאת מהדורה חדשה של ספר שכבר נדפס היתה צריכה לרשיון חדש. חבורים רבים נתפרסמו על

1. J. Hilgers, Der Index der verbotenen Bücher, Freiburg i. Bresgau, 1904; Karl Schottenloher, Bücher bewegten die Welt. (Eine Kulturgeschichte des Buches) Stuttgart, 1951-52. I.-II.

2. Fritz Milkau, Handbuch der Bibliothekswissenschaft, I. Band. Leipzig, 1931. p. 726.

3. Holbrook Jackson, The fear of Books, London, 1932. p. 17-18.

4. בנגוע להשמדת ספריות עיי' : Isaac Disraeli, Curiosities of Literature, New York, 1881. I. p. 100-110.

הכנסיה וחופש הדבור.⁵ מחקרים מיוחדים הוקדשו גם לחקר הצנזורה שהוטלה על ספרים עבריים מטעם הכנסיה.⁶ מאמרים נכתבו גם על פעולות ה„צנזורים המומרים“.⁷

עדיין לא זכתה לתשומת לב הראויה חקר חופש הבטוי והמחשבה אצל „עם הספר“.⁸ מה היה יחסינו אנו אל סופרים ויצירותיהם? האם נתקלו מחברים וספריהם גם בתוך ישראל ביחס חמור וסבלו הגבלות?

בנושא זה אנו דנים בספרנו, „ספר וסייף“. מתוארים בו כמאתים חבורים, שעוררו סערה ומלחמת דיעות בישראל, מהם שהוחרמו והושמדו ורק עותקים בודדים נותרו לפליטה; ומהם שהתגברו על ההתנגדות ולא אבדו.⁹

מתוך החומר שבספרנו נוכל לקבוע:

א. אסורים, חרמות ובפרט חרמות „אדרבה“ מעידים באופן פאראדוכסאלי על קיום חופש הבטוי והמחשבה אצל עם ישראל. החרמות לא פשטו דרך כלל מעבר לגבולות של הקהלות אל קהלות אחרות, אלא אם כן צרפו רבני הקהלות דעתם לדעת המחרימים. לפעמים רבני הקהלות האחרות יצאו בחרם „אדרבה“.¹⁰

ב. דיעות ברורות וחד-משמעיות נשמעו בהגנה על חופש

5. Th. Birt, Das antike Buchwesen in seinem Verhältnis zur Literatur, Berlin. 1882; E. Gagnon, La Censure des Livres, Montreal, 1945; R. Burke, What is the Index? Milwaukee, 1952; Dr. Albert Sleumer, Index Romanus. Osnabrück, 1956; H. Ch. Gardiner, Catholic viewpoint on censorship. New York, 1958.

6. Abraham Berliner, Censur und Confiscation hebräischer Bücher im Kirchenstaate. Frankfurt a.M. 1891; William Popper, The Censorship of Hebrew Books, New York, 1899; ירושלים, משה שטיינשניידר, הרצאות על כתבי יד עבריים, תשכ"ה, עמ' 51-54.

7. Isidor Kracauer, Verzeichnis der von Pfefferkorn 1510 in Frankfurt a./M. confiszierten jüdischen Bücher (MGWJ. 1900); I. Sonne, Expurgation of Hebrew Books the work of Jewish Scholars. Public Library Bulletin, New York, 1942. V; Weinberger Mózes, Indexre tett héber könyvek (Antal : פרסמנו : 8. על נושא זה פרסמנו : 8.

דר. משה כרמלי-וינברגר, ספרים (Márk Emlékkönyv, Kolozsvár, 1943. p. 166-188); מוחרמים במשך הדורות, „פרקים“ (בטאון האקדמיה העברית באמריקה), ניו-יורק, תשכ"ו, עמ' 223-241.

9. על הפסקת הדפסת ספר עברי בגלל סיבות שונות (סכסוך בין המהדיר והמו"ל, שריפה, חסרון כיס וגו') עיין : א. מ. הברמן, הכל תלוי במזל אפילו ספר („ארשת“ ג, עמ' 102-143).

10. בנוגע לחרם ושימוש עיין : „קונטרס עמק ברכה“, ירושלים, תרמ"א ; „קרני רא"ם“, שם, דף א, ב ; א, יג, ב. „שערי צדק“, סלוניקי, 1792, דף עה, א. (ראה גם הערה 53 על עמוד 79).

הבטוי והמחשבה בקרב עם ישראל. הגדול והראשון בלוחמים היה הרמב"ם, שכך כותב באגרתו אל ר' יונתן הכהן: „וטובה גדולה עשיתם עמי אתם החכמים וכל מי שימצא דבר ויודיעני טובה גמלני עד אשר לא ישאר שם חס ושלוש מכשול, שלא נתכוונתי בחבור זה אלא לפנות הדרכים להסיר המכשולים מפני התלמידים דים”¹¹. ובמכתבו אל תלמידו ר' יוסף בן ר' יהודה: „ועוד שלא אתפאר שלא טעיתי מעולם אלא אדרבה מה שנתבאר לי זולת מה שחברתי ומה שכתבתי הן מעצמי הן מזולתי אחזיר בו ממנו בכל דבר בין בחבורי בין במדותי וגו'”¹².

והרמב"ן בפניתו אל רבני צרפת כך מתבטא: „ויהא מקבל בשמחה את כל האדם למען תהיה מחלקתו עם חכמי עירו כמחלוקת בית שמאי ובית הלל הנוהגים אהבה ורעות זה בזה”¹³. ר' משה איסרלש (הרמ"א) בויכוחו עם ר' שלמה בר יחיאל לוריא (מהרש"ל),¹⁴ במאה השש עשרה, הדגיש את חשיבות חופש הבטוי באמרו: „ומכל מקום אדבר נגד רבנים ולא אבוש לומר מה שבדעתי על זה (הכוונה היא ללמוד הפילוסופיה)”¹⁵.

רבנים אחרים כתבו כי יש לכבד את המחבר ואת יצירותיו וכל שכן אין לפגוע בהם. אפילו אם מובאות דיעות שאינן מתקבלות על דעת המתנגד. יש מקום לבקורת, ל„השגות”, אבל אין לזלזל בכבוד האדם: „יש לאדם להזהר הרבה בכבוד ספרי רז”ל הראשונים והאחרונים ומחבריהם וידע יחשוב שכל ספר וחיבור שכתב אחד מחכמינו הוא חלקו שניתן לו מסיני וכבר ארז”ל לעולם יחשוב אדם כאילו בעל שמועה כנגדו, ויירא ויחרד וילפת מלדבר תועה עליו. ואדרבה ישתדל לעולם לשבח ולפאר ולרומם את הספרים ומחבריהם ובזכות זה יצאו כנגדו בעת יציאת נשמתו להליץ טוב בעדו לפני הקב”ה”¹⁶. מאלף הוא יחס הסובלנות של ר' שבתאי בן מאיר הכהן (הש”ך, 1621–1662) כלפי הר' דוד בן ר' שמואל הלוי (הטורי זהב, ט”ז, 1586–1667) למרות הבקורת החריפה שמתח על יצירתו. בהקדמת ספרו „נקודות הכסף” כותב

11. „ספר אגרת תשובת רמב”ם ז”ל”, קניגסברג, 1859, מה, ב.

12. שם, יז, ב.

13. שם, מא, ב; פנית הרמב”ן היא בנוגע לספרי הרמב”ם.

14. ראה בעבודתינו עמ' 32–33.

15. „שו”ת של הרמ”א” (ווארשה, 1883), ט, א (סוף סימן ז).

16. גירונדיניפי, תולדות גדולי ישראל, טריאסט, 1853, עמ' 125.

הש"ך: „אמר המחבר אל יעלה על לב הקורא בספרי זה שמפני שהיה לי ח"ו איזו מחלוקת עם הבעל טורי זהב או יש לי בלבי איזו טינא עליו חברתי השגות על ספרו¹⁷... שנעשיתי אכסניה להבעל טורי זהב והיה אצלי שלושה ימים וכבדתיו כבוד גדול אשר לא יאמן כי יסופר וגם הוא נתכבד בי הרבה עד שנשקני על ראשי ושמה בי ממש כשמחת בית השואבה ואל אלקים הוא יודע ועד שלא חברתי ספרי נקודות הכסף הלז רק לשם שמים לברר וללבן האמת ואני מחלה את פני בעלי התורה כל מי שיודע איזו השגות או תפיסות או קושיות עלי ילקטם לאחד אחד ויחבר מהם ספר רשום בכתב אמת ואם אפשר להודיעני יודיעני ועלי להשיב לו כיד הטובה עלי... כי אין כוונתי ח"ו להתגדר ולהעמיד על דברי וצריכים אנו לקבל האמת ממי שאמרו והאמת מעצמו מוכרע ויורה את דרכו¹⁸ הש"ך מבקש את המבקרים שיבואו ויסתרו דבריו כי האמת היא הדבר החשוב ביותר והיא מתלבנת ומתבהרת על ידי חילוקי דיעות.

עדות לזה הן ההשגות של הראב"ד על הרמב"ם שמובאות ומודפסות בתוך ספרו של הרמב"ם גופו. לא חששו שעל ידי זה יפגעו בכבודו של „הנשר הגדול¹⁹“ הלא הרמב"ם עידד את הבקורת על ספריו כי הוא חייב דעה שכנגד²⁰.

ג. רשיון להדפסת ספר עברי ניתן על ידי רבני הקהילות להגנה מפני שלטונות המלכות והכנסיה.

בסוף שנת 1553 ובתחילת שנת 1554 נשרפו בערי איטליה על ידי הכנסיה הקתולית ספרים עבריים וגם נאסרה הדפסת התלמוד. נציגי הקהילות שבאיטליה התאספו בפירא, ב-21 בחודש יוני 1554, והחליטו כי בעתיד אין להדפיס ספר עברי בלי הסכמת שלשה רבני העיר. ורק אחרי שהשיג המחבר הסכמתם היה יכול גם לפנות אל השלטונות ולהוציא מהם רשיון להדפסת ספרו. ההסכמות שניתנו על ידי נציגי הקהילות אושרו על ידי השלטונות והיו למסמך רשמי שנקרא בבתי הכנסת של העיר. השלטונות יפו את כוחם של נציגי הקהילות, הממונים על בדיקת הספר העברי להעניש ולהחרים את „העבריינים“ וגם לשרוף את הספר.

17. „השגות על הרב ט"ז ב"ד“, הוא „נקודות הכסף“ (פרנקפורט על נהר אודר, תלז).

18. שם בהקדמה.

19. סיני, כרך ג, חוברת ג, עמ' קל.

רבני הקהילות ואלופיהן היו מעוניינים להגן על הספר העברי מפני חמת השלטונות העלולים להשמיד את הספר ולהטיל קנס על מחברו.

ההחלטה שנתקבלה בפיררא בשנת 1554 חודשה אחר כך בשנת 1585 כאשר נציגי הקהילות התכנסו בפאדובה. בכנוס זה

הנח ראיתי את אשר נתעורר הארץ כבוד יעקב בן יצחק הכהן נחמיה
הנקרא אגור אשר אנו וקבץ דיני עבודת היום וכו' וכל אסור והרע
עם כל הגלות אחריה והוא חכור הגותן אברי ספר כמנהגים ופסקים די
היטרים לחוברא ולכן שבתו חתיכתי בצוף דבש אברי בועס הקטן
הזהה הנקרא בסדר ליאון אשר שוכר
משפט התלמוד באור גלותינו בלו בחמדים
עם כי אסור הלומדים והמלומדים היה כחסדי ה' לתת לנו עם שפלותינו ג
לתורה גואל משרש האמת ומשרש עטרת התורה ענודים הוא כרנא ו
רבנא אלוף התלמוד ועמוד ההוראה מאד יעקב לנדא חבר ספר נכבד
ונזכר ונעים לו שירה ראוי שיטבחו ידידים כי בכחו לא חובר מבכז
שנים כולל חמדות ופסקים מעידים על רוב פלפול הדב הנזכר ועל כ
בקראותו בפוסקים אשר אנוש יעשה זאת ובן אדם יחזיק בספר הזה ול
ולא בדברים הבטרידים ואני עבד העברי לחוך עפרות החכמים ומשרת
תלמידם זה שכי יעקב בר דוד פרינצל מברעיליה

מה נאח על

הזרים ודי התורה והתעודה רגלי מבשר ציון שעדים המצוינים בהלכות
הליכות עולם שכלו ארך מבשר שלום שלמות המין האנושי בתורה א
אשר כבעט נשתכחה מאומתנו הישראלית לרוב הצרות כי רבו כבוד
רבו להלי השע' הוותד לנו שחיד אשר הנם קרא בשם מופלא הדור באור
הגולה קרובי ושאר כבוד מאד יעקב לנדא אשר גרבה רחמו אתו
לחבר חבור כולל ומאסף ואנו הכינה כדוב הפוסקים והקראא אל כל מ
מבקש השם אשר בו ימצא צרי לנפשו המטבלת וכדפא לעצמו ובשר
ואני קראתי בו ומצאתיו בלו מחמדים ומום אין בו ועליו ששתי בעל ב
כל הון * והשם יתעל האמץ ידו בנכחים להדריך תורה בישראל צעיד
אנכי ונבזה בן ציון בן החסיד כבוד מאד רפאל דגיש זללה

משפט ה' אבת צדקו יחידו קחא אל אלוה ויעטנו ויחמל על עניו ה
ויקא בשם יעקב דין כובב מיעקב וכאור בוקד יחד לו הטבש להאיר
על פני כל הארץ וגו' כבוד מאד יעקב לנדא חבר והחיד לב ספר בר
בדיני עבודת היום ומעשים דיני אסור ודיר אונר ומאסף כל דעות
רוב הבחורים והוסף בו מדגליות מפיו נטה בו להחמיר ולא להקל ופ
ומעתה אני סוכך עליו לחירות את בני ישראל סאם הנמצא פה העיד ב
גאפולי באורח נטה ללון שפא אנשים נבזה ודאל אישים יצחק בכר
שכנאל ב' חיים זל' ספרד

קטע מתוך ההסכמות שבספר אגור, גפולי רן (1490 ?)

הוחלט שוב שאין להוציא ספר עברי בלי רשות מוקדמת. מעתה
הסתפקו בועד של שני אנשים: הרב של העיר שבה הספר נדפס
ונציג אחד מטעם הקהילה.²⁰

20. W. Popper, The Censorship of Hebrew Books, Pp. 29; Moritz Stern, Urkundliche Beiträge über die Stellung der Päpste zu den Juden, Kiel. p. 174. No. 16.

יש לשער שההחלטות שנתקבלו בשנת 1594 בועד ארבע ארצות בפולין, כמו כן בשנת 1603 בפרנקפורט, ובשנת 1639 באמסטרדם (בעדה הספרדית),²¹ הן תוצאות ישירות של ההחלטה שנתקבלה בפירא ובפאדובה.

באמסטרדם בשנת 1716, שבעים ושבע שנה אחר שנתקבלה ההחלטה הנ"ל על „רשיון מוקדם" (הסכמה), פרסמו נציגי הקהילה הספרדית ההחלטה דלהלן: „לכן גם אנחנו עמדנו על כל הנ"ל וראינו כי כן נאה ויאה, לתקן תקנה בדבר ומעתה ומעכשיו לא יותן בעיר הזאת עוד שום הסכמה וגזירה המעכבת להדפיס או לחזור ולהדפיס סדרי תפילות ומחזורים, בכרך קטן או גדול, כמנהג ק"ק ספרדים וק"ק אשכנזים יע"א, או מנהג קהלות אחרות, באיזה אופן שיהיו, רק כל הרוצה להדפיס יבא וידפיס ויעסוק במלאכת שמים לשמה וחפץ ה' בידו יצליח".²² ההחלטה נוגעת רק בסדורים ובמחזורים. את אלה אפשר להדפיס ללא הסכמה היות שאין בהם שום דבר שעלול לפגוע בלא-יהודים ותוכנם ידוע.

ההסכמה לבשה צורה ופשטה צורה ובמרוצת הזמן שמשה לא רק המלצה על הספר אלא גם הגנה על האינטרסים של המחבר. ההסכמה היתה גם כעין גדר להגן מהתפשטות ספרות הקבלה והשבתאות.²³

21. M. Horovitz, Frankfurter Rabbinen. I. p. 40; Mendes dos Remédios, Os Judeus portugueses em Amsterdam, Coimbra, 1911. 195.

22. יצחק ש. עמנואל, ארבע תעודות בעברית ושתי כתובות מיוחדות מרבני הספרדים של אמסטרדם (עמ' יב (1965) HUCA. Vol. XXXVI).

23. ראה הערה 16 על עמוד 182; ההסכמות הראשונות בתולדות הספר העברי נמצאות בספר „אגור" של ר' יעקב ברוך בהרב יהודה לגדא אשכנזי, גאפולי סביב שנת רן (1490). ההסכמות הן מר' יהודה הנקרא מסיר ליאון, ר' יעקב בר' דוד פרוינצל ממרשילייה, ר' בן ציון בר' רפאל דנויט, ר' יצחק בן שמואל מ' חיים ספרדי מנאפולי, ר' משה בן ר' שם טוב למשפחת בן חביב, ר' שלמה חיים כהן בן ר' יחיאל רפאל, ר' נתנאל בן ר' לוי איש ירושלים. (ראה: קהלת משה, פטרוגראד, תרנג"ע, עמ' 17-18; לפי יוסף פרלס (JQR. Vol. X. (1898) 383) ההסכמה הראשונה ניתנה לספר „הבחור" (רומי, 1518). נראה לנו שההסכמה המודפסת בספר „בדק הבית" (ויניציאה, שסו — 1606) של ר' יוסף קארו היא נושאת על עצמה את הסימנים הבולטים של הסכמה מגובשת. כותרת מיוחדת לה „הסכמת הרבנים", חתומה על ידי שלשה רבנים: ר' בן ציון צרפתי, ר' ליב סרוואל, ור' ברוך בן ר' שמואל. מתחת ההסכמה שם גם הצהרת השמש „אליעזר לוי שמש הק"ק" שפירסם את החרם ביום יג ניסן שס, בכל בתי הכנסת שבויניציאה. (עיין תצלום ההסכמה על עמוד 180; אנחנו מביאים אותו מתוך אדיבות המחלקה היהודית של הגיו יורק פובליק לייבררי שהעמידה לרשותנו גם יתר התצלומים המודפסים בספר זה, מלבד התצלומים של הספרים ה„אגור" ו„ליבליכה תפילה", שהועמדו לרשותנו על ידי הנהלת הספריה של בית

סיבות שעוררו התנגדות לספרים

א. התנגדות אידיאולוגית :

מלחמה בפילוסופיה. רבנים אחדים הגיבו ברגישות נגד הפילוסופיה העלולה להביא מבוכה בלב המוני העם.
התנגדות לקבלה, שלא היתה מובנת לקהל הרחב.
מלחמת חרמה נגד השבתאות שבאה לקעקע את היסודות של קיום האומה.

מלחמת הרבנות בחסידות.

התגוננות בפני הסתערות ההשכלה ותקונים בדת.

ב. התנגדות מטעמי הלכה :

ספרי פסקים והלכות שהיו למורת רוח הרבנים או מפרשי ההלכה.

מחברים או ספרים שהיה בהם פגם, כגון שהמחבר המיר את דתו או שהספר נדפס בשבת.

סדורים ומחזורים שהוכנסו בהם ^{אוצרות התורה} שנויים.

ספרי אירוטיקה וליצנות.

התחרות מחברים ומדפיסים.

ג. התנגדות מטעמי פוליטיקה :

מלחמה באמנציפציה.

התנגדות לציונות.

נגד ספרים לא רצויים נקטו באמצעים קלים וחמורים :

א. אזהרה :

הרחיקו את הקוראים מן הספר ברמז ובלשון רכה. בתור דוגמה נצטט דברי ר' יהודה חייט (במאה השש עשרה), שכותב בסוף הקדמת פרושו ("מנחת יהודה") אל הספר, "מערכת האלהות" מר' פרץ הכהן ב"ר יצחק²⁴ : "ומפני שראיתי בגליל הזה (הכוונה לאיטליה) נשתטחו ספרי הקבלה המבולבלים הדעת הנקי ראיתי

המדרש לרבנים מיסודו של ש. שכטר למרות התנאים שבהם היתה הספריה אחרי השריפה הגדולה שפקדה אותה ביום כח גיסן תשכו.)

24. מנטובה, שיח (1558) ; גרפס גם בפיררא באותה שנה.

להזהירך על הספרים אשר מהם תשמור רגליך ולהעמידך על אשר תשלח ידיך החכם האלהי רבי יצחק בן לטיף ז"ל אשר חבר ספר השמים והעולם וצרור המור וספר גנזי המלך דבריו בהם יקרים מפנינים אבל בדברים הנוגעים אל חכמת הקבלה רגלו אחד מבחוץ ורגלו אחד מבפנים ולכן קצתו תראה וכלו לא תראה".

ב. אסור קריאת ספר :

אסור מפורש הוטל על עיון וקריאה בספר. „ספר המחברות“ של עמנואל הרומי הוא דוגמה קלאסית, לפי השלחן ערוך, לספרים אסורים.²⁵

ג. חרמות :

האמצעי החמור ביותר היה החרם שהוטל על ספר או על מחברו. על חומרת העונש נוכל ללמוד מתוך העובדה שאפילו ספרו של אדם מוחרם היה אסור אם כי לא הכיל דבר פסול.²⁶ לא נדפס גם ספר של רב שזלזל בנדוי שעליו הוכרז בשם רבני העיר.²⁷

ד. השמדת ספר :

קרה שספר נשרף, הושמד בפרט במאה התשע עשרה. והסיבה לכך שהחרם בעצמו לא היה כבר נשק מועיל כבדורות קדומים. וגם השלטונות התנגדו להטלת חרם ובשמושו.

*

בחקירת שאלת חופש הבטוי והמחשבה אצל עם ישראל אין לשכוח את התנאים המיוחדים שבהם ניהל עם ישראל חייו מני אז שנשמטה אדמת המולדת מתחת רגליו. חיי כל עם על שני יסודות מבוססים : מולדתו ורוחו. במלחמת הקיום של עם ישראל בגולה משענו היחיד, יסוד קיומו הוא תורתו. על עם ישראל לשמור עליה בארצו ועל אחת כמה וכמה בגלותו. מנהיגי העם השגיחו ושמרו על הקנינים הרוחניים המיוחדים של העם כדי להבטיח עתידו. בהתחשב עם תנאי זה עובדה מפליאה היא בתולדות התר-

25. אורח חיים, הלכות שבת, סימן שז, סעיף טז.

26. זו עמדתו של הגאון הרב פולטני בר' אבא שכיחן בפומבדיתא בשנות 842-858 ;

עיין „שערי צדק“, סלובינקי 1792, דף עה, א, שער ד, סי' יד ; ראה גם „דרכי משה“ ליורה דעה, סימן שלד, סעיף ז.

27. גירונדיניפי, תולדות גדולי ישראל, עמ' 147, סי' כט.

בות האנושית כי בתוך העם היהודי, במצבו הקשה שרר חופש הבטוי והמחשבה יותר מאשר אצל עמים אחרים למרות השמוש בנשק החמור של החרם.

שיטת עבודתנו היא לפי סדר כרונולוגי, מתקופת התלמוד עד ימינו אנו, מתוך כוונה להבליט את קווי ההתפתחות במלחמת הדיעות. לא הסתפקנו רק בתאור הביבליוגרפי של הספר ונסינו לעמוד על הסיבות שעוררו התנגדות לספרים מסוימים. עקבנו כמו כן אחרי גורל הספר והיחס אליו בדורות הבאים, כי לא פעם השתנה היחס השלילי לחיוב לאחר שבוטל החרם במרוצת הזמן או חלף טעם האסור.

„ספר וסייף ירדו כרוכים מן השמים“²⁸.

לפעמים הסייף פגע בספר ועל הסופר היה לצאת למלחמה ולהתגונן, אבל בדרך כלל הספר התגבר על החרב. עם סיום דברי אכירה נא תודה לכל אלה אשר עזרו לי בהוצאת ספר זה לאור.

עלי לציין בהכרת תודה את עזרתן של הקרנות: „קרן גוסטב וורצוילר (היו"ר: הרב דר. מכס גרינולד), „קרן לוציוס נ. ליטאור“ (הנשיא: מר הארי סטאר), „קרן הזכרון למען תרבות יהודית“ (חברי ההנהלה: מר מרק אובילר, דר. ליאון שאפירו ומר שלמה טרשנסקי).

יעמוד על הברכה „המכון למחקר ולהוצאת ספרים סורא“ (על יד הישיבה אוניברסיטה) בראשותו של הרב הפרופ' דר. ש. ק. מירסקי, שבחסותו נדפס הספר.

רחשי תודה מיוחדים לדר. יצחק ריבקינד (ניו-יורק) שלווה את מחקרי בהתענינות המאפיינת רק אותו. לא רק שהפנה תשומת לבי לפרטים חשובים, העיר לי על השמטות, אלא לקח על עצמו גם את הטרחה לכתוב דברי פתיחה.

יזכרו לטוב מנהלי וצוות עובדי הספריות בניו-יורק שסייעו בידי כל פעם שפניתי אליהם: המחלקה היהודית של ניו יורק

פובליק לייבררי (המנהל: מר אברהם ברגר), הספרייה של בית המדרש לרבנים מיסודו של ש. שכטר (הספרן הראשי: דר. מנחם שמלצר), הספרייה „מנדל גוטסמן“ שעל יד הישיבה אוניברסיטה (בהנהלתו של מר ישראל יעקב דינסטג).

ויבואו על הברכה חברי וידידי שטרחו בלטוש ושיפור כתב היד: הפרופ' דר. אברהם דוקר, דר. אלעזר הורביץ ודר. מאיר חבצלת.

ולבסוף עלי לציין שבלי עזרתה ועידודה של אשתי שרה (לבית גינס) שתחי' ספק שהייתי יכול לברך על המוגמר.

משה כרמלי-וינברגר

אוצרות התורה

ניו-יורק, סיון תשכ"ו

פ ת י ח ה

אין קץ לחקר ומדע הספר, כשם שאין קץ לעשית ספרים. רעיון מוצלח הגה המחבר הרב דר. משה כרמלי-וינברגר ופרי הגותו — ספר חדש ומחדש, מקורי וראשוני, מרתק בתכנו, מאלף ומושך את הלב כאחד.

שם הספר הוא מליצי אמנם ספר וסייף, משמעו סייף הנעוץ בספר, ספר על ספרים אסורים, שנפסלו לבוא בקהל. באחת: ספר הכולל ומשקף את המאבק לרוח האדם העולה למעלה, בספרות ובחיים. יש הרבה מן הדרמטיות והטרגיות בתוך הספר; אירועים מזעזעים במלחמת הרוח, בהאבקות על חופש המחשבה והדבור; על הבעה ללא ריסון וכבלים, ללא איסורים והגבלות, לפי שמוגדר בכותרת המשנה של הספר „חופש הבטוי והמחשבה אצל עם ישראל“.

הספר כולל שנים עשר פרקים. מבנהו כרונולוגי מתקופת התלמוד עד ימינו אלה. הוא ספר מקיף, דן במאתים ספר בערך; כל-בו של אמונות ודעות, זרמים ותנועות ועל כולם — חבל אישים מרכזיים ודברי דורות.

עבודה רבה שקועה בדפי הספר, התמדה ועמל של עשר שנים. ואיזו שנים! הלוא המחבר הוא שריד ופליטה-השואה וחיו — הרפתקה ארוכה של חיים תלויים מנגד.

כמובן, שלא כל הפרקים שווים, כשם שלא כל הספרים הם בני גושפנקא אחת. כל תקופה וספרה, כל תנועה וספרה. כל ספר ומזלו, כל ספר — מאבקו ונפתוליו.

לא הרי הצנזורה הגויית כהרי הצנזורה היהודית הפנימית. הזיקוק הנוצרי שימש בעיקר להגן על הנצרות והנוצרים, ברבות השנים גם כתריס נגד מרדנות כלפי המלוכה ומלכים. הזיקוק היהודי — מכוון היה לשמור על עקרי היהדות ועקרי אמונה: מציאות הבורא, תורה מן השמים ובחירה חפשית; מביאת המשיח עד תחית-המתים; מהשגחה פרטית עד השארת הנפש.

וכל דור עמד והעמיד על עקרוניו. ובספר — עוברים לוחמי הרוח והמצפון. תקופה-תקופה וגבוריה; שכבה-שכבה וחוזיה.

אין הספר זקוק להמלצה ולהסכמה. תוכנו ותוכו הססגוני, רב-ההקף והידיעות — עדותו. הספר פתוח, בודק גנזי נסתרות, באני רק לבחון פה ושם גנזי נגלות, להעיר ולהאיר, ללבן ולהבהיר אי-אלה מקומות, שהניח לי המחבר מקום להתגדר.

*

ההתנגדות לתרגום הגרמני של התנ"ך וההתנגדות ל„ביאור“ הן באמת שתי התנגדויות מיוחדות. הראשונה מקורה בראיית הנולד של ר' יחזקאל לנדא ה„נודע ביהודה“, שראה בתרגום המני-דלסוני אמצעי ללימוד הלשון הגרמנית „וזה מושך לקרות בספרי הגוים כדי להיות בקי בלשונם“.

הוא חזה מראש. די לקרוא את הערכת צונץ של תרגום מנדלסון, בנאומו למלאת מאה שנה להולדת רמ"ד, על המהפכה הגדולה שעשה תרגומו, בפחות מיובל שנים, בין יהודי אשכנז, הן בהפצת והשרשת הלשון הגרמנית (האך דויטש בלע"ז) והן לשרש מתוכם את הדיאלקט האידי-הגרמני ולבער מקרבם את נושאי-הלשון, הרבנים והמלמדים, בני ליטא ופולין, דוברי אידיש. צונץ קורא לריבולוציה זו בצהלת נצחון: „Die Verbannung der oest-lichen Barbarei.“¹

ההתנגדות ל„ביאור“ נבעה ממקור אחר, על שבחרו להם בעלי-הביאור נתיבות חדשים בפירושיהם ונטו מן המסורת המקור-בלת. בלשונו של פנחס הלוי איש הורוויץ בעל „הפלאה“: „לומר קבלו דעתי ופירושי על התורה בלשון עלגים ותשליכו כל דברי חז"ל הגמרא ומדרשים ומפרשי התורה הנחמדים“ (להלן עמ' 187-188).

כדי להדגים את דבריו יבוא חדוד, שרווח בין החרדים, ויפרי-שם. „באמת בעלי ה'ביאור' לא חדשו הרבה משלהם, כי אם לקטו ושמו בכליהם מבאורי אחרים. כל באור ובאור כשהוא לעצמו קשה למצוא בו איזה פגם דתי, אבל הם סדרו באופן כזה, עד שהגיעו למשאת נפשם... הנה למשל האמונה בביאת המשיח.

1. Dr. L. Zunz, *Gesammelte Schriften*, Berlin, 1876, II, 110. פרטים נוספים ראה מאמרי „יהואש' תנ"ך איבערזעצונג — אין ליכט פון דער צייט“. די צוקונפט, פעב. 1937, 87-86. שם, אגב, הזכרתי את ה„מחאה מאגודת הרבנים“ נגד הדפסת תרגומו של יהואש בעתון ושהוא צריך „לעבור תחת בקורת ועד חכמים מומחים ונאמנים למסורת“ ומבלי להדפיס את שם המפורש ככתבו. הרבנים הסתפקו במחאה, אבל לא באיסור.

רש"י מבאר את הכתוב 'עד כי יבא שילה' על משיח, והרשב"ם מבאר אותו על זמן אחר. נגד זה באר הרשב"ם את הכתוב 'דרך כוכב מיעקב' על מלך המשיח ורש"י מבאר אותו על דוד. בין כה וכה וגם ברש"י וגם ברשב"ם יש זכר בתורה לביאת המשיח. ומה עשו בעלי הבאור? הם בארו את הפסוק הראשון כרשב"ם ואת הפסוק השני כרש"י ובין כה וכה אין ב'באור' כל זכר לביאת משיח...²

*

בפיסקה „חוברת נגד רפאל ציבידאל" (עמ' 64-65) מזכיר המחבר את ענין דף יד בשו"ת מהר"ם מלובלין (סימן יג) שהשמיטו ממנו קטע שלם והדפיסו אותו מחדש (הערה 86). גוף התשובה נשתייר, אלא טעמים ידועים חייבו זיקוק חלקי. והנה אירע לפני למעלה משמונים שנה, שהשמיטו תשובה שלמה והחליפו אותה לגמרי באחרת. ספר בן שתי תוצאות הוא שו"ת שערי דעה, מהדורא קמא, להרב חיים יהודא ליב מסאסניצא, לעמבערג, תרלח. תוצאה א כוללת סימן ב, „בענין בחור ^{אצרות התורה} הגלימניזיא הכותבים בשבת אם יש ליהרר ממגע יינם דישראל המחלל שבתות ה"ה כעובד כו"ם". התשובה ערוכה לר' שמעון שפירא בראדוויץ. בתוצאה ב' החליפו סימן ב בתשובה אחרת: „בחדש אלול תרמה נשאלתי ממופלגי תורה בק"ק פפד"מ יע"א וביחוד ידידי הרב החו"ב המהולל מ' יאקב פוזנא נ"י אם יכול איש ישראל לצאת ידי חובת מ"ע דשמיעת קול שופר באופן שישמע מרחוק ע"י כלי הטעלעפאן שנתחדש בקרוב".

הודות לתאריך תרמה נראה שהשנוי בא כעבור שמונה שנים בערך, אחרי שנדפס הספר. אז הדפיסו מחדש את הדף א' (השונה באותיותיו ובניר משאר הספר) והחליפו את תוכן התשובה. למה

2. יצחק גיסגבוים, עלי חלדי, וורשה, תרפט, 95-96. נחמן שמן מביא, כאשר שאלו את הרבי ר' צדוק מלובלין: „מה פסול מצא בבאורו של מגדלסון?" ענה: „כל פרשן שאינו מביא פירושו של רש"י על הפסוק „ואני בבואי מפדן" הוא אפיקורוס". כוונת הרבי היתה, כפי שמסביר שם שמן בטוב טעם, בנדון השמטת דברי רש"י „שעל פי הדיבור קברתיה שם שתהא לעזרה לבניה כשיגלה אותם גבזראדן והיו עוברים דרך שם יצאת רחל על קברה ובוכה ומבקשת עליהם רחמים" — פירוש שהיה מלווה גם בניגונו העצוב צובט הלב, שהשפיע על ילדי ישראל בכל הדורות, היה יותר מדי רגשי ולאומי בשביל מגדלסון, אב ההשכלה ומאמין באמנציפציה. (דאס געזאנג פון חסידות, בוענאס איירעס תשיט, ח"ב, 261-263).

בחרו להחליף דווקא תשובה זו באחרת? קרוב לוודאי שגם דעת הקהל, דעת המוזגים אנשי ראדוויץ, הכריעה. אמנם היינאים לא נפרטו בשמותיהם והשואל מזכירם סתם, בכל זאת הרי הם גלויים וידועים לכל בני עדתם וראו בתשובה זו עלבון לעצמם. ולא רק עלבון, אלא יש בכל השאלה גם חשש של קפוח פרנסה. וכיון שהתעוררה אז שאלת הטיליפון, דחו, מפני צורך השעה, את השאלה הראשונה והדפיסו במקומה את התשובה האחרת, שהיתה יותר אקטואלית. אין ספק שהנימוק הכלכלי גרם לחלופין. במפתחות נשאר תוכן הסימן ללא שנוי כמו בתוצאה א. הרב הקדוש ר' נטע שלמה שליססעל הי"ד, ראבד"ק מונקאטש, בתשובתו על שאלת טיליפון לענין שבת ויום טוב ולכל דבר שבקדושה: „לענין תקיעת שופר, קידוש, הלל, מגילה, ברכו וקדושה“, מביא כבר את שתי הוצאות של „שערי דעה“, אך מסתפק הוא „ולא אדע איזה תשובה קבע באחרונה ולעיקר“³ — ולא עמד על הבדל התאריכים, שנת הדפסת הספר תרל"ח וזמן השאלה בנדון הטיליפון „בחוודש אלול תרמה“.

*

בין כל סוגי הצנזורה שנכללו בספר וסייף, יש להבליט את הסוג והוא — העריכה. מובן מאליו, שאין המדובר כאן על עריכה ספרותית, לשונית וסגנונית. הכוונה לעריכה רעיונית, שיש בה יותר מאבק צנזורה, שעורך כופה על הסופר והחוקר את השקפותיו, לא כל כך על ידי הוספה כעל ידי השמטה, מחיקה או שנויי-לשון.

דברים כאלה נשארים בדרך כלל בין הנסתרות, בינו לבינו, בין העורך והמחבר. לעתים רחוקות מאד מצאה תעלומה כזאת הד בפומבי. הנה שני מקרים אופייניים.

בעל האוצרות, יהודה דוד אייזנשטיין, הדפיס בשנת תרעט אוצר דרשות. בו הכניס גם מדרשות ר' יצחק ניסנבויס הי"ד. וזה מה שכותב הרי"ן במכתבו אלי: „הספר 'אוצר הדרשות' עשה עלי רושם מדכא. לקח לו עשרה ספרים עתיקים ובחר מהם דרשות — האם ככה הוא הטעם של הדרשנים באמריקה? אבל אם דרשות

3. ירושת פליטה, קובץ תשובות מגדולי מדינת הונגריא אשר רובם נהרגו על קדושת השם בשעת הגזרה התש"ד ה. י. ד. בודאפעסט, תשו, סימן י, עמ' 19.

אלו הוא דבר התלוי בטעם, הנה מיסוד שלו, כלומר: לקחת דברים של אחרים ולפרסמם, להוסיף עליהם ולגרוע מהם, גם לתת בפיהם דברים המתנגדים לכל תוכן הדברים האלה. הוא באמת 'סקנדל', שראוי הוא בעל האוצרות להלקות עליו. תמיהני, איך עברו על מעשה זה בשתיקה? — — — היום קבלתי מכתב גלוי מאת מר אייזנשטיין, ובו נאמר, שאתה הראית לו מכתב התרעומות עליו... מר אייזנשטיין כותב שמצא בדרשותי 'דברים' שאינם מתאימים עם אמונת ישראל האמתית. על זה אינני יכול לעבור בשתיקה וכתבתי לו היום, כי יפרש לי את הדברים האלה. גם כתבתי לו, שאם באמת כן הוא ולכן שנה אותם, הלא עשה אותי בזה לגונב את הבריות, מה שאינני רוצה כלל. אך האם כדאי לבוא אתו בוכחים על ענינים כאלה? אינני יודע את האיש, אף כי יודע אני את שיחו".⁴

מכאן אתה למד, שאין לסמוך בעבודה מדעית על הטכסטים שהדפיס בעל-האוצרות, שעשה בהם כבתוך שלו והרשה לעצמו לשנותם כעולה על רוחו ולפי השקפותיו. בכל פעם צא ובדוק את הדפוסים הראשונים.

ליום הזכרון הראשון של ח. נ. ביאליק פירסם אבא בלושר הי"ד (תרכח — תשה) פרק זכרונות מענינים „ביאליק בולוז'ין" במאזנים, תמוז תרצה (כרך ד, חוב' ב, עמ' 120-136).

באותה שנה הדפיס בלושר את זכרונותיו בקובנה בחוברת מיוחדת, בת 47 עמוד בשם קצת פרטנציוזי: חיים נחמן ביאליק בולוז'ין, וולוז'ין בביאליק, זכרון לחבר-ישיבה, שהיה ואיננו עוד, ולישיבה שהיתה ואיננה עוד.

זכורני, שהשוויתי את שני הפירסומים ראיתי ונוכחתי, כי חלו בין דפוס לדפוס לא רק שנויי לשון וסגנון אלא גם השמטות, שעשו עלי רושם כצנזורה משכילית.

ברי, כי השנויים וההשמטות הניעו את המחבר להדפיס את מאמרו מחדש, כמו שיצא מתחת עטו. בשעת כתיבת שורות אלה, לא יכולתי, למרות חפושי בספריות שונות, להשיג את החוברת, כדי לבדוק את הפרטים ולהדגים את האמור בהבאות. יהיו הדברים לזכרון ולמשמרת.

ר' חיים ליברמן מצא דף שנגנז, בו התנצלות מר' אברהם דאנציג בסוף הקדמתו לספרו חכמת אדם: „והנה לא נמצא בחיבור זה מדברי מחותני הגאון רשכבה"ג מו' אלי' חסיד, והוא לסיבת כי שמעתי דבת רבים המתרעמים עלי שהשגתי עליו באיזה מקומות בחיבורי חיי אדם — — — ובודאי טפי ניחא להגר"א מה שאני מפלפל בדבריו ממי שהוא אומר שפיר קאמר — — — ולכתוב דבריו אף אם לא יהי' נראים לי זה לא אוכל, ולכן אחזתי במדת השתיקה להסיר תלונתם מעלי והם עתידים ליתן את הדין כי מנעו נחת רוח להגר"א לפלפל בדבריו".⁵

בעל „חיי אדם" כבש את השגותיו על הגר"א בצער ובהבעת מחאה, שלא זו דרך התורה המקובלת ש„זה בונה וזה סותר והתלמיד חולק על הרב".

*

המחבר הרב הוא רב כולל. איש הספר ושריד הסייף. רב זכויות להצלה. בדרך נס ניצל ונשאר בחיים,⁶ המוקדשים לתורה וחכמה ולהוראה; להעמיד תלמידים לחקר השירה העברית בהונ- גריה⁷ ואחרון אחרון — הספר „הכולל" שלפנינו, רב-ערך ורב-ענין ספר וסייף — יד ושם להוריו הקדושים הי"ד. הספר מונח עתה לפני הקורא והחוקר העברי, יעיין בו, ילמוד ויבוא על שכרו, שכן דרישה וחקירה.

יצחק ריבקינד

טו מנחם אב,
תשכו

5. „בעל 'חיי אדם' והגר"א מווילנא", קרית ספר, ירושלים תשכב, כרך לו, עמ' 413-414. רח"ל מעיר שם, כי התנצלות זו בשנוי נוסח גדפסה במקום אחר והוא גם מביאה בהפרטת השנויים.

6. ראה מאמר הכרוניקה שלו „שואת יהודי צפון טראנסילוואניה" (בתוכן שם מאמריו הוא: „צפון טראנסילוואניה בימי השואה ונסיונות הצלה") בתוך: ידיעות יד ושם, ירושלים, ניסן תשכז, מס' 32, עמ' 19-8. כמו כן: The Tragedy of Transylvanian Jewry. Jeru- salem. Yad Vashem Bulletin No. 15; August 1964 (Elul 5724), p. 12-27.

7. עיין חיבוריו: „התפתחות השירה העברית באונגאריה", ארשת, כרך ה, עמ' 368-417; „משוררים עבריים בטרנסילבניה", סיני, כרך גז, עמ' קמ"קנט. כל זה אמור אחרי השואה. לפני כן הרבה לפרסם מאמרים ומחקרים בעברית, הונגרית, רומנית עד שהביבלי- גרפית שלו, עד היום, מחזיקה בערך מאה ערכים. חבל שלא הדפיסה בתור נספח בספר זה.

פרק ראשון

ספרים המוזכרים בתלמוד

הספרים החיצוניים הם החיבורים הראשונים שנתקלו בהסתייגות. בספרים אלה אין קדושה. ר' עקיבא קבע בצורה ברורה שאין לקרוא בספרים החיצוניים וזו לשונו: "ואלו שאין להם חלק לעולם הבא... ר' עקיבא אומר אף הקורא בספרים החיצוניים, כגון ספרי בן סירא וספרי בן לענה, אבל ספרי המירס וכל ספרים שנכתבו מיכן והילך הקורא בהן כקורא באגרת, מאי טעמא ויותר מהמה בני הזהר עשות ספרים הרבה אין קץ (קהלת יב, יב), להגיון ניתנו, ליגיעה לא ניתנו".¹

המונח "ספרים חיצוניים" כלל לראשונה את הספרים אשר לא צורפו לכתבי הקודש, כגון: ספר בן סירא, ספר טוביה, ספר יהודית, ספר חשמונאים א"ב, ספר היובלים, חכמת שלמה ועוד.² הם אינם מטמאין את הידים, לפיכך אין מקום לנטילת ידים לפני ואחרי הקריאה בהם.³ יותר מאוחר הורחבה הגדרת "ספרים חיצוניים" גם על ספרים אחרים. הרי"ף ורש"י חושבים על ספרי "מינים". זה מתברר מפרושו של רש"י למשנה (שבת קטז, א) ופני משה בירושלמי (סנהדרין י, א): "ספרים חיצוניים: ספרי מינים, כגון ספרי אריסטו וחבריו ודברי הימים שלהם שאין בהן תועלת ודברי חשק ושיר של עגבים שאין בהם חכמה אלא אבוד הזמן בלבד". לפי הרמב"ם⁴ "ספרים חיצוניים" הם ספרים שנכתבו על ידי עובדי עבודה זרה. בנוגע לספרי "בן לענה" מתעוררת השאלה: לאלה ספרים התכוון ר'

1. ירושלמי סנהדרין, דף נ, א (הוצאת דפוס גלעד, תשט). בנוסח אחד במקום "בן לענה" כתוב "בן לעגה" (עיין: Jerushalmi Fragments from the Geniza (Ed. L. Ginzberg) p. 262, I. 18; שאול ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים, תשכג, 230-232. ובירושלמי סנהדרין, דף מח, ב (פרק י) כתוב: "ואלו שאין להם חלק לעולם הבא האומר אין תחית המתים מן התורה... ואפיקורוס. ר' עקיבא אומר אף הקורא בספרים חיצוניים".

2. א. כהנא, הספרים, Oxford, 1913; O. Charles, Apocrypha and Pseudepigraph. 1966: מ. ז. סגל, מבוא המקרא, א"ד, ירושלים, תשך. החיצונים לתנ"ך, תל אביב, 1966: מ. ז. סגל, מבוא המקרא, א"ד, ירושלים, תשך.
3. ידים ג, ה. בנוגע לשאלת טומאת ידים עיין: א. ביכלר, עם הארץ הגלילי, ירושלים, תשכד. כמו כן: "הגרן", כרך ב, 74-66; ג, 39-30; ד, 26-5; ה, 69-56.
4. הלכות עכו"ם ב, סעיף ב ("ספרים רבים חברו עובדי כוכבים... צונו הקב"ה שלא לקרות באותן הספרים כלל ולא נהרהר בה ולא בדבר מדבריה").

עקיבא כאשר הדגיש שהקורא בהם אינו זוכה לעולם הבא? זאת ועוד: היתכן שיחול אסור על קריאה בספר בן סירא שהתלמוד מצטט ממנו. ובנוגע לספרי המירס "הקורא בהן כקורא באגרת", פרוש הדבר שיותר להשתמש ולקרוא בהם.⁵ לפי באורו של רש"י — ש"ספרים חיצוניים" הם ספרי מינים — נשאלת השאלה: מי הם "המינים"? לפי גרסה אחת "מין" הוא יהודי, שנבדל מהצבור היהודי, וכל ספר שנכתב על ידו ואפילו ספר תורה, אסור להשתמש בו.⁶ ואין הכוונה לספרים שתוכנם "מינות", כי אם אפילו ספר שאין בו שום פגם אלא שנכתב על ידי "מין" אסור להשתמש בו.⁷

לפי דעה אחת המלה "מין" הוא קיצור של "מלשינין" או אפשר מלה ערבית: מן=לשקר.⁸ לא פעם שמשה המלה "מין" ככנוי לצדוקי.⁹ ישנה סברה שהיא קיצור המלים: "מאמין ישו נוצרי", ואין הכוונה ליהודים; או לגנוס-טיקאים, שלא מאמינים במעשה בראשית ובמעשה מרכבה.¹⁰ אחרים רואים ב"מין" יהודי-נוצרי או כותי.¹¹ רש"י¹² בפרושו למלה "מין" חושב על פילוסוף, או על "משרתים לעבודה זרה".

דבר אחד ברור: ספרים שנכתבו על ידי אנשים אלה היו אסורים: "כתבו (ספר תורה) נכרי יגנז" (גיטין מה, ב); "ספר תורה תפילין ומזוזות שכתבן צדוקי כותי... נכרי מומר פסולין" (מנחות מב, ב); אפילו ספר תורה, שנכתב על ידי מין "ישרף בדליקה בשבת ואין מצילין אותו"; לא רק שאין מצילין אותו משריפה אלא שר' טרפון מוכן לשרוף אותו; כך מתברר מהתלמוד: "הגיליונין וספרי מינין (נ"א: צדוקי) אין מצילין אותן מפני הדליקה אלא נשרפין במקומן הן ואזכרותיהן. מאי לאו גיליונין דספר תורה? לא! גיליונין דספרי מינין. השתא ספרי מינין גופיהו אין מצילין, גיליונין מבעיא? הכי קאמר: וספרי מינין הרי הן כגיליונים גופא. הגיליונים

5. עיין: דר. א. קוהוט, "ערוך השלם" חלק ה, דף רגז (מהדורה שניה, וינה, תרפ"ו).

6. עיין: W. Bacher, Le mot "Minim" dans le Talmud, Revue des Etudes Juives XXXVIII. Pp. 38. (להלן: REJ). W. Bacher, Die Agada der Tannaiten, Strassburg, 1903, II, p. 36 Note 6. בנוגע להגדרת ה"מין" ראה: תשובות הרמב"ם ירושלים, תרצד, עמ' 361, סי' מו. החלוץ, חוברת ז, עמ' 80-89.

7. H. Graetz, Gnosticismus und Judenthum, Krotoschin, 1846. Pp. 14; M. Friedländer, Der vorchristliche jüdische Gnosticismus, Goettingue, 1898.

8. J. Levy, Neuhebräisches und Chaldäisches Wörterbuch, Leipzig, 1883, III, 104a.

9. שם.

10. M. Friedländer, op. cit., p. 68; H. Graetz, op. cit., p. 16, Note 11.

11. REJ, XXXVIII. Pp. 42.

12. שבת קטז, א.

וספרי הצדוקים אין מצילין אותם מפני הדליקה. ר' יוסי אומר בחול קודר את האזכרות שבהן וגונזן והשאר שורפן. אמר ר' טרפון אקפח את בני שאם יבואו לידי שאני אשרוף אותם ואת האזכרות שבהם, שאפילו אדם רודף אתריו להורגו ונחש רץ להכישו נכנס לבית ע"ז ואין נכנס לבתיהן של אלו שהללו מכירין וכופרין והללו אין מכירין וכופרין.¹³ לפי רש"י מדובר ב"ספרי מינין, משרתים לעבודה זרה, וכתבו להן תורה נביאים כתובים כתב אשורית ולשון הקודש" ולא רק שהיה אסור להשתמש בספר תורה כזה כי אם גם שרפו אותו. לפני השרפה חתכו ממנו "האזכרות" וגנזו אותן, ואת השאר שרפו. בספר תורה שנכתב על ידי מין, שחזקה עליו שלשם עבודה זרה כתב אותו, האזכרות לא נתקדשו. וברור שלא עשו מאמצים כדי להציל זכר תורה כזה מדליקה: "אין מצילין אותן לא מן המפולת ולא מן המים לא מדבר המאבדן".¹⁴

בפרוש רבנו חננאל (שבת קטו, ב) נמצא נסוח ברור שהמדובר בספר זורה, שנכתב על ידי מין. אבל אם היה רק בשימוש של המין, ויכול להיות, שנכתב על ידי אחר, אז יש לגנוז, כאלו היה נכתב על ידי נכרי. כך יוצא גם מדבריו של רב נחמן (גיטין א"ה ה"א) שספר תורה שנמצא ביד נכרי קוראין בו דלמא לגנוז, אמר רב נחמן נקטינן ספר תורה שכתבו מין ישרף, כתבו נכרי יגנוז, נמצא ביד מין יגנוז, נמצא ביד נכרי אמרי ליה יגנוז ואמרי ליה קורין בו. ספר תורה שכתבו נכרי תניא חדא ישרף ותניא אידך יגנוז ותניא אידך קורין בו, לא קשיא, הא דתניא ישרף ר"א הוא, דאמר סתם מחשבת עובד כוכבים לע"א, והא דתניא יגנוז האי תנא הוא דתני רב המנונא בריה דרבא מפשרוניא: ס"ת תפילין ומזוזות שכתבן (מין) ומסור¹⁵ נכרי עע"א ועבד אשה וקטן וכותי וישראל מומר פסולין, שנאמר וקשרתם וכתבתם, כל שישנו בקשירה ישנו בכתיבה וכל שאינו בקשירה אינו בכתיבה. והא דתניא קורין בו האי הוא, דתניא לוקחין ספרים מן הנכרים בכל מקום ובלבד שיהיו כתובין כהלכתן.

מדברי הגמרא מתברר שהחמירו בספרים שנכתבו על ידי יהודים "כופרים", והקלו בספרי תורה שנכתבו כהלכה על ידי אחרים, אפילו על

13. שם; בנוסח הבלתי מצונזר כתוב "און-גליון". עיין: W. Bacher, Die Agada der Tannaiten. II, p. 36, Note: 6; תוספתא, מועד (בהוצאת ש. ליברמן) ניו-יורק, תשכב, עמ' 57.

14. שבת קטו, א; W. Bacher, ibid; REJ, Pp. 38; בנגזע ל"אזכרות" ראה: מ. גוטמן, מפתח התלמוד, בודפשט, תרע"ז, חלק ב, 186 (הערה א); לפי הרדב"ז (שו"ת ח"ב, סי' תשע"ד) אסור לשרוף ס"ת שנכתב ע"י קראי.

15. לפי רש"י: מסור=מלשין; במנחות מב, ב, במקום מין מוזכר "צדוקי" (ספר תורה תפילין ומזוזות שכתבן צדוקי כותי נכרי עבד אשה וקטן ומומר פסולין).

ידי עובדי כוכבים. זו דעתו של ר' טרפון, אשר סבר שיש לשרוף ספרי תורה שנכתבו על ידי מינים יחד עם "האזכרות", כי הם גרועים מעובדי אלילים.

ספר בן-סירא

בעיני ר' עקיבא ספר בן-סירא¹⁶ הוא דוגמא טובה לספרים חיצוניים. בכתב יד של ילקוט שמעוני¹⁷ מוצאים אנו שהספר בן-סירא נחשב לספר מין: "ר' אומר הקורא בספר ב"ס כקורא בספר מינין". בכתב יד אחר¹⁸: "ר'י אמר בספר (ספר) בן-סירא נמי ספרי מינין הוא". הסיבה לכך אולי שספר בן-סירא שלל את רעיון תחית המתים; המשנה (סנהדרין צ, א) שבהקשר אליה אומר ר' עקיבא שאסור לקרוא בספרים חיצוניים, מדברת בענין תחית המתים, ואלו שאין להם חלק לעולם הבא האומר אין תחית המתים מן התורה... ר"ע אומר אף הקורא בספרים החיצוניים, והקטעים בנוגע לתחית המתים הושמטו למשל מהתרגום האשורי של ספר בן-סירא.¹⁹ בפרוש אחד של ר' אברהם אבן ירחי (כתב יד) כתוב²⁰: "ואצ"ל אותם הבחורים אשר מדרך מוסר יצאו אשר לא שמעו ולא ראו וכתבו להם ספרים באהבת הנשים ובמרמתן (ובמראתן) ובלחישתן אין לי חלק בהם לא מדובשתן ולא מעוקצתן וראוין] לכותבהן לגנוזם, כי המכתבים עמל כתבו... והקורא בהם עונשו כקורא בספרים החיצוניים שאין להם חלק לעולם הבא, ומאן נינהו ספרי מינין, ואף הקורא בס' בן-סירא במקומות מועטין שיש בהם הבאי ודברי שחוק, וע"כ אמר לו לא לאדם להתעסק בהם". גם ר' יוסף²¹ צרף את ספר בן-סירא לספרים חיצוניים, ורש"י מנמק שם את דבריו של ר' יוסף: "שיש בו דברי הבאי ובא עליהם לידי ביטול תורה". הרמב"ם מצדיק את הדבר בזה כי בן-סירא "היה איש שחיבר ספרים יש בהם התולים

16. רשימה ביבליוגרפית ראה: ראובן מרגליות, "ציונים ביבליוגראפיים", "ארשת" כרך א, עמ' 423-424, מס' 1086.

17. S. Schechter, The Quotations from Ecclesiasticus in Rabbinic Literature מפליא הדבר שילקוט שמעוני (JQR: להלן) 1891, Pp. 682. עצמו מצטט ספר בן סירא. (למשלי פרק ד, פסוק ה: "ובין גגידים תושבך...")

18. Ibid. p. 691; 699. Note: 25.

19. מ. צ. סגל, ספר בן-סירא השלם, ירושלים, תשיג, דף 29-31; סיבות אחרות מביא א. גייגר במאמרו: "Warum gehört das Buch Sirach zu den Apokryphen?" Zeit-schrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Leipzig, 1858, Pp. 536.

וראה: מ. צ. סגל, ספר בן סירא, דף 45-46; 3; JQR, 1891, Pp. 684, Note: 3;

21. סנהדרין ק, ב.

מענייני הכרת פנים אין בהם טעם ולא תועלת, אלא אבוד הזמן בהבל כגון אלה הספרים הנמצאים אצל הערב מספורי דברי הימים" (בהקדמה לפרק "חלק" בסנהדרין).

אין להחזיק בספר בן-סירא בבית: "כל המכניס לתוך ביתו יותר מכ"ד ספרים מהומה הוא מכניס בביתו, כגון ספר בן-סירא וספר בן תגלה".²² בנוגע לצטוטים מבן-סירא הנמצאים בתלמוד והמעידים שהשתמשו בו למרות האסור,²³ קשה לקבל את הדעה שיש לקרוא במקום בן-סירא "בן סטדא".²⁴ מתקבל על הדעת ההסבר השני, שלפיו הבחינו בין שני סוגי "קריאה" שהיתה מקובלת: א. קריאה בצבור, ב. עיון בספר ביחידות. בצורה ברורה הוגדרה דרך הקריאה גם לגבי הספרים החיצוניים: "להגיון ניתנו, ליגיעה לא ניתנו".²⁵ מותר לקחת ספר חיצוני ביד ולהגות בו על ידי קריאה עצמית, אבל אין להשתמש בו בבית הכנסת ולהתייגע בו על ידי לימוד מעמיק. גם ממקור אחר נובע שהיו קיימות שתי דרכי קריאה. מסופר, למשל, על דרך הלימוד לילדים: "ת"ר, כשחלה ר' אליעזר נכנסו תלמידיו לבקרו, אמרו לו רבנו למדנו אורחות חיים ונזכה בהן לחיי העולם הבא, אמר להם הזהרו בכבוד חבריכם ומנעו בניהם מן ההגיון, והושיבום בין ברכי תלמידי חכמים".²⁶ רש"י מפרש: "אין להרגיל אותם יותר מדי במקרא, משום דמשכא" התלמידים שמעו ולמדו תורה מפיו רבם ולא על ידי קריאה עצמית. לפיכך לא ראו אסון בקריאת ספר בן-סירא בבית או לצטט ממנו פה ושם, אבל לא הרשו לפתוח את הספר ברבים וללמדו. כך מתברר גם מהתלמוד גופו: "אמר ר' יוסף מילי מעלייתא דאית ביה דרשינן להו". הסבר רש"י: "דרשינן, כלומר אמרינן להו בפרקא ומשמעינן להו לכולי עלמא... כך הלשון של ספר בן-סירא".²⁷ אבל לקרוא ממנו בצבור היה אסור.

22. עזריה די רוסי: מאור עינים, ווילנא, תרכ"ג, עמ' 69; מ. צ. סגל, בן-סירא השלם, דף 46.
23. מאור עינים, עמ' 68-76; שו"ת הרשב"א (הוצאת בני ברק, תשי"ח), עמ' קן, סי' תיד כותב: "שאם היות בו קצת דברים נאיפ עד שהביאום חכמינו בגמרא... ולפי שיש בו דברים בטלים אסרו להגות בו".
24. דר. יוסף קלוזנר, ישו הנצרי, ירושלים, תרצ"ג, עמ' 10-13.
25. ירושלמי סנהדרין, דף ג, ב.
26. ברכות כח, ב.
27. סנהדרין ק, ב; עיין מ. צ. סגל, ספר בן סירא השלם (האסור על הקריאה בספר בן סירא), עמ' 45-46.

ספרי דבי אבידן ודבי נצרפי

בכמה מקומות בתלמוד²⁸ מוזכרים ספרי "דבי אבידן" ו"דבי נצרפי". גם לגביהם שאלו את השאלה אם יש להציל אותם מדלקה או לא. וזו לשונם: "בעי מיניה יוסף בר חנין מר' אבהו, הגי ספרי דבי אבידן מצילין אותם מפני הדלקה או אין מצילין. אין ולא ורפיא בידיה. רב לא אזיל לבי אבידן וכ"ש לבי נצרפי, שמואל לבי נצרפי לא אזיל לבי אבידן אזיל".²⁹

לפי פרושו של רבינו חננאל מדובר בספר תורה, שהיה נמצא בין הספרים שבבי אבידן ובבי נצרפי והיה ספק האם נכתב ספר התורה, שהשתמשו בו במקומות הנ"ל, על ידי יהודי, ואז יש להצילו מאש. "בי איבדן" ו"בי נצרפי" הם מקומות, חצרות שבהם "היו מתקבצין חכמים ונבונים מכל אומה ונושאים ונותנים בדברי חכמה".³⁰ בבי נצרפי נמצאה גם עבודה זרה וספרים מחכמות שונות, ובהם השתמשו האנשים שהתאספו שם לשיחות ולדיונים.

ש. קראוס,³¹ ש. י. רפפורט,³² ל. גינצבורג,³³ א. קוהוט,³⁴ רואים במקומות הנ"ל מרכזים שבהם התרכזו מינים ונוצרים לויכוחים. בנימין זאב בכר משער שספרי דבי אבידן הם ספרי מינים.³⁵ ה. שטרק חושב שהשם "אבידן" הוא זהה אולי עם בית "Odeion".³⁶ יש גם סברה כי "בי אבידן" היא העיר Bezabde קרובה לנהר חדקל, ו"באוצרתה" היא Nicephorium על יד הפרת.

28. שבת קנב, א; עבודה זרה יז, ב; מת, א, וכן בתוספות ערובין עט, ב; פ, א.

29. שבת קטז, א.

30. רבינו חננאל, שבת קטז, א; "דבי אבידן. חצר ידועה ויש בה ספרי חכמות מכל אומה, ויש בה ספרי תורה קדש ונביאים וכתובים כתובים בלשה"ק ומפני שאינו ידוע מי כתבו או ישראל או זולתן אמרו על ר' אבהו שהיה הדבר רפיא בידיה להורות עליהן להצילן או לא. וזה (בי) אבידן היו מתקבצין שם חכמים ונבונים מכל אומה ונושאים ונותנים בדברי חכמה וכן בי נצרפי. מהו בבי נצרפי, היתה שם ע"ז. וגם רש"י מסביר: "ומקום שמתווכחים שם קרי ליה בי אבידן" (שם).

31. בי אבידן = "בי מובדה" שהוא שם של מאגי; או "אביידס" (שם יווני) מייסד כת.

בי נצרפי = "בי נצרני". S. Krauss, Das Leben Jesu nach Jüd. Quellen, Berlin, 1902, Pp. 255. S. Krauss, Synagogale Altertümer, Berlin-Wien, 1922, p. 31.

32. ערך מליון, פראג, 1852, כרך א, דף ז, 259.

33. "בי נצרפי" שם של מקדש פרסי, (Louis Ginzburg, Beiträge zur Lexicographie des Jüd. aramäischen, p. 22. Festschrift Adolf Schwarz zum siebzigsten Geburtstage, Berlin, 1917, p. 329.)

34. "אבידן" אולי "אביון" (קוהוט, ערוך השלם, כרך ב, דף מו).

35. W. Bacher, Die Agada der Pal. Amoräer, Strassburg, 1896. II, 97. Note: 4; ליבוש לעף: "בי אבידן ובי נצרפי", החלוץ, חוברת ב, עמ' 101-100. ש"ר ב"השחר", ויען, תרכט, עמ' 111-114 (חלק שני).

36. H. L. Strack — P. Billerbeck, Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrash. München, 1928. Vol. I, p. 38; 95-96; 985; Vol. IV, p. 770.

37. R. Travers Herford, Christianity in Talmud and Midrash. London, 1903. p. 166.

דבר אחד ברור, שחז"ל היו נמנעים מלהכנס למקומות אלה ולא השתמשו בספרים שהיו מונחים בספריות של "בי אבידן ובי נצרפי"; ואפילו ספר תורה שהיה כתוב כדין אבל היה בספריה שבמקומות הנ"ל היה מוטל בספק אם מותר להשתמש בו או לא. הספרים ש"בבי אבידן ובי נצרפי" נכתבו בוודאי על נושאים פילוסופיים, או הכילו אמרות שונות של מינים, של "הנוצרים הראשונים", או של אנשי כת שונים שהתווכחו עם חז"ל. אפשר כי לסוג זה של ספרים שייכים גם ספרי "בן לענה" ("בן לעגה") או "בן יענה", וכמו כן ספרי "בן תגלה". לגבי "בן סטדה" קיימת גרסה שהוא זהה עם ישו.³⁸

ספרי יוונים

ענין "ספרי הומירוס" (הומיר) העסיק מאד את החוקרים³⁹ (מ. שטיינשניידר נותן רשימה ביבליוגרפית על כך).⁴⁰ דעות ופירושים שונים הושמעו במשך דורות לפתרון השאלה: האם באמת מדובר במשורר היווני; האם אליו התכוון ר' עקיבא כאשר התיר לקרוא את ספריו כאדם "שקורא באגרת". צדקו אלה שזיהו את "הומירוס" עם המשורר היווני הומיר (Homer) שיצירותיו היו ידועות גם בארץ ישראל.⁴¹ העמדה התקיפה והאיסור החמור בנוגע לחכמה היוונית מעידים על ההתעניינות החזקה בתרבות היוונית ובשפתה שהיתה אצל היהודים ואשר הלכה והתחזקה בפרט בתקופת הסליוקים. עם התפשטות התרבות היוונית, גדלה גם ההתנגדות לה. בעיני הצדוקים, שהיו קרובים לתרבות ההלניסטית יותר מכל יהודי אחר, היה ערך רב לספרים שנכתבו על ידי יוונים, ובפרט על ידי הסופר היווני המפורסם ביותר; והם התלוננו שאין מעריכים את ספרי הומירוס כראוי. הצדוקים הלהוטים אחרי התרבות היוונית התפלאו שספרי הומיר "אינן מטמאין את

38. צ. פ. חיות, "בן סטדה", "הגרין", כרך ה, עמ' 33-37; החלוק, חוברת ט, עמ' 23-24. Ben-STDA, Atti Congresso internazionale di Scienze Storiche. XI. (Roma, 1904), p. 199-205; Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums (XXXV להלן: MGWJ), p. 285. (1886), על ספרי "בן תגלה" ו"בן סטדה" עיי' לעיל הערות 22, 24.

39. Dr. G. Kohut, Talmudical Miscellanies I: Sifre Homeros, Books of Entertainment (JQR, 1890-91, Pp. 546).

40. M. Steinschneider, Miscellen. Central-Anzeiger für jüdische Literatur, 1891, Pp. 132; Dr. L. Blau, A héber bibliakánon. Magyar Zsidó Szemle, Budapest, 1902, p. 333.

41. ל. גינבורג, שרידי ירושלמי, ניו-יורק, 1909, 262-263; שאול ליברמן, שם, 230-232; Strack-Billerbeck, ibid. Vol. IV, (Exkurses) 408.

הידיים".⁴² רצונם היה שבני ישראל ימצאו "קדושה" גם בספרי הומיר, אבל העמדה הרשמית היתה: "וספרי הומריס, שאינן חבבין אינן מטמאין את הידיים"; עמדת החכמים היתה, שאין ערך לספרים היווניים ואין החכמה היוונית מביאה תועלת לאדם, ויש להתרחק ממנה. בן דימה, בן אחותו של ר' ישמעאל, הציג את השאלה בביה"מ האם מותר לו להתעסק בחכמה יוונית, מכיוון שהספיק ללמוד את כל התורה כולה.⁴³ באותו ענין פונים גם אל ר' יהושע בשאלה האם מותר ללמד את הבן יוונית.⁴⁴ והתשובה לשתי השאלות: "בשעה שאינה לא יום ולא לילה". אין עדיין איסור מפורש, רק רמז שאין להקדיש זמן להתעסקות בתרבות יוונית. אם מישו קורא בספרים יווניים קריאה חטופה אין אסון בזה, כמו שאין חטא בהוראת השפה היוונית לבת ישראל.⁴⁵ אבל יחד עם זה יש להזהר ואין להקדיש זמן יקר, המיועד ללמוד התורה, לעיון בספרים יווניים. "בין השמשות" (לפי רש"י: דבר שלא יהא בעולם)⁴⁶ יכול אדם לקחת ביד ספר הכתוב בשפתו של הומירוס.

היתה הגבלה בשמוש השפה היוונית, ורק בשעת הדחק השתמשו בה. ובדלית ברירה התירו. כך למשל בזמן תרגום התורה ליוונית, לפי בקשתו של פטולומיאוס פילדלפוס, אמר ר' יהודה אף כשהתירו רבותינו יוונית, לא התירו אלא בספר תורה ומשום מעשה דתלמי המלך.⁴⁷ היום שבו הושלם התרגום היווני של התורה הוא יום חושך, אבל לא היתה באפשרות החכמים למנוע פעולה זאת.⁴⁸ בתרגום זה לא השתמשו בבית הכנסת ולא קראו ממנו, אלא גנזו אותו.⁴⁹ קיימת דעה שלא הסתפקו רק בגניזתו אלא גם הוחרם.⁵⁰ בספרות התלמודית אין ציטוט ישיר מתרגום השבעים.⁵¹ אבל נמצאים שם פתגמים שלמים מהספרות והלשון היוונית, ואפילו מספר הומיר עצמו. דבר זה מעיד על השמוש בלשון היוונית ועל התפשטותה של הספרות ההלניסטית.

42. ידים ד, ו: "אומרים צדוקים: קובלין אנו עליכם פרושים שאתם אומרים כתבי הקודש מטמאין את הידים וספרי הומריס אינו מטמא את הידים".

43. מנחות צט, ב.

44. ירושלמי פאה ג, א.

45. שם. (ר' אבהו בשם ר' יוחנן מותר לאדם ללמד את בתו יוונית מפני שהיא תכשיט לה.).

46. מנחות צט, ב.

47. מגילה ט, א.

48. מסכת סופרים א, ז.

49. שבת קטו, א: "כל כתבי הקדש מצילין אותן מפני הדליקה בין שקורין בהן ובין שאין קורין בהן אע"פ שכתובין בכל לשון טעונים גניזה".

50. H. B. Swete, An Introduction to the Old Testament in Greek, Cambridge, 1902, p. 29; 30; 41.

51. שאול ליברמן, שם, 36.

בקרב האוכלוסיה היהודית. בהקשר לזה מעניינת הודעתו של ר' שמעון בן גמליאל: "עיני עוללה לנפשי מכל בנות עירי; אלף ילדים היו בבית אבא, חמש מאות מהם למדו תורה חמש מאות למדו חכמת יוונית ולא נשתייר מהם אלא אני כאן ובן אחי אבא בעסיא".⁵² מדבריו יוצא כאילו היה קיים בית ספר שבו התעסקו בחכמה יוונית.

התרבות היוונית עשתה את דרכה אל הציבור היהודי; בגלל זה גם לחמו בה: ארור אדם שיגדל חזירים וארור אדם שילמד לבנו חכמת יוונית.⁵³ הצעקה המרה הזאת הושמעה בסוף ימי החשמונאים, בשעת מלחמת אחים בין הורקנוס ואריסטובולוס: "ת"ר, כשצרו מלכי בית חשמונאי זה על זה, היה הורקנוס מבחוץ ואריסטובולוס מבפנים; בכל יום ויום היו משלשלין דינר בקופה ומעלין להן תמידין; היה שם זקן אחד שהיה מכיר בחכמת יוונית, לעז להם בחכמת יוונית, אמר להן כל זמן שעוסקין בעבודה אין נמסרין בידכם. למחר שלשלו להם דינרים בקופה והעלו להם חזיר, כיון שהגיע לחצי חומה נעץ ציפורניו, נודעוזה ארץ ישראל ארבע מאות פרסה. אותה שעה אמרו ארור אדם שיגדל חזירים וארור אדם שילמד לבנו חכמת יוונית... והאמר ר' בארץ ישראל אלוהינו הקדוש למה, אלא או לשון הקדש או לשון יוונית... לשון היוונית לחוד וחכמת יוונית לחוד. וחכמת יוונית מי אסירא, והאמר רב יהודה אמר שמואל משום רבן שמעון בן גמליאל מאי דכתיב עיני עוללה".⁵⁴

הקטע הזה מעיד על התפשטות התרבות היוונית בקרב עם ישראל. כבר היו אנשים בקיאים בשפה היוונית ולא היה צורך בלשונות אחרות, למשל בשפה סורית, כי תושבי ארץ ישראל השתמשו "בלשון הקודש או בלשון היוונית".⁵⁵ מסיבה זו נבין עמדת חכמינו בנוגע לשפה היוונית, שלא ראו בעיניים יפות את ההתעניינות בספרות ובחכמה היוונית והיו מוכנים גם לשרוף ספרי הומירוס.⁵⁶ אין ברכה בקריאת ספר הומיר אפילו קריאה קלה. ולמרות התנגדות עזה זו לא היה יכול הישוב בארץ ישראל, אחרי חורבן בית שני, לעמוד בפני הלחץ הגדול של התרבות היוונית, וזו הטביעה את אותותיה גם על שפתינו. בקיסרי היו יהודים שקראו קריאת שמע ביוונית.⁵⁷

52. סוטה מט, ב; בבא קמא פג, א.

53. בבא קמא פב, ב; סוטה מט, ב.

54. מנחות סד, ב.

55. סוטה מט, ב.

56. "אמר ר' שמעון בן לקיש הרבה מקראות יש שראויין להשרוף כספרי מירון".

(עיין א. קוהוט, ערוך השלם, כרך ה, דף רנז).

57. שאול ליברמן, שם, 23.

במאה הששית, כשהתערב יוסטיניאנוס גם בחיים הפנימיים של היהודים, אסר עליהם לקרוא קריאת שמע בבית הכנסת אפילו בלשון יוונית, כי התפלה מנוגדת בהחלט לתפיסה הלא יהודית, הנוצרית, בנוגע לבורא עולם. אבל היה מעוניין שבני ישראל ישתמשו בבית הכנסת בשבתות בשפה היוונית או הרומית ויתרגמו את התורה לאותן השפות; חייב אותם להשתמש בתרגום השבעים, וגם מינה פקידים משלו שהשגיחו על כך שבני ישראל יקיימו פקודתו. מטרתו היתה לקרב את היהדות אל הנצרות.⁵⁸ להשפיע עליהם בעזרת התרגומים הלועזיים. התוצאה היחידה היתה: רכישת שפה נוספת ותו לא.

המלים היווניות והרומיות במשנה, בגמרא ובמדרשים מעידות על אוצר המלים המושאלות בשפתנו.⁵⁹ ראייה להתפשטות השפה היוונית במשך תקופה ארוכה, אנו מוצאים מתוך אוצר המלים היווניות הנמצאות ב"ספר המעשים לבני ארץ ישראל",⁶⁰ שנתחבר בסוף ימי השלטון הביזנטי (במאה הששית) ומלים יווניות אלו אינן מופיעות בספרות התלמודית והמדרשית; ספר הלכתי זה שנתחבר בארץ ישראל נושא על עצמו את סימן תקופתו, והוא התפשטות השפה היוונית,⁶¹ עם כל זאת הלכה והתחזקה במשך דורות ההתנגדות ל"חכמה היוונית".

התרגום של ספר איוב

תרגום ספר איוב העסיק מזמן את חכמי ישראל.⁶² בגמרא אנו קוראים: "אמר ר' יוסי, מעשה באבא חלפתא שהלך אצל רבן גמליאל בריבי לטבריא,

58. שמחה אסף, תקופת הגאונים וספרותה. ירושלים, תשטו, עמ' עג"ע. במאה השש עשרה העסיקה שאלה זאת את ר' אליהו קפסאלי (1490-1555) ששמש בתור רב באי קנדיא; היה מנהג לקרוא את ההפטרה בפרט ספר יונה ביוונית. ר"א קפסאלי התנגד למנהג הזה, ופנה אל רבו ר' מאיר קצנלבוגן בפדובה בענין. וזו היתה תשובתו של מהר"ם מפדובה: "ראיתי אשר חבר מעלתך לבטל מנהג קדמון בעירך אשר נתנו לקרוא ביו"כ בהפטרת יונה ג' פסוקים הראשונים בלשון הקודש ולתרגם אח"כ כל הנביא מראש ועד סוף בלעז יונית ולדלג אחרי כן על הנביא וכו' לא זו הדרך להשען על בינתנו ולבטל מנהג קדוש" (שו"ת מהר"ם פדובה, סימן עה), (ספר דיני ישראל ומנהגיו לימים נוראים, מאת הרב שמריהו ליב הלוי הורוביץ, ניו יורק, 1924, דף 26).

59. S. Krauss, Griechische und lateinische Lehnwörter in Talmud, Midrasch und Targum, Berlin, 1898-99, 1-11; 147-124 שם, שאל ליברמן, שם.

60. ש. אסף, שם, עמ' קעה.

61. ראה חיבוריהם של ש. קראוס, מ. שואבה וש. ליברמן בנידון.

62. עיי' : Dr. S. Cohn, De targumo Jobi disquisito. Sverin (Schwerin), 1867; W. Bacher, Das Targum zu Hiob. MGWJ, 1872, 408-416; 457-473; Adolphus Weiss, De libri Jobi. Vratislaviae (Breslau, 1873); Dr. A. Weiss, Geschichte der

ומצאו שהי' יושב על שולחנו של יוחנן הנזוף ובידו ספר איוב תרגום, והוא קורא בו. אמר לו, זכור אני ברבן גמליאל אבי אביך שהיה עומד ע"ג מעלה בהר הבית והביאו לפניו ספר איוב תרגום ואמר לבנאי שקעהו תחת הנדבך, אף הוא צוה עליו וגנזו. ר' יוסי בר' יהודה אומר עריבה של טיט כפו עליו, אמר ר' שתי תשובות בדבר, חדא וכי טיט בהר הבית מנין, ועוד כי מותר לאבדן ביד, אלא מניחין במקום התורפה והן מרקיבין מאליהן".⁶³

לפנינו תאור ראשון של "ביעור ספר" בכוונה תחילה. אם עד כה שמענו וקראנו: האם יש להציל ספר מתוך אש או להשאירו בתוכה למאכולת בדיעבד, כי קדושתו היתה מוטלת בספק, הרי כאן מופיעה הוראה ברורה: לבער ספר מן העולם, להפקירו לגורלו, לקבור אותו, לשפוך עליו טיט שירקב.

באיזה תרגום מדובר? לא בתרגום יהונתן, כמו שמתברר מהתוספות, כי אם באחר שהיה נפוץ בארץ ישראל.⁶⁴ בין מגילות ים המלח מצאו גם קטעים מתרגום ארמי אחד של ספר איוב. רוצים לזהות אותו עם התרגום של ספר איוב הנזכר בגמרא.⁶⁵

Targumim. Wien, 1879; Moritz Lewin, Targum und Midrasch zum Buche Hiob. Mainz, 1895.

63. שבת קטו, א. בנוגע לנוסח עיין דקדוקי סופרים שם.

64. W. Bacher, Die Agada der Tannaiten, Strassburg, I, 1903, p. 24.

שבת קטו, א, תוספות: "ובידו ספר איוב תרגום. משמע שבימי התנאים כבר געשה תרגום כתובים. וכן תניא במגילה (כא, ב) במגילה ובהלל אפילו עשרה קורין ועשרה מתרגמין מה שאין כן בתורה אע"פ שיונתן לא עשאו". ראה: ס' דקדוקי סופרים, שם. עיין: תוספתא מועד (הוצאת שאל ליברמן), עמ' 57.

65. A. S. Van der Woude, Das Hiobtargum aus Qumran Höhle. XI, (Supplements to Vetus Testamentum) Vol. IX, 1962; J. Van der Ploeg, Le Targum de Job de la Grotte 11 de Qumran (11 Qtg Job), Première Communication. Amsterdam, 1962, p. 14; Paul Winter (Revue de Qumran, Janvier, 1963, p. 441-442.)

קראים ופרשנים קיצוניים

שלשה זרמים רוחניים פלסו דרכם בחמש מאות השנים שחלפו מחתימת התלמוד עד סוף תקופת הגאונים. הראשון, הוא הזרם המיסטי-הקבלי, שכבר נתן את אותותיו לפני תקופה זו, כי ידיעות בידינו על ספרים בעלי תוכן קבלי כמו: "ספרי היכלות"¹, ו"ספר יצירה"²; הזרם המיסטי הזה גרם לחכמים גם בדורות האחרונים. הזרם השני, הוא של "בני המקרא", שהתנגדו גם לרבנים וגם למקובלים. הזרם השלישי הוא רציונאלי, שבתפיסתו ובגישתו אל "המקרא" שונה לגמרי משני הזרמים האחרים. בתקופה זו בלטו הבדלים בין ההשקפות הפילוסופיות גם אצל עמים אחרים. אצל העם הערבי נמצאת תנועת ה"קאלאם", ונציגיה ה"מותאקאלימון" והתנועה של ה"מוסביהא" (או "מוגאסימא") המתנגדת לה; בסוף המאה השמינית מופיעה גם כת ה"מותזילא", שהוחרמה בגלל השקפתה הרציונאלית. הגישה הרציונאלית נתנה אותותיה גם אצל עם ישראל ונציגיה הם חיוי הבלכי ויצחק ישראלי. את מלחמת הקראים לחמו ענן בן דוד ואישלמתימתימירוחם.³ בתקופה זו טרם הופיעו אישים בולטים בזרם הקבלי וגם ספרותו אינה מוכרת עוד בציבור הרחב, וכמה סיבות לדבר. מעצם טבעה לא היתה זו תנועה מתפשטת, והמקובלים עצמם לא היו מעוניינים לפרסם תורתם ברבים.⁴

אנשי שלושת זרמים אלה נהלו את מלחמתם בעזרת האות הכתובה, וחרמות הוטלו בפרט על ידי הגאונים והקראים. כל אחד לחם למען צדקתו. להתמודדות זו היו גם תוצאות חיוביות. הדקדוק העברי נתעשר, ר' סעדיה גאון תירגם את התורה ואת המשנה לערבית. אבל מצד שני גם "נפגעו"

1. א. ילינק, בית המדרש חלק ג (ירושלים, 1938, מהדורה שניה, עמ' XLV); ש. א. ורטהיימר, פרקי היכלות, ירושלים (1889).

2. הביבליוגרפיה ראה, גרשום שלום, אנציקלופדיה יודאיקה, כרך ט, 104-111.

3. ישראל דוידזון, ספר מלחמות ה', ניו יורק, תרצד (קרית ספר, שנה יא, עמ' 441-442). JQR. XXVIII, p. 91-94; XXXIV, 313-320, 475-480; The arabic Commentary of Salmon ben Yeruham, the Karaite on the Book of Psalms, Chapters 42-72. Edited by Lawrence Marwick, Philadelphia, 1956. II+121 p. (G. Vajda, REJ 1959-60, p. 145-147); S. Poznansky, Die Streitschrift eines Schülers Saadja's gegen Salmon b. Jerocham (ZfHB ed. Freimann-Brody, X. No. 1-2, p. 43-52).

4. G. G. Sholem, Major Trends in Jewish Mysticism. New York, 1960, p. 127.

ונפלו ספרים קרבן במלחמת דעות זו, והם: ספריו של חיוי הבלכי וחלק מספרי ר' סעדיה גאון.

חיוי הבלכי

חיוי הבלכי הוא הראשון שהעז לפרש את התורה לפי נוסח „בקורת המקרא“, וכתב „מאתיים טענות“ ובהן מתח בקורת על התורה.⁵ נגדו יצא ר' סעדיה גאון שדחה בעוז את טענותיו של חיוי הבלכי. „ובימיו היה חיוי הכלבי יש"ע שבש"ע, והסית והדיח הרבה מישראל וכחש בתורת ה', ובדה מלבו תורה חדשה אשר הורהו השטן; הוא חיוי פילוסוף ומכשף גדול היה והעיד רבינו סעדיה ז"ל שראה מלמדי תינוקת בערי אלבלך בבבל מלמדים תורת חיוי הכלבי יש"ע. ורבונו סעדיה ז"ל נתחזק באלוקיו והסיר את הבעלים והשגעונות מן הארץ, ולאורו הלכו ישראל ממזרח שמש עד מבואו.“⁶ לא פעם סורס בכוונה תחילה שמו של בלכי על ידי מתנגדיו ל„כלבי“ ועל יד שמו הושם גם הביטוי: „לענה אללה“ (=ה' יקללו). הוא מתח בקורת לא רק על היהדות כי אם התנגד גם ליסודותיה. הוא „בדה מלבו תורה“ ולפיה רצה לחנך ילדים בערי בבל. ר' משה אבן עזרא קורא לו „כופר“.⁷ ר' אברהם אבן עזרא בפירושו לתורה משתמש בכינויים חריפים נגדו: „ישתחקו עצמות חיוי הכלבי“, „רקב שם חיוי“, „ישתחקו עצמות חיוי הפושע“, כי לפי ר' אברהם אבן עזרא ניסה חיוי לפרש את הנסים שבתורה בדרך רציונאליזם.⁸ ר' סעדיה גאון וסעדיה אבן דנן (דיין בגרנדה, במאה החמש עשרה) קוראים לו מכשף: „חיוי פילוסוף ומכשף גדול היה“.⁹ הרבנים וגם הקראים התקיפו אותו בגלל השקפותיו ומחשבותיו הפסולות. הוא כפר לא רק בתורה

5. עיין: A. Scheiber, Unknown Leaves from שאלות עתיקות, Hebrew Union College Annual, (HUCA : להלן), Vol. XXVII, p. 291-303; XXXIII, 255; 265; XXXVI, 227-259.

6. ר' סעדיה בר' מימון אבן דאנאן, חמדה גנוזה, כח, ב; ראה בן ציון דינור, תולדות ישראל — ישראל בגולה (מהדורה שניה) 1961, כרך א, ספר ב, עמ' 362, 379 (הערה 118).
7. I. Davidson, Saadia's Polemic against Hivi Al-Balkhi, New York, 1915, p. 14, 94. גם בפרוש ערבי לספר דברים שפורסם ב־ REJ. XVIII, p. 312; „ומגן חיוי אל-בלכי לענה אללה“.

8. „וזאת היא דעת הכופרים חיוי אלבלכי ואבן סאקויה ודומיהם“ (אבן סאקויה חיבר שני ספרים נגד רב סעדיה גאון. ראה דינור, שם עמ' 378, הערה 107. וראה א. א. הרכבי, „זכרון לראשונים“, פטרבורג, תרנב).

9. בפרושו לתורה, שמות יד, כז; טו, יג; ל, כט.
10. „מכשף“ בפרסית „אמגוש“; לפי רש"י: „צדוקי האדוק בע"א ומגדף תמיד את השם ומסית אנשים לע"א“ (שבת עה, א).

שבועל פה כי אם גם בתורה שבכתב. הוא הושפע על ידי תורת זורואסטר ותנועת הקראים שהתחזקה בזמנו, וקבל עודד ממנה לגישתו הבקורתית.¹¹ היות וספריו אבדו, ידועים לנו רעיונותיו רק בחלקם מתוך התשובות של ר' סעדיה גאון וממקורות אחרים.¹² החל מהמאה העשירית (כאשר שלמה בן ירוחם הקראי (885—960) התקיף אותו, בפרושו הערבי לספר קהלת¹³) עד המאה החמש עשרה לחמו ברעיונותיו של חיוי הבלכי, ומובן מאליו שלא חסו על ספריו, וניסו למנוע את הפצתם. זו היא הסיבה שבמשך מאות שנים לא רק שספריו לא היו ידועים אלא אפילו שמו נשכח. ש. י. רפפורט (שי"ר)¹⁴ היה הראשון אשר גילה וזיהה אותו.

וכמו שנעלמו ספריו של חיוי הבלכי כך אבדו גם כמה מספריו של ר' סעדיה גאון שנכתבו נגד הקראים, ורק קטעים מהם נתגלו בגניזה.¹⁵ הספרים הפולמוסיים של ר' סעדיה גאון שנעלמו — ויש לשער שהקראים ביצרו אותם — הם:

1. "כתאב אלרד עלי ענן" (הכחשתו של ענן), הספר הפולמוסי הראשון, נכתב במצרים בשנת 915.
 2. "כתאב אלתמיז (ספר המבחן או ספר ההכרה) נכתב בשנת 927-6.
 3. "כתאב אלרד עלי אבן סאקויה" (הכחשתו של סקויה).
 4. "כתאב אלרד עלי אלמתחאמל" (תשובה על הטוען).
 5. "כתאב אלרד עלי חיויה אל בלכי (הכחשתו של חיוי הבלכי).¹⁶
- יש לציין גם את ההתנגדות שהיתה בתקופה יותר מאוחרת לספר "אמונות ודעות" מצד ר' משה תקו (במאה השלוש עשרה).¹⁷

11. עיין: יוליוס גוטמן, לשאלת המקורות של חיוי הבלכי, ספר היובל לאלכסנדר מארכס, חלק עברי, ניו יורק, תשי, עמ' צה-קב. לאחרונה פרסם דר. י. רוזנטאל את המקורות שהשפיעו על חיוי אלבלכי, JQR. XXXVIII (July 1947-Apr. 1948) pp. 317; pp. 419; XXXIX (1948-1949) pp. 79.

12. החומר נאסף על ידי ש. א. פוזונסקי ב"הגרן" כרך ז, עמ' 112-137. נדפס גם בנפרד (ברדיטשוב, תרסח); I. Davidson, op. cit. pp. 38.

13. I. Davidson, op. cit. pp. 15, 94.

14. תולדות ר' סעדיה גאון, בכורי העתים, 1828, עמ' 20. לאחרונה: משה גיל, חיוי הבלכי הכופר מחוראסאן. מרחביה, תשכו.

15. ארשת, כרך א, עמ' 433, מס' 524; עמ' 472, מס' 2116; א. ה. וייס, דור דור ודורשיו, חלק ד, דף 139.

16. Henry Malter, Saadia Gaon his life and works. Philadelphia, 1942, pp. 263-268; 380-387; Israel Davidson, op. cit.; Louis Finkelstein, Rab Saadia Gaon, New York, 1944, p. 138; חיוי הבלכי, דר. ב. לוין, הערות לתשובות ר' סעדיה גאון על חיוי הבלכי, הצופה לחכמת ישראל, שנה ז, תרפב, עמ' 158-160; גבריאל פאלק, ספר הליכות קדם, אמסטרדם, תר"ו-1846, דף 69-79.

17. אוצר נחמה, כרך ג, עמ' 64.

כשם שהקראים השמידו את ספרי הפולמוס נגדם, כן לא נחו מתנגדיהם הרבנים והשמידו את ספרי הקראים. הם לחמו בתנועת הקראים ובספרותה משעת לידתה עד המאה התשע עשרה. נלחמו בה בבבל, במצרים, במערב ובמזרח אירופה, כי ראו בה "מינות" וסטיה מטהשקפה היסודית של עם ישראל. אפילו בין הקראים עצמם היו שלא רצו להסכים להשקפה קיצונית של אחדים מביניהם. למשל שלמה בן ירוחם התקיף את ספריו של אבן סויד בטענה כי הם ספרים חיצוניים אשר "מפתים לכפירה באל ובנביאיו ובתורתו". הוא דחה גם את ספרי אבן אל דבנדי הקראי, כי מינות בהם.¹⁸ לפיכך אין להתפלא שספרי הקראים נשרפו. רבי יהודה בן אליעזר (צלבי או פוקי) מספר בספרו "שער יהודה" (או "על העריות"): "ובהיותי במצרים בביתו של חכם הקהל יצ"ו ראיתי הרבה מספריהם; אף גם ספרו לי מגדולי הקהלה וראשיהם שבתי הקהל מלאים מהם ושמחתי שמחה גדולה לפניהם. והם היו בוכים על מה ששללום אויביהם, בספרם לי איך מחבורי חכמינו נע"ה קרוב לשלוש מאות ספרים יקרים והכל עקרים ~~צפיות~~ חפזות הגדול היו שם גנוזים, ובערב שבת באו אויבים עם חברת כלבים עזים, באבוקות דולקות וישללום שוללים ויבזום בוזזים".¹⁹

אם בעיניו של שלמה בן ירוחם הקראי היו ספרים אחדים של קראים פסולים, אז על אחת כמה וכמה בעיני ראשי הגולה וראשי הקהילות;²⁰ לפיכך החרימו את הקראים ואת ספריהם; ואם פה ושם השתמשו בהם, אז ניסו לטשטש או להשמיט מהם אפילו את הסימנים הקלים ביותר שהעידו על

19. J. Wolf, *Bibliothecae Hebraeae* (Wolf : ליהל), Hamburgi, 1771, Vol. III, S. W. Baron, *History and Jewish Historians*, Philadelphia, 1964, p.: עיי' גם 295.
391. Note: 167; p. 426, Note: 35.

20. בן ציון דינור, שם, כרך א, ספר ב, עמ' 282-469; רשימת ספרים או כ"י שנכתבו על ידי קראים ראה: Samuel Poznansky, Karäische Drucke und Druckereien, Zeit-schrift für Hebräische Bibliographie (להלן: ZfHB), (ed. Freiman), Jhg. XXI, No. 1/3 p. 32-48; No. 4/6 p. 66-83; Jhg. XXIII, No. 1/12 p. 63-68; Jhg. XXIV, No. 1/12 p. 29-43; M. Steinschneider, Karaitische Handschriften, (Heb. Bibl.) 1871. Vol. XI. Januar-Februar, No. 61, p. 9-16; No. 62, p. 37-39; No. 64, 90-95; No. 65-66, p. 119-132. בנוגע לחרמות בכלל ולהחרמת הקראים וספריהם בפרט ראה: שו"ת אליהו מזרחי, ירושלים, 1938, (דף קע"קצב); סימן נ"ח; קונטרס עמק ברכה מאת דוד פרידמן, קארלין, (יחד עם קונטרס קרני רא"ם), ירושלים, תרמ"א-ב.

„קראות“;²¹ קול המלחמה נשמע גם בסוף המאה ה-19, כאשר ר' נחמן קרוכמל (1785 — 1840) הותקף קשות על שהתכתב עם קראי מהכפר קוקיזוב.

פרוש לתורה של ר' יצחק ישראל בן שלמה

ר' יצחק ישראל בן שלמה (ידוע גם בשמות: יצחק ישראלי, יצחק בן סולימן אל ישראלי, או Isacus Judaeus) נולד במצרים בשנת 832 ומת בטוניס ב-932 (או לפי גירסה אחרת: 840 — 950).²² הוא היה רופא בקירואן, וכתב ספרים על נושאים רפואיים: א. ספר המסעדים, ב. מראות השתן, ג. על יסודות, ד. מנהיג או מוסר הרופאים, וגם פרוש לתורה (פרשת בראשית). רוב ספריו נתפרסמו בליידן, בשנת 1515 — 1516 בשם „Opera Isaaci Judaei“.²³ הספר „מנהיג או מוסר הרופאים“ הופיע בתרגום גרמני על ידי דוד קאופמן.²⁴ ניסים בר שלמה תירגם חלק מספריו מערבית לעברית.²⁵ זה מקרוב הופיעו ספריו בתרגום אנגלי.²⁶ הרמב"ם מתח ביקורת קטלנית על יצירותיו בשטח הרפואה בזו הלשון: „וכמו כן ספר הגבולים וספר היסודות שחבר יצחק הישראלי גם הם כולם הזיות ורוחות והבלים, כי יצחק הישראלי גם הוא היה רופא בלבד“.²⁷ ובנוגע לפרושו לתורה כותב ר' אברהם אבן עזרא: „ואלה המלכים, יש אומרים כי בדרך נבואה נכתבה זאת הפרשה, ויצחקי אמר בספרו כי בימי יהושפט נכתבה זאת הפרשה ופ' הדורות כרצונו, הכי קרא שמו יצחק, כל השומע יצחק לו... וחלילה חלילה שהדבר כמו שדבר

21. אפילו הרמזים על דעות הקראים נמחקו מספר „חזק אמונה“ של יצחק בר' אברהם מטרוקי (ירושלים, תרה). כמו כן מספר „דורש ציון מכתב מסע להרב ר' שמחה (האס)... לארץ הקדושה בשנת תקכד (1763)“ (ראה שושנה הלוי, ספרים העבריים שנדפסו בירושלים, עמ' 156, מס' 521). על גלגול ספר קראי מבבל דרך רוסיה לאשכנז ראה: „אוצר נחמד“, כרך ג, עמ' 57; 80.

22. ארשת, כרך א, עמ' 444, מס' 960 LXIII, p. 529-536; XLIV, MGWJ. p. 156-164; Wolf, III, pp. 581.

23. Julius Fürst, Bibliotheca Judaica, Leipzig, 1863, (Fürst : להלן), Vol. II, p. 151-152.

24. David Kaufman, Gesammelte Schriften, Vol. III, pp. 262-275. נדפס גם ב־Magazin für die Wissenschaft des Judentums, XI. (1884) pp. 97.

25. חבור יצחק הרופא הישראלי אשר העתיקו נסים בר שלמה רי"ת מלשון ערב. (עיי' : Steinschneider Festschrift, „תהלה למשה“, לפסיא, תרנו, דף 131-141).

26. A. Altman et S. M. Stern, Isaac Israeli. A neoplatonic philosopher of the early tenth century. His works translated with comments and an outline of his philosophy. Scripta Judaica. I. 1958. XXIII+226 p. (REJ. 1959-60, p. 149-151).

27. אגרות להמאור הגדול, הוצאת ויניציאה, 1544, דף כג, ב.

על ימי יהושפט וספרו ראוי להשרף".²⁸ מת הסיבה לעמדתו התקיפה הזו של ר' אברהם אבן עזרא ולמה דן לשריפה את פרושו של הישראלי לספר בראשית? כי הוא השתמש בידיעותיו שבפיוקת, והושפע מאריסטו.²⁹ ר' משה אבן עזרא ור' דוד קמחי (רד"ק) מצטטים אותו, כי הם לא נקטו עמדה חמורה כלפיו כמו ר' אברהם אבן עזרא. יצחק ישראלי חיבר פרושים גם ל"ספר היצירה", שהיה כבר ידוע במאה העשירית. מעשה בראשית, יצירת העולם, היה נושא אהוב עליו; אין לנו ידיעות על עמדתו של הרמב"ם וראב"ע בנוגע לפרושו זה, אבל לא נרחק מן האמת אם נאמר שגם הפרוש הזה לא מצא חן בעיניהם, כי לדעתם: "הוא היה רופא בלבד"³⁰ ואין הם מוכנים להכיר בו כ"הוגה דעות". אבל ידעיה בן אברהם בדרשי (1270) — (1340) (המכונה גם "המליץ") ב"כתב ההתנצלות" שלו³¹ הלל אותו: "רבי יצחק הישראלי גם הוא יש אצלנו מחבוריו בזולת הרפואה פ' טוב בספר יצירה בנוי כולו על שרשי הטבע".

28. בפרושו לבראשית, לו, לא.

29. Leopold Dukes, *Philosophisches aus dem Zehnten Jahrhundert*. Nakel, 1868, pp. 33; M. Steinschneider, *Isak Israeli b. Salomo*, (Hebr. Bibl.) 1872 (XII. Jhg.), No. 69, p. 57-58.

30. קונסטנטין הנזיר, שתרגם ללטינית את חיבוריו של י. ישראלי מכנה אותו "ראש הרופאים" (*Medicorum monarcha*) שהסתמך עליו לא פעם: M. Soave. *Albertus Magnus*. *Storia de Medicina: Guida dei medici* (מנהיג הרופאים) d'Isacco Israelita. מ. סואוה מתרגם. (Giornale di Scienze mediche, Vol. XVIII.) Venedig, 1861, p. 21. לאיטלקית חמישים מימרות מיצחק ישראלי.

31. מובא בשו"ת הרשב"א, בני ברק, תשית, עמ' קנד"קעד; סי' תית, עמ' קסו.

הרמב"ם ותקופתו

ספר "משנה תורה" [להלן: מ"ת ("יד החזקה")] בכלל ו"ספר המדע" שבו בפרט, לא נתקבלו באהדה על דעת חוגים מסוימים בזמנו של הרמב"ם, כפי שהוא בעצמו מתבטא: "וכלל שני: כי אני ידעתי ונתאמת אצלי בעת שחברתיו, כי יפול זה החבור בלא ספק ביד אנשים רעים קנאים ויגנו יופיו ויפחיתו מעלתו ויראו בו גנותם או קוצר עיונם בו... אבל אני יודע בודאי כי בזמנים הבאים כשתפול הקנאה ובקשת השררה יתאוו כל בני ישראל לו לבדו ויונח זולתו בלא ספק".¹

ר' אברהם בן דוד מפושקיריש (= Posquiers, 1120 — 1198), הראב"ד, ר' מאיר הלוי אבולאפיאה מטולידו (1180 — 1244) ור' שמואל בן עלי, הגאון מבגדד (במאה השתים עשרה) מתחו בקורת על ספריו של הרמב"ם. והסיבות לכך היו חששות שמא בגלל ה"מ"ת יזניחו את הלימוד בגמרא. הראב"ד נימק את עמדתו הביקורתית בזה שהרמב"ם "סבר לתקן ולא תקן, כי הוא עזב דרך כל המחברים אשר היו לפניו והורהם הביאו ראיה לדבריהם וכתבו הדברים בשם אומרם והיה לו בזה תועלת גדולה".² פרוש הדבר שהרמב"ם לא ציין את המקורות שמהם שאב ופסק לפיהם ההלכות, ולא הזכיר את שמות התנאים והאמוראים. וזו גם חזת דעתו של רבינו אשר (הרא"ש), שכותב: "כל המורים הוראות מתוך דברי הרב רבינו משה בר מיימון ואינם בקיאים במשנה וגמרא לידע מהיכן הוציא דבריו, טועים להתיר האסור ולאסור את המותר, כי כל הקורא בו סבור שמבין בו, ואיננו כן, שאם אינו בקי במשנה וגמרא ואינו מבין דבר לאשורו ולאמיתו יכשל בדין ובהוראה, לכן לא יסמוך אדם על קריאתו בספרו לדון ולהורות אם לא שימצא ראיה בגמרא".³

ר' שמשון ב"ר אברהם משאנץ (1150 — 1230) אשר בתחילה יצא להגנת הרמב"ם כנגד התקפותיו של ר' מאיר הלוי אבולאפיאה בנוגע ל"מ"ת, הצטרף אחר כך למחנה המתקיפים, והציע: "ואיש אל ישים יגיעו בספרים הסתומים

1. אגרות להמאור הגדול, (להלן: "אל"ה"), ויניציאה, 1544, דף כה, ב; כה, א.
2. השגת הראב"ד למשנה תורה, (דיהרגפורט, תקסט"ט-1809), חלק א, דף ב, א. הרב דר. ישכר דב ברגמן, רבי אברהם ב"ר דוד (הראב"ד) כתוב שם, ירושלים, תש"ז, עמ' לד"ו.
3. הקדמת הגאון יוסף קארו למשנה תורה, (דיהרגפורט, תקסט"ט-1809), חלק א, דף א, א.

(הכוונה ל"יד החזקה"), כי המסדר לא סדרם לעכב את הגאולה, שאין בו דבר בשם אומרו כי אם ללמוד מהם להוראת שעה, וצא ולמד ממשנה ותלמוד ספרא וספרי ותוספתא שלא מסרו לאחרונים פסקי הלכות לכם... והוי רץ למשנה ולתלמוד כי יש תלמוד רואה מה שאין רבו רואה... ובמשנה ובתלמוד נזכרים שם התנאים והאמוראים... וכל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם, ושלום⁴. גם מדבריו של ר' שמשון ב"ר אברהם משאנץ מתברר מה שהודגש על ידי רבינו אשר, שה"מ"ת — לפי סברתם — עלול לגרום להזנחה בלמוד המשנה וגמרא.

ר' יוסף קארו (1488—1575) דחה את השגותיו של הראב"ד וכתב: „ואני אומר שטעם רבינו שאילו היה רוצה ללכת בדרך המחברים שקדמוהו, מה יתרון היה לו להוסיף על דברי הרב רבי יצחק אלפס, שברוב המקומות פוסק כמותו, ולכך בא לחדש פסק הלכה בלשון צח וקצר כמו המשנה⁵.”
ר' שם טוב בן אברהם אבן גאון (1283—1330) חיבר ספר „מגדל עזו”⁶ להגנת הרמב"ם נגד השגות הראב"ד עליו.

הרמב"ם עצמו מסביר את מטרתו בכתיבת ה"מ"ת, ב"הקדמה למשנה תורה": „ובזמן הזה תקפו הצרות יתירות ודחקה השעה את הכל ואבדה חכמת חכמינו ובינת גבונינו נסתרה, לפיכך אותם הפירושים וההלכות והתשובות שחברו הגאונים וראו שהם דברים מבוארים נתקשו בימינו ואין מבין עניניהם כראוי אלא מעט במספר... ומפני זה נעיתי חצני אני משה בן מיימון הספרדי ונשענתי על הצור ב"ה... וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל אלה החבורים... כללו של דבר כדי שלא יהא אדם צריך לחיבור אחר בעולם בדין מדיני ישראל אלא יהא חיבור זה מקבץ לתורה שבעל פה כולה עם התקנות והמנהגות והגזירות שנעשו מימות משה רבינו ועד חיבור הגמרא כמו שפירשו לנו הגאונים בכל חיבוריהם שחיברו אחר הגמרא. לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה, לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם⁷.”

באגרת ששלח הרמב"ם לתלמידו, ר' יוסף ברבי יהודה אבן עקנין, הוא כותב: „ושמע ממני אלו הכללים שאומר לך, דע כי אני לא חברתי זה החבור כדי להתגדל בו בין היהודים, ולא שיבא לי מזה התפארות, והשם יתברך

4. כתאב אל רסאייל, (מהדורת יחיאל בריל), פריש, 1871, עמ' קלא-קלב.

5. הקדמת ר' יוסף קארו למשנה תורה, דף ב, א.

6. קושטא, 1509; ויניציאה, 1524.

7. הקדמת הרמב"ם למשנה תורה, ניו-יורק, תשנ, דף ג, א.

יודע כי לא טרחתי בו ראשונה אלא לעצמי ולנפשי שאנוח מן החקירה ומן המשא והמתן ומלבקש מה שאצטרך אליו... ועשיתי מה שעשיתי לכבוד השם ית' לבד".⁸ ובמכתב שנשלח אל ר' פנחס ב"ר משולם, דיין באלכסנדריה, מסביר הרמב"ם: "דע תחלה שאני חס ושלום לא אמרתי לא תתעסקו לא בגמרא ולא בהלכות הרב רבי יצחק או זולתו".⁹ או במקום אחר באותו מכתב: "וכי אני צויתי או עלתה על לבי שאשרוף כל הספרים שנעשו לפני מפני חבורי, והלא בפרוש אמרתי בתחלת חבורי שלא חברתי אותו אלא מפני קוצר הרוח למי שאינו יכול לירד לעומק התלמוד ולא יבין ממנו דרך האסור והמותר, והארכת בדבר זה הרבה".¹⁰

ספר "המשנה תורה" התפרסם ונתקבל עוד בזמנו של הרמב"ם, וההתנגדות הושתקה. ואף בבבל מקום שר' שמואל בן עלי, הגאון מבגדד, הרים את קולו נגדו, הוא שמש כמקור בבירור ההלכה ופסקו על פיו.¹¹ המלחמה שהתחוללה סביב "ספר המדע" ו"מורה נבוכים" לא היתה כל כך מתונה וקצרה כמו מסביב ל"מ"ת. במשך דורות, עד המאה התשע עשרה, התנהלו ויכוחים אודותם, ואף הטילו אסור ואפילו חרם על קריאת ספריו הפילוסופיים של הרמב"ם.

עמדות מגיני הרמב"ם ומתקיפיו משתקפות במקורות שעומדים לרשותנו. העמדה החזקה להגנת ספרי הרמב"ם בולטת במקורות דלהלן, הכוללים שו"ת ואגרות. לסוג זה שייכים הספרים:

א. "אגרות להמאור הגדול".¹²

ב. "קובץ תשובות הרמב"ם".¹³

ג. "מלחמות ה'" מר' אברהם בן מיימון.¹⁴

ד. "השגות אלשאקר".¹⁵

8. שם; "אל"ה", דף כד, ב; קובץ תשובות הרמב"ם, לפסיא, 1859, חלק ב, דף ל, ב.

9. קובץ תשובות הרמב"ם, חלק א, דף כה, ב.

10. שם; "אל"ה", דף ל, א.

11. תשובות הרמב"ם, (הוצאת "מקיצי גרדמים"), ירושלים, תרצד, עמ' 69. ("חבורינו

כבר הגיעו לאלה האדונים בבבל, ושמענו שבהם פוסקים רובי הישיבות ואין ראוי לתפוס על זה שיש אדם אחד שחושב שטעינו במקצת מקומות, ויש אחד מבקש להראות שאין צריכין להם ואחר לא יספיק לו זה אלא שאומר שהם מזיקים ג"כ"). על השפעת הגאונים על הרמב"ם עיי' מ. חבצלת, השפעת הגאונים על הרמב"ם במבנה חיבורו ובסידורו. סיני, כרך נו, עמ' קמטקנת.

12. השתמשנו בהוצאת ויניציאה, 1544.

13. לפסיא, 1859.

14. ווילנא, תקפא; הנובר, תר.

15. השגות שהשיג החכם ר' משה אלאשקר ז"ל, פירארא, 1556.

ה. "חמדה גנוזה"¹⁶.

ו. "כתב התנצלות" מר' ידעיה בן אברהם בדרשי.¹⁷

ז. "אגרות הרמב"ם"¹⁸.

ח. "שו"ת של הרמ"א"¹⁹.

מקורות אחרים מכילים חומר ביקורתי על ספרי הרמב"ם, כמו:

1. "כתאב אל-רסאייל" מר' מאיר אבולאפיאה.²⁰

2. "ספר האמונות" מר' אבן שם טוב.²¹

3. "מנחת קנאות" מאבא מרי הירחי.²²

4. "שו"ת של הרשב"א"²³.

5. "כתב תמים" מר' משה תקו.²⁴

לפי המקורות אלה, לא רק ש"ספר המדע" ו"מורה נבוכים" הוחרמו, כי אם גם נשרפו בערי צרפת (מונטפשליר=Montpellier ובעיר פריש). ראש המתקיפים היה ר' שלמה בן אברהם מן ההר (Montpellier) יחד עם ר' יונה בר' אברהם (גירונדי) ור' דוד בר' שאול. אחרי שהספר "מורה נבוכים" תורגם לעברית על ידי ר' שמואל אבן תבון והתפשט במדינות רבות בינן גם בצרפת, נשמע קול מדנים במחנה העברים בקהל מונטפוליר הנקראת בספרים חכמי ההר, קול ענות נגד ספרי המורה והמדע במצאם בהם דברים חדשים לא שערם מקדם... ויחפאו דברים לא כנים וקשרו קשר וגזרו לבלי ללמוד בספרים הנזכרים וגם אסרו להשכינם בבתייהם ונלוו עליהם רבים וגדולים ויתמרמרו מאוד נגד ספרי רבינו לבערם ולכלותם מכרם ישראל".²⁵ הרמב"ם בעצמו חשש שספריו יהיו חשופים לבקורת. כאשר שלח חלק מהספר לתלמידו ר' יוסף אבן עקנין, יליד ציוטא (=Ceuta, מרוקו)²⁶ הוא

16. בעריכת צבי הירש עדלמן, קניגסברג, 1856.

17. שו"ת הרשב"א, בני ברק, תשיח, סי' תיח, עמ' קנד-קעד.

18. בעריכת דוד צבי בנעט, חוברת ראשונה, ירושלים, תשו; תל אביב, תשיא.

19. "שו"ת של ר' משה איסרלש", אמסטרדם, תעא (1711). עיין: א. הורביץ, רבינו

מנות. תלפיות, תשכה, (כרך ט, א"ב), עמ' 136-176.

20. הוצא לאור ע"י יחיאל בריל, פריש, 1871.

21. פירארא, 1556.

22. פרסבורג, 1838.

23. ויניציאה, 1546, כמו כן בני ברק, תשיח.

24. קטעים ב"אוצר נחמד", כרך ג, וין, 1860, עמ' 54.

25. קובץ תשובות הרמב"ם, (להלן: "ק"ת"), חלק ג, עמ' iv. עיין לאחרונה:

D. J. Silver, Maimonidean Criticism and the Maimonidean Controversy, 1180-1240.

על יחסם של בעלי התוספות להרמב"ם ראה מאמרו של יעקב דינסטאג בס'. Leiden, 1965.

היובל לכבוד פרופ' הרב שמואל קלמן מירסקי (ניו-יורק, תשיח), 350.

26. לפי דעת חוקרים היו קיימים שני אנשים באותו השם: "יוסף בן יהודה אבן

כותב אליו במכתב לווי: „הנני שולח לך ששה קונטרסים מ„המורה“ שלקחתי אותם מאחר, והם סוף החלק הראשון... הקפד אפוא עליהם אל תאבדם כדי שלא אבוא לידי פגיעה מצד הגוים ו(הלא) רשעי ישראל מרובים הם.“²⁷ ואמנם הוא לא טעה בחששותיו, כי בזמן יותר מאוחר שרפו הדומיניקנים את „המורה נבוכים“ בעיר פריש.

אבל לפי „קובץ תשובות הרמב"ם“ גם בני ישראל גרמו לשריפת ספריו: „ראש המריבים היה הרב ר' שלמה בר' אברהם חכם מפורסם בתלמוד ובהוראה עם שני תלמידיו הרב רבינו יונה ור' דוד בר' שאול הפיצו כתבים וחרמות נגד למוד המורה והמדע ועמהם החזיקו גדולי החכמים רבינו מאיר הלוי ור' יהודה הרופא בן הנשיא ר' יוסף הרופא בן אלפכאר זצ"ל.“²⁸ ר' יונה ביקר בערי צרפת כדי לשכנע את הקהילות להצטרף אל המלחמה בספרי הרמב"ם: „והתחיל להצליח שמה והיו נוטים אחריו חכמיה ונתנו גם הם חרמות נגד לימוד המורה.“²⁹ ר' שלמה בן אברהם הטיל חרם בשנת 1232 על כל אלה שמתעסקים בפילוסופיה ובפרט בספר המדע ובמורה נבוכים.³⁰ ר' מאיר הלוי אבולאפיאת לחם בפילוסופיה עוד לפני פרסומו של „המורה נבוכים“ והצטרף לאלה אשר לדעתם הדרך הישרה היא: „לבטל הגות בספר מורה איש האלהים“ ודרש הטלת עונש על הרמב"ם למרות שהכיר בו „ואין בישראל כמוהו, גם עתה כדבריהם כן הוא. אכן, אין תבונה ואין עצה לנגד המסעף פארה במערצה ולכן מהרו להוכיחו, וידוע תדעו את האיש ואת שיחו.“³¹ הוא פנה אל חכמי לונל (= Lunel) וביקש עזרתם: „ע"כ קדחה אש חמתי באפי ואשים נפשי בכפי לקנא קנאת צורי לכבודו בראני... ועתה אם יש את נפשכם לחזק ידי רפות... הבו לכם להרחיב צעדי.“³² ר' מאיר הלוי נרגע קמעא כאשר הרמב"ם הסביר עמדתו בשאלת תחיית המתים — כי זו היתה אחת הנקודות המרכזיות בספר המדע ומורה נבוכים שהותקפה מצד מתנגדיו; ההסבר ניתן ב„אגרת“ ששלח אל תלמידו, ר' יוסף אבן עקנין בבגדה, אשר גם הוא בקש אצל הרמב"ם הבהרה בשאלה זו, היות שהתקיפוהו

עקנין“ (השני יליד ספרד, ולא היה תלמידו של הרמב"ם), מחבר ספרים „מרפא נפשות“ (פרוש על שיר השירים); „ספר חוקים ומשפטים“; „ספר המוסר“. ראה: א. ש. הלקין, התגלות הסודות והופעת המאורות פרוש שיר השירים לר' יוסף אבן עקנין, ירושלים,

תשכ"ה, עמ' יא. M. Steinschneider, Gesammelte Schriften, Berlin, 1925, p. 35-89.

27. „אגרות הרמב"ם“, ירושלים, תש"ו, עמ' 67-68.

28. „ק"ת“ חלק ג, עמ' v-iv.

29. שם, עמ' v.

30. שם, דף יז, ב (אגרות קנאות).

31. כתאב אל רסאייל, עמ' טו-טז.

32. שם, עמ' קד-קה.

גם בבגדד, כגון ר' שמואל בן עלי, ראש הישיבה וסגנו ר' זכריה בן ברכאל (שהיה גם חתנו). ה"אגרת על תחיית המתים" תורגמה מערבית לעברית ופורסמה לא פעם.³³ ר' מאיר הלוי חילק כבוד לרמב"ם אחרי שהובררה עמדתו מתוך ה"אגרת" וכאשר מת הרמב"ם חיבר ר' מאיר הלוי קינה עליו.³⁴ ר' ששת בן יצחק בנבנישטי (1131—1210), שהיתה דמות חשובה בברצלונה, רופא וסופר, הרים את קולו נגד ר' מאיר הלוי אבולאפיאה. הוא כתב על ספרו של ר' מאיר הלוי: "וכל משכיל הרואה ספרו וכתבי מחלקתו חייב לקרוע בגדיו ולהוריד מעל פניו דמעיו".³⁵

הרמב"ן (1195—1270) עמד בתווך בין המשתתפים במלחמה סביב ספריו של הרמב"ם וניסה לתווך בין שני הצדדים, שבמקום מלחמה ילכו בדרך של בירור. באגרת ששלח אל רבני צרפת הוא יצא להגנת הרמב"ם וספריו "ספר המדע" ו"מורה נבוכים". "אפילו הראב"ד — כותב הרמב"ן — לא אמר שיש בו צד מינות וצד כפירה חס וחלילה" וגם דחה את התקפת הרבנים שהרמב"ם לא מזכיר בספר "המדע" את ענין הגיהנום וגם "שאתם תופשים על ספר המדע באמרו שאין למעלה צורה ותבנית".³⁶ הוא ביקש מהם שיחזרו בדבריהם והציע להם לשבת יחד וללבן את השאלות, ושיראו הענין "כמחלוקת בית שמאי ובית הלל הנוהגים אהבה ורעות זה בזה".³⁷ הצעתו של הרמב"ן לא נתקבלה. להיפך, המלחמה החריפה וקבלה ממדים עוד יותר גדולים.

ר' דוד קמחי (1160—1235), למרות גילו ומחלתו יצא בתנופה גדולה נגד כל אלה אשר הרימו קולם על הרמב"ם. הוא נסע מעיר לעיר, הריץ מכתבים וגייס רבנים להגנת הרמב"ם, בינם: הרמב"ן, ר' בחיי בר' משה מסרגוסה, ר' אברהם בר' שמואל מברצלונה, ר' אהרן בר' משולם מלוניל. זה האחרון כותב: "כי מימות רבינא ורב אשי לא קם עוד בישראל כמשה להפליא עצה להגדיל תושיה וגדולים מעשיו ממעשי ר' חייא".³⁸

הרד"ק הצליח לגייס את הקהילות לטובת הרמב"ם, אבל בגלל מחלתו היה נאלץ להפסיק את נסיעותיו ושלח במקומו את בן אחותו ר' יוסף.

33. "אגרות הרמב"ם", ירושלים, תש"ו, עמ' 2; כמו כן: תל אביב, תשי"א, דף שמא-שצג (עם מבוא מאת מ. ד. רבינוביץ); יהושע פינקל, *Treatise on resurrection*, New York, 1939.

34. הקינה פורסמה על ידי חיים בראדי ב"תרביץ", תרצה, שנה ו', ספר ג, (ספר הרמב"ם), 9-1.

35. JQR. XXV, 415; 417.

36. "ק"ת", חלק ג, דף ט, ב.

37. שם, עמ' י, ב (10).

38. כתאב אל רסאיל, עמ' ל.

הרד"ק רצה להכריז "חרם אדרבה" על כל אלה אשר אסרו לגעת בספרי הרמב"ם: בספר המדע ומורה נבוכים. בסיפוק מסכם הרד"ק את פעולותיו אלו באחד ממכתביו: "ואנכי זקן וישיש וכחי תשש קמתי כגבור כאיש מלחמות יעיר קנאה והחרימו וגדו כל קהילות פרובינציה וקטלונ'א וארגון".³⁹ ר' בחיי אל קונסטנטינו, במכתבו אל קהילות ארגון, מודיע על "החרם האדרבה": "וכאשר כתבו אלינו מחכמי פרובינציה שהחרימו כל לומד שום חכמה מהחכמות החיצוניות והקורא בספר המדע ומורה הנבוכים וילכו חשכים ואין נוגה להם כי טח מראות עיניהם. לזאת בערה בנו אש הקנאה ואין מכבה, ונר תורת ה' טרם יכבה. מהרנו להשיב גמול החטאים האלה בנפשותם על ראשם, והחרמנום ונידונום אם הם הרחיבו פיהם האריכו לשונם על רבינו הנזכר ועל ספריו לסתור את דבריו".⁴⁰

ר' שמואל בר אברהם (=ר' שמואל ספורטא) הגן על הרמב"ם ועל ספריו במכתב ארוך ששלח לרבני צרפת ובו כותב: "אליכם רבותינו הקדושים רבני צרפת אליכם אקרא... כי נפשנו שמעה אלה היוצאת מארצכם, את כל האלות הכתובות בספריכם, והנה עתה מקצת נגידים ורוזנים יחד נוסדים, נסכמים ונועדים, שפה אחת ודברים אחדים לנדות ולשמות ולהחרים כל אשר יגמור ולא יסכים לבלתי הגות עוד בספרך רבנך הגדול מדע ומורה הנבוכים ועמהם כללו המחזיק בכלל דבריהם, משפט אחד יהיה להם".⁴¹

על "חרם אדרבה" הוכרז בשנת 1232 בקהילות סרגוסה, הואסקה, מונזון, קאלאטיוד, לארידה.⁴² לא רק באירופה כי אם גם במוסול (אסיה) התאספו בשנת 1287 "ראשי הגלויות": ר' דוד בן דניאל, בן זכאי, בן יוסף רבא, בן עזריה, בן שלמה, בן יאשיהו והכריזו על החרמת כל המתנגדים לרמב"ם וספריו; ובפרט הוטל חרם על "שלמה בר' שמואל שבעכו" שזהה עם ר' שלמה הקטן (פטיט) מצרפת שהיה בדרכו לאסוף חתימות נגד מצדיקי הרמב"ם.⁴³ לפי התאור שבקובץ תשובות הרמב"ם וגם לפי מקורות אחרים⁴⁴

39. ק"ת, חלק ג, דף א, ב.

40. שם, חלק ג, דף ה, א.

41. ישרון, שנה ה, במברג, 1872, כרך ח (מחברות גיד), עמ' 129-130 (על העטיפה

טעות דפוס: Bamberg, 1875).

42. ק"ת, חלק ג, דף ו, א; דר. יצחק בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב,

תשיט, עמ' 61.

43. חמדה גנוזה, קניגסברג, 1856, דף יח, ב (18); כא, ב (21); א. שטראוס, תולדות

היהודים במצרים וסוריה, ירושלים, תשד, כרך א, 132-143.

44. מנחת קנאות, פרסבורג, 1838 (בהקדמה ע"ב, כמו כן עמ' 59-61); שו"ת הרשב"א

(בני ברק, תשיח), עמ' קנא, סימן תיד.

ר' שלמה בן אדרת (הרשב"א) (1245 — 1310), בראותו את התגובה החיובית לטובת הרמב"ם, התחיל בפעולות נמרצות להצדקת עמדתו הוא שאין לקרוא בספרים פילוסופיים (ואולי בהתחלת פעולותיו היה גם נגד ספרי הרמב"ם) והחליט על הטלת חרם על כל אלה אשר מתעסקים בפילוסופיה, ונימק את החלטתו: „ומפני שאף בדברי הרב ז"ל ראיתי בספר מורה הנבוכים דברים שהרבו לנו מבוכה כאשר בא בכתביי“.⁴⁵ הוא נקט בפעולות אלה בהשפעת אבא מרי הירחי בן משה מלוניל שפנה אליו ובקשו לחדש את המלחמה בלומדי פילוסופיה: „עליך המלאכה — כותב אבא מרי — לגמור ואי אתה רשאי להפטר ממנה, ואם רצון אדוננו להמלך בגבורה עם חכמי הארץ הלזו, ידעתי באמת כי תחזרו עטרת ליושנה“.⁴⁶ אבא מרי היה סובלני כלפי ספרים פילוסופיים שנתחברו על ידי לא יהודים והיה מוכן להציל אותם אם היה בהם דף אחד שמכיל דבר טוב; „אך אלו הספרים אשר יש להם, כי מבני ישראל המה, אם קצתם נוטים לדברי מינות, אף על פי שהוא רמוז בסוד כמוס ומופלא, חובה לקיים בהם מצות עשה: השחת, שרוף וכלה, שמא יטעו התלמידים הפותחים ביום השבת וביום החדש, ויאמינו באלו כברוח הקודש“.⁴⁷ הוא הצטרף אל אלה שלחמו בפרוש התורה בדרך אליגורית: „עושין משל וצורה לפשוט הכתובים ולהגדות ההגונות“.⁴⁸

חסדאי קרשקש וידאל (במאה החמש עשרה), בעברו ב-Montpellier, שמע „כי אחד מן המתחכמים עשה לו לתורה פי' ע"ד היונית, ולא הניח בפירושו זכר לפשטי התורה, ומן הכל עשה חומר וצורה, עד כי אמר לפי מה שהגיד לי, כי באמרפל ובמלכים אשר אתו ירמוז ד' יסודות“. לפיכך פנה גם הוא אל הרשב"א, למרות שידע שאבא מרי כבר הודיע לו על התפשטות הפרוש האליגורי של התורה בצרפת, שינקוט בצעדים נגד פרשנות זו, ושאין אדם אחר שלו הכוח והסמכות לבצע את זה כהרשב"א: „כי לא כל הרוצה ליטול את השם יטול, אך לך אדונינו תאות המלוכה, לך זרוע עם גבורה, לשבור זרוע רמה, ולהסיר מעם קודש כל מבוכה... ואם כצעתה הבאה אליכם עשו, כלה כלה אותם ואת עדתם“.⁴⁹

למרות הלחץ מצד אבא מרי וחביריו היסס הרשב"א בתחילה לעמוד בראש המחרמים, וכן התנגדה לחרם משפחת אבן תיבון, ובפרט ר' יעקב

45. שו"ת הרשב"א, בני ברק, דף קנא, סי' תיז.

46. מנחת קנאות, עמ' 32.

47. שם.

48. שם, עמ' 47.

49. שם, עמ' 48.

בן מכיר. לא במכתב אחד הציע הרמב"ן בירור לפני רב נודע בספרד או בצרפת: "נעבר נא ארץ המערב אל גאון וערב, הרב ר' מאיר נר"ו הוא יקרב והוא ירחק, הוא יכתוב בספר חיים והוא ימחק או גלך צרפתה, אל הרבנים... ונדרש את ה' מאותם".⁵⁰ הרמב"ן הרגיש שאם לא ידונו בדרך הנאותה בשאלה המעסיקה את היהדות כמעט בעולם כולו, הרי הענין יסתיים בצורה טראגית: "דעו נא וראו כי מרה תהיה באחרונה".⁵¹

מפנה חל בענין חידוש החרם, כאשר ר' אשר בן יחיאל (הרא"ש) העתיק את אהלו מגרמניה (קולוניה) לספרד (טולידו), ובעברו בפרובנצה היה גם הוא עד למצב כפי שמתארו: "כי הדברים עתיקים ונשתרשו בחטא ומינות משבא ואופיר, וקשה להם לפרוש ולא לאיש אחד ולא לשניים הדברים מגיעים... ויקבעו יום ועד, ויתאספו ראשי עם בא' מערי המלכות ומורנו הרב ר' שלמה י"ץ (ישמרהו צורו) ישלח גם הוא שמה מנכבדי הארץ הזאת... להטות לב איש ישראל כאיש אחד, לאחוז בדת משה וגם משאר החכמות לא ירפו ידיהם לעתים ידועות, תורה צוה לנו משה היא תהיה העיקר וגברת... ויתחדו ישראל ואל יאשמו בחלוק לבבות".⁵²

בסופו של דבר החליט הרשב"א לצאת למלחמה נגד "הפילוסופיה" ונגד הפירוש האליגורי של התורה: "וזה ימים עוררוני מארץ פרובינסא השרידים בקנאתם את קנאתם לדת משה ויהודים כי שם אנשים עושים התורה פלסטר";⁵³ "ואף באבותינו הקדושים שלחו לשונם מה שלא עשו עובדי עבודה זרה כי יאמרו על אברהם ושרה כי הוא חומר וצורה ושנים עשר שבטי ישראל הם שנים עשר מזלות השמע עם מיום התחלק הארץ לגבולות... האורים והתומים הם כלי האצטרולאב"⁵⁴ אשר יעשו להם אנשים".⁵⁵ והסיבה להבר הזה היא: "ללמדם ספר ולשון כשדים, תחת היותם משכימין לתורת בית רבם כדת היהודים והנער היולד על ברכי חכמות הטבע ויראה ראיות ארסטו עליו שבע באמת יאמין בו ויכפור בעקר... והחרמנו בחרם גמור כאשר תראו רשום בכתב אמת בספר הברית אשר כרתנו לאלהינו שלא ילמדו ושלא ילמדו אותן החכמות עד שיהיו הלומד והמלמד בן עשרים וחמש שנה ואחר שימלא כריסו מעדני התורה... והספרים ההם אשר עשו

50. ישרון, כרך ה, (מחברות ג'ד), עמ' 117.

51. שם, עמ' 112.

52. מנחת קנאות, עמ' 109, מכתב גא.

53. שו"ת הרשב"א, (ויניציאה), דף סו, א.

54. כאלו האורים והתומים הם "כלים אסטרונומיים" (=אצטרולאב = Astrolab).

55. שו"ת הרשב"א, (ויניציאה), דף סו, א.

ישרפו בשבת לעיניהם".⁵⁶ החרם הוכרז בברצלונה בד' אב שנת 1305. נוסח החרם נמצא בשו"ת הרשב"א.⁵⁷ בו כתוב בין היתר: "וגזרנו וקבלנו עלינו ועל זרעינו ועל הנלווים אלינו, בכח החרם לבל ילמוד איש מבני קהלינו בספרי היונים אשר חברו בחכמת הטבע וחכמת האלהות, בין המחוברים בלשונם בין שהועתקו בלשון אחר, מהיום ועד חמשים שנה, עד היותו בן חמש ועשרים שנה, ושלא ללמד איש מבני קהלינו את אחד מבני ישראל בחכמת האלו עד שיהיו בני עשרים וחמש שנה, פן ימשכו החכמות ההם אחריהם ויסירו אותו מאחרי תורת ישראל, שהיא למעלה מן החכמות האלה".⁵⁸ "והספרים שחקקו אחת מאלה בתוכם אנו דנין הבעלים כמין; והספרים כספרי קוסמין הרי הם והמחזיק בהם בנדוי ובחרם כיוצא בהם עד שישרפום ולא יזכרו עוד בשמם".⁵⁹

במיוחד הודגש שהחרם לא חל על חכמת הרפואה: "והוצאנו מכלל גזרתנו חכמת הרפואות, אף על פי שהיא לקוחה מן הטבע, לפי שהתורה נתנה רשות לרופא לרפאות".⁶⁰ החרם הוטל על יהודי ברצלונה וכל קהילה וקהילה אם ברצונה בכך יכולה להכריז עליה, אבל הרשב"א לא קבל על עצמו שהוא יחייב גם קהילות אחרות לזה. הרשב"א כתב בפרוש במכתבו ששלח אל יהודי מונטפלישר: "רק גזרנו כרמנו וקדשנו עצמנו... ואחינו הנשארים עליהם המצות... וכל אחת כותבת בשמה וחותמת בטבעתה".⁶¹ נוסח החרם נשלח לקהילות בספרד ובצרפת, מבלי להזכיר בו ספרי הרמב"ם. במכתב אחד (ששלח לאבא מרי?) משתומם הרשב"א שבצרפת החרימו את ספרי הרמב"ם: "ועל אשר ראיתי אשר אתם כללתם דברי הרב הגדול ר' משה ז"ל וספריו בתוך תוכחותיכם חס לנו חלילה לנו לכלול דברי הרב

56. שם.

57. שלשה מכתבים בנוגע ללמוד החכמות החיצוניות נכתבו והודפסו בשו"ת של הרשב"א, (ויניציאה), (מדף סה, ב עד סז, א). במכתב השני נמצא נוסח החרם, שבו אין זכר להחרמת ספרי הרמב"ם, אבל כן מדובר בחריפות בנוגע ל"ספר המדע" ו"מורה נבוכים" בסוף המכתב שנשלח למונטפלישר על ידי הרשב"א (דף סה, ב). בשו"ת הרשב"א (הוצאת בני ברק, תשיח) נמצא נוסח החרם בחלק א, דף קנג-קנד, סימן תינו.

58. שו"ת הרשב"א, (ויניציאה), דף סה, ב.

59. שו"ת הרשב"א, (בני ברק, תשיח), עמ' קנד; (ויניציאה, דף סז, א).

60. שו"ת הרשב"א, (ויניציאה), דף סה, ב, ובסוף החרם: "בספר התורה במעמד כל הקהל ביום השבת בפרשת אלה הדברים שנת ששים וחמש לפרט האלף החמשי"; בראש החותמים: שלמה ברי אברהם ז"ל בן אדרת. (בנוגע לחותמים ראה: י. בער, תולדות היהודים בספרד הגוצרית, עמ' 512-513, הערה 106).

מנחת 61. Ad. Neubauer, Ergänzungen und Verbesserungen zu Abba Mari's aus Handschriften (Israelitische Letterbode, Amsterdam (M. Roest), 1878-79. Vol. V, p. 55.

וספריו בזה, אך למען לא יהא סיג לב עולב הוצאנו בפירוש מכלל גזרתנו ספריו ומי מכבד את הרב ואת דבריו יותר ממנו אנחנו עשינו לו קתדרא לישב ראש, אומרים לו רבנו למדנו, מזכירים תמיד שמו בבתי מדרשות, וסברותיו הקדושות על ידנו יעלו דבריו כנשרים אבר... ומי מכלנו את הרב רב רב... ובאמת לא לחנם אהבנוי הם ובניהם.⁶² מהשורות הנ"ל יוצא שבצרפת הזכירו "בתוכחות" את ספרי הרמב"ם כאסורים לעיין בהם, אבל לא כן בספרד.

הרשב"א התגונן נגד ההאשמות שהוא הטיל חרם גם על ספרי הרמב"ם. במכתבו לקהילה ב-Montpellier הוא כותב: "וחלילה חלילה לנו אם נבלע ואם נשחית להבזות אלה ולהפר ברית הרב רבנו נר ישראל רבנו משה בר מיימון זלה"ה הגדולים האלה אשר נקבו בשמות ברם זכור אותו האיש לטוב שאלמלא הוא נשתכחה תורה מישראל בכמה מקומות... והתבוננו בה בינה אם נגענו בכל ספרי הרב אפילו באצבע קטנה ובפרוש הוצאנו מכלל התקנה חכמת התכונה וכל ספרי הרב המורה וכל שאר ספריו הנחמדים מזהב ומפז רב בין שהם בלשון הקודש ובלשון ערב".⁶³

בתשובתו אל הרמב"ן הוא כותב: "ויוציאו עלי דבה לאמר כי חרפתי מערכות אלהים חיים, ודברתי ברב הגדול אשר הרבה ורבץ תורה בישראל רבינו משה בן הרב הדין רבינו מיימון ז"ל... ועתה אדוני הגיעו אליכם דברים שכנגדנו, להצית אתכם בנו, גם שלחו מהם אחד (הכוונה לרד"ק) לעורר מדנים ולהכניס כל קהלת הקדש אשר בגלילותיכם, במחלקותם ובריבותם ומוציאים דבה עלינו בייניכם כי דברנו ברב הגדול ר' משה זצ"ל, ואנו חי ה' אשר לשמו הגדול נכנסתי לדברים האלה, כי מעולם לא יצא מפינו שום שמץ וגנות ברב ובתורתו, כי חביבים וערבים עלינו דבריו מאד, ובכל שמועה ושמעה אנחנו רואים פסקיו ונושאים ונותנים בדבריו... כי דברי הרב שלמים הם אתנו... ואולי האיש בעל הזקן (שוב הכוונה לרד"ק) היוצא בגלילותיכם יעשה עמכם כאשר עשו בארץ הזאת, אשר הוציאו טופס הכתב ששלחתי לצרפת וזיפו ובדו בי דברים מלבם לאמר כי אני צויתי להחרים המאמין באמונת אבן מיימון, ודברים רעים אחרים אשר לא דברתי ולא עלתה על לבי".⁶⁴

62. שם, Vol. IV, p. 128. (מפליא הדבר שאבא מרי גם מדגיש חשיבותם של ספרי הרמב"ם, ראה: מנחת קנאות, בהקדמה, ע"ב; כמו כן הוא קובע את הגיל שלושים כגיל המינימום להתעסק בפילוסופיה.)

63. שם, Vol. V, p. 55.

64. ישרון, במברג, 1875 (?), כרך שמיני, מחברת ג'ד, עמ' 100-101.

לא מתקבל על הדעת שבהטלת החרם התכוון הרשב"א גם לספרי הרמב"ם, כי בנוסח החרם מצטט הרשב"א קטע מהרמב"ם, ובראשו זו הלשון: „ומי לנו גדול מן הרב רבינו ז"ל שכתב בספרו כתוב יושר וזה לשונו: הדין אצלי בכל עברה שיראה ממנה סתירת התורה או המחלקת כנגדה אפילו... עד כאן לשון הרב ז"ל מורה דעה ומי כמהו מורה, תורות אמת ומשפטי צדק גם הוא יורה ישמעו הדור כלם, הבנים אין לישראל⁶⁵." אין להעלות על הדעת שבנוסח החרם יצטטו מספרים מוחרמים, וקשה גם לקבל את הסברה שהושמטו ספרי הרמב"ם אח"כ מנוסח החרם שלפנינו, כי לוא היה כך אז היו משמיטים גם את הקטע המצוטט הנ"ל. הגיונית היא אולי ההנחה, שרבני צרפת (בפרט בחלק הצפוני) הזדרזו בעקבות החרם של הרשב"א שהוטל בברצלונה על „טבע אלהות חבורם חכמי יון וחכמי ישמעאל" וכללו ב"תוכחו-תיהם" גם ספרי הרמב"ם. לפיכך פנה ידעיה בדרשי (1270 — 1340) (שמו גם פניני מבזירש = Beziers) אל הרשב"א ב"כתב התנצלות" שלו, באשר הגן על הרמב"ם, ובקש אותו: „שלח נא מי השילוח ההולכים לאט יוכלו לכבות את האיבה פה קדוש שאסר וזרק מרה והרבה בניזפות הוא הפה שיתיר וברכה ישאיר... כי לא יסוב לבב העם מאחרי אהבת החכמה וספרים כל עוד יסוד בפניהם ונשמה בגופותיהם... כי על כל כבוד הרב הגדול וספריו הם חושבים להלחם ועל קדושת תורתו ימסרו ממונות' ותולדות' ונפשותם עוד נשמת רוח חיים באפם וכן יצוו את בניהם אחריהם לדורותם".⁶⁶ ידעיה בדרשי שישב בדרום צרפת, הכיר וידע את מהלך הרוח בצרפת בנוגע לספריו של הרמב"ם וידע גם שהרשב"א הוא הסמכות היחידה ושרבני צרפת ישמעו אליו ויבטלו את החלטותיהם ואסוריהם על ספרי הרמב"ם. ויש צורך בזה, כי לפי הרמב"ן: „כל ארץ צרפת רבנים ושרים פנת שבטה, כולם הסכימו לנדות ולהחרים על כל איש אשר ידו הרים להגות בספר מורה נבוכים וספר המדע, וקרנו יגדע עד אשר יגנוזו גניזה עולמית".⁶⁷

אל הרשב"א שלחו גם ידיעות על פעולותיו של ר' שלמה הקטן (פטיט) שהוחרם אחר כך על ידי רבני דמשק ועכו. כאשר כתב אבא מרי אל הרשב"א בענין זה ענה לו הרשב"א בתשובתו שכבר נתקבל אצלו חומר על הדבר: „ונוסח האגרת והחרמות אשר עשה הנשיא ויתר החתומים אשר חתמו בה אשר שלחתם לא דבר חדש שלחתם לי כי בזמן המחלוקת אשר היה שם בעכו על דבר המורה בין הנגיד ועדתו ובין הרב ר' שלמה הקטן וסיעתו

65. שו"ת הרשב"א, (ויניציאה), דף סו, ב.

66. שו"ת הרשב"א, (בני ברק), חלק א, עמ' קעד, (הוצאת ויניציאה, דף עה, א).

67. ק"ת, חלק ג, דף ת, ב.

הכל כאשר לכל שלחו אלי הנגיד ר' לוי ז"ל וחתימות הכל וכל הכת האחרת שלחו אלי כל כתביהם⁶⁸. ובכן, בידי הרשב"א התרכזו הענינים בכל הנוגע להחרמת ספרים פילוסופיים, וספרי הרמב"ם; עדות לזה חליפת המכתבים העשירה בינו ובין רבני הדור, המספר הגדול של שו"ת בענין הטלת חרם⁶⁹ אבל לא היה בכוחו לעכב את שריפת ספרי הרמב"ם בעכו והחרמות שהוטלו עליהם מטעם רבני צרפת. גרוש היהודים מצרפת בשנת 1306 ע"י פיליף "היפה" שנה אחת אחרי הטלת החרם בברצלונה ובמונטפלישר, השתיק מלחמה זו לזמן מה.

הד למלחמה זו נשמע ששים שנה לאחר מכן, במכתביו של ר' הלל בן החסיד הר' שמואל מווירונא, מחבר הספר "תגמולי הנפש"⁷⁰ ר' הלל מווירונא האשים את ר' יונה בשריפת ספר "המדע" ו"מורה נבוכים" בפריש על ידי הדומיניקאנים: "מה תאמר ברבינו משה שהיה משנה למשה רבינו שביזוהו והוציאו עליו שם רע ומינות וכפיר" אי שמים אי לזאת יסלח להם... ולכן אחי אל תתמה אם ענש השי"ת את תורת בני צרפת לכבוד רבינו משה ולא נשא פנים לס' התלמוד שלהם... ואז נתחדשו הגזירות הגדולות, את הקהלות הרגו יותר מג' אלפים ואת ספרי התלמוד שלהן כולם נתנו לשריפת ולמאכולת אש ואז יצאה הגזירה שלא ילמדו עוד ספרי תלמוד בגלוי עד היום הזה... ובאותו מקום עצמו גשרפו כל הספרי והפירושי שנמצאו בפריש ונתערב אפר ס' התלמוד באפר ס' המדע והמורה, כי עדיין היה האפר במקום... והר' יונה הגדול מברצלונא ז"ל היה ראש וקצין על כל אותם הרעות הגדולות שנעשו בצרפת"⁷¹.

ר' הלל מווירונא סיפר על ר' יונה שהתחרט כי פגע בכבודו של הרמב"ם והלך להשתטח על קברו, והכריז על זה בבתי כנסת של פריש, מונטפלישר וברצלונא⁷². ר' הלל יודע גם על החרמתו של ר' שלמה הקטן על ידי הנשיא

68. Israelitische Letterbode, Vol. IV, p. 128.

69. יותר משלשת אלפים שו"ת נשתמרו, וביניהן עשרות בענין הטלת חרם.

70. על תולדות חייו של ר' הלל מווירונא ראה חמדה גנוזה, עמ' xxv-xxi.

71. חמדה גנוזה, עמ' יט, ב (19); לעומת זאת ר' אהרן ב"ר גרשון אב"ד פוזנא רואה סיבת שריפת התלמוד באיטליה במאה השש-עשרה בהדפסת ה"מורה נבוכים" של הרמב"ם בויניציאה, בשנת שיא (1551). ראה: א. יערי, מחקרי ספר, עמ' 216; ועיין מאמרו של אפרים א. אורבך ב"ציון", שנה יב, (תמוז תשז), חוברת ג'ד, עמ' 149.

72. חמדה גנוזה, עמ' יט, ב; ראה גם ק"ת, חלק ג, עמ' כא, ב — כב, ב: "ובשנת מ"ו לאלף השישי קמו שנית מעוררי ריב בארץ צרפת, ולפני התגלע הריב גודעו הדברים אל הנשיא וראש הגולה בדמשק רבינו ישי בן חזקיה בן ישי הנשיא, וגדו הוא ובית דינו לכל מי שידבר תועה על ספרי רבינו וגזרו על כל איש אשר ימצא אתו מכתבי המחלוקת ומהעסקותיהם שישלחו וימסרו אותם לנכד רבינו הוא הנגיד רבינו דוד זצ"ל לבערם ולכלותם" (ק"ת, חלק ג, עמ' vi; ראה גם: כג, א — כד, ב); כרם חמד, כרך ג, דף 169-173.

מדמשק, והציע, כמו הרמב"ן בשעתו, על ברור בין חסידי הרמב"ם ומתנגדיו. הוא פנה במכתב אל רבני מצרים ובבל שיצאו למלחמה נגד חכמי אשכנז וצרפת, והציע שיוזמנו לויניציאה, לגינובה או למארסייל ושם יעידו על עמדתם, ואם יתברר שהם צודקים "יהי מה ויגנוז", אבל אם לא, אזי ישאו הם בתוצאת הברור. ואם במקרה לא יהיו מוכנים להשתתף בהתדיינות כזו אז "הם ינדו וישמתו ויחרימו אותם בכל קהילות בבל ומצרים, כך אייעץ וכך אכתוב באורך ובמליצות וראיות מן המקרא ומן התלמוד אל כל קהילות מצרים ובבל".⁷³ הוא שלח מכתב בענין גם אל קהילת אלכסנדריה, לר' יצחק בר' מרדכי. למרות ההגזמות שבספרו מתאר ר' הלל עובדות הידועות גם ממקורות אחרים.⁷⁴

המלחמה סביב ספר "המדע" ו"מורה נבוכים" הועברה במרוצת הזמן על פסים אחרים; ההתקפות הצטמצמו וקול המלחמה נשמע מעל דפי ספרים. למשל ר' משה תקו (בסוף המאה השלוש-עשרה), מחבר הספר "כתב תמים" (היה חי בריגנסבורג ובוינר-נישטאדט), שנלחם בפילוסופיה בכלל ובספר המדע בפרט, כותב: "עוד מדה זו היתה לר' משה בר מיימון, שהיה את הפילוסופין שאינן מאמינים את התורה". בעיני ר' משה תקו, לא ישרו גם פרשנותו של ר' אב"ע וספר ה"אמונות ודעות" של ר' סעדיה גאון, כי — לפי דעתו ספרים פילוסופיים — מביאים את האדם לכפירה.⁷⁵

בהתחלת המאה החמש-עשרה חיבר אבן שם טוב בן יוסף, איש הקבלה, (1390—1440) ספר בשם "ספר האמונות", בו התקיף את הפילוסופיה של אריסטו, את המחשבה הרציונאלית. לפיו דת ופילוסופיה אינן יכולות לדור בכפיפה אחת, ומסיבה זו מתח ביקורת חריפה על הרמב"ם, אב"ע והרלב"ג. ר' משה אלאשקר (או אלשקאר) (1466—1542) ב"השגות" שלו⁷⁶ יצא נגד ההתקפות האלו של אבן שם טוב, והאשים אותו שצווה לשרוף את הספר "מורה" אפילו ביום הכפורים שחל להיות בשבת.⁷⁷

במאה השש-עשרה ר' שלמה בר יחיאל לוריא, המתרש"ל (1510—1573) התבטא בצורה חריפה על הרמב"ם: "אמת שהרמב"ם הספרדי עשה חיבור

73. חמדה גנוזה, כ, ב (20); כא, א.

74. דר. י. בער, שם, עמ' 64-56; 483-484.

75. אוצר נחמד, חלק ג, עמ' 64, 66, 68-69, 96, 98.

76. השגות שהשיג החכם ר' משה אלאשקר ז"ל על מה שכתב רבי שם טוב בספר האמונות שלו נגד הרמב"ם ז"ל פירארא, (1556). (ההשגות של אלאשקר מודפסות גם בשו"ת מהר"ם אלשקר, סדילקאב, 1834, סימן קיז, עמ' גה, ב; גח, ב).

77. שם, דף יא, א: "וכבר כתבתי למעל' כי כל תלונתו על הראשונים שעמדו על ספרו זה ולא צוו לשרפו ביום הכפורים שחל להיות בשבת".

נאה מכל אשר היה לפניו... ובאמת לפי דעתו ושכלו כתב כל התורה, כאלו קבל משה מפי הגבורה הל"ם מבלי ראייה ברורה, מ"מ הוא אינו מקובל בשכל הנקנה מאחר שאינו ידוע מקורו, ובאמת כתב עליו ר"מ מקוצי שהוא כחלום בלא פתרון... וכמה פעמים השיג עליו הראב"ד בדברים נכונים לעין כל.⁷⁸

המהרש"ל האשים גם את ר' משה איסרלס (הרמ"א) שמתעניין בחכמה יוונית ובפרט בראש הדברים שלה, באריסטו. בתשובתו מצטדק הרמ"א וכותב: א. אף הרשב"א⁷⁹ לא אסר לימוד חכמה יוונית אלא רק בינקותו של האדם, כי בתחילה עליו ללמוד תלמוד ואחר כך יכול הוא לגשת אל ספרי הפילוסופיה. בתור דוגמה הוא מזכיר את "המורה" של הרמב"ם. ב. נוסף לזה יש להבדיל בחכמה היוונית בין "ספר השמע"⁸⁰ ומה שאחר הטבע (מטפיזיקה) ובין החקירות ודברי חכמים שנוגעים למהות המציאות וטבעיהן. זה האחרון מותר, כי חקירה זו מביאה לידיעת השם וגדולתו, "כי אדרבה על ידי זה נודע גדולתו של יוצר בראשית ית".⁸¹ לפי הרמ"א מותר ללמוד מהפילוסופים כדברי הגמרא: "אמר ר' יוחנן כל האומר דבר חכמה אפילו באומות נקרא חכם".⁸² ולפיו היתה זו גם דרך עבודתם של חכמי ישראל, שהביאו מדברי חכמי אומות העולם, כגון הרמב"ם ובעל העקידה ושאר מחברים גדולים, ואף שנאסרו ספרי חכמי האומות, בכל זאת מותר להשתמש בספרים של חכמינו ז"ל — שבהם מובאים דברי חכמי האומות — אשר מימיהם אנו שותים, ובפרט הרב הגדול הרמב"ם ז"ל בזה לא עלה על שום דעת לאסור, כי בודאי אין לחוש בספריו לשום דעת בטלה... ואף כי מקצת החכמים חלקו עליו ושרפו ספריו, מ"מ כבר נתפשטו ספריו בכל חכמים האחרונים ז"ל וכולן עשו אותן לראשם עטרה להביא ראייה מתוך דבריו כהלכה למשה מסיני. ולכן גם אני אומר שמנוקה אני מעון זה, כי אף שהבאתי מקצת דברי אריסטו, מעידני עלי שמים וארץ שכל ימי לא עסקתי בשום ספר מספריו, רק מה שעסקתי בספר המורה שיגעתי בו ומצאתי ת"ל, ושאר

78. ים של שלמה לחולין, (אופיבך, 1728), בהקדמה ראשונה; המהרש"ל השיג גם על אב"ע, כמו שעשה גם הראב"ד (חיד"א, שם הגדולים השלם, ניו יורק, חלק א', עמ' 40; 183). [להלן רק: "חיד"א"].

79. שו"ת הרשב"א, (ויניציאה), דף סו, א, סי' תיד.

80. או בשם אחר "השמע הטבעי". כך נקראת הפיזיקה אצל אריסטו (ביונית: Fusikè akroasis). עיין: יעקב קלצקי, אוצר המונחים הפילוסופיים, ברלין, תרצד, חלק ד, עמ' 133.

81. שו"ת של ר' משה איסרלש, אמסטרדם, תעא (1711), סימן ז, (דף ד, ב; ה, א).

82. מגילה טו, א.

ספרי הטבע כשער השמים וכדומיהן שחברו חז"ל, ומהם כתבתי מה שכתבתי מדברי אריסטו. ואיך לא והנה הרב המורה כתב פרק כ"ב מחלק השני, שכל מה שהשיג אריסטו עד גלגל הירח הכל אמת כו', וכתב עוד שכל דבריו הם דעת חז"ל, מלבד במקצת אמונות התלויי' באל ית' ובמלאכיו ובגלגלי השמים שבהן לבד נטה מדרך האמת".⁸³

המהרש"ל הפנה את תשומת לב הרמ"א גם לענין אחר שמעיד על התעסקות בפילוסופיה יונית, והוא: "שמקצת בחורים מתפללים בתפילת אריסטו כו' אומר חס לי ולזרעא דאבא לראות כזה ולא למחות. רק כל זה עדיין הוא שורש פורה ראש ולענה, ירושה להם מאבותיהם מאותן שהמשיכו עצמם אחר הפילוסופים והלכו בדרכיהם". הרמ"א מוחה נמרצות על דברים אלה וכותב: "אבל אנכי מימי לא ראיתי ולא שמעתי עד כה. ולולי פי המדבר אדוני אלי לא האמנתי שנשאר עדיין רושם אותן האמונות בארץ... ומ"מ אומר שסהדי במרומים שכל ימי לא עסקתי בזו רק בשבת ויו"ט וח"ה (וחול המועד) בשעה שבני אדם הולכים לטייל וכל ימות החול אני עוסק כפי מעוט השגתי במשנה ובתלמוד ובפוסקים ובפירושיהם".⁸⁴ בעיני מהרש"ל נחשבת הפילוסופיה ל"אש זרה", אבל לא אכזרית להרמ"א, אשר אינו מפחד להגן על השקפתו, באמרו: "ומכל מקום אדבר נגד רבנים ולא אבוש לומר מה שבדעתי על זה".⁸⁵

בתקופה יותר מאוחרת, במאה התשע-עשרה, היו אסורים בחוגי החסידים הספרים הפילוסופיים של הרמב"ם, ראב"ע, רלב"ג, ר' יצחק עראמה.⁸⁶ ר' נחמן מברסלב אסר את הפרק "שער היחוד" מתוך ספר "חובת הלבבות", את ספר העקידה של ר' יצחק עראמה, את ה"מורה נבוכים", "מלות ההגיון", ו"ספר המדע" של הרמב"ם, כי תוכנו מתנגד "לכל ספרי אמת שקבלנו מפי התנא האלקי ר' שמעון בן יוחאי והאר"י ז"ל".⁸⁷ "חלילה לך — קובע ר' נחמן מברסלב — שתביט בחקירות אלו, שלא תאבד עולמך, כאשר נאבדו כמה וכמה שמעמידים לפנייהם למגן ולמחסה את הספרים הנ"ל. ושים לבך

83. שו"ת של הרמ"א, (הוצאת ווארשא), 1883, דף ת, א, (סימן ז).

84. שם.

85. שם, דף ט, א, סוף סימן ז. המהרש"ל מאשים בדרך אגב את הרמ"א שאינו בקי בדקדוק. הרמ"א מודה ומתודה: "ומ"מ איני מתפאר במה שאין בי, כי מימי לא למדתי חכמת הדקדוק"; אבל גם הרמ"א מגלה שגיאות במכתבו של המהרש"ל אליו ומוכיר לו "עונותיו" (שו"ת של הרמ"א, דף ת, ב).

86. ר' יצחק בן משה עראמה (נולד בזמורה, 1420, ומת בנאפולי, 1493), מחבר הספר עקידת יצחק שהוא פרוש לתורה ולחמש המגילות, ופרוש "יד אבשלום" על משלי. בחיבוריו הוא משתמש בפילוסופיה של הרמב"ם.

87. הצטוט לפי ש. דובנוב, תולדות החסידות, תל-אביב, תשד, עמ' 301.

והבן מפני מי ראוי לך להתיירא (ביראת הכבוד) יותר: אם מפני ספר „מורה נבוכים“ הבנוי על סברות אריסטו היון ימח שמו וזכרו, אם להבדיל מפני ספרי הזוהר הקדוש והאר"י ז"ל שכל דבריהם מקובלים איש מפני איש עד משה רבנו עליו השלום.⁸⁸ בזמנו התפשטה ההשכלה הברלינאית, והפחד מפני „האפיקורסות הולכת בעולם“ השפיע על עמדתו של ר' נחמן לגבי הספרים הנ"ל.⁸⁹

הר' משה ליב מסאסוב גער בבחורים אשר למדו בקראקא מתוך הספר „מורה נבוכים“. לפי דעתו נכתב הספר „לבני אנדלוסיה“ אשר התעסקו בפילוסופיה של אריסטו, אבל לא בשביל „אברכים מופלגי תורה שאין להם שום מושג בפילוסופיה“. לפי דעה אחת הסכים גם הגר"א לדעה שאין ללמוד את ה„מורה נבוכים“.⁹⁰

פרוש מגלה סוד

בשם זה נתחבר ונדפס פרוש על האבן עזרא לחמש מגילות. ולפי חיד"א הספר „הוא בבל יראה ובל ימצא בכל גבול ישראל ואסור לבא בקהל“.⁹¹

ספר המאור

ר' זרחיה בר' יצחק הלוי (הרז"ה) מלונזיל, בהיותו בן תשע-עשרה, חיבר את „ספר המאור“ ובו השגות על הרי"ף ועל רש"י. הספר מחולק לשני חלקים: א. „המאור הגדול“ על סדר נזיקין וסדר נשים; ב. „המאור הקטן“

88. שם.

89. שם חלק ב, דף 301. המענין ביותר הוא שר' נחמן מברסלב בעצמו דפדף בספרים האסורים האלה. מצד אחד הוא שנא את הפילוסופיה, אבל מצד שני הוא מציין ש„איש הישראלי צריך להשתכל בהשכל של כל דבר, ולקשר עצמו אל החכמה והשכל שיש בכל דבר להתקרב אל השי"ת ע"י אותו דבר כי השכל הוא אור גדול ומאיר לו בכל דרכיו“ (לקוטי מהר"ן, חלק א, סימן א). ובמקום אחר: „עיקר האדם הוא השכל, וע"כ במקום שחושב השכל שם כל אדם“ (לקוטי מהר"ן חלק א, כג).

90. יקותיאל ארי" קאמעלהאר, ספר דור דעה, ניו יורק, תשיב, דף רמו.

91. אמר הגר"א: „הרמב"ם ז"ל חברו ואני אצוה שלא ללמוד בו“ (עיין: עליות אליהו, הערה ה). (ראה י. קמלהר, ספר דור דעה, דף רמו). על עמדתו של הגר"א לרמב"ם ראה מאמרו של יעקב דינסטאג „האם התנגד הגר"א למשנתו הפילוסופית של הרמב"ם?“ (תלפיות, ניו יורק, תשט, שנה ד, חוברת א"ב, עמ' 253-268).

92. חיד"א, חלק ב, עמוד 244-245, סי' צה; גם חלק ב, עמ' 132, סי' פא. ספר בשם מגלה סוד, (נדפס בוילנא, 1836), מאת הרופא ר' אהרן (עמריך) גומפרד מברלין. מכיל פרושים על אב"ע לחמש מגילות.

על סדר מועד.⁹³ הראב"ד מפושקיריש יצא בחריפות נגד "הספר המאור" עד כדי כך שהמדפיסים בעצמם השמיטו חלקים מהבקורת ופה ושם גם הכניסו בה שנויים. מתוך כתב היד של החיבור, שלא נערכו בו כל שנויים אפשר לעמוד על הסגנון החריף והעוקצני בו התקיף הראב"ד את הספר ומחברו. הוא האשים אותו שלקח ממנו דברים ופרסמם בשמו הוא: "גנוב הוא מאתי וכולא מלתא ידידי הוא".⁹⁴ במקום אחר מתבטא כי "זה המאור אינו מאור".⁹⁵ השגות הראב"ד על ספר המאור פורסמו בספר "כתוב שם".⁹⁶ בחבורים של הרז"ה: "סלע המחלוקת", "דברי הריבות"⁹⁷ משתקף הויכוח בין הראב"ד והרז"ה סביב סוגיות מסוימות שבתלמוד. גם הרמב"ן⁹⁸ מתקיף את "ספר המאור" כדי להגן על הרי"ף. להגנתו של הרז"ה בא ר' עזריה מלכי בספרו "שמן למאור".⁹⁹ היה גם נאלץ לעזוב את העיר לונל. כגורל רוב החכמים, וכחבל כל משליכי נפשם מנגד ולוחמים בעד האמת, כן היה גורל וחבל האיש היקר ההוא... גם קמו עליו רבים, וישטמהו וימררהו ורובו, ויגרשוהו מלונל".¹⁰⁰

אפחם אליהור (השפלת היהודים)

ספר "אפחם אל יהוד", בערבית, חובר במאה השתים-עשרה, בעיר מארגא (Maragha) (אז פרס) על ידי יהודי שהתאסלם ושמו שמואל ׳ן עזריא (=שמואל אל-מגריבי).¹⁰¹ הספר מכיל דברי התקפה על יסודות אמונתנו מצד מומר אינטלקטואלי, שרצה לפתור את שאלת היהודים מסוגו על ידי המרת דת. אביו, שנתן חנוך יהודי וחילוני לבנו המוכשר, מת בדרך כשהלך אל בנו להשפיע עליו שיבטל את החלטת התאסלמותו.¹⁰² התגובה היחידה¹⁰³

93. הראב"ד, "כתוב שם", השגות על בעל המאור, (מהדורת הרב דר. ישכר דב ברגמן), ירושלים, תש"ז.

94. שם, עמ' כו.

95. שם.

96. שם, עמ' מז-קח.

97. קונסטנטינה, תקנה, ולאחרונה ניו יורק, תרסח.

98. בספר "מלחמות ה'"; הראב"ד, כתוב שם, עמ' מא, הערה 75.

99. קונסטנטינה, תקב; הראב"ד, כתוב שם, עמ' מ-מא.

100. הראב"ד, כתוב שם, מ, הערה 74; יעקב רייפמן, תולדות רבנו זרחיה הלוי בעל

המאור וקורת ספריו. פראג, תריג, דף 5; 54 (הערה 45-46).

101. על עבודתו הספרותית ותולדותיו ראה בספרו של משה פרלמן: Samau'al

ובו צלום. Al-Maghribi, Ifham Al-Yahud (Silencing the Jews), New York, 1964. מכתבי היד של הספר, בתרגום אנגלי.

102. ראה שם בתוספת דף 87.

103. מלבד רמז אחד שנמצא אצל אחריו (שם, דף 25).

מצד היהודים נגד הספר מובאת על ידי יוסף סמברי¹⁰⁴ שכותב בין היתר: "ובשנת תקנ"ח לחשבונם, היא שנת ארבעת אלפים קנ"ז¹⁰⁵ (!) ליצירה, נזרקה מינות באיש אחד ושמואל ק' עזריא שמו, ובשביל שררה שהיה בו, כי היה בקי בלשון ישמעאל כתבתם וכלשונם. חבר ספר נגד היאודים והשיג על תורת משה עצמה, ומביא ראיות מן הפסוקים בלשון הקדש בכתב ישמעאל, ומפרש אותו אח"כ כפי סברתו הנפסדת, וחרף וגידף והטיח דברים כלפי מעלה ודבר סרה באלקים ובמשה, וזה יורה על מיעוט שכלו וחסרון דעתו, ובדה דברים מלבו אשר לא צוה ה', וחבר ספר נגד היאודים וקרא שמו בישמעאל אפחם אליהוד, ר"ל השפלת היאודים, והעתיק מזה הספר ספרים רבים וחלקם למלך ולשרים כדי למצוא חן בעיניהם ולהבזות בעליהן בעיניהם... ובדה מלבו דברים שלא נתנו לכתב ואסור לשמעטם וכל שכן לכתבם בכתב... וכזה וכזה דבר סרה באלהים ובמשה להתעולל עלינו עלילות ברשע ובפשע, ובכן יבא בעל הכרם ויכלה את קוציו וישמח ישראל ביוצא חלציו אמן".¹⁰⁶ שמואל ק' עזריא הקדים את המומר פפרקורן ואת וואן קורבן בכמה מאות שנים.¹⁰⁷

בתי הצפיש והעלשים

מחבר הספר הוא ר' לוי בן אברהם בן חיים (רלב"ח). נולד בשנת 1245 בוילאפראנקא ליד פרפיגנאן (בצרפת), ומת בשנת 1315 בארלש. היה איש נודד, שמצא מקום מקלט לזמן מה בביתו של ר' שמואל הסלמי (הסולמי) מהעיר אשקליטא (Escalette) בגליל L'Herault, בצרפת. הספר מחולק לעשרה פרקים, ומטפל במדעים שעליהם יכול אדם לרכוש ידיעות מתוך הספר — לפי דבריו של המחבר. בכמה מקומות הולך ר' לוי בעקבותיו של הרמב"ם.¹⁰⁸

104. חי במאה השבע-עשרה באלכסנדריה. הסטוריון, שחבר שני ספרים: אחד בשם "דברי חכמים" שאבד, והשני בכ"י ושמו: "דברי יוסף". הכ"י נמצא באוקספורד (10, 24) ובאליאנס (130). א. גייבואר פרסם חלק ממנו (סדר החכמים וקורות הימים, ניו-יורק, תשיט, עמ' 115-162); עיין גם ציון, כרך ה, עמ' 204.
105. שנת תקעה=575 לספירת ההגירה היא 1179.

106. REJ. Tom. V, 52-55.

107. ראה: M. Kayserling, Antijudaica, Heb. Bibliographie: Herausgegeben von M. Steinschneider. Band VIII (1865), Pp. 83).

108. לספר חובר פרוש בשנת 1400, על ידי ר' שלמה בן מנחם פרת או פורת. ר' לוי חיבר ספר שני בשם: "לויית חן" או "ספר הכולל", ורק חלקים אחדים ממנו נשארו בכ"י. על תולדות חייו ראה: Renan-Neubauer, Les Rabbins Francais. Hist. Lit. de La France, XXVII, pp. 628; M. Steinschneider, Gesammelte Schriften, pp. 228; דר. י. בער, שם, עמ' 172-173.

אבא מרי וקרשקש וידאל הודיעו להרשב"א שספרו של ר' לוי "בתי נפש והלחשים", מכיל פרושים והסברים לתורה בדרך אליגורית.¹⁰⁹ קרשקש וידאל כתב אל הרשב"א בין היתר: "כי בעברי בהר (הכוונה לעיר מונטפלייזר Montpelier=) הגיד לי הקצין אנטידוס די בלקיירי כי אחד מן המתחכמים עשה לו לתורה פי' ע"ד היוגית, ולא הגיח בפירושו זכר לפשטי התורה, ומן הכל עשה חומר וצורה, עד כי אמר לפי מה שהגיד לי, כי באמרפל ובמלכים אשר אתו, ירמוז ד' יסודות, ומכאן ואילך צא וחשוב והספר ההוא עד עתה לא שזפתו עין, כי מחברו לא הראהו בחייו. ועתה קם בנו וראה כי הספר מטושטש וכמעט שאבד, וטרם כלותו מצוה להעתיקו, ויש לחוש שלא יתפשט בארץ, ולא ידעתי אם על הספר ההוא עוררו המעוררים את רוח אדונינו ואם על הנערים הפרוצים בדרשותיהם בדברם בענין חומר וצורה, ואין איש מוחה בידם שמעתי כי העמידך ע"ז החכם נשטארוג לוניל".¹¹⁰ הרשב"א דרש מר' שמואל הסלמי להוציא מביתו את ר' לוי בן חיים יחד עם ספרו. ר' שמואל התנצל בפני הרשב"א שהוא כבר מלא את כרסו במשנה וגמרא "בטרם הכניס ראשו להתעסק באותן הספרים המחוברים בשאר החכמות".¹¹¹ הרשב"א לא הסתפק בהתנצלותו של ר' שמואל: "שהוציאו עליו לעז כי הוא (ר' לוי) למד תורה מפיו, וכל מ"ש בספרו מאמין והנה הוא בס' הקוסמין",¹¹² אלא דרש: "הוציא המכשלה הזאת מתחת ידיך ומביתך".¹¹³ ספרו של ר' לוי הוא סכנה בביתו, כי מכיל "דברי המתפלספים".¹¹⁴ ר' שמואל ציית וגרש את ר' לוי מביתו: "כשמוע — ר' שמואל האזהרות בנוגע — לחכם הנקרא בשם לוי... והוציא החכם ההוא מביתו".¹¹⁵ ר' לוי מצא מקלט בבזירש (Beziers) אצל בן דודו ר' שמואל בן ראובן, ומשם עבר לארלש ומת שם בשנת 1315.

הסטוריה של יהודי ספרד

ר' יהודה בן יצחק הלוי אבן שבתאי, בן דורו של הרמב"ם, נולד בעיר מולינא (Molina), וגר בקונקה (Cuenca, ב-Castillia). הוא היה משורר וסופר, ושירתו היא לפי סגנון ה"מקאמה", שבה חברו שיריהם ר' יהודה אל-חריזי

109. מנחת קנאות, עמ' 48.

110. "נשטארוג לוניל=Astruc Lunel=אבא מרי (הירחי); מנחת קנאות, עמ' 48.

111. שם, עמ' 54.

112. שם, עמ' 46-47.

113. שם, עמ' 55.

114. שם, "ואם לעשות סיג לתורתנו הקדושה עם דברי המתפלספים?" שואל הרשב"א.

115. שם.

ויוסף אבן זבארה.¹¹⁶ הוא חיבר כמה ספרים, ומהם שלושה מוכרים: א. "מנחת יהודה שונא הנשים";¹¹⁷ ב. "מלחמת החכמה והעשר";¹¹⁸ ג. "דברי האלה והנדוי".¹¹⁹ כולם ספרי סאטירה. אותנו מענין הספר השלישי. מתוכן הספר מתברר שר' יהודה אבן שבתי כתב ספר על הסטוריה של יהודי ספרד וגדולי הדור; כמו כן טיפל בחמשה מלכים של ספרד, מסוף המאה השתים-עשרה ומתחילת המאה השלוש-עשרה. החיבור נעלם, כי נשרף על ידי חמשה יהודים שבעיר סרגוסה. על זה מתלונן יהודה אבן שבתי בספר הסאטירי "דברי האלה והנדוי" שבו שופך את זעמו וחמתו על חמשת היהודים, שאחד מהם היה "סופר מתא";¹²⁰ הוא מחרף ומגדף, מחרים ומנדה אותם על שהעیزו לשלוח יד בספרו שבו הוא תאר סגולת חסידים וחכמים, נסיכים ומלכים: "ואלה האנשים היועצים עצת רע... יעצו עצה נבערה, וקדשו עצרה במקדש ועזרה, ושרפו ספר היה לתעודה ולתורה ולא היה להם מורא ליראת השם הנכבד והנורא אשר שמתי בתוכי אותותיו, וזכר עשה לנפלאותיו, וזכרוני סגולת החסידים והחכמים גומלי החסידים והמשוררים והנשיאים והנכבדים וכל נמצא בעזרה בצרה ותופשי התורה ואנשי השם והנסיכים ויועצי הארץ והמלכים".¹²¹

ר' יהודה אבן שבתי מתפלא על האנשים האלה שלא פחדו מהמלכים שאת "מעלותם ומעשה תקפם וגבורתם" הוא מהלל בספרו, והם הלכו "ודכאו היד המלכות תחת רגליהם, והיה במחשך מעשיהם, ויאמרו מי רואנו, ומי יודענו, ולא יזכרו עוף השמים את הקול יולך, וכל דבר לא יכחד מן המלך".¹²² היהודים האלה לא פחדו לא מהמלכים ולא מנציגי העם ולא הסתירו מעשיהם,

116. גפתלי וידר, ספרו הנשרף של יהודה אבן שבתי, מצודה, לונדון, תשד (1944),

כרך ב, עמ' 125-126.

117. גרפס לראשונה בקונסטנטינופול בשנת 1543 בערך. בנוגע לשם הספר ראה י.

דוידזון, "ספרי השעשועים", ניו יורק, 1914. וגם בספר "דברי האלה והנדוי" (האשכול,

כרך ו, עמ' 165). כנגד הספר נכתב הספר "צלצל כנפיים או אוהב גשים" על ידי ר'

ידעיה הפניני.

118. עיין: J. Schirrmann, Die hebräische Übersetzung der Maqamen des Harisi,

Frankfurt a/M, 1930, p. 112, 113.

119. דברי האלה והנדוי, פורסם על ידי י. דוידזון ב"האשכול", כרך ו, קראקא,

תרסט (1909), עמ' 165-175.

120. אברם בן שמואל לוביל "סופר מתא". יתר השמות אשר מוזכרים לא פעם בתוך

"דברי האלה והנדוי" נוסף לאברם בן שלמה לוביל, הם: יוסף בן יצחק בנבנשת

(Benveniste=), יצחק בן שלמה גורגולוט (לפעמים גורגולט), מאיר בן שמואל אלגרנושי.

(עיין: האשכול, כרך ו, עמ' 166; 169; 175).

121. האשכול, שם, עמ' 167-168.

122. שם, עמ' 168. (אצל גפתלי וידר, מצודה, כרך ב, עמ' 123 הצטוט: "עוף

השמים יוליף את הקול").

כי ידוע לנו שכתבו גם ספר נגד יהודה אבן שבתי והלשינו עליו לפני השלטונות: „בני נבל אשר זדו ועלי כתבו ספר, ישלח בם אלהים אש ויחדיו יזיו אפר, והיועץ והכותב והחותם והסופר“.¹²³ או במקום אחר: „אך אוילים פועלי און ועולה... עברו תורות חלפו חוק... וכתבו שטנה על איש יהודה“.¹²⁴ מה היתה הסיבה לשריפת הספר? יתכן שיהודה אבן שבתי השתתף במלחמה סביב ספרי הרמב"ם ועמד לצדו של הרמב"ם, ושורפי הספר היו מבין המתנגדים לו. או אפשר שמאחורי שריפת ספרו וההלשנה מסתתר ריב אישי. דבר אחד ברור, שר' יהודה אבן שבתי חיבר ספר שתוכנו היה קשור עם תולדות בני ישראל בספרד והקדיש בו חלק רב למנהיגי העם היהודי, לגדולי הדור, ולמשוררים — והיהודים הנ"ל הלכו ושרפוהו.

ר' יונה בר שלמה אבן בהלול מסתמך על הספר הזה ומהלל את מחברו: „ויותר חכמתו ותבונתו ותורתו וגרסתו (הכוונה לר' יונתן הכהן מלוניל תלמידו של ר' מאיר מטוליטולא), שלא אוכל לספר בשפתי הלא הם כתובים על ספר ר' יהודה שבתי, והגאון הזה (הכוונה לר' יהודה אבן שבתי) נולד בעירנו והיה בדורנו, ובקונקה היה מורינו ומה שראו עינינו ספריו ומה ששמענו מפי נבונים עדים נאמנים“¹²⁵ והתומכאן שהספר היה מקור חשוב לתולדות עם ישראל. אבל גם אבן בהלול לא ציין את שם הספר של אבן שבתי, כאשר מזכירו בספרו „מנחת קנאות“, שחיבר להגנת „המשנה תורה“ של הרמב"ם.¹²⁶ מדבריו — והוא היחידי המזכיר את הספר הנשרף — מתברר שהספר היה מלא תוכן רב וחשוב, ואולי היה ידוע ברבים עד כדי כך שהיה מיותר להדגיש במיוחד את שם הספר.

נוכל להבין לפיכך צערו הגדול של המחבר, שבוכה מר על אבידת הספר. והד לכך נמצא בספרו „דברי האלה והנדיים“, בו הוא מתנקם במעשה של חמשת היהודים מסרגוסה, כל חרוז ומלה בספר זה הוא חץ שחוט נגדם:

„נקום נקמתך האל והחרם רשעים שרפו את שם כבודך,

וזכרוני עבדיך ודברי נביאיך אשר עמדו בסודך“.¹²⁷

123. האשכול, שם, עמ' 174.

124. Israel Davidson, Parody in Jewish Literature, New York, 1907, p. 12, Note: 50.

125. לפי מאמרו של נ. וידר, מצודה, כרך ב, עמ' 124-125.

126. הספר מנחת קנאות חובר במולינא בשנת 1258. כתב היד נמצא באוקספורד (מס' 618).

127. האשכול, כרך ו, עמ' 168.

או במקום אחר :

„חרדו לנדוי זה נדיבי עם אל (נא) יהי נקל בעיניכם,
והיו מגדים שורפי ספר לקט ביד רעיון פניניכם. וכו'.
אך שלחו יד המזידים בו ויחללו הודו לעיניכם,
לא חטאו עלי לבדי כי על כל נשיאיכם וזקניכם".¹²⁸

מתוך כל שורה של הספר בוקע קול החרם והנדוי, עד שאין כדוגמתו
בספרות העברית. ספר זה הוא מיוחד במינו מבחינת סגנונו ותוכנו, והוא
משמש כמצבה לספר שנשרף כליל.

מחברות עמנואל הרומי

עמנואל בן שלמה בן יקותיאל הרומי, הנקרא גם עמנואל בן שלמה
מלאמרקא, או עמנואל הצפרוני,¹²⁹ ידוע גם בשם „בעל המחברות". הוא נולד
ברומי בשנת 1265, או 1270, ומת בפרמו בשנת 1328, או 1330. היה רופא,
ועמד בראש הקהלה. התעמק בקבלה ובספרות האיטלקית וכתב פרוש לתורה,
למגילות, ולספר תהלים ומשלי.¹³⁰ אבל התפרסם בפרט על ידי שיריו שהופיעו
ב„מחברות".¹³¹ המחברות מחולקות לעשרים ושמונה שירים ותוכנם כולל
ספורים אירוטיים, סטירה, שירים, תפילות, נאומים, ודיאלוגים. השער האחרון
הוא „התפת והעדן". ההתנגדות לשיריו היתה בגלל הנימה האירוטית שבהם.
ר' חזקיה דוד אבולאפיאה (בסוף המאה השמונה-עשרה), בספרו „בן
זקונים"¹³² כך שר עליו :

„עמנואל אין עמו אל —
עם הזמה חרף השיר
לכן ישים כל איש גואל
את כל שיריו תחת הסיר".

128. שם, עמ' 169.

129. בספר מתק שפתיים, קראקא, תרנב (1892), דף 34, 81; מקדש מעט, וינה, תריא (1851), דף קו, א.

130. חמש מגילות ותהלים (בחלקים), Parma, 1879-82, על ידי Pietro Perrean; משלי, Neapel, 1487.

131. נדפס לראשונה בברשצ'א (ברישא=Brescia), רנב (1491), על ידי גרשון סונצינו ולאחרונה בירושלים על ידי דב ירון, מחברות עמנואל הרומי, חלק א-ב, ירושלים, תש"ו. הוצאות אחרות : קושטה, רצה; ברלין, תקנו (עם הקדמתו של משה שטיינשניידר על תולדות חייו של ע. הרומי); לבוב, תרל; ברלין, תרפ"ו, רק חלק א עם הערותיו של ד"ר. ת. ברודי. א. מ. הברמן, עמנואל הרומי, תל-אביב, תש"ו. ראה הבקורת של א. קסוטו על עבודתם של ברודי וטשרניחובסקי (MGWJ. LXXII, 213). ארשת, א, 445-444, מס' 1263.

132. ליורנו, תקנ"ג (1793), דף לה, א.

ספר המחברות למד עמנואל לילד

עבדאל בם שלמה חל אורי מדת אל הכנה
 סרמנה בלם כדכנסת העדנה אורי כ
 אורי אל חל למתכ פנה וסעתיק העדנה אל
 חורק קרית כספור נודותיק קס ואלו הייתי
 סרמנה חל אורי כדתיק המדנה וס חתם
 אורי חל ואלו המדנה המכס רמנה

דף ראשון מספר המתברות לעמנואל הרומי, ברשציא רנב (1491)

מהכרם".¹³³ וממשיך ואומר: "ואם המשורר יחבר שירים להביאם באיזה חבור של תועלת ודברי מוסר... יהיו לרצון, אך בתנאי שלא יהיו בשיריו דברים מכוערים כשירי עמנואל בר שלמה, ואפילו יהיה חבורו דברי מוסר, ואתה בני אל תקרב אל פתח ביתם ותשים דברי על לבך כחותם".¹³⁴ אבל כל זה לא הציל את עמנואל פרנסיש עצמו מהחרם אשר הוטל גם עליו. המתנגד הראשון לשירי עמנואל הרומי היה ר' משה די ריאטי (1398 — 1460), שהביע חות דעתו בספרו "מקדש מעט",¹³⁵ בזו הלשון: "ולא הבאתי במליצתי זאת ר' עמנואל ממשפחת הצפרוני על לשונותיו ועל דבריו במחברות החשק וכן ר' מוסטין על אשר דבר סרה על חכמי הקבלה ופער פה לבלי חק בספר אשר חבר ראיתיו אני והרחקתיו".

השולחן ערוך (אורח חיים, הלכות שבת, סימן שז, סעיף טז) מוצא ב"מחברות" את הדוגמה הקלאסית לספרים האסורים: "מליצות ומשלים של שיחת חולין ודברי חשק כגון ספר עמנואל וכן ספרי מלחמות אסור לקרות בהם בשבת, ואף בחול אסור משום מושב ליצים, ועובר משום אל תפנו אל האלילים, לא תפנו אל מדעתכם, ובדברי חשק איכא תו משום מגרה יצר הרע, ומי שמחברן ומי שהעתיקן ואצ"ל המדפיסן מחטיאים את הרבים". הרמ"א בהערה אל אותו סעיף מקיף מאמרו: "דהא דאסור לקרות בשיחת חולין וספורי מלחמות היינו דוקא אם כתובים בלשון לע"ז, אבל בלשון הקודש שרי".¹³⁶

לאור האיסור המפורש בשולחן ערוך, לא נדפס ספר "המחברות" במשך מאתיים וששים שנה, אמנם פה ושם העתיקו אותו,¹³⁷ אבל נמנעו מלהדפיסו. נפתלי הירץ וויזל, בתשובתו אל "חבורת דורשי לשון עבר" בקניגסברג, שפנתה אליו בענין הדרכה בספרות, לא המליץ על העתקת שירי אהבה בכלל ועל "שירי עמנואל" בפרט.¹³⁸

133. ע. פרנסיש, מתק שפתיים, קראקא, תרנב, דף 34.

134. שם, דף 48.

135. ווינה, תריא (1851), דף קו, הערה ג.

136. מקור הדברים הוא בתוספות, שבת קטז, ב: "בד"ה מכ"ש בשטרי הדייטות, וז"ל: ומיהו אותן מלחמות הכתובין בלע"ז נראה לרבינו יהודה דאסור לעיין בהן". אבל "באר היטב" מוסיף (שו"ע הלכות שבת, סימן שז, סעיף טז): "ודברי חשק ועמנואל אפילו בלה"ק אסור".

137. אמסטרדם, 1780, 1785. ראה: דב ירדן, מחברות עמנואל הרומי, דף מ.

138. המאסף, תקמ"ד (1784), דף דח: "שבהעתקות השירים והזמירות לא תזכירו שמות העצבים הקדמונים שזכרום היונים והרומים בשיריהם ובמוסריהם ואחריהם נמשכו כל משוררי זמננו באירופ"א ולא כאלה חלק יעקב לא ישמעו על פיהם". סעיף ג: "אל תשימו בכליכם שירי חשק דברי עגבים ואהבה, כמו מקצת שירי עמנואל ורבים משירי משוררי דורנו בכל העמים. הסירו מכם שירים ומליצות או ספורים שתוכן רצוף אהבה

על ע. הרומי השפיעו בוקצ'יו ודנטא, שאתו היו לו אולי קשרים טובים.¹³⁹ השפעת בוקצ'יו מורגשת בשירי אהבה ובספורים האירוטיים שלו וה-"Divina Comedia" של דנטא היה לנגד עיניו בכתבו את "תופת ועדן".¹⁴⁰ מהוצאה אחת¹⁴¹ הושמטו חלקים מסוימים, לפי ההוראות של הרב צבי הירש, שרק בתנאי זה נתן רשות למדפיס ר' ליב להדפיסו.

מצד שני נמצאים גם ממליצים על "המחברות" כגון ר' אליהו דלמדיגו, הכותב בתשובתו לזרח בן נתן: "וילמוד ספרי האדירים כגון... ומחברות איש חמודות הר"ר עמנואל". לא שכח להזכיר גם את אריסטו "וילמוד ספר ההלצה והשיר לאריסטו".¹⁴²

לא רק נגד שירי עגבים היתה התנגדות כי אם גם לאותם השירים אשר חוברו לפי מתכונת שירים לועזיים, למשל ערביים, איטלקיים וכו'. אבל היו כאלה אשר לא רק שבחרו לשיריהם הלחן של השיר הזר, אלא גם לקחו בתור דוגמה את התמליל של השיר. מנחם די לונזאנו (חי בארץ ישראל במאה השש-עשרה, מת בירושלים בשנת 1608)¹⁴³ הצטדק למשל שהוא חיבר שיר בקצב המקובל בשירה הערבית, וידועה לו שקיימת התנגדות לומר בעבודת הבורא — שיר שנתחבר בדרך זו: "ואל אלהים יודע וישראל הוא ידע כי לא חברתי פזמונים לנועם זמירות הישמעאלים כדי שיתעללו במ תעלולים ואנשי לצון בתוף וחליל ויין משתיהם כנגינות שותי שכר, אבל בחרתי בלחן הישמעאלים לפי שראיתים לחן לב גשבר ונדכה ואמרתי אולי במ יכנע לבבי הערל".¹⁴⁴ אבל גם הוא הצטרף לאותם האנשים שאסרו להשתמש בתמליל של שיר שחובר בשפה זרה להכנת שיר בעברית: "וראיתי

האהובה ליצר הלב ושנואת שכל הטוב ואל יסיתו אתכם צחות לשונם ויופי מליצתם לשומם בין אבני קודש אשר אתם מתהלכים בהם. ד: חדלו לכם מדבר או מהעתיק מליצות וספורי התולים להתל באחיכם ובמעשיהם הן לכלל או לפרט כדרכי הסאטיר"ע לבל יהיה מוסריכם הטובים לצדים בעיני שומעיהם ולצנינים בצדי דורשיהם דבש וחלב תהיה תחת לשונכם לדבר בענוה ובדרך מוסר וכבוד הבריות ותמצאו חן בעיני אלקים ואדם".

139. Umberto Cassuto, L'elemento italiano nelle Mechabberoth, Firenze, 1906.

140. גופט בפראג, שעג (1613); ובשם "מחברת תפת ועדן", פפא"מ, תעג (1713); ותורגם גם לידידיש: "גיהנם וגן עדן ביכל" עם "מעשה עמק המלך", פראג, תר. U. Cassuto, כעת גם בתרגום עברי: דנטא וע. הרומי, תשכו. Dante e Manoello, Firenze, 1921, בקורת על הספר ראה: M. Soave, Dante Alighieri ed il poeta Emmanuele Venedig, 1863: Hebr. Bibliographie, 1871, XI Jhg. No. 62, p. 52-55.

141. ברלין, תקלת. (ראה: (M. Roest, Catalog (Anhang), p. 446.

142. אברהם גייגר, מלא חפניים, ברלין, תר (1840), עמ' 15-16.

143. על תולדותיו ראה: א. פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ירושלים, תרפ"ט, חלק א, 134-145; D. Kaufmann, Notes on the Life of Menachem di Lonsano (JQR. Vol. VIII, p. 525).

144. שתי ידות, ייניציאה, שעח (1618), דף סה, ב.

קצת חכמים כמתאוננים רע על המחברים שירי' ושבחו' לש"י על נגונים אשר לא מבני ישראל המה, ואין הדין עמם כי אין בכך כלום. אבל מה שראוי למאוס הוא קצת שירים שמתחילין כמלות דומות ללשון הלעז כאותו שחיבר שיר לנועם 'מואירומי מי אלמא איי מואירומי' ואמר מרומי על מה עם רם הומה וכו', ונראה בעיניו שעשה דבר גדול והוא לא ידע כי שיר כזה פגול הוא לא ירצה כי האומרו זוכר דברי הנואף והנואפת ולבו ורעיוניו עליה".¹⁴⁵

מנחם די לונזאנו מתח בקורת חריפה בפרט על "זמירות ישראל" של ישראל ג'רה (1555—1628)¹⁴⁶ וכמו כן על השירים שנדפסו בחלק "עולת חדש" של הספר "זמירות ישראל".¹⁴⁷ וכך הוא כותב: "סוף דבר, השיר ההוא שבעולת חדש סי' סג' כלו סג יחדיו נאלח ואינו ראוי לבא בקהל ולהאמר לש"י, וכן השנים של אחריו שהם סד' סה', שלשתם ראויין לנואפין... וכאן לא באתי לעשות השגות לספרו שאלו באתי לזה הייתי צריך לחבר ספר והייתי מתחיל מן הבי' הראשון שבראש ספרו";¹⁴⁸ אבל לפי דעתו מותר להשתמש בנגון זר.¹⁴⁹

אור תורה

פרי עבודתו של מנחם די לונזאנו שנדפס לראשונה יחד עם "שתי ידות" (ויניציאה, שעח); בו דן בין היתר בקביעת "נוסח התורה", לפיכך ממהדורות הבאות הושמטו חלקים אלה.^{149*}

מלמד התלמידים

ר' יעקב בן אבא מארי בן שמשון (אנטולי), מחבר "מלמד התלמידים", חי בין השנים 1200 — 1250 בפרובאנס, בצרפת, וזמן מה בנרבונה.

145. שם, קמב, א.

146. חיד"א, חלק ב, עמ' 49, סי' כו.

147. אלה הם שירים על חתן. עיין: זמירות ישראל, תל אביב, תש"ו, דף 579-584.

148. שתי ידות, קמב, ב.

149. עיין מאמרו של יהודה רצהבי: "הנגון הזר בשיר ופיוט" (הארץ, 1964, ספט.

6, עמ' 17). יש מי שאוסר אפילו את הנגון (א. שולמאן, שפת יהודית-אשכנזית וספרותה,

ריגא, תרע"ג, עמ' 205 (הערה 1); קרית ספר, כרך לה, חוברת ג, דף 409 (הערה 17).

*149. פירסט, וו, עמ' 255-257.

הוזמן לנפולי על ידי פרידריך השני כדי לתרגם ספרים ערביים. כן תירגם את „אלמגסט“ של פטולומיאוס וספרי אריסטו עם פרוש אבן רושד (Averroes). לפי גריין, עזר ר' יעקב בן אבא מארי למיכאל סקוטוס בתרגומו הלטיני של ה„מורה נבוכים“ וספרי אבן רושד.¹⁵⁰

מלבד עבודתו זו חיבר פרוש לפרשיות אחדות של התורה, שדרש בשבתות, ואספם אחר כך בספר בשם „מלמד התלמידים“.¹⁵¹ ובסוף ההקדמה לספרו הוא מנמק: „ולכן קראתי לחבור זה מלמד, לפי שזה השם נופל על הלמוד והוא שם ליד הכלי שמלאכתו הערה על העבודה. וכונתי בחיבורי זה שיהיה מלמד לתלמידים, הם העובדים, ולאנשי המעשה, הם השומרים. ובחרתי בשם הזה להורות בו על כונת הספר ועל התנצלותי עליו, והוא שלא יעלה בלב אדם שהתנכרתי לעצמי עד שחשבתי לחבר ספר חכמה לא כן, אבל כשם שהמלמד יד לדרבן כן דברי חבורי זה כונתי במ שיהיו ידות דרבנות החכמים המעוררים על דרישת האמת“.¹⁵² אבל לא כולם הסכימו לדעה זו, ונמתחה בקורת חריפה על דרך פרשנותו הרציונאלי-האליגורית שהיתה נפוצה אז בצרפת. בהקדמת ספרו הוא בעצמו מודה, שכתב ספרו תחת השפעת ה„מורה נבוכים“, ^{מנהג התורה} ^{אצל התורה} התנגדו להשקפתו המודגשת בפרושו לפרשת וארא והוא, שראוי לאדם ללמוד חכמה מבן ברית או מי שאינו בן ברית „מכל אדם נכבד או נבזה מאמין או כופר“ (דף מט, א). לכן רצו „להגניז“ ספרו, ורק בנס ניצל, כפי שמתברר מהקדמת „מלמד התלמידים“ (דף ב, א): „וזאת היא כונת דברי שנמצאו לו ג"כ בספר הזה באמונת הגמול, ולפיכך לא גנזוהו ואחר שגלוי אמונת הגמול היתה סיבה למנוע גניזתו, ידוע שדברי הנטיה לדברי מינין הנראית מדבריו היתה כנגד זה והוא שממקצת דבריו נראה שאין יתרון לחכם על הכסיל ולא לצדיק על הרשע“.

ר' שמעון בן יוסף, במכתב אל ר' מנחם בן שלמה,¹⁵³ רומז על ספר „מלמד התלמידים“ באמרו: „קראנוהו חובל, לא קראנוהו נועם“. בספר זה

150. הכרמל, שנה ו, תרכ"ו, עמ' 246; HUCA. 1936, p. 246; H. Graetz, VII⁴, Pp. 86; 424-391; ארשת, כרך א, עמ' 446, מס' 2110.

151. ליק, תרכ"ו (1866).

152. הקדמת ספר „מלמד התלמידים“, ליק, תרכ"ו. במקום אחר בהקדמה זו אומר המחבר: „אבל דברי חכמים הם כדרבנות והורבן ידוע שהוא כלי ברזל דק וחד והוא תקוע ביתד של עץ והעץ הוא ארוך וגלוי לכל והיתד כעצמו נקרא מלמד כפי מה שבא במשנה מלמד שבלע דרבן והורבן הוא הברזל היוצא ממנו והוא נסתר מבני אדם“. לפי מנחם בן סרוק פרוש המלה „מלמד“ הוא מקל, ולפי אבן פרחון: „דרבן“.

153. D. Kaufmann, Simeon b. Josefs Sendschreiben an Menachem b. Salomo, (Vom Jüdischen Katechismus, Budapest, 1884, p. VI, Note: 27).

רואה הוא "מקל חובל"¹⁵⁴ כי במקום שיעזור להבין דברי תורה הוא הולך ומחבל בהם על ידי פרושיו האליגוריים.

לפי דבריו של ר' יעקב בן אבא מארי רק הרעיון "אמונת הגמול" שמביא בתוך ספרו הציל את "מלמד התלמידים" מהחרם, כי הבקורת השלילית על ספרו הושמעה בשעת המלחמה סביב ספרי הרמב"ם וכאשר בהנהגתו של הרד"ק הוכרו "חרם אדרבה" על המתנגדים ל"ספר המדע" ו"מורה נבוכים"¹⁵⁵.

ספר מלחמות השם (א)

מחבר הספר הוא ר' לוי בן גרשון (רלב"ג). נולד ב-Banolas, ב'1288 (או 1344) ומת ב-Perpignan, ב'1370 (נכדו של הרמב"ן וסבו של ר' שמעון בן צמח דוראן).¹⁵⁶ בפרושו לתנ"ך¹⁵⁷ ניסה ליישר את הניגודים בין הפילוסופיה והקבלה ובין התנ"ך. על השקפתו הפילוסופית אפשר לעמוד מתוך ספרו "מלחמות השם".¹⁵⁸ והשפעתו של אריסטו ניכרת בו. זוהי הסיבה שרבי יהודה בריאל בן אליעזר "לא רצה לראותו וכ"ש לקראת בו".¹⁵⁹ בתקופה יותר מאוחרת קיים כבר איסור מוחלט על הספר.

ר' דוד ליאון מסיר (נולד ב'1470 במנטובה (?) רב בעיר אבלונה (אלבניה), ומחבר הספר "תהלה לדוד" (קושטא, 1557) ו"כבוד חכמים" (ברלין, 1899), לחם בהשקפתם של אברבנאל והרלב"ג. את פרושו של הרלב"ג לתורה אסר לקרוא: "וצוה בקנס נדוי בכל איטליה" שלא יקראו פרוש הרלב"ג על ספר התורה.¹⁶⁰

גם ר' אליהו דל מדיגו כתב נגד הרלב"ג.¹⁶¹ אביעד שר שלום באזילה, תלמידו של ר' יהודה בריל, בספרו ("אמונת חכמים")¹⁶² מותח בקורת על הרלב"ג

154. D. Kaufmann, Vom Jüd. Katechismus, p. VI, Note: 27.

155. בנוגע למלחמה סביב הפרוש על התורה בדרך פילוסופית עיין: M. Stein-schneider, Allgemeine Einleitung in die jüdische Literatur des Mittelalters, Jerusalem, 1938, pp. 101.

156. Fürst, Vol. I, p. 82.

157. תמצית פירושו על התורה נמצאת בספר "תועליות הרלב"ג", מנטובה, רמ. ראה חיד"א, חלק ב, עמ' 226, סי' לג.

158. פירסט, עמ' 83-84. "מלחמות השם" מר' לוי ב"ר גרשום. ריווא די טרינטו, שך (1560); לייפזיג, תרכו. עיין חיד"א, חלק א, דף סב.

159. מיכל יוסף היימן, אור החיים, פרנקפורט א/מ, 1891, דף 452, סעיף 978.

160. ציון, כרך יב, עמ' 20.

161. גירונדיניפי, תולדות גדולי ישראל, טריאסט, 1853, עמ' 14, סי' מח. (להלן:

גירונדיניפי).

162. מנטובה, 1730, דף ט, ב' — יא, א.

וכן על ר' אב"ע. אביעד שר שלום מסתייע גם בצטוט מפרושו של הר' יצחק אברבנאל לספר ויקרא וז"ל: "אבל הראב"ע והרלב"ג כשהוכרחו לקבל פשוטי התורה ומצד אחד לחצום טענות הפילוסופים חשבו להעמיד על זה חזון ונכשלו" (אמונת חכמים, דף י, א). רבי נחמן מברסלב (1770 — 1811) אסר את פרושו של הרלב"ג על התורה והפרושים של הראב"ע.¹⁶³

בהקדמה לספרו "מלחמות השם" כותב הרלב"ג: "כי אין זה (אריסטו) חולק על התורה לפי האמת, כי אין התורה נמוס יכריח אותנו להאמין הדברים הכוזבים, אבל היא מיישרת אותנו בתכלית מה שאפשר להשגת האמת". אבל כל זה לא עזר. חכמי הדור קראו לספרו בלעג "מלחמות עם ה'", כי ראו בספרו מינות "ואסרו אפילו את שמיעתן".¹⁶⁴ חיד"א מסכם את המלחמה סביב הרלב"ג בכתבו "מלחמות ה' להרלב"ג וקנאים רבים פוגעין בו ונתנוהו ספרו לחרם ושמו לשמצה, וידוע דס' המלחמות העיר סער גדול בין החכמים שונאי הפילוסופיה. הראשון אשר יצא נגדו עוד בחיים חיותו הי' הפילוסוף התוכן הר' שמואל ב"ר יהודה ב"ר משולם ממרשיליא ואחריו רב חסדאי וכו' וכן הריב"ש בתשובה סמ"ה ובס' האמונות קרא את ס' מלחמות ה' מלחמות עם ה', וכן בעל העקידה מתנגד כ"פ לשיטת הרלב"ג, והגאון מהר"ם אלשקר דן את ס' מלחמות ה' לשרפה אף ביוה"כ שחל בשבת, וכן הרב מנשה בן ישראל בס' נשמת חיים פי"א ע"ש. ואך מתי מעט התעוררו להצדיקו ולנקותו מפשע רב כמו הרשב"ץ והרב נזה שלום".¹⁶⁵

יעקב מרקריא, המוציא לאור הראשון של ספר מלחמות השם, מציין בהקדמתו: "וכן רבים יכינוהו מלחמות עם השם, והמה מי מריבה אשר רבו. ורבים לוחמים לו מרום, הלא הוא התנצל על ככה בהקדמת הספר ובפרק אחרון מאמר ראשון".¹⁶⁶

163. ראה להלן, בפרק הבא.

164. ספר מלחמות השם, לייפציג, תרכ"ו, עמ' 76. ("וכן הוא מבואר שאין ראוי למעיין בדברינו שירדפנו תחת אהבתנו אותו וכוונתנו להועילו... וחי האמת, לא סרנו מלירוא מחבר בספר כמו אלו הדברים, לדעתנו מנהג הסכלים החכמים בעיניהם בכמו אלו העמוקות, אבל מה שהביאנו לזה הוא עוצם תשוקתינו להרים מכשול מדרך בעלי העיון באלו השאלות הגדולות אשר הטעות בהם מרחיק האדם מאד מהצלחתו").

165. חיד"א, חלק ב, דף 240, סי' סה.

166. ספר מלחמות השם (דף ראשון).

המאה השש-עשרה

שנת 1492 היא שנת מפנה לא רק בתולדות עם ישראל אלא גם בדרך המחשבה אצל חלק מבני ישראל. נעשו צעדים חדשים בכתיבת תולדות העם. הפרשנות הפילוסופית של המקרא לא הושתקה. התפיסה הקבלית-הלוריאנית קבלה גוון אחר ונתנה דחיפה לזרמים רוחניים חדשים, שאותותיהם נראו במאות הבאות.¹ שנויים אלה לא נתחוללו בלי התנגשויות: בעלי דעות שונות לחמו איש ברעהו, וכל אחד ניסה להצדיק את דיעתו.

המהרש"ל נגד הראב"ע

ר' שלמה בן יחיאל לוריא (מהרש"ל), מחבר "ים של שלמה",² בתחילת המאה השש-עשרה, שהתקיף את הרמ"א, מתח בקורת על הרמב"ם גם בגלל עמדתו החיובית לגבי פרושו של ר' אב"ע. באחד ממכתביו הוא כותב כך: "גזור עליו (הרמב"ם על בנו) ללמוד ספרי החכם ר' אברהם א"ע אשר לא היה בעל תלמוד",³ והמהרש"ל התנגד לדרך פרושו של האב"ע: "רוב בנינו ופרושו על דרך התכונה והטבעים וקבלת חיצוניות, והתריס בכמה מקומות נגד דברי חכמי התורה והתלמוד, ומה שהוא מן התורה כתב שוא מדרבנן ומה שהוא מדרבנן עשאו לדברי תורה, והאסור עשאו היתר והיתר עשאו אסור, או מבלי השגחה ידוע, וכבודו במקומו מונח, כי חכם גדול היה ואין משיבין הארי, כי אין הולכין אחר פרושו לא לאיסור ולא להיתר לא לחיוב ולא לפטור, שהרי כתב כמה פעמים נגד ההלכה, אפי' נגד חכמי המשנה ונגד אמוראי התלמוד, בלי מספר ואמת שמעתי אומרים עליו שכך היה מכריז והיה מודיע לרבים

1. Gershom G. Scholem, Major trends in Jewish Mysticism, New York 1961, Pp. 244.

2. ליבמות, אלטונא תק (1740); לחולין, קראקא (1615); ומחבר הספרים: "חכמת שלמה"; "יריעות שלמה"; "עטרת שלמה"; "עמודי שלמה" (פרוש לסמ"ג). באול, 1600; ושו"ת. על עבודתו של מהרש"ל ראה רשימה ביבליוגרפית מפורטת אצל Fürst, II, 260-262. לפיו (שם) נולד המהרש"ל בשנת 1515 ומת בלובלין בשנת 1575.

3. ספר ים של שלמה, לחולין, פיורדא, 1766, עמ' ב, א, בהקדמה הראשונה; אגרת להמאור הגדול, דף דה.

שאינו רוצה לישא פנים אלא לפרש עד מקום אשר שכלו מגיע, לולי הקבלה כאשר רימזו בקצת מקומות בפ' התורה לולי הקבלה הייתי אומר וכו' ולא צדקו דבריו בעיני ולפי דעתי שכבר נתן עליהם הדין, כי נתן יד למינים ולצדוקים ולקלי האמונה".⁴ מתוך דברים אלה נראה ברור שהוא התנגד לפרושו של האב"ע.

כלפי ר' יוסף קארו היה המהרש"ל יותר סובלני אף שגם עליו כתב: „אבל עשה פשרות בעיני פסקי הלכות מדעתו מסברת הכרס ברוב הפעמים בא"וה נגד הקבלה אשר קבלנו ונהגו עד הנה, והתלמידים הולכים אחר דבריו ופסקיו, ולא ידעו שבנפשם הוא, שהוא הכריע כמה פעמים נגד התוס' והפוסקים אשר אנו נוהגין לפסוק כוותייהו והנה שגו בזה מאחר שראו שכ"כ בספרו שכך הלכ', אמרו כ"כ הקאר"ו להדיא, כי כך הענין הרע אשר לפניהם מה שכ' בספר יאמינו . . . לא ירד לעומק ההלכה לגודל המלאכה רבה שהיתה עליו".⁵ חופש הדבור שולט בדברי בקרתו של המהרש"ל, הרי הוא אינו מתירא לכתוב נגד האב"ע, ובמקרים מסויימים אינו מוכן לקבל את החלטתו של ה"בית יוסף". ומתלמידיו ביקש להיות זהירים ולא יאמינו בכל דבר אשר נדפס.

ספר בנימין זאב

ר' בנימין בן מתתיהו (חי במאה השש עשרה בתוגרמה) הוא מחבר הספר „בנימין זאב".⁶

המהרש"ל התקיף בזעם את הספר: „על כן אני אומר ומוזהיר לרבים שלא ילך שום אדם אחר ספרו אפילו לאסור וק"ו להיתר".⁷ ר' בנימין פוסק בספרו, שמותר להלוות בריבית, ומסתמך בפסק דינו על „המרדכי". ויכוח נוסף התעורר גם סביב התשובה שבספר, שלפיה התיר אשה על סמך עדותו של גוי „מסיח לפי תומו".⁸

ולכן קובע המהרש"ל: „וע"כ דכשל ובא לידי עון כי טעות נפל בספר המרדכי והו' בפרק הזהב וכך נתפשט הטעות בספרים", אי לזאת טעה גם ר' בנימין בן מתתיהו, לפיכך הכריז המהרש"ל שאין להשתמש בספר „בנימין זאב" לא לאסור ולא להיתר, „כי כל דבריו גנובים וארוכים בפלפול שאינו

4. „ים של שלמה" לחולין, אופינבך, 1728, הקדמה ראשונה „קריית ספר" שנה ח (תרצא-תרצב) עמ' 128.

5. „ים של שלמה" לחולין, פיורדא, 1766, בסוף ההקדמה השניה.

6. ח"ן שאלות ותשובות שונות, ויניציאה, רצט.

7. „ים של שלמה" לבבא קמא, יעסניץ 1723, סוף פרק שמיני.

8. עיין: „שו"ת בנימין זאב", ירושלים, תשיט. חלק א עמ' כג-קית.

לצורך וכנגד פנים מראה אחר, ולא הלך בדרך המחברים כגון מהרי"ל ז"ל מהרר"י ז"ל ומהררי"ק ז"ל ומהררי"ו ז"ל שכל דבריהם נכוחות.⁹ בענין זה לא עמד המהרש"ל לבדו. וגם המהר"ם מפאדובה "הדפיס עליו (על ר' בנימין בן מתתיהו) מרורות כי לא בר סמכא הוא ושכל דבריו דברים פשוטים או דינים דפליג מדידיה אדידיה".¹⁰

מאור עינים (א)

המחבר הוא ר' דוד בן יום טוב בן ביליא (בילא). פרשן ומשורר שחי בפורטוגל בתחילת המאה החמש-עשרה.¹¹ רק אחד מספריו ראה אור והוא הספר "יסודות המשכיל" שנדפס בספר "דברי חכמים" על ידי אליעזר אשכנזי.¹² שאר החיבורים נמצאים בכתב יד והם: א. "כלל קטן"; ב. "דרך לעשות חרוזים" (כ"י די רוסי מס' 861); ג. "ציורים" (כ"י די רוסי מס' 323); ד. "על כוחו של עור הנחש" (משפה ערבית, תורגם ללטינית ולעברית. כ"י מינכן מס' 228). לפי מיכל¹³ "השפיק והעמיק מאוד בחכמת הפילוסופיא וחכמות אחרות ילדי נכרים עד כי נטתה רגלו מני דרך הישר . . . וכתב בחבוריו אשר נאבדו מתוך קהל ישראל — שבת לאל — דברים רבים שאסור לשומען". ספר מאור עינים אינו בנמצא, אלא ידוע לנו עליו מתוך ספר "מקור חיים" שבו הותקף ספר זה. ר' שמואל צרצה (או זרזה) המכונה גם בשם אבן סנה,¹⁴ חיבר ספר "מקור חיים",¹⁵ בו מביא באורים על התורה המבוססים בפרט על ראב"ע, הרמב"ם, ר' שמואל אבן תיבון והר"ש שם טוב אבן פלקירא. ופה ושם מזכיר

9. "ים של שלמה" לבבא קמא, יעסניץ, 1723, סוף פרק שמיני (הפגינציה היא משובשת!).

10. מיכל, "אור החיים", דף 283, סעיף 601; יתר המקורות ראה: חיד"א, חלק א, עמ' 37, סי' כג; חלק ב, עמ' 227, סי' ז. כמו כן: M. Roest, Catalog der Hebraica und Judaica aus der L. Rosenthal'schen Bibliothek, (Anhang) p. 376-377, No. 1929 (להלן: Roest); "ושו"ת זקן אהרן" סימן קצ"א ו"גבורות אנשים" להש"ך קראו מאוד תגר על המחבר הזה. עיין גם חיד"א, ב, עמ' 92, הערה: ק; ארשת ב', עמ' 337, מס' 1192.

11. גירונדיניפי, עמ' 92, סימן לו, Encyclopaedia Judaica, Vol. IV, p. 798-799.

12. דברי חכמים, מיץ, 1849, עם תרגום צרפתי על ידי ש. קליין.

13. מיכל, עמ' 333-334, מס' 733.

14. בהקדמה לספר "מקור חיים" כותב: "ואני צעיר הצעירים וקטן שבקטנים שמואל צרצה המכונה בלשון קדש אבן סנה".

15. "מקור חיים", באור על התורה אל החכם הכולל ה"ר שמואל צרצה זצ"ל המכונה בלשון קדש אבן סנה, און וחקר להבין משל ומליצה דברי חכמינו ז"ל במדרשיהם וכמסמרות נטועים שם לו דברי החכם ר' אברהם ן' עזרא והרמב"ם ז"ל ותעלומותיהם הוציא לאור . . . מנטובה, בר"ח אדר שי"ט לפ"ק (1559).

גם את פרושו של ר' דוד בן ביליא על התורה¹⁶ וכמו כן את הספר "מאור עיניים".¹⁷

ר' שמואל צרצה בספרו "מקור חיים" מתח בקורת חריפה על כמה אנשים, מבלי להזכיר שמם במפורש, על ש"מוציאים פסוקי התורה מפשטן . . . ואין פרושי תוכחות (כתוב: "תוכות") סתרי התורה מוציאים הפסוקים מפשטם כמו שחושבים הפתאים חלילה שאלו היה כן היו החכמים ז"ל מוציאים רוב התורה ורוב דברי המדברים ברוח הקדש והנביאים מפשוטיהן".¹⁸ מיכל חושב שדבריו החריפים של אבן סנה מכוונים נגד פרושו של דוד בן ביליא, וכותב: "ובפירושו עה"ת (של ביליא) הנודע לנו מהמבוא בס' מקור חיים בכמה מקומות ממנו מעוות ומוציא פסוקי התורה מפשטן . . . ומפרשם בדרכים רחוקים פילוסופיים . . . עד שבעל מקור חיים בעצמו כתב שם עליו: רחמנא לצלן מהאי דעתא ובדרך זה הוא גם ספרו".¹⁹ ובנוגע לספר "מאור עיניים" מתבטא מיכל: "כי הוא "חשך עיניים" והריסה עצומה כמ"ש הרב מו"ה זכרי' בן סרוק בהקדמתו לפ' על מגילת אסתר, המובא גם הוא במקור חיים בריש סדר בהעלותך ובס"ס וזאת הברכה".²⁰ ועובדה היא שמשני הספרים של ר' דוד בן יום טוב בן ביליא: מהספר "מאור עיניים" ומפרושו על התורה לא נשאר דבר בכ"י, ורק הצטוטים המעטים בספר "מקור חיים", ובאמת "נאבדו מתוך קהל ישראל".

ספר היוחסין

על שני הסטוריונים נמתחה בקורת חריפה ושניהם הוחרמו על ידי רבנים במאה השש-עשרה. האחד הוא: אברהם בן שמואל זכות (הידוע גם בשם: Diego Rodriguez,²¹ נולד בסלמנקה בשנת 1450 ומת בטורקיה ב-1510). עד זמן גרוש היהודים מספרד היה ר' אברהם זכות פרופסור באוניברסיטה של סלמנקה ואחר כך בסרגוסה. הוא נמלט לפורטוגל ונתמנה שם לאסטרונום

16. "מקור חיים", דף יא, א"ב; דף יב, א; דף כא, ב; דף צג, ב.

17. שם, דף צד, א.

18. מקור חיים, דף ב, ב של ההקדמה.

19. מיכל, עמ' 333-334. אמנם בספר "מקור חיים" מהדורת מנטובה 1559, שהיתה לפנינו, לא מצאנו מפורש שכאלו הצטוט הוא כנגד ר' דוד בן ביליא. הדברים נכתבו שם באופן כללי. רמז לדבר כן נמצא ב"הפליט" מיו"ט ליפמן צונץ (ברלין, תר"י) דף 32, בעריכתו של שניאור זקש.

20. י. מיכל, עמ' 334.

21. M. Kayserling, Bibliotheca Espanola-Portuguesa-Judaica, Strasbourg, 1890, p. 110; Fürst, III, 200-1.

ולהיסטוריוגרף בחצרו של המלך. מפורטוגל שהיתה תחת שלטונו של מנואל, ברח לטוניס, ושם חיבר בשנת 1504 את "ספר היוחסין" בו הוא מתאר את תולדות עמנו מבריאת העולם עד שנת 1500. הרופא ר' שמואל שולם מנוא אמון הוציא לאור את הספר בקוסטנטינא, בשנת שכ"ו (1566).²¹ הוא בעצמו הוסיף הערות משלו אל הספר.²² מההוצאה הראשונה שרדו רק טופסים אחדים, כי הספר הוחרם על ידי רבני קוסטנטינא, שאסרו את הדפסתו מחדש: "תושלב"ע רבני וגאוני קושטאנטינא גזרו אומר בגזרות נחש שזה הספר לא יודפס עד משך י' שנים רצופות, ואף אם יודפס בערי הגוים לא יהא רשאי שום יהודי לקנותו ועל ישראל ועל רבנן בכל מקום שהם תבא ברכת טוב".²³ הסיבה לכך כי יש בו מאמר על זיוף ספר הזוהר.²⁴ והמדפיסים השמיטו אחר כך את המאמר הזה מתוך ספר היוחסין. מההוצאה הראשונה השמיט ר' שמואל שולם חלקים מסוימים והכניס דברים אחרים תחתם. למשל: במקום הסדר של רבנן סבוראי וגאונים הכניס הוא את אגרת רב שרירא גאון. הוא הוציא מתוכו את תאור גרוש יהודי ספרד ופורטוגל — כי בתכניתו הוא היה לכתוב ספר מיוחד בנידון, אבל לא עלה בידו להגשימה. מההוצאה השנייה (קראקא, ש"ס) השמיט המו"ל, ר' שמואל פיהם, את מעשה הזוהר וכל מה שכתב ר' אברהם זכות בנוגע לישו "מאימת העמים ומחמת אנשי הקבלה".²⁵ וכן השמיט מתוכו את שני הספרים של יוסף בן מתתיהו שכתב נגד אפיון והדפסו במהדורה הראשונה בתרגומו של ר' שמואל (ט' דפים, בסוף ההדפסה של קוסטנטינא) ובמקומם הוכנס הפרק י"ח ממאמר הרביעי של ספר "יסוד עולם" עם הגהות של הרמ"א וסדר הגאונים וסדר עולם זוטא.²⁶ ספר יוחסין נדפס אחר כך באמשטרדם, בשנת תעז, בבית דפוס פרופס.²⁷

לאור החרם שהוטל על הספר נגנזה ההוצאה הראשונה כמעט כליל. ובידינו כיום ההוצאה של צבי פיליפאווסקי, פרנקפורט, 1924, שהשמיט ממנו את ההערות של הרופא ר' שמואל שולם.

21* לפי א. יערי, מחקרי ספר, עמ' 235 הדפיס ר' יצחק עקריש את הספר לראשונה בעזרתה של משפחת דון יוסף נשיא.

22. א. זכות, ספר יוחסין השלם, הוצאה פיליפאווסקי, מהדורה שנייה, פרנקפורט 1924, דף XXI (מהדורה ראשונה: לונדון-עדינבורג, תר"ן).

23. שם, דף XXII. Roest. p. 128-129.

24. M. Steinschneider, Die Geschichtsliteratur der Juden, Frankfurt, 1905, p. 89.

25. Roest, p. 129, No. 686.

26. שם.

27. שם, מס' 687; עיין הפרטים על שער הספר יוחסין השלם בהוצאת צבי פיליפאווסקי, לונדון-עדינבורג 1857.

מאור עינים (ב)

ההסטוריון השני שהוחרם היה: ר' עזריה מן האדומים (די רוסי). נולד במנטובה בשנת 1513 ומת שם ב-1578. רופא לפי מקצועו שנוסף למלאכת הרפואה עסק גם בכתיבת הסטוריה. בשנת 1571 התחיל בכתיבת ספרו: "מאור עיניים" שהשלימו בשנת 1572.²⁸ הספר בן שלושה חלקים, חלק א: "קול אלהים" ובו תאור על רעידת האדמה שפקדה את העיר פיררא, בשנת 1570; חלק ב: "הדרת זקנים" ובו תרגום העברי של "איגרת אריסטיאס"; חלק ג: "אמרי בינה" (מפרק כט תחת השם "ימי עולם") הכולל נושאים שונים כגון: תרגומי התנ"ך, התנ"ך אצל אבות הכנסיה, הכרונולוגיה בתנ"ך.²⁹ עוד לפני הופעת הספר קמו חכמים נגדו, באמרם כי עזריה די רוסי פוגע בחישוב הזמן של רבותינו; ואם נקבל הנחותיו אזי יתמוטט סדר שנות היצירה והמבנה הכרונולוגי לפי המסורת. הסיבה השניה היא, שבחלק "אמרי בינה" (פרק ב) הוא עוסק בשאלת הספרים החיצוניים, ולפי דעתו מותר לקרוא אותם ולהשתמש בהם כספרי עזר, אבל הקריאה צריכה להיות "כקריאה באיגרת".³⁰ בין הספרים החיצוניים מזכיר הוא: ספר בן סירא, ספר בן תגלה, הומירוס,³¹ ו"ספרי אריסטוטילוס". "כן החכמות החיצוניות אשר נשתמש בהן לצורך הפנימיות יראו בני האלהים כי טובות הנה".³² הוא גם ציין את המקומות בתלמוד בהם מדובר על ספרים חיצוניים.

אחת משתי הסיבות הנ"ל היתה מספקת בעיני מנהיגי הדור שינקטו בצעדים חמורים נגד הספר. והדבר קרה, כאשר בהנהגתו של ר' שמואל יהודה בן מאיר קצנלנבוגן, רבה של ויניציאה, ובהשתדלותו של ר' אברהם מנחם כהן מפורטו הוטל חרם על ספר "מאור עיניים" בשנת 1574 (ביום ד' ניסן).³³ פעולה זו החלה באסור, שהוציא ר' אברהם מנחם כהן מפורטו בעיר קרימונה על קריאת הספר, עד שלא יבדק על ידי ר' דוד פרווינצל וליאון מוסקאטו. ר' אברהם מ. כהן מפורטו הסתפק באסור ולא בחרם, כי אנשי קהילתו שמעו בקולו.³⁴

28. גרפס מנטובה, שלד (1574); על תולדות חייו ראה: י. ל. צונץ, תולדות ר' עזריה מן האדומים, "כרם חמד" ה, עמ' 131-158; ז, עמ' 119-124.

29. ראה תאור ביבליוגרפי על עבודתו אצל: Fürst, III, 171-174; ארשת כרך א, עמ' 441 מס' 38; עמ' 449 מס' 3355.

30. מאור עיניים, ווילנא, תרכ"ג (1863), עמ' 70.

31. שם; [המירוס] "שטות" לפי פרושו.

32. שם, דף לו, ב.

33. נוסח החרם היה מודפס בסוף ספר "מבחר הפנינים" דפוס וויניציא. ראה "כרם חמד", חלק ה, 142.

34. "תהלה למשה", לפסיא, תרגו, עמ' 2.

ספר מאור עינים, מנטובה שלד (1574)

בידינו ידיעות על צעדים שנקטו בצפת נגד הספר בשנת שלה, ימים אחדים לפני פטירתו של מהר"י קארו כפי שמתברר מצטוט שמביא חיד"א מאלישע בן גבריאל גאליקו, תלמידו של ר' יוסף קארו, חבר בית הדין בצפת. אלישע גאליקו מספר, שר' יוסף קארו הזמין אותו ימים אחדים לפני מותו ונתן

לו הוראות להכין "כתב אחד אשר יחתום בו ותיכף המכוון היה שהיה ראוי לשרוף ולהעביר באש את הספר הנזכר בכל מקום, ושתמה על הרבנים אשר במקומו איך הניחו להדפיסו ולא חשו לכבוד התורה ועיקריה"³⁴. המכתב הוכן, אבל ר' יוסף קארו לא חתם עליו, כי בינתיים שבק חיים לכל חי, ובמקומו חתם ר' אלישע גאליקו יחד עם ר' משה אלשיך, ואת המכתב שלחו לקהלות איטליה. זה מתגלה ממכתבו של ר' אברהם יוסף שלמה גראציאנו, שצוטט על ידי ר' שמואל שער אריה, שהוא בעצמו ידע על האסור שהוציא ר' יוסף קארו: "שני חכמים גדולים ורבנים מצפת תוב"ב, ה"ה כמוהר"ר אלישע גאליקו וכמוהר"ר משה אלשיך נ"ע, כתבו כתב ערוך למדינת איטליאה שהגאון הגדול והחסיד כמוהר"ר יוסף קארו זצ"ל בעל בית יוסף והש"ע ושאר ספרים אחרים צוה למוהר"ר גאליקו הנ"ל שיכתוב אגרת אחת בשמו על דבר הספר הנ"ל"³⁵. קהילות איטליה אנקורה, קרימונה, וירונה, סיינה, פאדובה, רומא, פיסארו, פיררא, הלכו בעקבותיה של קהילת ויניציאה, וגם הן החרומו את הספר. ויהודי מעל גיל עשרים וחמש היה יכול לעיין בספר זה רק ברשיון מיוחד שניתן על ידי בית דין רבני.³⁶

34. חיד"א "מחזיק ברכה", ליורגו, תקמה (בקונטרס אחרון) דף קלג, סימן שו. ראה גם צ. תמר, פרקים לתולדות חכמי א"י ואיטליה, קרית ספר, כרך לג, תש"ח, דף 378-379. באותו מקום ("מחזיק ברכה" חלק א, דף קלג, סי' שז) מוצאים אנו חות דעת לגבי ספרים אחרים, למשל: שמואל לקרא מספר יוחסין חלק א' ומספר צמח דוד חלק א' אבל מספר יוסיפון לא הכל ראוי לקריאה בפרט הספר השישי שבו. כמו כן שמואל לקרא ספר "שבט יהודה" בחול, אבל לא בשבת. ספר דברי הימים של ר' יוסף הכהן "רובו ככולו אסור הקריאה בו וח"ב של יוחסין וח"ב של צמח דוד אלא לעת טיול". ספורי מלחמות אם כתובים בעברית מותר לקרוא אותם, אבל בלע"ז אסור.

35. "כרם חמד", חלק ה, עמ' 141; "המגיד", שנה יב, עמ' קטז. חיד"א פרסם גוסס החרם שהוכן ע"י א. גאליקו. עיין: מאיר בניהו, ר' חיים יוסף דוד אזולאי, (חיד"א), ירושלים, תשי"ט (1959), דף קמב; א. יערי, תעלומת ספר, ירושלים, תשי"ד, עמ' 149. ראה גם: Festchrift zum Achtzigsten Geburtstag M. Steinschneiders, Leipzig, 1896. בחלק העברי (עמ' 43) המאמר "שלושה כתבים ע"ד ס' מאור עיניים" מאת ש. י. הלברשטם.

36. D. Kaufmann, Zur Geschichte der Kämpfe Asarja de Rossis. (D. Kaufmann, Gesammelte Schriften III, Pp. 93); Dubnov, op. cit. VI, Pp. 166; REJ XXXIII 83-87; XXXVIII Pp. 280. ד. קאופמן מביא את הרשיון אשר ניתן על ידי הרבנות בפירא, בשנת 1619, לשמואל די רוסי, מבני משפחתו של עזריה די רוסי, שיכול להחזיק ב"מאור עיניים" בביתו ומותר לו לעיין בו בלי פרוט שמו של עזריה די רוסי. אסור על הספר נמצא ב"מלחמת יעב"ץ" דף יא, ב: "מצינו בדבר ספר מאור עיניים מרע מן האדומים אשר גדולי עולם כתבו עליו מרורות וגם חרמות עיין בס' באר הגולה למהר"ל מפראג ובשו"ת שאילות יעב"ץ ח"א סי' ג"ל ובס' מחבר"ר להגאון חיד"א בקונ"א לא"ח סי' ש"ז שכתב כי מצא כתוב בשם מהר"א גאליקו ומהר"מ אלשיך שהובא לפניו ספר מ"ע הגז' ואמרו המקיימו עובר בבל יראה וב"י, וגם דעת מרן הב"י הי' כן שראוי לשרוף ולהעביר באש את הספר הגז' אלא שלא הספיק השעה כי נתבקש מרן או בישיבה של מעלה". "וכן בספר "אמונת חכמים" פרק כד, (הכוונה לספרו של ר' אביעד שר שלום באזילה. והענין נמצא

ר' יהודה ליוואי בן בצלאל (1520-1609), המהר"ל מפראג, שהדגיש את חשיבות חופש הדבור וחופש המחשבה, אעפ"כ הטיל חרם על עזריה די רוסי. בסוף ספרו "חבור באר הגולה"³⁷ הוא מדגיש חשיבות חופש הדבור והכתיבה, לפי דעתו אם אומרים "סגור פיך מלדבר" זו חולשת הדת: "שאם היה לו רשות לדבר בכל הצורך היה סותר הכל . . . ואין לדחות דברי זולתו . . . וע"י זה בא אל תוכן אמתת הדברים ולעמוד על האמת הגמור ואין הסגר לדברים . . . וכן בתורה כתוב לא תשנא אחיך בלבבך הוכיח תוכיח וגו' ולא תשא עליו חטא, ור"ל כי אין לך לשנא את אחיך בלבבך שלא יכול אחיך להסיר מה שאתה חושב עליו רק אם מחשבתך עליו שעשה דבר רע הוכיח תוכיח אותו ויכול הוא להסיר מאתו אשר אתה חושב עליו ולא תשא עליו חטא".

למרות עמדתו הברורה בנוגע לחופש הדבור היה נאלץ לצאת נגד ספר "מאור עיניים" ולהחרימו. ואלה הם נמוקיו "כי זה האיש הוציא מפיו דברים נגד קדושים עליונים ולא הבין פשט דבריהם כמו שעשה בכמה מפרקיו, לכן ספר זה הוא בכלל הספרים החיצוני אשר אסור לקרות בהם, וכל איש בעל דת תורת משה ומאמין בתורה שבכתב ובתורה בע"פ יהא הספר הזה בבל יראה ובל ימצא ולא יביט עליו ולא יסתכל בו לא ראייה שכלית ולא ראייה חושיות ומתחילה אמרתי בלבי כי דברי שלמה ע"ה אשמור שלא לענות אותו, אך מפני שראיתי כי דבריו יצאו בדפוס לרבי' אמרתי הלא יחשוב אדם כיון שנתנו בדפוס יש ממש בדבריו יצאתי כנגדו לקיים הפסוק השני ענה וגו', וכדמוקי ליה בגמרא בפרק במה מדליקין והוא ית' יודע כי לא לבזות ולא לחרף כתבנו אלו דברים רק כי קנאת ה' וקנאת תורתו עשה זאת . . . ולא עלה על לב שיהיה נמצא כמו זה בבני ישראל זרע אברהם מאמינים בתורת משה בתורה שבכתב ובע"פ והוא ית' יציל זרע שארית ישראל שלא ימצא בנו עוד פרץ נותן כבוד והוד לזרים. אמן סלה".³⁸ המעניין ביותר הוא שהמהר"ל אינו מזכיר אף פעם את שמו של עזריה די רוסי במפורש, ורק מההערות של המהר"ל נוכל להבין שמדובר בו.

בין המתנגדים לספר "מאור עיניים" היו גם ר' יעקב עמדין שקרא לו

בדף לח, א). בדבור הראשון המתחיל ומעתה אין צורך להשיב כתב כי חכמי העיר ההיא שבאותו הזמן (ר"ל חכמי איטליה מאותה עיר שדר בה בעל מ"ע) החרימו וקללו כל מי שיקרא בספר ההוא, כי כל דבריו נוטים למינות ואפי"ה מצינו גדולי מחברים פוסקים מפורסמים שמביאים אותו (עיין כנה"ג יו"ד סי' רמ"ה בהגה"ט ובמג"א סי' רפ"ד סק"ן ובשו"ת חו"י סי' ט"ת ותמצא זה) ובע"כ לומר שהם לא שמעו מזה וגם לא נתנו דעתם שיש בו דברים כאלו אשר הסי' טעון שריפה".

37. "באר הגולה", ווארשא, תקצח, דף נט, ב.

38. שם דף נה, ב. א. פ. קליינברגר, המחשבה הפדגוגית של המהר"ל מפראג, ירושלים,

תשכב, עמ' 153-155.

„הר“ע” כי חולק על הקדמונים (בזמן יותר מאוחר שינה את עמדתו).³⁹ ור’ אביעד שר שלום באזילה ראה אפיקורסות בספר,^{39*} (הספר האדום אשר ילך אחרי אנשי אדום); היו גם שעמדו לצדו של ר’ עזריה די רוסי כגון הרב שמואל שער אריה, שכתב: „פנים טהור רואה אני בחבור זה כי אינו חולק על דברי חז“ל ח“ו, אלא מבקש דרך לתרץ כמה דברים מסופקים לשמא יטעו חז“ו הקוראים בספרים חצוניים בראותם בהם קצת ספורי מקרים משתנים מהכתוב בספרים שלנו ובדברים של ספור מעשים וכיוצא . . . והיה זה לשם שמים, לכן אין להאשימו ולא לחכמי זמנו, כשם שאין להאשים ספר מורה נבוכים להרמב“ם ולא א“ע. אכן מי שאינו חכם באמת ושאין שכלו שלם אל יקרא בו פן יטעה בהבנת דבריו כי דבר טוב למבין“^{39**}. והיו כאלה שהעתיקו פרקים שלמים מתוך הספר והכניסו לתוך ספריהם הם, כגון ר’ מנשה בן ישראל, וגדליה אבן יחיה בעל השלשלת הקבלה.⁴⁰

דעתו של ר’ חננאל גיפי היתה: ⁴¹ אמנם אין כוונתי אלא להוכיח שסברת הר“ר עזריה אינה סברה כוזבת ופסולה, בהיות שעניינו הרואות שחשבו כמוהו גדולים אחרים שצדקתם ויראת חטאם גלויה לכל בני עמנו ושלא היו מתירי אסורים; וחשב שהאיסור ~~שלא יחזק~~ וספקארו קבל פרסום רב רק בזמן מאוחר יותר, בתקופתו של חיד“א, כאשר „גברה רוח המינות ואפיקורסות“; ובאמת פורסמה האגרת בספר „מחזיק ברכה“ של הרב חיד“א,⁴² אבל במשך מאתיים שנה מכתיבת האגרת ועד פרסומה לא דברו על האסור כלל, ואדם „שהשרישו עיקרי האמונה היטב בתוך לבו“ השתמש בספר, אבל לא נתנו בידי מתחילים, „עכ“פ חכמת הרב הנ“ל ואמונתו ויראת חטא שלו מאירים ומזהירים כוזהר הרקיע מתוך ספרו ולא עוד אלא שהיה פייטן, ופיוט מזמור ליום שבת קודש לאל נורא וכו’ הוא ממנו“⁴³.

עזריה די רוסי בעצמו השיב על ההתקפות, ובפרט על זו של ר’ משה

39. „מאור עיניים“ (ווילנא, תרכג-1863) עם תולדות ר’ עזריה מן האדומים מיו“ט ליפמן צונץ מברלין. (עיין גם „כרם חמד“ חלק ה, עמ’ 131-158). כנגד עמדתו של ע. די רוסי בענין תקופת בית שני עיין צבי הירש שעלז, נפלאות מתורת ה’, וורשה, תרלט.
39*. שם, עמ’ 10.

39**. „תהלה למשה“, עמ’ 43.

40. יו“ט ליפמן צונץ, תולדות ר’ עזריה מן האדומים, עמ’ 118; „כרם חמד“, ה, עמ’ 147-145.

41. Festschrift zum achtzigsten Geburtstage M. Steinschneiders, Leipzig, 1896 (בחלק העברי תהלה למשה, לפסיא, תרנו, עמ’ 6).

42. כרם חמד, חלק ה, עמ’ 141; „המגיד“ שנה יב, עמ’ 116, 124.

43. Festschrift zum achtzigsten Geburtstage M. Steinschneiders (5 חלק עברי עמ’ 5).

פרובינציאלי, בספרו "מצרף לכסף"⁴⁴ וגם השמיט מספרו (מפרק ב') את "הקוץ המכאיב", ובהוצאה השניה כבר לא נדפס החלק הזה. אז גם מתנגדיו שינו את עמדתם והתירו להשתמש בספר. ר' אברהם מנחם כהן מפורטו שבתחילה אסר את הספר, כותב אחר כך: "בכן הכל צפוי והרשות נתונה לכל איש כאוות נפשו ללקט באורות הספר הנ"ל ואימת אזהרתי עוד בל תבעתנו. וה' יסיר לב האבן מקרבנו וישפוך רוחו על כל בשר"⁴⁵.

עזריה די רוסי היה הנציג הראשון של הזרם המודרני בהיסטוריוגרפיה העברית. הוא ה"ויקו היהודי"⁴⁶ שניסה לכתוב בדרך ההיסטוריוגרפים של המאה השמונה-עשרה, ובוזה הקדים אותם מאות בשנים.

ספרי הקבלה

במאה השש-עשרה מוצאים אנחנו "איסור מרצון", שמחברי ספרים לא היו מעוניינים בפרסום עבודתם כי תורת הקבלה נלמדה והוסברה בעל פה ולא בכתב. התנועה הקבלית אשר התבססה במאה השתים-עשרה, בפרט בספרד ובצרפת, "כחוג סודי מצומצם"⁴⁷ לא היתה מעוניינת להפיץ תורותיה ברבים. מסיבה זו לא ראו גם צורך להעלות את מחשבותיהם בכתב או להדפיס את הספרים שנכתבו על ידי המקובלים.

ברוך תוגרמי, מורו ורבו של ר' אברהם בן שמואל אבולפיאה (1240-1291), שגם הדריך אותו ב"ספר יצירה", כתב ספר בשם "מפתחות הקבלה" הנמצא בכתב יד⁴⁸. והסיבה לכך: "ואני אומר לכתוב ואיני רשאי, ואני אומר שלא לכתוב ואיני יכול להניח לגמרי, לכן אני כותב ומניח וחוזר עוד בו, במקום אחר, וכן דרכי"⁴⁹.

ר' אברהם אבולפיאה כתב כעשרים וששה ספרים קבליים אבל לא הפיצו אותם. במאה החמש-עשרה התקיף ר' יהודה חייט את ר' אברהם אבולפיאה

44. וילנא תרכג (1863); מחובר יחד עם הספר מאור עיניים, הוצאת קאסל, וילנא תרכו (1866).

45. Festschrift zum achtzigsten Geburtstage M. Steinschneiders, (בחלק העברי עמ' 3) החיד"א (חלק ב, עמ' 203, סי' ג) מזכיר את הגאון יעב"ץ, אשר שינה עמדתו והגן על הספר ב"מגדל עז", באמרו: "לא תתעב אדומי כי אחיך הוא". כמו כן מזכיר החיד"א את ר' יהודה חייט שהרים קולו לטובת עזריה מן האדומים.

46. מ. וויקו חי בנאפולי (1668-1744). על השקפת עולמו של ע. די רוסי ראה מאמרו של S. Baron, Jewish Studies in Memory of Israel Abrahams. New York 1927 p. 12-52. S. W. Baron, History and Jewish Historians, Philadelphia, 1964 p. 167-239 (Azaria de Rossi: A Biographical Sketch).

47. G. Scholem, Major trends, p. 119. דף עט.

48. G. Scholem, Major Trends, p. 379. Note: 22.

49. שם, דף 379, הערה 23.

והזהיר שלא להוציא לאור את ספריו: „השמר מפניו אל תשמע בקולו, כי ספריו מלאים דמיונות כוזבים ושטויות בדויים מלבו“.⁵⁰

ר' חיים ויטל קלברזה (1543-1620) תלמידו של האר"י מחבר הספר „שערי קדושה“⁵¹ אסר להעתיק או להדפיס את ספרו. ואף לא הירשה להוציא את כתב-היד מביתו, ולבנו שמואל ציוה לגנוז את הכתב-יד של ספרו בקברו.⁵² וכשנדפס הספר השמיטו המדפיסים בעצמם מתוכו את החלק האחרון, בו מביא ר' חיים ויטל „שמות וצרופים וסודות נעלמים“. בהוצאת קארעץ (תקמב) כתבו המדפיסים: „אמר המדפיס החלק הזה הרביעי לא בא להעתיקה ולא להדפסה, כי מאחר שהכל שמות וצרופים וסודות נעלמים אשר לא כדת להביאו על מזבח הדפוס“.⁵³ איסור הדפסת ספר „מרצון“ ידוע גם אצל עמים אחרים.⁵⁴ וידוע לנו על מחברים יהודיים שלא רק אסרו פרסום חיבוריהם, כי אם גנזו, שרפו את כתב היד או את הספר המודפס. והסיבות שונות הן.⁵⁵

אם כי שבתחילה לא היתה הקבלה מעונינת בהפצת תורתה ברבים, הרי בסוף המאה החמש-עשרה, כאשר בתי דפוס עבריים הוקמו באיטליה (רגיו, ויניציאה), בטורקיה (סלוניקי), ויותר מאוחר, באמצע המאה השבע-עשרה, גם בהולנד, בגרמניה ובפולניה⁵⁶ עשתה הקבלה החדשה, המשיחית, מאמצים כדי

50. ר' יהודה חיים בפרושו „מנחת יהודה“ על הספר „מערכת האלהות“, מגטובה. 1558. ר' יהודה חיים התקיף גם את פרושו של אבולפיאה לספר מורה נבוכים, שחבר בשם: „אור השכל“ (מיכל, אור החיים עמ' 116-118, מס' 249). G. Scholem, op. cit., p. 378. Note: 13.

51. „שערי קדושה“ (העתק מכתבי הר' חיים ויטל ע"י הר' אברהם בן אשר על אודות שכר ועונש) הוצאה ראשונה אמ"ד בשנת תעה; לאחרונה ירושלים תרפו. („שער נגה“ הושמט מהוצאות שונות) לפי י. פירסט (Vol. III, p. 481) נדפס לראשונה בקושטא, 1734 יחד עם „שער נגה“.

52. ד. כהנא, תולדות המקובלים, השבתאים, והחסידים. (תל אביב, תרפ"ו) חלק א, דף 42-41; חיד"א, שם הגדולים השלם חלק ב, עמ' 150-151.

53. הפרק הרביעי של ספר „שערי קדושה“ נמצא בכתב יד בבריטיש מוזיאום, 19788. 749, ADD

54. Fernand Drujon, Essai bibliographique sur la destruction volontaire des livres ou biblio-lytie, Paris, 1889. M. Maurice Tourneux, Les livres detruits par leurs auteurs, article publie dans le Bibliophile Français, année 1873. T. VII, 246-250.

55. במאמר מיוחד נטפל במחברים היהודיים, שהשמידו יצירותיהם מרצונם הם.

56. ראה ח. ד. פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, תל אביב תשי; תולדות הדפוס העברי, אנטוורפן, תרצו (1937); תולדות הדפוס העברי באיטליה, תל אביב, תשטו. יצחק ריבקינד, לתולדות הדפוס העברי בפולין, קרית ספר, תרצד-תרצה (שנה יא), 104-95; 395-384; ספר סלוניקי, קרית ספר, תרפ"ד. (שנה א), עמ' 302-294, (שנה ג), 171-173; (שנה ו), 385-383. י. ריבקינד, בקרית דפוס (פרק מדקדוקי סופרים בדפוס פולין ורוסיא) ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניו-יורק, תשג, 29-23. עיין: מ. קוסובר — א. דוקר, מנחה ליצחק, למלאות עשרים וחמש שנה לכהונת ספרן בישראל, ניו-יורק, תשט; הדאר, תשכה (שנה מד), עמ' 359-357 (המשך ל„מנחה ליצחק“).

להוציא את ספריה ועל ידי כך להפיץ את הרעיונות הקבליים בקרב עם ישראל. ההתענינות במחשבה הקבלית ובספריה קיבלה דחיפה באיטליה במאה השש-עשרה, כאשר האפיפיור פאול הרביעי גזר על שריפת התלמוד ועל איסור הדפסתו מחדש, ואז התחילו להדפיס ספרי הקבלה אשר נפוצו אחר כך על פני כל אירופה.⁵⁷ ר' נפתלי הירץ בן יעקב אלחנן מפולגנה, מחבר הספר "עמק המלך",⁵⁸ כותב בהקדמת ספרו: "יצאתי להתוכח עם קנאת סופרים אשר תסרח חכמתם ויסתמו פיהם של האומרים שלא להדפיס ספרי חכמי האמת וגם שלא לגלות אותם אל הראויים אליו בטענות שונות באף וחימה... קנאת חמת גבר היוצא מפי קצת אנשי דורינו חכמים בדעתם ויקשו את ערפם לבלתי האמן כי יש אלהים בארץ ורצונו להחיות שארית בארץ... ולקרב אלינו הגאולה על ידי הלמוד החשוב הזה... ויראו כל ישראל אשר פיהם דבר שוא הגם שכבר בטלו דעתם חכמי איטליא בהקדמות ספר הזוהר הקטון הנדפס בק"ק מנטובה יע"א". הוא שיבח את האר"י ואת תלמידו ר' חיים ויטאל, והתרעם על אלה אשר מעכבים הדפסת ספרי "חכמי אמת", ספרי הקבלה.

מאותה תקופה נהפך הספר לכלי מלחמה רציני. גם אנשי הקבלה רואים בספר את הדרך הטובה ביותר לחדור אל לב הקהל היהודי ברחבי העולם. באיטליה הושמעו דעות שונות לגבי הדפסת והפצת ספרי קבלה, אבל עם שריפת התלמוד התחילו להוציא אותם, והציגוהם נדפס בפעם הראשונה ספר "הזוהר".

ספר הזוהר

הספר יצא לאור בעיר מנטובה בשנת 1558-1559⁵⁹ ונתקל בהתנגדות רבה מצד אחדים מרבני מנטובה, שעשו מאמצים גדולים כדי לעכב את הדפסתו, משום שראו בספר הזוהר ובשאר ספרי הקבלה תקלה גדולה לרבים. וגם בגלל הפחד שמא יהיה גורלו כגורל התלמוד שנשרף באיטליה. כל זה מתברר מהכותרת גופה של הפסק שניתן על ידי ר' יצחק די לאטאש: "פסק נגד הרבנים אשר בקשו לעכב הדפסת הזוהר מטעם גזירות המלכות על שריפת התלמוד"⁶⁰. בעת שריפת התלמוד נתנה הכנסיה הקתולית רשות להדפיס את

57. עיין: אברהם יערי, מחקרי ספר (פרקים בתולדות הספר העברי) ירושלים, תשי"ח, מעמ' 198 והלאה.

58. אמ"ד, תח, הקדמה שניה, דף ז, א.

59. ראה ביבליוגרפיה אצל: Fürst, III, p. 329-335.

60. הפסק נדפס בתחילת ספר הזוהר (ליורנו, 1791-1793). וראה גם בשו"ת מהר"י

ספר הזוהר כי כביכול ראתה בו יסוד לרעיונות הנצרות. ב"פסק" כותב ר' יצחק די לאטאש: "ואלה הרבנים מלאם לבם לגזור ולהחרים על מה שאינה גזרת מלכות, אדרבה שהמלכות התירה הזוהר וספרי קבלה"⁶⁰ רק אחר כך כאשר הוברר הפוכו שאין בזוהר דבר שבו הכנסיה יכולה להשתמש נכלל גם ספר הזוהר בין הספרים האסורים מטעם הכנסיה והכניסוהו לתוך רשימת הספרים המוחרמים. בגלל עמדתם התקיפה של ר' יצחק די לאטאש, ר' משה בסולה ור' משה פרובינציאלי, ר' ישראל מרוויגו ור' משה ביבי, הותר למוד הקבלה וגם הדפסת ספר הזוהר.⁶¹

בסוף הספר "תקוני הזוהר"⁶² נמצא תאור מלא על הקשיים והמכשולים שעמדו בדרך להדפסת ספרי קבלה בכלל והספר "תקוני הזוהר" בפרט. ר' יעקב כהן מגאזולו⁶³ מפרט את הסיבות שבגללן התנגדו להדפסת ספרי קבלה, והן: "כת אחד היו מואסים חכמת הקבלה . . . כת אחד סבוהו גם סבבוהו והיו אומרים לו דבר אתה עמנו ונשמעה מה הנה עשר שפירות . . . כת אחר היו אומרים שאין להתעסק בחכמת הקבלה . . . כדי שלא יבא האדם לטעות בה . . . כת אחר היו אומרים שאין רשות לאדם לפרוץ גדר אשר גדרו וגבלו ראשונים ולגלות סתרים . . . ויהי כי הציקו לו אלו הכתות כל אחד לפי דרכו ולא עצר כח לפייס רצון איש ואיש . . . נחבא אל הכלים (הכוונה למו"ל) בחדרי חדרים שלח ידו והחזיק בקולמוסו והשיב אמריו להם".⁶⁴

המול"ים השיגו את הסכמת הרבנים: ר' משה בסולה בן ר' מרדכי צרפתי (פיסארו), ר' משה בן ר' אברהם פרובינציאלי (מנטובה), ר' ישראל בן ר' מנחם מרוויגו ור' משה בן ר' יוסף ביבי. כולם תמכו בהדפסת "ספר הזוהר". ר' משה בסולה כותב בהסכמתו לספר (שהיא הארוכה ביותר)⁶⁵, שאם ספר קהלת "שדבריו היו סותרים זה את זה . . . לא גנזוהו, לפי שתחלתו יראת שמים וסופו יראת שמים, קל וחומר שאין לגנוז ספר הזוהר שכלו יראת שמים

דלאטאש, ווין, 1860, דף 124-127; ספר "אמונת חכמים" מר' אביעד שר שלום בן מנחם באזילה, מנטובה, 1730, דף לא, ב.

⁶⁰* שו"ת מהר"י דלאטאש, דף 125.

⁶¹ אמונת חכמים סוף פרק כב (לא, ב); גירונדי-גיפי, עמ' 248, סי' סה.

⁶² מנטובה שיח (1557) בהוצאת הספר השתתפו: ר' עמנואל בן ר' יקותיאל "איש בניונטו", ר' מאיר בן ר' אפרים מפדובה ור' יעקב בן ר' גפתלי הכהן מגאזולו. [ראה: שני הדפים האחרונים שבספר "תקוני הזוהר"]. על עבודתו של ר' מאיר בן אפרים עיין: D. Kaufmann, Meir b. Ephraim of Padua, Scrollwriter and Printer in Mantua (JQR. Vol. XI, Pp. 266).

⁶³ בסוף "תקוני הזוהר", מנטובה, שיח.

⁶⁴ שם, דף קמז"קמה.

⁶⁵ שם, בעמודים הראשונים.

ואין דבריו סותרים זה את זה ולמה יהיה כמוס עם העשירים חתום באוצרו-
תיהם... והעניים והאביונים מבקשים לחם לחמה של תורה ואין⁶⁶. וגם דוחה
יתר טענות המתנגדים האומרים "כי זאת תורה שבעל פה ולא נתנה להכתב"⁶⁷
וגם לא כל אדם מבין את הספר. עמדתו: "אני אומר כי ס"ה (ספר הזוהר)
טוב לכל... כי עניי הדעת ילמדו ממנו פשטי הפסוקי' על דרך האמת המתוקים
מדבש וגפת צופים". והיות — ממשיך ר' משה בסולה — עתה "שקם צעיר
לימים ולידיעה ערום ומשולל מהקבלה האמתית לא קרא ולא שנה בס"ה וזדון
לבו השיאו לפעור פיו לבלי חק נגד הקבלה"⁶⁸. וכשבקשו את חות דעתו על
הדפסת ס"ה החליט ר' משה בסולה לתת הסכמה: "סוף דבר הכל נשמע כי הזהר
ראוי שימצא, והאומר ההפך ראוי שלא ימצא, והמדפיסו יזהר בשני דברים
אחד שיהיה מוגה היטב שני שלא יכתב השמות ככתבם"⁶⁹. את הרשיון להדפסת
הספר השיגו במנטובה תחת שלטונו של הדוכס גוליילמו גונזאגו.⁷⁰

מתוך הסכמות אלה ומהתאור של הדפסת הספר והקשיים שבהם נתקלו
המו"לים מתברר, שההתנגדות להדפסתו היתה לא רק מהחשש שמא ישרף על
ידי הכנסייה (כמו שעשו עם התלמוד) אלא שאין לכתוב ולהדפיס תורה שבעל
פה.⁷¹

ההתנגדות האמיתית היתה אמנם נגד למוד הקבלה, כמו שר' משה בסולה
מציין בהסכמתו אל הספר, כשהוא מצטט את דברי המתנגדים: "כאשר ראינו
עתה אנשים רקים מכל טוב מגיחין תורת ה' תמימה ידיעת האיסור וההתר

66. שם, בעמוד הראשון.

67. שם. את זה דוחה גם ר' משה בן אברהם פרובינצילו (שם, עמ' דה) כמו כן ר'

ישראל מרוויגו (שם).

68. שם. המתנגדים היו: מהר"ם פדובה, ר' יעקב ישראל בן ר' רפאל פיוצי. עיין:

ש. אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים, תש"ו, עמ' 238-246; א. יערי:

מחקרי ספר ירושלים, תשי"ח, עמ' 216-219.

69. תקוני הזוהר. מנטובה, שיח, בסוף ההסכמה, (עמ' ג).

70. Moritz Stern, Urkundliche Beiträge über die Stellung der Päpste zu den Juden, Kiel, 1893. p. 122.

71. "עתה שנתנו דברים שבעל פה ליכתב מלים עת לעשות לא כ"ש שמותר לנו
להדפיס ס"ה כדי שיוכלו העניים שמהם תצא תורה להשיג ידם לקחתו" (בהסכמתו של ר'
ישראל בן ר' מנחם מרוויגו, עיין: תקוני הזוהר. מנטובה. שיח. עמ' ה). ולטענה "ששמות
הקדושים במעשה הדפוס נזרקים באשפה ותשלך המלאכה ההיא אמת ארצה ברגלים
תרמס" עונה ר' יצחק בן עמנואל דלאטאש: "בזה אשיב להם היש שמות קדושים כשמות
הכתובים בתורה, ולמה לא חשו בזה קדמונינו גאוני עולם אשר ראו הדפוס, אלא פשיטא
שאין בהם קדושה, לפיכך נהגו שלא לנהוג בהם קדושה כי הם נכתבים ע"י גוי בלי כונה
ושלא לשם קדושה ולא נעשה על טהרת הקודש ויותר טוב להשתמש באלה הספרים
מלהשתמש מהכתובים ביד איש יהודי שיש בהם קדושה יותר ואי אפשר להזהר בשמירת
קדושתם כראוי" (שו"ת של ר' יצחק בן עמנואל דלאטאש, וינה, 1860, דף 126).

ועסקים בחכמת הקבלה וכו'. . . הידיעה בחכמה הזאת חכמת הקבלה אינה מוכרחת ולא צריכה אלינו בקיום המצות וכו'".⁷² גם ר' יעקב בן נפתלי הכהן מגאזולו מדגיש כי ההתנגדות לחכמת הקבלה היא הסיבה העקרית של המתנגדים להדפסת הספר: "וכאשר שמע הגאון הנעלה כמוהר"ר משה בסולה איש האלקים את מספר החלום ואת שברו וכי נבל נבלה ידבר נגד חכמת הקבלה והעוסקים בה קנא לאלקיו ולתורתו קנאה גדולה ויחר לו וכתב הדברים האלה".⁷³

התנגדות תקיפה ללמוד הקבלה היתה גם בתקופה יותר מאוחרת, אבל כאשר הספר נתקבל בהתלהבות על ידי החסידים, בוטל החרם על הספרות הקבלית. ספרי הקבלה, ובינם ספר הזוהר, היו אהובים על הבעש"ט,⁷⁴ ור' פנחס מקארץ התבטא: "שהודות לספר הזה נתחזקה היהדות".⁷⁵ ר' נחמן מברסלב מעדיף את ספר הזוהר וספרי האר"י על הפרושים של ראב"ע, על "ספר המדע" של הרמב"ם.⁷⁶ רבנים אחדים בססו את פסקיהם על ספר הזוהר. ר' משה קוניץ הקדיש חלק ניכר מספרו "בן יוחאי" לשאלה זו.⁷⁷ אבל בזמן שהתנועה השבתאית התפשטה, וחשדו בחסידים שהם נושאי כליו של שבתי צבי, שוב יצאו נגד למוד הקבלה וספר הזוהר. בשנת 1756 הטיל ר' חיים רפפורט, יחד עם שלושה עשר רבנים אחרים, חרם בעיר ברודי על הזוהר, וגם על כתבי האר"י. החרם נדפס בספר "חרב פיפיות".⁷⁸ מצביע על החלטות של "ועד ארבע הארצות" ישנה הגבלה לעיון בספר הזוהר ובספרי קבלה. אסרו על אלה שהם למטה מגיל שלוש-ארבעים, ורק למי שמלא כרסו בש"ס ופוסקים מותר לדפדף בהם.⁷⁹ גם ר' אריה ממודינא מתח בקורת על הספר, אבל לא בצורה חריפה, כמו שהתבטא למשל ר' נחמן מברסלב בנוגע לספריו של הרמב"ם.⁸⁰ הצד השווה שבהם הוא ששניהם הביעו חות דעת ללא רתיעה, והעלו מחשבותיהם על הניר כי דגלו בחופש הדבור והמחשבה.

72. תקוני הזוהר, מנטובה, שיח (באמצע עמ' ב).

73. שם, באמצע העמוד האחרון של הספר.

74. שבחי הבעש"ט (הוצאת הורודצקי), ברלין, 1922, דף לח.

75. מ. י. גוטמן, תורת רבינו פנחס מקארעץ, בילגורי, 1931, סעיף 117, דף 26.

76. ש. דובנוב, תולדות החסידות, דף 301.

77. מ. קוניץ, בן יוחאי, ווין, 1815.

78. ש. דובנוב, Weltgeschichte des Jüd. Volkes. Vol. VII, p. 198; יוסף כהן-צדק

פרסם את נוסח החרם ב"אוצר חכמה", לבוב, תרך, חוברת א' עמ' 22-29.

79. פנקס ועד ארבע ארצות, לקוטי תקנות כתבים ורשומות סדורים ומבוארים בידי ישראל היילפרין, ירושלים תשה, דף 417-418, סעיף תשנג (להלן: פנקס). [גם גזרו שלא ללמוד ס' הזוהר ושום ספרי קבלה הן בדפוס הן בכתב קודם שימלאו שלוש שנה ואף אחר ארבעים לא כל הרוצה השם יטול לא הותר אלא למי שמלא כרסו ש"ס ופוסקים].

80. ר' אריה ממודינא, "ארי נזהם", לייפציג, תר (1840), דף 74-76; ש. דובנוב, תולדות החסידות מדף 300 והלאה.

ספר הזוהר נדפס כשבעים-שמונים פעם. לאחרונה יצאה מהדורה חדשה.⁸¹

חוברת נגד רפאל ציבידאל

ר' רפאל ציבידאל היה רב במנטובה בסוף המאה השש-עשרה⁸² ונקרא בשם "הרב הגדול". בשנת שס (1600) פירסם ספר בשם "פסק"⁸³ שבו קבע עמדתו בנוגע לויכוח בין שני אחים בענינים כספיים. יש להניח ששאלת רבית העסיקה את הרב ציבידאל, כי הפסק שלו העלה את חמתם של אלה שהתעסקו בהלוואת כספים, והדברים הגיעו לידי כך שהוציאו נגדו כתב פלסתר והתקיפוהו קשות. זה מתברר מתוך העובדה שבית הדין במנטובה הטיל חרם על כל אלה שמחזיקים בידיהם את החוברת, שנכתבה נגד הרב רפאל ציבידאל. חלק מאנשי ויניציאה לא היו מוכנים להכיר בסמכות בית הדין במנטובה וסרבו לציית לו.

בין המכתבים של ר' יהודה אריה ממודינא נמצאים שלשה שבהם נשמע הד לריב זה, ולהחרמת החוברת שנכתבה נגד ר' רפאל ציבידאל.⁸⁴ מתוכם מתברר שר' ציבידאל פנה אל בית הדין בויניציאה, שבו ישב כחבר בית הדין גם אחיו ר' אביגדור ציבידאל, ובקש שינקטו בצעדים בהטלת חרם נגד "אנטין"⁸⁵ ויכריחו אותו שיראה לו את החוברת שנמצאת בידו. רשות ניתנת לו גם להעתיקה, אבל אין רשות בידי אנטין להשמידה או לשנות משהו בנוסח החוברת. יש להניח שהמטרה היתה להוודע מה תכנה המדויק של ה"חוברת", ואחר כך לנקוט בצעדים נגד האנשים אשר הוציאוה לאור. אלה שהתעסקו בהלוואת כספים היו בודאי אנשים שקולם היה מכריע בחיי היהודים באיטליה, לפיכך בדקו הכל בזהירות טרם שנקטו בכל פעולה שהיא נגדם. בין האנשים

81. "משנת הזוהר", גופי מאמרי הזוהר מסודרים לפי העניינים ומתורגמים עברית בידי פ. לחובר וישעיה תשבי בצירוף ביאורים. . . מאת ישעיה תשבי, חלק ראשון, ירושלים תשט (חלק ב, תשכא); ספר הזוהר, ירושלים, תשטז.

82. Dr. Ludwig Blau, Leo Modenas Briefe und Schriftstücke, Budapest, 1905 (A Budapesti Országos Rabbiképző Intézet Értesítője az 1904/5 tanévről) p. 108, 190.

83. "פסק" על עסקי אחים שלא נמצא שטר חלוקה ביניהם, עם פרוש מאמר ירושלמי בנוון זה ופסק מה"ר משה פרובינציאלי, וויניציאה, שם. (לפי פרידברג "בית עקד ספרים" כרך ג, עמ' 841). גם אביגדור ציבידאל פרסם "פסק", [ויניציאה, 1606] בענין מקוה ב"רוביגו. ראה: Fürst, III, 437, 554.

84. פורסמו על ידי דר. יהודה אריה בלאו, Leo Modenas Briefe, עמ' 56, מס' CCX, CCXI-CCXIV.

85. השם מופיע עוד שלוש פעמים במכתב, אבל בשונים: "ענסכן", "ענשכן", "ענטן". (דר. בלאו מתקשה לזהות את השם. עיין הערתו לעמוד 191).

היה אחד בשם "גראסיטו" (= "Anselmo Grassetto"), אשר הודיע שקרע את החוברת שנתחברה נגד ציבידאל ולא היה מוכן להראותה לאיש.⁸⁶ אחר כך התברר שגראסיטו לא קרע את החוברת, והיא היתה בידו, אלא שרצה להטעות את הרבנים, ו"אלוף כסאן" גם ראה אותה אצלו. מסיבה זו חידשו רבני ויניציאה את אזהרתם וחייבו את גראסיטו שימסור את החוברת לידי האלופים "ארלי" ו"קאזיס",⁸⁷ או לידי ר' ציבידאל, תוך עשרים וארבע שעות אחרי אזהרתם; "ואל האנשים אחרים שאולי ימצא בידם מכתבים כנ"ל אין לנו לכתוב דבר, כי כבר בא עליהם דברנו בח"ם שלנו אשר הננו בתקפו עם כל פרטיו".⁸⁸ אין פלא בכך שהיתה התנגדות מצד אנשים אחדים לפסק דינו של ר' רפאל ציבידאל כי בוודאי נגע הדבר לפרנסתם בבנקאות שהתפשטה עד כדי כך, שבשנת 1432 היו קיימים בעיר פאדובה שבעה בנקים יהודיים. ראשי הערים הזמינו יהודים שיתעסקו בהלוואת כספים ברבית כדי שיעזרו לתושבי העיר בפתוח החיים הכלכליים.⁸⁹ לעסקי רבית אלה הד במכתבים הנ"ל וגם בהחרמת החוברת שבה ניסו יהודים אחדים להגן על עניניהם.

שו"ת ר' אליהו מזרחי

ר' אליהו מזרחי (רא"ם) (1495-1525) כיהן בתור רב ראשי בקושטא; מחבר הספרים: "ספר מזרחי" (פרוש על רש"י על התורה),⁹⁰ "מלאכת המספר" (או "ספר המספר")⁹¹ ו"צורת הארץ".⁹² השאלות ותשובות שלו הוצאו לאור

86. שם, עמ' 193. במכתב הרבנים אל גראסיטו כתוב בין השאר: "ואשר היו בידך כותבי שטנה נגד החר"ר רפאל ציבידאל אתה קורע אותם, ובכן קרעת אותם לפי דברך לעיני העדה ההיא וקרע זה אינו מתאחה לטובה". הד לענין גם בשו"ת מהר"ם מלובלין, ויניציאה, שעח"ט, כי הושמט משו"ת הסימן יג שבו דן המהר"ם בריב שפרץ בין הרב רפאל ציבידאל ובין הרב "אשר גראסיט". כאשר ר' גדליה בן המהר"ם מלובלין רצה להדפיס את שו"ת של אביו התנגדו בני ר' אשר גראסיט שהסימן יג יודפס. עיין: יצחק ריבקין, דקדוקי סופרים בספר היובל לא. מרכס. ניו-יורק, תשד, עמ' תכז.

87. "ארלי" = הרב שמואל בן מצליח מארלי (Arli). "קאזיס" = ר' משה בן שמואל קאזיס (Cases) שהיה רב במנטובה בשנת 1600.

88. ראה: דר. בלאו, שם, עמ' 193.

89. על החיים הכלכליים של יהודי איטליה ראה: A. Milano, Ricerche sulle condizioni economiche degli ebrei di Roma, Citta di Castello, 1931; Umberto Cassuto, Gli ebrei a Firenze nell' eta del Rinascimento, Firenze, 1918; C. Roth, The History of the Jews of Italy, Philadelphia, 1946. Gilbert S. Rosenthal, Banking and Financing among Jews in Renaissance Italy, (A critical edition of The Eternal Life of R. Yehiel Nissim de Pisa), New York, 1962.

90. ויניציאה, 1527.

91. קונסטנטינופול, 1533.

92. פירסט מזכיר את הספר, [Vol.I,1].

בקושטא ב"1560-1561.⁹⁰ חלק מהשאלות ותשובות, סימן נו וסימן סו, הושמטו מהוצאה זו, והסיבה לכך כי בסימן נו נקט הרא"ם עמדה מתונה כלפי הקראים ולא התחשב בחרם שהוטל עליהם.⁹¹ סימן סו לא נדפס, כי בו הגן הרא"ם על בנו מהר"ר גרשון, שהעלילו עליו שכאלו התנצר בשעת גל השמד בספרד. הרא"ם מוכיח ששקר הדבר, ואם כבר לא חסו על בנו, הרי היה עליהם להתחשב בו, שעזר כה הרבה למגורשי ספרד, שהתישבו בטורקיה. ויתכן שהמו"ל, ר' שלמה בן מנחם קבולי השמיט את כל הענין מהספר, מתוך כבוד כלפי הרא"ם.⁹²

מגילת אסתר

ר' משה בן אברהם פרובנצל או פרובינציאלי (רמ"ף) (1504-1576) מילא תפקיד חשוב בהדפסת ספרים עבריים באיטליה. הוא השגיח שלא יודפס ספר עברי המכיל דברים נגד הנצרות.⁹³ ידועים לנו הספרים: "תקוני זוהר" (הוצא לאור ע"י עמנואל דה בנוונטו [Emanuel de Benevento], מנטובה, 1557); סדור לפי נוסח איטלקי (ויניציאה, 1587) שבהדפסתם היה לרמ"ף ענין.⁹⁴ הוא

93. תשובות שאלות מהגאון האלף מהר"ר אליה מזורחי זלה"ה ומרבני ספרד וצרפת ואשכנז שנמצאו בזמן הרב וקצת הלכות שנתפלפלו בישיבתו נדפסו בעיון רב על ידי הצעיר שלמה בכמהר"ר מנחם קבולי זלה"ה בבית כה"ה שלמה בכמהר"ר יצחק יעבץ הדורש זלה"ה פה קושטנדינא רבתי ממשלת אדונינו המלך שולטאן שוליימן יר"ה ותנשא מלכותו והיתה התחלתו יום ד' ה' לתשרי שנת בשו"ב את שבותיכם לעיניכם אמר ה'. הדפים החסרים הם קט"קי. הפגינציה היא משובשת בכמה מקומות. ראה א. ברלינר, "השבת אבדה" (קובץ על יד, כרך ז, 1896-1897). A. Freimann, Über Schicksale hebräischer Bücher. (ZfHB. ed. Freimann-Brody, Jhg. X. p. 174) מוזכר שנת (382 ב' 174) הדפסה: 1546 מלבד: 1561; כמו כן שו"ת מרא"ם בשם "מים עמוקים", ויניציאה, 1647; ברלין, 1777.

94. שו"ת ר' אליהו מזורחי, הוצאה חדשה מתוקנת על פי הוצאה ראשונה, קושטנדינא, שך, ירושלים, תרצח, דף קצא, סימן נו; ראה גם: "קונטרס עמק הברכה" מאת דוד פרידמן, ירושלים, תרמ"א. דבר דומה קרה לשו"ת של ר' בצלאל אשכנזי, שנדפס מחדש בסידליקאו (1833), עיין: ייווא בלעטער, כרך לה, דף 203, 208.

95. קובץ על יד, כרך ז, שנה יב"ג (תרנ"ז). הנוסח של סימן סו פורסם על ידי א. ברלינר לפי הטקסט שנשמר באכסמפלר אחד של שו"ת רא"ם שהיה בידי ר' שלמה זלמן ויעקב אשר אולמן בעיר: Oradea Mare (כעת רומניה); טופס שני שבו נדפס סימן סו היה נמצא בבית עקד הספרים הממלכתי שבברלין.

96. בנוגע לצנזורה עצמית אצל היהודים ראה: W. Popper, The Censorship of Hebrew Books, New York, 1899. משה שטיינשניידר, הרצאות על כתבי יד עבריים, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 52-53.

97. זנה מצטט שו"ת של רמ"ף באשר כותב, ולא אבא שידיפסו בסידור בזמנו אלא מנהג קוניהם: (I. Sonne, Expurgation of Hebrew Books, New York, 1943, p. 20. Note: 51).

אסר את "מגילת אסתר" שהדפיס ר' יוסף אוטולינגו (Otolengo) (תלמיד חכם מהולל באיטליה שהיתה לו יד בהקמת בית דפוס עברי ב-Riva di Trento לא רחוקה מעיר קרימונה).⁹⁸ על דברי דפוס שראו אור בריבה-די-טרנטו מופיע שמו של יוסף אוטולינגו עד שנת 1561, ולא אחרי כן. בשנת 1559 או 1560 הדפיס י. אוטולינגו ששה-עשר טופסים של מגילת אסתר על גויל בצורת מגילות, ור' משה פרובינציאלי אסר את השמוש במגילות אלה בבתי הכנסת של איטליה.⁹⁹ ובוודאי הסיבה לכך היתה שפרובינציאלי התנגד להשתמש במגילה מודפסת במקום זו שבכתב סופרים.¹⁰⁰ י. אוטולינגו הכין והוציא לאור את ה"רי"ף ואז יהושע קנטורי התנגד לזה באומרו שיש לראות ב"רי"ף כעין תלמוד, שהדפסתו היתה אסורה אז באיטליה. לא כן חשב אוטולינגו. אבל באמת שניהם התעסקו בהוצאת ספרים, ויהושע קנטורי רצה לעכב את עבודתו של אוטולינגו.¹⁰¹

ספר חכמת נשים

ר' יחיאל כהן בן משה הוא מחבר ספר "חכמת נשים" (Scienza delle Donne) בשפה איטלקית.¹⁰² המחבר היה ממגורשי צרפת, שהתישבו באיטליה¹⁰³ ורצה לתת ספר מוסר ומנהגים בשפה איטלקית לידי נשים. אבל הספר לא יצא לאור ונשאר בכ"י,¹⁰⁴ כי היתה התנגדות להדפסתו. המחבר בעצמו כותב בהקדמה העברית (!) של הספר: "וגם כי שמעתי דבת רבים אומרים מי התיר לך להוציא מצוות התורה מלשון קדש אל לשון חול, כי אם התירו רבותינו ז"ל לכתוב התורה שבע"פ משום עת לעשות ה', אין לכתבם כ"א בלה"ק, אשיב להם, כי הכל בהתר אחד נכלל, כי כן עשו כמה גאוני עולם כמו הרמב"ם ז"ל..."

98. על תולדות המשפחה ראה: גירונדיניפי, עמ' 164. פירסט, כרך ג, עמ' 58.

Joshua Bloch, Hebrew Printing in Riva di Trento, New York, 1933.

99. Alexander Marx, Register Jewish Theological Seminary of America 1926-27, New York, p. 132.

100. ידוע לנו ענין מגילת אסתר שנדפסו בה מסגרות הקישוטים והטקסט נכתב בכתב סופרים כדי שתהיה כשרה לקריאה. (ויניציאה, תק, בבית הדפוס פואה). ראה א. יערי, מחקרי ספר, עמ' 388.

101. I. Sonne, Expurgation of Hebrew Books. p. 22.

102. שמו המלא של הספר: "ספר חכמת נשים אשר חבר החכם השלם כמוהר"ר יחיאל הכהן מאנוסקריבי ז"ל בן כמהר"ר משה בן יחיאל בן יוסף בן חיים הכהן מן גלות ירושלים אשר בצרפת בלשון לע"ז ונכללים בס' הזה הרבה דינים, וחצב עמודיה שבעה". (MGWJ. Vol. XI, p. 179)

103. ראה עליו: M. Steinschneider, Die italienische Literatur der Juden (MGWJ: Vol. VI, 1898, p. 520-521; Vol. XI, 1903, p. 179-180.)

104. MGWJ. Vol. VI, p. 520-521.

וכבר קדמו לו בעלי התלמוד . . . וגדולה מזו ספר הזוהר שהוא מסורת הקבלה לא נכתב בלה"ק, א"כ איפה לא נטיתי מדרך המלכים מאן מלכי רבנן?¹⁰⁵

פרוש על התפלה

מחבר ספר זה הוא ר' נפתלי הירץ בן ר' אליעזר טריוס (Treves) שהיה בקיא בקבלה, ושימש כרב בפרנקפורט על נהר מיין, במאה השש-עשרה.¹⁰⁶ הוא חיבר פרוש על התפלה שהכיל רעיונות קבליים. במשך שנים רבות נדפס פרושו בתוך סדורים ומחזורים בבאזיליאה. ראשונה נדפס בשנת 1560, לאחר מכן "השמיטו מהדפוסים האחרונים הקדמת הרב ז"ל, שהיא מלאה חכמה ודעת ויראת ה'".¹⁰⁷ יש לשער שהסיבה לכך היתה התעסקותו בקבלה. הוא התפרסם בעמדתו התקיפה, שלפיה אין לרבנים מבחוץ זכות להתערב בענינים הפנימיים של הקהלה בפרנקפורט. לפיכך הודיע ברבים שכל החלטה, פסקי דין, חרם, אשר נשלחו על ידי רבנים מבחוץ לפרנקפורט ישרפו בנוכחות הרב ושני פרנסי הקהילה בחצר בית הכנסת בפומבי, כי אין להם תוקף.¹⁰⁸

כתאב אלכקאיק (ספר האמתיות)

הספר חובר על ידי אחד מחכמי צעדה (עיר בתימן) באמצע המאה החמש עשרה. הספר מכיל פרוש אליגורי-פילוסופי על אגדות חז"ל. בגלל גישתו זו הסעיר את הרוחות בקרב יהדות תימן בסוף המאה החמש עשרה ואולי גם בתחילת המאה השש-עשרה, בפרט בערים צעדה וצנעא. קראו לספר בלעג "כתאב אלכקאיק" (ספר המהתלות) ואנשי צנעא החרימו ושרפו את הספר, כי פילוסופיה מוסתרת בו.

הספר מתואר על ידי ר' יוסף קפאח.¹⁰⁹ אנשי צעדה פרסמו "כתב הגנה" לטובת המחבר, איש צעדה, וחיבורו.¹¹⁰ ממכתב ההגנה נשארו לפליטה בסך הכל

105. MGWJ. Vol. XI, 180.

106. אצל גירונדי-ניפי, עמ' 94, סימן ב מופיע שמו בטעות: ר' הירש נפתלי טריוס; אצל הורוביץ השם המלא: ר' אברהם נפתלי הירש הלוי. על תולדות חייו ראה: M. Horowitz, Frankfurter Rabbinen, Frankfurt a/M., 1882-85. Vol. I. p. 35, 38.

107. גירונדי-ניפי, עמ' 94, סימן ב.

108. M. Horowitz, Frankfurter Rabbinen. Vol. I. p. 35, 38.

109. כתב הגנה מתימן על השיטה האליגורית בפרוש המקרא. קובץ על יד, סדרה חדשה, ספר ה' (טו), ירושלים, תשי"א (1951). עמ' מא"סג; תאור ביבליוגרפי אצל יהודה רצהבי, ספרות יהודי תימן, קרית ספר, כרך כח, חוברת ב"ג (אב תשי"ב), עמ' 264-263, מס' 25.

110. ספר שני שגרם לסערה בקרב יהדות תימן הוא: "ספר מלחמות השם", ירושלים, תרצ"א, (עיין להלן עמ' 262-264).

כשנים עשר דפים, שפורסמו גם כן על ידי ר' יוסף קפאח.¹¹¹ אולי גם החיבור „כתב הגנה“ נשרף כמו הספר „כתאב אלחקאיק“. אנשי צנעא לא הסתפקו בשריפת והחרמת הספר בעירם הם, כי אם הכינו אגרת חרם שעליה חתמו רבני העיר ושלחוה אל יתר הקהילות, בינן גם לזו שבצעדה ובקשו מהן שיצטרפו אל החרם.

אנשי צעדה בכתב ההגנה שלהם כותבים בין היתר, שהם אינם מתפלאים על אנשי ד'מאר — למשל — שחתמו על „אגרת החרם“,¹¹² כי הם אינם בקיאים בענינים כאלה, אבל מתפלאים על אנשי צנעא. הם היו צריכים לדעת שספרים עם פרושים אליגוריים פורסמו כבר לפני ה„ספר אלחקאיק“ כמו הספר „מלמד התלמיד מר' יעקב ב"ר אבא מרי ב"ר שמעון ב"ר אנטולי“, לפיכך לא היה מקום לראות „בספר אלחקאיק“ ספר מין.¹¹³ הם מציגים בכתב ההגנה שלהם כעשר שאלות ומבקשים מקהילת צנעא תשובות עליהן. זאת ועוד שהשאלות ותשובות תשלחנה „בכל ערי תימן שהיא תימן התחתון והתימן העליון וז"א מן הר"ציד“ עד „צעדה“ אורך ורחב.¹¹⁴ דרשו גם שיתירו את החרם שעליו החתימו קהילות אחרות.¹¹⁵ באם לא יסכימו לבקשותיהם או הצעתם היא, ששתי הקהילות יכתבו טענותיהן בענין זה וישלחו אותן אל ראשי גלויות בבבל ואל ארץ הקודש: „ונצרך שני הספרים יחד ונחלץ שליח מיוחד לארץ ישראל ולראשי גלויות שבבבל ולשאר מקומות חכמי היהודים ונבקש מהם להניח פרי עטם על ספרינו אלה ולהאשים אחד המחנות או אנחנו או אתם.“¹¹⁶ וכתב ההגנה מסתיים במלים אלו: „ואתה אחי הזהר והזהר מלקלל את החכמים ומלגנותם ומלשרוף ספריהם ומלאבדם באיזה צורה שתהיה, קבל ממנו את עצתינו תרום בעזרת שדי, ושלמא לרבנן“.

בסוף הכתב יד שפורסם על ידי ר' יוסף קפאח נמצא קטע בן אחת עשרה שורות, שהוא מהווה תחילת התשובה של חכמי צנעא. הדבר מעיד על קבלת ההצעה של קהילת צעדה, ואנשי צנעא ענו גם על השאלות שהוצגו לפניהם.

111. קובץ על יד, עמ' מא"סג.

112. ד'מאר עיר במרחק של מאה ק"מ מצנעא ותושביה היו נופלים בידיעותיהם מתושבי צנעא (עיין קובץ על יד נד, הערה : 83).

113. „ואתם ששרפתם ספר „אלחקאיק“ התברר אצלנו שאתם המוניים תוקפניים ולו רבינו ז"ל לא נמנע מאותם שני החבורים הנזכרים שחשש שלא יתאימו להמונים, הייתם ג"כ שורפין אותם לפי שחשבתם שספר „אלחקאיק“ הוא מספרי מינים.“ (קובץ על יד, עמ' מו). חכמי צעדה שכחו לציין שגם את ספר „מלמד התלמידים“ רצו להחרים. (עיין לעיל עמ' 44-46).

114. קובץ על יד, עמ' נט.

115. שם, עמ' ס.

116. שם, ס"סא ; קרית ספר כרך כח, עמ' 264.

ספרי הלכה, פילוסופיה וקבלה

סוף המאה השש עשרה הוא מעבר מהתקופה ההומניסטית לזו של הרנסנס. מדעי הטבע תופסים את המקום המרכזי; השפה והפילוסופיה היוונית מחדשות את כוח נעוריהן. המחשבה האריסטוטלית מוצאת בסיס חדש והרעיונות של דימוקריט ואפיקור משתלטים בקרב הוגי דעות. לא האדם במרכזו של העולם כפי שהדגישו עד כה, כי אם "היופי של העולם הגדול" הובלט. המחשבה הפנטאיסטית שולטת בפילוסופיה של הזמן החדש השואפת להפריד בין הפילוסופיה ובין התיאולוגיה ולהעמיד את הפילוסופיה כמקצוע בפני עצמו ולשבץ אותה בין שאר המדעים. י. קפלר (1561-1630), ג'. גלילאי (1564-1642), ר. דיקארט (1596-1650) וקצת יותר מאוחר י. ניוטון (1642-1727) משנים את כוון המחשבה של העולם.

מהפכה רוחנית זו נתקלה בעמדתה העקשנית של הכנסייה הקתולית. הריפורמציה של לוטר וקאלוין איימה עליה. איטליה וגרמניה היו הארצות בהן התנהלה בכל כוחה מלחמה דתית זו. הכנסייה הקתולית לא נרתעה מלשרוף על מזבח מלחמה זו אפילו אנשים שדגלו ולחמו למען הרעיונות החדשים. ג'יורדנו ברונו (1548-1600) הצטיין והתבלט בין אנשי מדעי הטבע באיטליה, הוא היה חבר המסדר הדומיניקני, אבל בגלל השקפותיו המסוכנות היה חשוד בעיני המסדר ונאלץ לברוח. הוא עזב את איטליה וביקר בצרפת, באנגליה, ובשאר ארצות אירופה, והרצה בערים שונות עד שנתפס על ידי האינקוויזיציה בויניציאה ונשרף חי ברומי ביום 16 לפברואר 1600.¹

מיכאל סרווטוס נשרף בג'נבה בשנת 1553.² לוציליו ואניני (1585-1619) הומת בעיר טולוז בגלל ספרו: "De admirandis naturae reginae deaeque mortalium arcanis" (Paris 1616) שהכיל דברים מנוגדים לעמדה הרשמית של הכנסייה.³ את האדם שרפו ואת הספר החרימו. ומשעה שהומצא הדפוס, ונפוצו רעיונות ברבים בקלות, או הוציאה הכנסייה (פאול הרביעי, בשנת 1559) את

1. Wilhelm Windelband, A History of Philosophy, New York, 1958, II p. 356.

2. שם, דף 402. הוא גילה את פעולת מחזור הדם לפני Harvey (1626).

3. שם, דף 369. J. W. Draper, History of the Conflict between Religion and

Science, New York, 1926, p. 73. (דרך אגב הספר הוחרם על ידי הכנסייה).

„הרשימה השחורה“ (Index librorum prohibitorum) ואסרה קריאת כל ספר שתוכנו התנגד להשקפתה.⁴ גם הפרוטסטנטים השתמשו בהטלת חרם (moral ban) על הקורא.

בדור זה חיו ר' יהודה אריה ממודינא (ריא"ם) (1571-1648), גבריאלי-אוריאל ד'אקוסטה (1585-1640) וברוך שפינוזה (1632-1677), שלשתם מציגים שלשה זרמים והשקפות שונות. ריא"ם (תולדות חייו ידועות לנו מספריו וממכתביו)⁵ לפי דבריו הוא התעסק בעשרים וששה מקצועות ומכולם היתה הדפסת ספרים, משלו ומשל אחרים, המקצוע האהוב עליו ביותר.⁶ ריא"ם הצליח בהוצאת ספרים, זה מתברר ממכתביו. הרויח סכומים ניכרים, אבל גם הפסיד אותם על יד שולחן המשחקים, כפי שהתבטא: „כי בצחוק הפסדתי לחמשים ובמכתב חכמתי אני אז יותר כי הרוחתי למאות... אם כי נסכלתי ואשגה הרבה... כי עם זה אשר חזרתי על כל המקרא ולא מצאתי בשם"ה לאוין לאו „דלא תצחק“, אבל מצאתי לאוין אחרים... ולעת הצורך אדע לקום ולהלחם עם כל איש ריבי ופוגם בכבודי“.⁷

לא פעם פגעו בכבודו, ולראשונה בגלל חוות דעתו: להתיר בענין „בחורים שלבשו בגדי נשים“ באמשטרדאם בשמחת תורה, שחתמו עליה גם ר' שמחה לוצאטו ור' אברהם לומברוזו. מכתב השמצה נכתב נגדו ונגד הרבנים שהצטרפו לפסק דינו.⁸ הוא לא היה אהוב על המנהיגים, כי השתתף ב„מנהג זמנו“: במשחק הקלפים, למרות שבגיל שלוש-עשרה כתב הוא בעצמו את הספר „סור

4. שם, דף 73; בנוגע להחרמת ספרים עיין: G. Peignot, Dictionnaire critique littéraire et bibliographique des principaux livres condamnés aux feux, supprimés ou censurés, Paris, 1806; Dr. Joseph Fessler, Das Kirchliche Bücherverbot, Wien, 1860. Reusch, H., Index der verbotenen Bücher, Bonn, 1883-85; Hilgers, J., Der Index der verbotenen Bücher, Freiburg im Bresgau, 1904; —: Die Bücherverbote in Papstbriefen, Freiburg im Bresgau, 1907; Flahiff, G. B., Ecclesiastical Censorship of Books in the Twelfth Century. (Mediaeval Studies, Toronto, 1942). Gagnon E., La Censure des Livres. Montreal, 1945. R. Burke, What is the Index? Milwaukee, 1952.

5. Dr. Blau Lajos, Leo Modena levelei és irásai (Adalék az olasz zsidók és a héber magánstílus történetéhez; (A Budapesti Országos Rabbiképző Intézet Értesítője) Budapest, 1905. יצחק שמואל רגיי, בחינת הקבלה, גוריציאה, תריב. Geiger Abraham, Leon da Modena Rabbiner zu Venedig (1571-1648) und seine Stellung zur Kabbalah, zum Talmud und zum Christentume, Breslau, 1856. Cassuto Umberto, Leon Modena e l'opera sua. Citta di Castello, 1933. ספר חיי יהודה של ר' יהודה אריה ממודינא, קיוב, 1911; א. גייגר, ל. מודינא, ברסלאו, תרטז (יחד עם „מגן וצנה“). נחמיה שמואל ליבאוויטש, ר' יהודה אריה מודינא, נויארק, תרסא. כתבי הריא"ם הוצאת הפרופסור דר. בלוי מבוקרים מאת ג. ש. ליבאוויטש, ברוקלין-נויארק רבה, תרסו.

6. דר. בלוי, שם, דף 64, 65.

7. במכתבו אל ר' יצחק עוזיאל מפאסי, רב באמסטרדם (שם, עמ' 143).

8. שם, עמ' 142.

מרע" (וינציאה 1596) נגד משחק זה. הספר הוצא אחר כך לאור על ידי אדם אחד, ולא הזכיר מחברו. משחק זה היה כל כך נפוץ באיטליה עד שנאלצו להחרימו. ר' אריה ממודינא נדר, נדר, בשנת 1628, שיתרחק משולחן המשחקים לשנתיים.⁹ אבל עם כל זה התנגד להטלת חרם.¹⁰ המלחמה האמיתית התלקחה סביב ספריו "ארי נוהם"¹¹ ו"קול סכל".¹²

ספר ארי נוהם

הריא"ם מונה את הספרים שכתב והדפיס, וכמו כן את חיבוריו שלא הצליח להוציאם לאור.¹³ אם נקח בחשבון את העובדה שהוא בעצמו עסק בהוצאת ספרים, והמלאכה זו היתה ידועה לו וגם קרובה ללבו, ברור שעשה מאמצים להוציא לאור כל חיבוריו הוא. ואם בכל זאת לא הצליח להדפיסם, הרי יש סבות לדבר. הלחץ עליו מצד רבני איטליה היה כה גדול עד שלא העיז להוציא לאור את ספרו "ארי נוהם", שנדפס רק אחרי מותו.¹⁴ וכן היה גורל ספרו "קול סכל".¹⁵ למרות שהיה מביע השקפותיו ללא רתיעה, בכל זאת גרע מעצות כן בספרו: "ארי נוהם". פחדו זה לא גילה ברבים אלא במכתב ששלח לתלמידו ר' דוד פינצי, בו מרגיש ~~אצורה~~ המלחמה הפנימית הזו, שלמרות רצונו העז לפרסם דעותיו ברבים, בכל זאת אין הוא יכול להגשים את זה.¹⁶ "דע כי אם שאלני אחר בדבר כזה הייתי מדיחו מעלי בדברים ואומר לו בפה ולא לב שוה, כי אחרי רוב החכמים אני הולך וגם לי לבב כמוהם, יען כי עולם כמנהגו נוהג, וכל המשנה ממטבע שנטבע בלב ההמון ידו על התחתונה להקרא או סכל או כופר, אמנם לך אשר אהבת עולם אהבתיך כיוצא חלצי לא אשקר באמונתי".¹⁷ מסיבה זו נמנע מלהוציא לאור גם את הספר: "ארי נוהם", כפי

9. שם, עמ' 81.

10. התנגדותו לחרם שלפיו אסור לשחק בקלפים במשך שש שנים מובאת בשלמות ב"פחד יצחק" אות ה, חלק וו, דף גה.

11. ארי נוהם, לייפציג, תר (1840), ועם תקונים והערות ע"י נחמיה שמואל ליבוביץ, ירושלים, תרפ"ט.

12. נדפס לראשונה ע"י שמואל ריגייני בספרו בחינת הקבלה, גורציאה, תריב (1852).

13. ארי נוהם, הוצאת פירסט, דף xvi-xv.

14. ספר ארי נוהם, ספקות וריבות על תולדות ספר הזהר עם ויכוח נגד בעלי הקבלה, חובר מאת הרב השלם יהודה אריה דא מודינא ואחריו נוספות הערות ומפתח והקדמה מאיש פלוני אלמוני הובא לדפוס פעם ראשונה בתוספת פתיחה גדולה ממני הצעיר יוליוס פירסט, לייפציג, 1840.

15. נדפס בתוך הספר בחינת הקבלה, גורציאה, תריב (1852), עמ' 6-65.

16. ראה נ. ש. ליבאוויטש, ר' יהודה אריה מודינא, גויארק, תרס"א, דף 85.

17. "ארי נוהם", הוצאת ליבאוויטש, גויארק, דף 85.

שהוא כותב: "שאגת אריה תשובה לס' אחד שנכתב נגד תורה שבע"פ... זולת אלה רבים... וכמו ו' חדשים קרוב סיימתי מאמר נגד הקבלה קראתיו ארי נוהם מרוב שיחי וכעסי על איזה מהם אשר בספריו דבר תועה נגד אומת ישראל, ובפרט נגד הרמב"ם ז"ל ולא נדפס".¹⁸

תנועת הקבלה אשר שנתה את דרכה בתקופה זו והיתה מעונינת להפיץ תורתה ברבים על ידי הדפסת ספרים, ולא להשאיר כחכמת הנסתר מצאה גם בריא"ם אחד מלוחמיה ומתנגדיה התקיף ביותר. למרות שהוא בעצמו התעניין בתורת הקבלה כפי שהוא מנמק: "וגם כלתה נפשי לכנוס חדר בחדר בפנימיות של זה הלמוד המלהבת ומבהלת בשמה הקוראים לה חכמת הקבלה וחכמת האמת... האמנם כל פעם ופעם אשר לקחתי בידי איזה ספר מספרי הקבלה ההיא ורציתי להעמיק בה בדעת ותבונה לא נתקררה דעתי... סגרו לפני לכנס לפנים וגם אנכי סגרתי הספר ההוא ופניתי לספר התורה והמצוה".¹⁹ והוא לא הסתפק ב"סגירת" ספרי הקבלה אלא יצא ללחום נגדה, כי ראה בה "נגע" שמתפשט ויש לעכב התפשטותו. בפרק עשרים ותשעה מספרו "ארי נוהם"²⁰ הוא מתבטא כך: "ויגדל עון בת עמי ורבתה הפרצה, ובפרט אחרי כי יצאו הספרים מזה אל הדפוס ספרי הזוהר ותיקוניהם מערכת אלהות וזולתם. כי בעודם הדברים שבכתב לבד מעטים היו הנכנסים בזה ואשר היה בידו מהם לא היה מוסרם להעתיק כי אם לכשר ונחשב בעיניו לראוי לכך ועל הרוב היה הקודם יודע ומלמד פה אל פה אח"כ לחפוף בספר. אמנם אחר הדפסה שכל אשר בידו זווים וסלעים לקנות ויודע לקרות יהיה מי שיהיה או מה ואיך שיהיה קונה הספרים והוגה בהם ונדמה לו להבין לידע פשה הנגע ביחידים אין מספר". בעמדתו זו הוא הסתמך גם על הרמב"א וציטט אותו כראייה לדבריו: "וכך כתב הרב הגדול מהר"ם איסרלאן"²¹ בספרו "תורת העולה" (ח"ג פ"ד) ז"ל: "ורבים מהמון עם כל אחד קופץ ללמוד ענין הקבלה כי תאוה היא לעינים... וכ"ש בזמן הזה שנדפסו ספרי הקבלה כגון ספרי הזוהר, ריקנאטי, שערי אורה... אפילו בעלי בתים שאינם יודעים בין ימינם לשמאלם בחשכה יתהלכו אינם יודעים לפרש סדרה או פרשה בפרוש רש"י קופצים ללמוד קבלה וכו' עכ"ל".²² לפיכך "ארי נוהם" הוא הספר אשר ידריך את העם ויעכב

18. "ארי נוהם", הוצאת פירסט, דף xvi. מקטע זה הוברר גם ששאגת אריה לא זהה עם "ארי נוהם" כמו שחשבו אחדים (ראה כרם חמד, חלק ג דף 141, הערה 53).

19. "ארי נוהם", הוצאת ליבאוויטש ("דרום"), דף ז.

20. שם, דף צ.

21. בהוצאת פירסט [דף 75]: "איסרלס".

22. "ארי נוהם", הוצאת ליבאוויטש, פרק עשרים ותשעה (דף צא).

אותו מללכת בדרך הלא נכונה. הוא מתקיף בו את תורת הקבלה ומכחיש שכאילו רשב"י הוא מחבר ספר הזוהר.

כאשר נודע לרבני איטליה תוכנו של הספר התנגדו בכל כוחם להדפסתו, כפי שהתנגדו לספרים אחרים, בזה שהפעילו את השלטונות הלא יהודיים שיאסרו הוצאת הספרים שבתוכם מנוגדים לתורת הקבלה.

זה היה גורלו של הספר שחובר על ידי ר' מרדכי קירקס. "גם הגאון ר' מרדכי קירקס חכם מתושבי ווינציא חבר ספר גדול ומופלג נגד חכמת הקבלה ונגד עשר ספירות. נמצא כ"י אצל המחבר עצמו שנת ת"ל לב לאלף החמישי, והתנגדו לו חכמי איטאליה ברדיפה גדולה, עד שהזהירו ממנו ולא הורשה לו ע"פ פקודת המושל להביאו לדפוס".²³ ריא"ם מתנחם כאן בזה שהדבר קרה גם לאחרים. נגד השלטונות הלא-יהודיים אין לו כוח להלחם. עליו לציית. בקושי הוציא לאור ספר אחר, שהכיל מאמרי חז"ל מהש"ס ותוכנו לא היה מסוכן. שם הספר: "בית יהודה" או "הבונה"²⁴ והדפסתו נמשכה כתשע שנים. בפרסומו של הספר "ארי נוהם" לא התחיל, כי היה ברור לו שרבני איטליה לא יתנו לו להוציא ספר כה מסוכן, כי הרי כבר "אש המריבה עלתה עד לב השמים" לפי דבריו של ר' משה חיים לוצאטו, שנודעוץ כאשר הספר "ארי נוהם" בא לידו. רמח"ל היה בויניציאה ושם ראה את הספר "ארי נוהם": "ובקריאתו נעשה בשרו חידודין חידודין כי בו המחבר דבר גבוהה גבוהה וטרף זרוע אף קדקד המקובלים בלתי השאיר להם שריד ופליט . . . ולכן רמח"ל קצף עד מאד . . . וחבר ויכות אחד בין החוקר והמקובל שבו חשב להרוס ולנתוץ כל בנין הארי נוהם".²⁵ אבל התקפה זו על ריא"ם היתה לתקלה לרמח"ל, כי בקיאותו בקבלה שנתגלתה מתוך ספרו שנכתב נגד ריא"ם, היתה חשודה בעיני הרבנים והתחילו לחקור אחרי מעשיו והחרימו גם אותו.

הרב מילדולה והר' גור פינצי התקיפו את "ארי נוהם" והביאו את דבריהם לפני הרב אביעד שר שלום באזילה אשר ביקר במנטובה, וקוראים לספר "ארור ומשוקץ".²⁶

23. "ארי נוהם", הוצאת פירסט, דף xvii.

24. "הלשינו מפריצי עמנו דבר הדפוס אל הקטירי ותתם בית הדפוס ועמד כמו ו' חדשים סגור חותם צר, אח"כ נפתח ושבנו למלאכתם להדפיס ספרי הג"ל . . . ויהי היום היה כ"ח אייר שצ"ה באו פתאום הנועדים לבית הדפוס ותפשו גכדי יצחק עם ב' בחורים מריעיו ונתגום בבית כלא יושבי חשך ואת בית הדפוס חתמו פעם אחרת . . . ובקושי התירו לו מקץ ט"ו ימים לצאת מהאפלה לאורה . . . יצא חפשי חנם יום ו' כ"ח תמוז שצ"ה וכו' ובר"ה הג"ל השלמתי הדפסת ספר בית יהודה" (קצור חיי יהודה, ברסלאו, תרטו, עמ' טו, ב).

25. ר' י. אלמנצי: תולדות ר' משה חיים לוצאטו מפאדובה, כרך חמה, חלק ג, עמ' 116.

26. שם, עמ' 164.

אבל לא רק בתקופתו הוא היה הספר „ארי נוהם” נושא לוויכוחים. אלא גם מאתיים שנה אחרי הדפסתו הוא עדיין הכה גלים. ולא רק שהתקיפו את ריא”ם אלא גם את אלה שהוציאו לאור את ספריו. לפיכך אין פלא בזה שהמו”ל לא פרסם את שמו ובדף הראשון של ההוצאה הראשונה כתוב: „נוספות הערות ומפתח והקדמה מאיש פלוני אלמוני.”²⁷ יצחק שמואל רגיו (יש”ר) (1784-1855) מזכיר באגרותיו את הבקורת הקטלנית של אחד מבני דורו על הספר „ארי נוהם”, באמרו שהארי נוהם „הרס ונתץ ועקר בחבורו הקטן זה יותר ממה שיסדו ובנו ונטעו כל המקובלים יחד בספריהם הגדולים והרחבים.”²⁸ היש”ר הגן על ריא”ם, ומסיבה זו הותקף קשה על ידי ר’ שניאור זקס, על כך שפירסם את „קול סכל” של ריא”ם, אף שכוונתו של יש”ר היתה טובה. „לא יזכירו אותו ולא ידברו בשמו עוד — כותב ר’ שניאור זקס אל ר’ אדם הכהן — ונמנו וגמרו שלא להודיע כלל בשער בת רבים את הספר וענינו.”²⁹ הכוונה היא על ספרו של יש”ר: „בחינת הקבלה”³⁰ שבו פירסם הוא את „קול סכל”. אבל לר”ש זקס יש מה לומר גם על ריא”ם: „אך אל ריא”ם חמתי כי הוא לא שמר תנאי החוקר החפשי אשר אהבתו או שנאתו לא תקלקל שורת דינו ומשפטו אשר יחרוץ רק הוא יורה חצים שצוה”ה יחלי התנאים והאמוראים והרבנים ובמשטמה ידבר נגדם וכמעט הוא ראוי להקרא ה . . . של הדורות ההם וכן ה . . . הפוליני הוא איש פלוני בוכנר מווארשויא אשר חבר ספר מלא קיא צואה בויץ ורפש קראו: „די ניכטיגקייט דעס תלמודס” ושם הראנו רק האפיסות שלו.”³¹

ר’ אדם הכהן הביע גם כן חזות דעת שלילית נגד ריא”ם כמו שעשו רבים אחרים.³² שורה שלמה של ספרים נכתבו נגד ריא”ם עוד בחייו, בכל זאת לא היה מוכן לשנות את מהלך מחשבתו, כפי שהתבטא במבוא לספר „זקני יהודה”: „מוצא שפתי לא אשנה ולא אשקר באומנותי אשר היתה לי בין כל הלמודים ה’ אלקים פתח לי און מלאכת הדרש.”³³

27. ספר ארי נוהם, לייפציג, 1840; המחבר הוא שלמה רוזנטל מעיר Mór (הונגריה), ראה: י. גרינוואלד: תולדות משפחת רוזנטל, בודפשט, תרפ (1920).

28. „אגרות יש”ר”, וין, 1834, עמ’ 37. נ. ש. ליבאוויטש, ריא”ם, דף 81.

29. ר’ ש. זאקס, „קיקיון יונה”, פריס, 1860, דף 8.

30. בחינת הקבלה, גוריציא, תריב (1852).

31. „קיקיון יונה”, דף 8.

32. „קנאת סופרים”, לעמבערג, תרנב.

33. נ. ש. ליבאוויטש, ריא”ם, עמ’ 111.

קול סכל

הספר השני אשר הרעיש עולמות הוא "קול סכל"³⁴ המכיל התקפה חריפה על הרבנים ועל ההלכה. בו סתר ריא"ם את הטענות שבספר "שאגת אריה". היו כאלה שראו את הריא"ם כמחבר הספר. כאלו הוא המציא מסגרת "ספרותית" זו כדי שיוכל לפרסם את עמדתו והשקפתו השלילית, ולשלוח את חיציו בתורה שבע"פ.³⁵ כן חשדו בו שחיבר "השאלות", שנשלחו מהמבורג והיו מכוונות נגד תורה שבעל פה והמסורת. וריא"ם נתבקש לענות לשאלות. הוא ענה עליהן בספרו "מאמר מגן וצנה" (ברסלאו, תרטז); מתוך מחקרו של דר. יהודה אריה בלאו על אריה מודינא הוברר שהמחבר האמיתי של "השאלות" הוא אוריאל ד'אקוסטה, ולא ריא"ם.³⁶

אבל בנוגע למחבר "קול סכל" אין הדבר ברור. יש מי שסובר כי כמו בענין "השאלות" שנשלחו מהמבורג כן גם בנוגע ל"קול סכל" המחבר הוא אוריאל ד'אקוסטה.³⁷ אחרים מגלים ב"קול סכל" השפעתו של אבנר מבורגוס.³⁸ יצחק איינהורן במאמרו: "בחנית הקבלה"³⁹ ניסה למצוא בר' שאול ברלין (בעל הספר "מצפה יקתאל") את המחבר, כי שטתו הוא היתה להסתתר מאחורי שם בדוי ובדרך זו לפרסם דבריו. אבל טעות בידו. בצדק סתר את סברתו בנימין קלאר במאמרו "שאגת אריה על קול סכל".⁴⁰ אליס ריבקין מביא נמוקים חותכים שריא"ם אינו מחבר "קול סכל";⁴¹ היתה רווחת גם דעה שיש"ר הוא

34. ראה לעיל פרק זה, הערה 15. בקורת על הספר מדוד איינהורן ב"Der Israelitische

"Volkslehrer", Frankfurt a/M. 1854, Bd. IV, pp. 97

35. "בחנית הקבלה", דף 73-74. Abraham Geiger, Leon da Modena, Rabbiner zu Venedig, Breslau, 1856. S. Dubnow, Weltgeschichte des Jüdischen Volkes, Berlin, 1927, Vol. VI, p. 174

36. Dr. Ludwig Blau, Leon Modenas Briefe und Schriftstücke, Budapest, 1905. Carl Gebhardt, Die Schriften des Uriel da Costa, Amsterdam, 1922, p. 150.

37. Isaiah Sonne, Da Costa Studies, JQR. XXII (1931-32), 247 pp. MGWJ. LXXVII (1933), 384 pp. HUCA. XXI, 1 p.; S. Dubnow, Vol. VI, 471 pp. עיין ציונים ביבליוגרפיים נוספים אצל ראובן מרגליות (ארשת, כרך א, עמ' 421, מס' 2600; עמ' 422, מס' 342).

38. Fritz Baer "Abner von Burgos," Korrespondenz Blatt des Vereins zur Gründung und Erhaltung einer Akademie für die Wissenschaft des Judentums X (1929), 35-37 p. Studies in Biblio בורגוס לאבנר השלישית האגרת שלישית לאבנר בורגוס ב"Bibliography and Booklore. Vol. V. (1961) עמ' 47. ש. ליבאוויטש, ריא"ם, עמ' 47. שמו המלא: Abner (Alphonso) de Valladolid (1270-1346/47) בתשנ"ג 1330 התנצר ונהיה לרודף היהודים. חיבר ספרים אנטי יהודיים. ראה מ. קייזרלינג: Biblioteca Espanola-Portuguesa-Judaica. Strassburg, 1890, p. 114.

39. תרביץ, ירושלים, תשב, כרך יג, דף 60-65.

40. שם, דף 135-149.

41. E. Rivkin, Leon da Modena and the Kol Sakhal. JQR. XXXVIII, Pp. 227, Pp. 369; XXXIX, 63; XLI, 307.

מחבר הספר ובכוונה תחילה ייחס את הספר לריא"ם כדי להסיר מעל עצמו את החשד. על כל פנים היש"ר הותקף בגלל הספר הזה.⁴² דבר אחד ברור, שהספר "קול סכל" ו"ארי נוהם" לא נדפסו בחייו של ריא"ם, כי אם כמאתיים שנה אחרי מותו, ועם הופעתם עוררו סערה.⁴³ עשרות מאמרים נכתבו על ריא"ם ויצירותיו,⁴⁴ וזה בעצמו מעיד על הויכוח הגדול שהתנהל סביב הענין. בספרו "Historia De Riti Ebraici,"⁴⁵ ניסה ריא"ם להסביר חוקי ומנהגי ישראל. באחד ממכתביו אל נתנאל טראבוטו (רב במודינא ואחר כך במנטובה, בשנת שצב) כתב ונימק ריא"ם מטרתו בכתיבת הספר. וזו לשונו: "אני איני הוא המדפיס כי נדפסו להוצאות איש לא עשיר מדרי פאדווה. אמנם לימי השילום אגלה אזנו ואשמעה מה יוסיף דבר עמי על המצות כי נדפסו בלשון נוצרי כי היתה הראויה להגיד לעמינו יסוד החוקה והמצוה והנהוג החיים לבני ישראל ולא יוסיפו ללעוג עלינו כאשר ב"ה עלה בידי עד הנה ולא יועילו לבני עמנו אלא על הכונה השניה."⁴⁶ לפי גריין, השפיל ריא"ם את כבוד עם ישראל לפני העולם הלא יהודי בספרו זה.⁴⁷

ריא"ם וספריו לא היו אהובים על בני דורו וגם לא על בני הדורות הבאים. חרם לא הוטל עליו, אבל התרחקו מיצירותיו; הוא בעצמו לא ראה לנכון להדפיס אחדים מהן כי ידע את עמדת הצבור, אבל יחד עם זה לא נרתע מלהשמיץ חות דעתו פעמים רבות. הוא בעצמו היה מוכן לשרוף את ספרו של "אבנר" ו"היה מוכן לשלם כל מחיר בעד הכ"י של הספר שהוכן ע"י "אבנר", כי ברצונו היה לכתוב עליו תשובה. אבל לא עלה בידו להשיגו. כוחות שונים התמודדו בקרבנו. מצד אחד היה בו חוש בקורתי, שלא מצא חן בעיני רבים, ומצד שני היתה בו אהבת ישראל שלמענה היה נכון למלחמה. הוא גם הטעם שאוריאל ד'אקוסטה ראה לנכון לשלוח את ספרו: "Propostas contra a Tradicao" אל בית הדין בויניציאה; ועשה את זה בעלום שם, בבקשו שבית

42. M. Roest, Catalog, (Anhang) Vol. II, 37 pp.

43. אחרי מותו של ריא"ם הודפסו גם הספרים "בן דוד" (1855), "מאמר מגן וצנה" ברסלאו תרטז (1856) (הוצא לאור ע"י א. גייגר).

44. ראובן מרגליות, ציונים ביבליוגראפיים, ארשת, כרך א, עמ' 433 (מס' 552); 435 (מס' 243); 439 (מס' 632); 443 (מס' 635); 447 (מס' 2725); 453 (מס' 282); פירסט, II, 385-383.

45. Paris, 1637. יהודה. הר' שלמה רובין, בשם שלחן ערוך לר' יהודה. אריה ממודינא (וינה, 1867) מלבד התרגום הצרפתי-אנגלי, הולנדי ולטיני.

46. (סי' קצג) Dr. Ludwig Blau, Leo Modenas Briefe, p. 178.

*46. H. Graetz, Geschichte der Juden, Vol. X, 1868, 149 p.

47. יצחק שמואל רגיו, בחינת הקבלה, גוריציאה, 1852. עמ' XV-XIII.

48. נדפס ב" Carl Gebhardt, Die Schriften des Uriel da Costa. Mit Einleitung, Übertragung und Regesten, Amsterdam, 1922, p. 1-32.

הדין יסתור את טענותיו שמביא בספרו נגד המסורת ותורה שבעל פה, וחשב שאולי ימצא בריא"ם מגן לעמדתו הוא.

EXAMEN DOS TRADICOENS PHARISEAS

אישיותו של א. ד'אקוסטה היא מענינת וטראגית גם יחד.⁴⁹ בן למשפחת אנוסים, התחנך על ברכי הנצרות וחזר לחיק ישראל וניסה לבנות את חייו מחדש. אבל לא על המסורת כי אם על יסודות חדשים לגמרי, שהוא בעצמו יוצרם. את דעותיו פירסם ברבים הן בעל פה, והן בכתב, ובכך גרם להתנגשות בינו ובין בני זמנו. החרם הראשון הוטל עליו בויניציאה (כג אב, 1618) ואחר כך באמשטרדם (בשלושים יום לעומר 5383 — טו לחדש מאי 1623).⁵⁰ שלוש פעמים הוחרם ושלוש פעמים חזר בתשובה, ולבסוף איבד את עצמו לדעת, בשנת 1640.

לפני התאבדותו כתב את הספר: "Exemplar Humanae Vitae" בו הוא מספר על תולדות חייו.⁵¹ אוריאל ד'אקוסטה שלא מצא מקומו לא בנצרות ולא ביהדות הרגיו הרוחות בישראל על ידי עמדתו הבקורתית שהעלה על הניר וששלח בעולם שם אל רבני ויניציאה. הוא השווה את חוקי התורה עם ההלכות ובא לידי מסקנה שיש לשמור רק אצל ~~התורה~~ ~~השככת~~ ולא על תורה שבעל פה. הקהלה הספרדית בויניציאה פנתה אל ריא"ם שיכין תשובה על השאלות של האדם "הבלתי נודע". ריא"ם בספרו "מגן וצנה" דחה את השקפתו של ד'אקוסטה והזהירו בחרם אם ימשיך להחזיק בעמדתו.⁵² "הבלתי נודע" לא שמע בקולו של ריא"ם ולא ביטל מה שכתב, לפיכך רבני ויניציאה החרימוהו ואת ספרו (14 אוגוסט 1618). על הכרות החרם הודיעו גם לקהלה שמהמבורג שבה התגורר אז א. ד'אקוסטה. אל החרם הצטרפה גם קהלת המבורג, ואחר כך בשנת 1623

49. ספרים ומאמרים אשר נכתבו על אוריאל ד'אקוסטה רשומים אצל גבהרדט: "Zur Da-Costa Literatur" (Die Schriften des Uriel da Costa, p. 225-233; ש. שונומי, מפתח המפתחות. ירושלים, תשכה, מס' 3158-3159. לאחרונה הופיע ספר בעריכת מ. ביליניקי, הוצאת המכון ההסטורי שעל יד האקדמיה למדעים של ברית המועצות, ובו מנסים להציג אותו "כאזרח של דורות הבאים" (ראה בקורת על הספר מיעקב וינשל ב"הארץ" 1 ספטמבר 1961).

50. החרם שעליו הוכרו בויניציאה איננו מזכיר שמו, כי הוא מנוסח באופן כללי נגד כל אלה אשר לא מאמינים. C. Gebhardt, Die Schriften des Uriel da Costa, Amster-(dam, 1922, II, 153-157.

51. C. Gebhardt, Die Schriften des Uriel da Costa, Amsterdam, 1922, p. 105. Philippi a Limborch, De Veritate Religionis Christianae Amica Collatio Cum Erudito Judaeo. Govdae, Apud Justum ab Hoeve. CXCICLXXXVII.

52. Blau Lajos, Leo Modenas Briefe und Schriftstücke, Budapest, 1905, p. 146. Porges N. Zur Lebensgeschichte Uriel da Costas. MGWJ. LXII, p. 42.

קהלת אמסטרדם.⁵³ לחרם באמסטרדם, הד גם בשו"ת של ר' יעקב בית הלוי: „נמצא בינינו איש רע ובליעל כי הוא כופר בכל התורה שבעל פה ומלעיג על דברי חז"ל ומחרף ומגדף נגדם גם הוא כופר בעיקרי האמונה בהשוארות הנפש ותחיית המתים . . . והרבה מהנסים הכתובים בתורה מכחיש בהם וכן פלאי אליהו ואלישע, ולא זו בלבד עשה רק שרצה להדפיס ספר בלשון לעז וחקק בעט ברזל כל אמונותיו הכוזבות והרעות עד אשר ראשי הק"ק השתדלו עם המלכות ולקחו כל ספריו ושרפום באש לעיני השמש ושמו אותו בבית האסורים והשתדלו מאד לגלות אותו מן העיר“.⁵⁴

אחרי החרם לא רק שא. ד'אקוסטה לא ביטל את עמדתו לפי בקשתו של ריא"ם, כי אם עבר להתקפה יותר חריפה, בעבודתו השניה: „Sobre a Mortalidade da Alma do Homem“.⁵⁵ הוא משמיע שכאילו עם ישראל איננו מאמין בתחיית המתים. עוד טרם הופיע הספר בדפוס, נודע תוכנו לשמואל דה סילוה; או שראה אותו בכ"י, או שא. ד'אקוסטה דיבר עליו בחוג ידידיו ודרכם הגיע לאוזניו; על כל פנים נודע ברבים שא. ד'אקוסטה עומד לפרסם ברבים דעתו, שכאילו עם ישראל איננו מאמין בתחיית המתים. שמואל דה סילוה ענה על ההתקפה הזו בספרו: „Tratado da Immortalidade da Alma“ (Amster-
(dam, 1623). רבני אמסטרדם לא הסתפקו רק בפרסום התשובה של הרופא שמואל דה סילוה, כי אם הטילו חרם על א. ד'אקוסטה. נוסח החרם נדפס לראשונה בפורטוגזית בספרו של J. Mendes dos Remedios, Os Judeus Por-
tugueses em Amsterdam, Coimbra, 1911, p. 160-161.⁵⁶ בנוסח החרם

53. בנוגע לחרם ראה: ד. איש-שלום (פרידמן), קונטרס עמק ברכה, ירושלים, תרמ"ב.

Dr. I. Wiesner, Der Bann in seiner geschichtlichen Entwicklung auf dem Boden des Judentums. Leipzig, 1864. Dr. Mandl Simon, Der Bann, Brünn, 1898. Zunz L. Zur Geschichte und Literatur, Berlin, 1845, 186 pp. Strack-Billerbeck, Kommentar zum Neuen Testament IV, 293 pp.

54. בית הלוי, ויניציאה שצב, סימן מט, דף צה, ב. לפי פרלס (MGWJ. XXVI, p. 193-213) מדובר בשו"ת של ר' יעקב בית הלוי באוריאלי ד'אקוסטה. גודימן לא מקבל את דעתו של פרלס (ראה MGWJ. XXVI, 327-9). גם זליגמן (ZfHB. XV. p. 41) וכמו כן גריץ (X³ pp. 399) דוחים את עמדתו של פרלס. (כל זה מובא בספר Carl Gebhardt, Die Schriften des U. d. Costa, p. 278) הקטע המצוטט משו"ת של ר' יעקב נדפס גם אצל Gebhardt, Die Schriften des U. d. Costa, p. 185-186.

55. C. Gebhardt, Die Schriften des Uriel da Costa, pp. 35.

56. „Os snnores Deputados da nacao fazem saber a Vsms. como tendo noticia que hera vindo a esta Cidade hu home que se pôs por nome Uriel Abadot. E que trazia m.-tas opinioes erradas, falsas e hereticas cotra nossa santissima lei pellas quais ja em Amburgo e Veneza foi declarado por herege e excomungado e dezejando redu-zilo a verdade fizerao todas a dillig.-as necessarias por vezes co toda a suavidade e brandura por meo de Hahamim e Velhos de nossa nacão a q. ditos snnrs. deputados

כנויו של אוריאל ד'אקוסטה "אוריאל אבדת". כנוי זה טרם פוענח וכמה פרושים פורסמו בנוגע ל"אוריאל אבדת", אבל קשה לקבלם.⁵⁷ לפי מנדס דוס רימידיוס נמצא מסמך בספריה של בית הספר לרבנים הפורטוגיזי באמסטרדם ובו כתוב: Uriel da Costa alias Adam Romez. על כל פנים הוא בעצמו חתם בספרו: "Exemplar Humanae Vitae" בשם: "Uriel a Costa".⁵⁸ חרם אמסטרדם הרגיו את ד'אקוסטה, וכתשובה על החרם פירסם את ספרו: "Examen dos Tradicoens Phariseas conferidas con a Ley escrita," (Amsterdam, 1624). פרנסי הקהלה פנו אל השלטונות. לראשונה אסרו השלטונות את אוריאל ד'אקוסטה והחזיקוהו שמונה ימים בבית הסוהר, כי השקפותיו לא מצאו חן גם בעיני הלא-יהודים, אבל שוחרר לפי בקשת קרוביו, והסתפקו בזה, שהטילו עליו קנס כספי ואת הספר שרפו כליל.⁵⁹ תוכנו ידוע לנו כיום רק מספרו של שמואל דה סילוה.⁶⁰

רבני הדור לא מזכירים אפילו שמו. שמואל דה סילוה בספרו: "Tratado da Immortalidade da Alma" כותב שאוריאל ד'אקוסטה לא ראוי ששמו יזכר: "homem que não nomeye por honra do sangue donde procede ynda que elle o nam merece".⁶¹ בתקופה יותר מאוחרת התפרסם שמו על ידי יצירתו

se acharao presentes. E vendo q. por pura pertinacia e arrogancia persiste em sua maldade e falsas opinioes ordenao co os Mahamadot dos ehilot. E cos de ditos hahamim apartalo como home ja enhermado, e maldito da L. del Dio, e que lhe nao fale pessoa algua de nenhua qualidade, ne home ne molher, ne parente ne estranho, ne entre na cassa onde estiver, ne lhe dem fauor algu, ne o comuniquem co pena de ser comprehendido no mesmo herem e de ser apartado de nossa comunicacao. E a seus Irmaos por bons resp.-tos se concedeu termo de outo dias p.-a. se apartarem d'elle.

Amsterdam 30 del homer 5383. Samuel Abarvanel, Binhamin Israel, Abraham Curiel, Joseph Abeniacar, Rafael Jesurun Jacob Franco." תרגום גרמני של החרם אצל Carl Gebhardt, Die Schriften, p. 182.

57. פורגס (Zur Lebensgeschichte etc. MGWJ. LXII, 1918, p. 44): אבדת=הבדאי
=אבדאי; לפי גבהרדט (Die Schriften des Uriel da Costa etc. p. 274-275): אבדת=אב
בית דין=אב"ד=Abadat (Uriel Jurista Hebreo=).

58. על שם העיר: "Costa"=Uriel da Costa.

59. S. Dubnow, Weltgeschichte des jüd. Volkes, Berlin, 1927, Vol. VI, p. 440.

60. "Examen dos tradicoens Phariseas conferidas con a Ley escrita por Uriel Jurista Hebreo, com reposta a hum Semuel da Silva seu falso Calumniador Amst. 1624. Paul Ravesteyn." (See M. Kayserling, Biblioteca Espanola-Portuguesa-Judaica, p. 40; p. 102. Fürst, III, p. 324. C. Gebhardt, Die Schriften des Uriel da Costa, p. XXX).

61. N. Porges, Zur Lebensgeschichte Uriel da Costa (MGWJ LXII, p. 37-48; 108-124; 199-218).

של קרל גוצקוב (הדרמה בשם „אוריאל ד'אקוסטה“) שראה בו דמות גבור טראגי.⁶¹ הרעש סביב אוריאל ד'אקוסטה טרם הושתק כאשר גל חדש של התרגשות והתנגשות פקד את יהדות הולנד ושל יתר הארצות עם הופעתו של ברוך שפינוזה. יש לשער שבהיותו צעיר קרא ברוך שפינוזה את ספרו של אוריאל ד'אקוסטה וגם של שמואל דה סילוה ונטה יותר לעמדתו והשקפתו של אוריאל ד'אקוסטה.

ספרי ברוך שפינוזה

ב. שפינוזה נולד באמסטרדם בשנת 1632 ומת בהאג בשנת 1677.⁶² הוא היה תלמידם של ר' מגשה בן ישראל ור' שאול מורטיירה. בהדרכתם של ההומניסט ההולנדי: וואן דן אנדן והיהודי דניאל פראדו התחיל להתעסק במדעי הטבע. לפי שטה ביקורתית חקר את התנ"ך, התעניין גם בקבלה, אבל בפרט בפילוסופיה של דיקארט. שטתו הפילוסופית של שפינוזה איימה גם על הכנסיות והשקפותיהן. הכנסיה הקתולית למשל קבעה עוד ב־טרנט, בשנת 1563, שאין הכנסיה הקתולית מקבלת את השטת הפילוסופית של Thomas Aquinas היא הקובעת בשבילה.⁶³

בחרם שהוטל על אוריאל ד'אקוסטה לא מוזכר במפורש האסור על קריאת ספריו,⁶⁴ אבל בחרם הגדול שהוכרז על ברוך שפינוזה הדגישו במיוחד „ולא

⁶¹ תורגם לעברית על ידי שלמה ראבין, אוריאל אקוסטה, ווין, 1856.

62. Johannes Colerus, Das Leben des Benedict von Spinoza in der alten deutschen Übersetzung mit Einleitung und Anmerkungen herausgegeben von Carl Gebhardt, Heidelberg, 1952; J. Freudenthal, Spinoza. Leben und Lehre. Erster Theil: Das Leben Spinozas. Zweiter Theil: Die Lehre Spinozas. Bearbeitet von Carl Gebhardt, Heidelberg, 1927; J. Freudenthal, Die Lebensgeschichte Spinozas, Leipzig, 1899. Spinoza-Bibliography: Fürst, Bibl. Jud. III, 358-371. Bibliothek der Israelitischen Kultusgemeinde Wien. Vienna, 1932. (Mit einer Beilage: Spinoza Literatur); Spinoza. Katalog einer Sammlung seiner Werke, der Schriften seiner Anhänger und Schüler und der Literatur über ihn. Katalog 598 von Joseph Baer & Co., Frankfurt a.M. (1912); Spinoza, Dreihundert Jahre Ewigkeit, Spinoza Festschrift 1632-1932. Hrsg. Siegfried Hessing. 2. verm. Aufl. den Haag (Martinus Nijhoff) 1962, XLII, p. 205. Adolph S. Oko, The Spinoza Bibliography, Boston, 1964; Catalogue de la Bibliothèque de la Société „La Maison de Spinoza,” Leiden, 1965.

63. Wilhelm Windelband, A History of Philosophy, II, p. 363.

64. לפי „דרכי משה“ ליוורה דעה (הלכות נדוי וחרם) סימן שלד סעיף ו' אסור לקרוא ספרו של אדם מותר (ספרי קוסמים).

יִקְרָא סֵפֶר שְׁחוּבֵר אוֹ נִכְתָּב עַל יָדוֹ"⁶⁵ כִּךְ כָּתוּב בְּסוֹף הַחֶרֶם שֶׁהוֹכְרוּ עָלָיו
בִּאֲמִסְטֶרְדָם בְּשִׁישִׁי לַחֹדֶשׁ אָב בִּשְׁנַת 5416=1656.

שְׁפִינוּזָה, הַהוֹלֵךְ בְּעֻקְבוֹתָיו שֶׁל דִּיקְאָרְט, דִּיבֵּר גַּם נֶגֶד הַדַּת הַנוֹצְרִית,
לְפִיכֵךְ סִיכְנָה עֲמַדְתּוֹ זֶה אֶת חַיֵּי הַיְּהוּדִים בְּהוֹלַנְד אֲשֶׁר לֹא מִזְמָן הִתְיַשְׁבוּ בָּהּ.
שְׁפִינוּזָה לֹא נָטָה אוֹזֵן לְשִׁמוּעַ בְּקוֹל מוֹרֵוֹ ר' שְׂאוּל מוֹרְטִיירָה שְׁנִיסָה לְהַשְׁפִּיעַ
עָלָיו וּלְשַׁכְּנֵעַ אוֹתוֹ שִׁישְׁנָה מֵהַלֵּךְ מִחֲשַׁבְתּוֹ וְעֲמַדְתּוֹ. שְׁפִינוּזָה עִמָּד עַל דַּעְתּוֹ.
לְרֵאשׁוֹנָה הִטִּיל עָלָיו חֶרֶם "קֶטֶן", לְשָׁלוּשִׁים יוֹם, אוֹלֵי יַחְזוֹר בְּתִשְׁבֵּה תוֹךְ
זִמָּן זֶה, וְלֵאחֶר זֹאת כִּשְׁהוּא לֹא חוֹר מִדְּרָכּוֹ רֹאֵה בֵּית הַדִּין בִּאֲמִסְטֶרְדָם לִנְכוֹן
לְהַטִּיל עָלָיו אֶת הַחֶרֶם הַגָּדוֹל וְגַם הוֹדִיעָיו לְשִׁלְטוֹנוֹת עַל הַעֲנִיָּן. (בְּתַקוּפָה זֶה
הִשְׁתַּמְשׁוּ בַּחֶרֶם גַּם בַּחוּגִים לֹא יְהוּדִיִּים.⁶⁶ Menno שִׁיסַּד כֵּת דְּתִית, הַנוֹשֵׂאת
אֶת שְׁמוֹ, הַתְּפֹאֵר וְאָמַר: "שֶׁהַחֶרֶם הוּא תִּכְשִׁיט הַכִּנְסִיָּה"⁶⁷). וּבִידֵי הַקְּהֵלָה
הַיְּהוּדִית הָיָה זֶה הַנֶּשֶׁק הַיְּחִידִי נֶגֶד אֱלֹהִים אֲשֶׁר חָתְרוּ תַּחַת הַיְּסוּדוֹת שֶׁל עַם
יִשְׂרָאֵל. הַכִּנְסִיָּה הַנוֹצְרִית בְּעָרִים שׁוֹנוֹת שֶׁל הוֹלַנְד דָּנָה בִּישִׁיבוֹת אֵין סְפּוֹר
בִּסְכֵּנָה הַמֵּאִיִּמָּת עַל יְדֵי הַפַּצַּת סְפָרִים "פְּסוּלִים" הַמְכִּילִים דְּבָרִים הַמְּנוֹגְדִים
לְהַשְׁקֵפָתָהּ. מִדְּבָרִים גַּם עַל שְׁפִינוּזָה שֶׁסָּפְרוּ הָרֵאשׁוֹן פּוֹרְסֵם בִּשְׁנַת 1663 וְבוֹ
מִתְעַסֵּק בְּפִילוֹסוֹפִיָּה שֶׁל דִּיקְאָרְט. לְפִיכֵךְ גַּם מִצַּד לֹא־יְהוּדִים נֹאסְרוּ יִצִּירוֹתָיו
וְגַם נִשְׂרָפוּ; כִּמוֹ כֵּן נִכְתְּבוּ סְפָרִים מִצַּד גּוֹיִם נִגְדוֹ, אֲשֶׁר מְכַחִישִׁים אֱמִיתוֹת
עֲמַדְתּוֹ.⁶⁸ נּוֹצְרִים שֶׁהִפִּיצוּ רַעִיוֹנוֹתָיו נִרְדְּפוּ.⁶⁹ נֶגֶד סְפָרֵי שְׁפִינוּזָה קָמוּ בְּהוֹלַנְד
וּבֶאֱנְגְלִיָּה, יְהוּדִים וְנִכְרִים, מְדִינָה וְכִנְסִיָּה, רֹאשֵׁי עָרִים וּפְרוֹפֶסוֹרִים בְּאוֹנִי־
בְּרִסְטָאוֹת.

אַחֲרֵי הַחֶרֶם הַגָּדוֹל שֶׁהוּטַל עַל שְׁפִינוּזָה עַל יְדֵי בֵּית הַדִּין בִּאֲמִסְטֶרְדָם⁷⁰

עֵיין 293 p. (J. Vlotten, "nem leer papel algum feito ou escrito por elle" 65. לְמַטָּה הָעֵרָה 70).

66. רֹאֵה: Dr. J. Fessler, Der Kirchen-Bann und seine Folgen, Wien, 1860.

67. "Der Bann das Kleinod der Kirche" (J. Freudenthal, Spinoza, C. Gebhardt edition, 1927, I, p. 74).

68. Johannes Colerus, Das Leben des Benedict von Spinoza. Heidelberg, 1952, 104 pp. Fürst, III, 361-362, 364-366, 528; J. Freudenthal, Spinoza, (Carl Gebhardt edition), 1927, I, 280; Joseph Hilgers, Der Index der verbotenen Bücher, pp. 189; Dr. Albert Sleumer, Index Romanus, Osnabrück, 1956. 204, 208.

69. Joseph Hilgers, Der Index der verbotenen Bücher, p. 190, 578.

70. נּוֹסַח הַחֶרֶם נִדְפַס בְּסָפְרוֹ שֶׁל J. Van Vlotten, Ad Benedicti de Spinoza Opera : quae supersunt omnia Supplemetum. Amstelodami apud Fredericum Muller, 1862, pp. 290. J. Freudenthal, Die Lebensgeschichte Spinozas (In Quellenschriften, Urkunden und nichtamtlichen Nachrichten) Leipzig, 1899, p. 114-116 (עַם תְּרַגוּם גְּרַמֹּנִי); Johannes Colerus, Das Leben des B. von Spinoza, Heidelberg, 1952, Anmerkungen p. 4-5; H. Graetz, Geschichte der Juden, Leipzig, 1897, Vol. X. pp. 403 (Note 1); "Bannfluch gegen Spinoza" (Druck der Ernst Ludwig Presse zu

הכין שפינוזה כתב הגנה את אשר לא פירסם, אבל הווה את היסוד לספרו: "Tractatus Theologico-Politicus"⁷⁰ שנדפס בשנת 1670 בעלום שם בידעו שפירסום שמו על הספר יגרום שהשלטונות יעכבו הפצתו. מסיבה זו נדפסו גם יתר ספריו בעלום שם ואפילו אלה שהופיעו אחרי מותו; וכן השמיטו את שם המדפיס ומקום ההדפסה, כמו כן לא הזכירו את שם מחבר ההקדמה שבספר או שמות אנשים שאתם עמד שפינוזה בחליפת מכתבים ובשעת פרסום המכתבים עוד היו בחיים, כי לא רצו לסכן את חיי האנשים האלה.⁷¹

Darmstadt). Spinoza zu ehren in einhundert fünfunddreissig Abzügen. März 1925 hergestellt. Übertragung von L. Philippson.

C. Gebhardt, Spinozas Bann. "Der : חרם כמו שמובא אצל : Morgen," Jhg. 3, Heft 2; J. V. Vloten, pp. 290:

"5416 (1656). (Notta da) Herem, que se publicou da Theba em 6 de Ab Contra Baruch Espinoza.

Os SSrs do Mahamad fazem saber a Vms, como ha diaz que tendo noticia das mas opinioens e obras de Baruch de Espinoza, procurarao por differentes caminhos e promessas, retiralo de seus maos caminhos, e nao podendo remedialo, antes, pelo contrario, tendo cada dia mayores noticias, das horrendas heregias que praticava e ensinava, e ynormes obras que obrava, tendo disto muitas testemunhas fidedignas, que depuzerao e testemunharao tudo em prezença de ditto Espinoza, de que ficou convencido; o qual tudo examinado em prezença dos SSrs Hahamim, deliberarao com seu parecer, que ditto Espinoza seja enhermado e apartado da nação de Israël, como actualmente o poin em Herem, com o Herem seguinte: "Com sentença dos Anjos, com ditto dos Santos, nos enhermamos, apartamos e maldisoamos e praguejamos a Baruch de Espinoza, com consentiminto del D(ios) B(enditto) e consentiminto de todo este K(ehila) K(adoscha) diante dos Santos Sepharim estes, com os seis centos e treze preceitos, que estao escritos nelles, com o Herem, que enhermou Jeosuah a Jericho, com a maldissao, que maldixe Elisah a os Mossos, e com todas as maldisois, que estao escrittas na ley; malditto seja de dia e malditto seja de noite; malditto seja em seu deytar, e malditto seja em seu levantar; malditto elle em seu sair, e malditto elle em seu entrar; nao querera A(donai) perdoar a elle, que entoncos fumeara o furor de A. e seu zelo neste homem, e yazera, nelle todas as maldisois, as escritas no libro desta Ley, e arematara A. a seu nome debaixo dos Ceos, e apartaloo A. para mal de todos os tribus de Israël, com todas as maldisois do firmamento, as escritas no Libro da Ley esta; e vos os apegados com A. vosso Ds. vivos todos vos oye. Advirtindo, que ninguem lhe pode fallar bocalmente, nem por escrito, nem dar lhe nemhum favor, nem debaixo de techo estar com elle, nem junto de quatro covados, nem leer papel algum feito ou escrito por elle."

⁷⁰*. תורגם לעברית על ידי ת. וירשובסקי, בשם "מאמר תיאולוגי מדיני", ירושלים,

תשכ"א.

71. Freudenthal (Gebhardt ed.), Spinoza, Vol. I, pp. 303-304. Fürst, III, 359. אוסף מכתביו הוצא לאור בתרגום עברי: "אגרות" מאת ב. שפינוזה. תרגום מלאטינית אפרים שמואלי (ירושלים, תשכ"ד).

בעלום שם הודפסו אחרי מותו הספרים:

- 1) "Ethica Ordine Geometrico Demonstrata," Amsterdam 1677
- 2) "De Intellectus Emendatione" (בחלקו), " 1677
- 3) "Tractatus Politicus" (בחלקו), " 1677
- 4) "Grammatica Hebraica" (בחלקו), " 1677
- 5) "Epistolae Doctorum". " 1677

ואלה הם הספרים שנעלמו: ⁷¹*

- a) "Apologia para justificarse de su abdicacion de la synagoga,"
- b) "Tractatus de iride sive de arcu oculi."
- c) תרגום הולנדי של התורה.
- d) "Tractatus de Diabolo."
- e) "Epistolae."

ספר על תולדות חייו של שפינוזה נדפס בצרפתית. ⁷² בהולנד הופיע ספר מיוהנס קולירוס שתורגם אחר כך לגרמנית. ⁷³ תרגום זה לא מדויק. י. פריידנ-טל ⁷⁴ אשר מביא את הנוסח ההולנדי של י. קולירוס מתקן ומשלים אותו לא במקום אחד.

לאחרונה Carl Gebhardt פירסם את הספר מחדש לפי ההוצאה שנדפסה בפרנקפורט-לייפציג, בשנת 1733. ⁷⁵ צורות התורה

קולירוס מספר שברוך שפינוזה כתב גם ספר בשם: "Iridis computatio algebraica" (⁷⁶הקשת), ואנשים שראו וקראו את הכ"י בקשו ממנו שלא

⁷¹* פירסט, III, 360. בנוגע לביבליוגרפיה על ב. שפינוזה עיין: ש. שונמי, מפתח המפתחות, עמ' 758-761, 827.

72. I. Lucas, La vie et l'esprit de Mr. Benoit de Spinoza, Amsterdam, 1719. (Fernand Drujon, Essai bibliographique sur la Destruction volontaire des Livres ou bibliolytie, Paris, 1889. p. 61-62, No. 263.) הספר: "Vie (la) et l'Esprit d. M. Benoit de Spinoza" (par Vroese) S.d. (Ch. Levier, libraire a la Haye) 1719 הושמד על ידי המחבר עצמו.

73. Johannes Colerus, Korte, dog waarachtige Levens Beschryving van Benedictus de Spinoza. Amsterdam, 1705. התרגום הגרמני מ. Johann Faccius, Frankfurt-Leipzig, 1733.

74. J. Freudenthal, Die Lebensgeschichte Spinozas, Leipzig, 1899.

75. Johannes Colerus: Das Leben des Bened. von Spinoza aus denen Schrifften Dieses beruffenen Welt-Weisens und aus dem Zeugniß vieler glaubwürdigen Personen (die ihn besonders gekannt haben, gezogen und beschrieben von Johann Colero Ehemaligen Prediger der Evangelischen Gemeinde in Haag; Nunmehr aber aus dem Frantzösischen ins Hoch-Teutsche übersetzt und mit verschiedenen Anmerckungen vermehret. Frankfurt und Leipzig, MDCCXXXIII.

76. אצל פירסט, (III, עמ' 360). הספר רשום בשם Tractatus de Iride sive de arcu oculi.

.oculi

לפרסמו. שפינוזה התרגז עד כדי כך שזרק את כתב יד הספר לתוך אש.⁷⁷ הספר בכל זאת הוצא לאור עשר שנים אחרי מותו של המחבר.⁷⁸ אולי על סמך כ"י אחר ?! בשנת 1862 נדפס הספר מחדש.⁷⁹ מתוך כך מוטלת בספק הידיעה של קולירוס שכתב יד הספר נשרף. קולירוס מזכיר גם את שריפת התרגום ההולנדי שהכין שפינוזה לחמשה חומשי תורה וכמה ימים לפני מותו שרף את התרגום. הגורם היה שכאלו שפינוזה פחד שהתרגום יהפך ל"תפוח ריב" ("Pomum eridos") בין בלשנים שונים של זמנו.⁸⁰ קשה לקבל גירסה זו, כי כידוע לא פחד שפינוזה מלהשמיע חוות דעתו והשקפתו ברבים; ולא נכנע אפילו ללחץ של החרמות. נוסח החרם לא מדבר רק על הרחקתו מהקהלה היהודית של העיר אמסטרדם אלא גם "מקרב עם ישראל", ובכל זאת לא היה מוכן לקבל על עצמו את מרות מוריו, ועמד על דעתו הוא.⁸¹

בשנת 1927, מאתיים וחמשים שנה לאחר מותו, רצו לבטל את החרם כאשר על קברו הושמעו המלים: "אחינו אתה!".⁸²

ספר זכות אדם

מחבר הספר הוא ר' דוד מרוקא או מרטיקא, אשר מפרש את פרשת בראשית, ובפרט את תולדות אדם הראשון בצורה מנוגדת להשקפה היהודית-המסורתית. הוא שולל את החטא של אדם הראשון, ולפי דבריו גם לא הגיע לו עונש. כל זה עורר רוגז בקרב הצבור היהודי. הד לזה בספר "אגרת

77. Colerus, Das Leben des Bened. von Spinoza. Frankfurt u. Leipzig, 1733, Paragraph 14, p. 100-101: "Dieses hat ihm nun vielleicht Verdruss verursacht, und ihn darzu gebracht dass er ein halb Jahr vor seinem Tod, die besagte Schrift ins Feuer geworfen, wie die Leute in dem Hause darinnen er gewohnet mich berichtet haben. Er hatte ferner eine Übersetzung des Alten Testaments ins Niederländische angefangen, worüber er oft mit Leuten, die in denen Sprachen wohl erfahren gewesen, gesprochen, und von denen Erklärungen, welche die Schriften über verschiedene Schrift-Stellen geben, Unterricht eingezogen. Er hatte schon vor langer Zeit die 5 Bücher Mosis zu Ende gebracht, wenig Tage aber vor seinem Tod warf er in seinem Zimmer dieses gantze Werk ins Feuer."

78. Freudenthal-Gebhardt, Spinoza, Vol. I, 1927, p. 292.

79. J. Van-Vloten, Ad Benedicti de Spinoza. Amstelodami, 1862, p. 252-286.

80. J. Colerus, Das Leben des Bened. von Spinoza, p. 99.

81. "Espinoza seja enhermado e apartado de nacao de Israel." 83 ראה: עמ'.

82. S. Dubnow, Weltgeschichte des jüdischen Volkes, Berlin, 1927. Vol. VII, p. 475. Heller Bernhard, Is Spinozism compatible with Judaism? New York, 1927, p. 36.

חמודות" מר' אליה חיים בן בנימין גינאזאנו (שחי במאה השש עשרה).⁸³ בספר "אגרת חמודות" שנכתב בצורת תשובה על שאלת תלמיד שרצונו להתמחות בתורת הקבלה וביקש הדרכת מורו ר' אליהו בן חיים גינאזאנו. בתשובתו הזכיר ר' אליהו חיים גינאזאנו גם את הספר "זכות אדם", ויעץ לתלמידו להתרחק מהספר הנ"ל ומכל ספר שדומה בתכנו. הוא בעצמו גם כן נזהר ממנו ולא לקח בידו: "גם ראיתי להעירך אחי שבאו לידי ספרים רבים, ובכללם ספר מיוחס לר' דוד מרוקא (מרטיקא) נקרא זכות אדם, ולא רציתי לעשות עליו השגות מעט שאסור להגות בו. כל זה כתבתי לך למען תזהר מהם ומהדומים להם".⁸⁴

ח. מיכל בספר "אור החיים"⁸⁵ מציין שר' אליהו חיים גינאזאנו רצה להחרים כל מי שמעיין בספר "זכות אדם" ויש לשרוף את הספר. בהוצאה של כ"י "אגרת חמודות", לונדון, מצאנו רק אזהרה שיש להתרחק מהספר, אבל לא מדובר על החרמת או על שריפת הספר. ר' אליהו חיים גינאזאנו בעצמו גם כן לא נמנע מלמתוח בקורת חריפה על אברבנאל ועל הפוסקים האחרונים. זו היא הסיבה שגם הוא לא היה אהוב על חלק מבני דורו.⁸⁶

ספר משבית מלחמות

בספר "משבית מלחמות" נאספו פסקי דין וחות דעת רבנים שהתירו את המקוה בעיר רוויגו.⁸⁷ בנוגע לכשרותה של המקוה נחלקו הדעות והענין העסיק לא רק את רבני איטליה כי אם גם את רבני פראג, צפת וגו'.⁸⁸

83. "אגרת חמודות". The Iggereth Hamudoth of Elijah Hayyim ben Benjamin of Genazzano. Edited for the first time, from MSS in London and Munich with marginal references, by A. W. Greenup, London, 1912.

84. "אגרת חמודות", עמ' 21.

85. עמ' 340, מס' 752.

86. בהקדמה לספר "אגרת חמודות" עמ' ב, מתבטא על הפוסקים: "רבוי הפסקות שנתחדשו אחר חתימת התלמוד שהם סבה גדולה לאבד זמן רב כי מה לי בעשיית המצות אם מקיים אותם כהלכתם על פי הרמב"ם ז"ל אשר הביאם בלשון צח וקצר מלקיים אותם על פי המרדכי והסמ"ג ויתר הפוסקים אשר העיון בהם יותר קשה ויותר עמוק מעיון התלמוד מזולת מה שנפל ביניהם מן המחלוקת זה אומר ככה וזה אומר ככה" (אגרת חמודות, עמ' 6). "ויצחק אברבנאל איש פורטוגאל שעשה ספר עטרת זקנים והגושא אשר עליו נבנה הספר הוא שבוש גמור והאריך בדברים אין בהם תועלת... אין להביא אורך דעותיו פן תקוץ בהם ועקר הספר הוא לסתור דברי חז"ל ודעת כל המפרשים" (שם, עמ' 13).

87. הספר "משבית מלחמות" נדפס בוויניציאה, בשנת שסו (1606), נערך על ידי ר' יצחק גרשון.

88. עיין גירונדיניפי, עמ' 15, סי' ל; עמ' 17, סי' לד; עמ' 57, סי' יא; יז; עמ' 85, סי' יט; עמ' 111, סי' יד; עמ' 171, סי' עא; עמ' 173, סי' עד. כמו כן M. Roest, Catalog. (Anhang) p. 53, No. 302. ספר "מקוה ישראל", ויניציאה, שסז, דף פד, ב.

נגד הספר "משבית מלחמות" פורסם על ידי ר' יהודה בן ר' משה סאלטרו מפאנו הספר "מקוה ישראל" (ויניציאה, שסז — 1607) שבו אסף את פסקי הדין של אותם הרבנים אשר אסרו את השמוש במקוה. "עד שקנאים גלו דעתם בפרסום גדול על איסורו, והם הדפיסו לוח עשרת חתימות רבנים מכשירים ואנחנו הדפסנו כנגדו לוח י"ו רבנים אוסרים, והם אחרי כן הדפיסו קובץ פסקיהם וחתימות רבות אשר קראו בשם ספר משבית מלחמות דש"ם ביי"ת מלחמות מבעי ליה ואנחנו בשם אלהינו נזכיר פה תשובותינו וראיותינו נגדם בפלפולים ישרים מועילים בס"ד".⁸⁹ אבל בזה לא נסתיימה המלחמה, כי שומעים אנחנו גם על שריפת כתבים שנשלחו מצפת וגם בהם איסור על שימוש במקוה שברוויגו.⁹⁰ בשנת שסח נדפס ספר חדש בשם "פלגי מים"⁹¹ בעריכתו של ר' משה כהן פורטו כדי "להגן בעד החכם האוסר ובעד כולנו המסכימים על ידו, כי זה כל מגמת לבנו רק להסיר לזות שפתים ממנו ואם לא יעלה בידינו לאפרושי אינשי מאיסורא כאשר היה עם לבבנו הטוב מה בכך אנחנו את נפשנו הצלנו".⁹² לאחרונה פירסם אברהם יערי, "תעודה לא נודעת בענין הפולמוס ברוויגו".⁹³

אוצרות התורה פרוש דרך ימין

המחבר הוא ר' יוסף בן בנימין סאמיגה (מת בויניציאה בקרבת שנת 1629). הוא בא מסאלוניקי לויניציאה ובה הרביץ תורה.⁹⁴ בספר "פרוש דרך

89. "מקוה ישראל", עמ' ת, א.

90. שם, דף פד, ב: "גם הגיעו פה ויניציאה פסקים וחתימות מגאוני ורבני צפת תוב"ב ואחד מהם כפי הנשמע מהגאון הרב הגדול כמוהר"ר יעקב אבולעפיה נר"ו ר"מ בדמשק שכלם השיבו על שאלתי ששלחתי להם דבר וכלם פוסלים מקוה זה... וכמו שהעיד גמי האלוף כמהר"ר ידידיה גלאנטי נר"ו מצפת שהגיד לנו שמר קשישא הגאון אביו נר"ו היה שולחם אליו בכתביו... והנה זה כמו עשרה חדשים שמענו בודאי שהגיעו זה הפסקים הנ"ל מצפת תוב"ב ובאו ליד מי שכבש אותם והסתירם כל חזו שמש וגם כאשר הסכמנו להטיל ח"ם על זה יש אשר הרבה רעים על כמהר"ר ידידיה גאלני (צ"ל: גלאנטי!) יצ"ו הנ"ל ועלינו שלא נטיל ח"ם וי"א ששורפו באש באופן שעד כה לא ידענו מי עשה נבלה כזאת בישראל לשלוח יד בכתבים שאינם שלו ולהעלים את חקי האלהים ואת תורותיו".

91. ויניציאה, שסח (1608), א-צט.

92. שם, דף ב, א (בסוף ההקדמה).

93. א. יערי, מחקרי ספר, ירושלים, תשיח, עמ' 420-429. עיין גם: קרית ספר, שנה טו, עמ' 130-131 (י. זגה, הבדווא על דבר הספר מלחמות ה'); קובץ על יד (סדרה חדשה) עמ' רח, רח (הערה 3); רי (הערה 5).

94. יתר עבודותיו "מקראי קודש", ויניציאה, שמו (1586); "פורת יוסף", ויניציאה, שן (1590); "אסיפת זקנים", מי"ץ, תקכד (1764-5). הוא גם טיפל בהגהת ספר "יפה מראה" של ר' שמואל יפה אשכנזי, נדפס בויניציאה (שן, 1590).

ימין" התעסק בענין נענוע הלולב — והתקיף את הספר "ימין ה' רוממה" של ר' מנחם עזריה מפאנו.⁹⁵ תגובתו של רמ"ע מפאנו נמצאת בספר "שבר יוסף" מר' יוסף מקנדיאה⁹⁶: "עוד שאלת מה אני משיב על לשון מדברת גדולות וצפצופי עופות כנגד מה שנתפרסם בשמי על הקפת הלולב. תשובה אני אני הוא דחיתים כי רבנן מ"ע שמי זה מעביר עון (הכוונה לראשי תיבות של שמו: מנחם עזריה וגם של המלים: מעביר עון) כמאן דדריש נושא עון מאי נושא מעביר וזה דברי מוחל עלבון וזו תשובה נצחת לכל מה שנכתב ולכל מה שעתיד ליכתב עד שיבא אליה נגד ימין רוממה דידן כי לא מראש לכבודי חברתי ובמקום קנטוריא עת לחשות כי האמת יורה דרכו ליראי ה' ולחושבי שמו אני שלום וכי אדבר לעשות רצון אבינו שבשמיים כל הנשמה תהלל יה הללויה".⁹⁷

ר' שמואל אלגאזי, רב בקנדיאה, יצא להגנת הספר "ימין ה' רוממה" ונגד הספר "פרוש דרך ימין".⁹⁸ עמדתו של ר' שמואל אלגאזי נמצאת ב"פסק להרב הגדול רב שמואל אלגאזי זצ"ל בענין נענוע הלולב" אשר נדפס בספר "תולדות אדם".⁹⁹

ספר כנף רננים

מחבר הספר הוא ר' יוסף ידידיה בן כמה' בנימין יקותיאל קרמי.¹⁰⁰ הספר שמכיל תפילות ובקשות בחרוזים לשבתות ולחגים, נדפס בהסכמת הר' נתנאל בן ר' בנימין טראבוטו, ר' יהודה אריה פוייטי בן ר' יעקב, ר' חנניה בן ר' שלמה פינצי, ר' אליעזר בן ר' אברהם פרובינצאל, ר' מרדכי בן

95. גירונדיניפי, עמ' 136, סי' כח; עמ' 160, סי' נו; עמ' 298, סי' ב; חיד"א, חלק א, עמ' 135-6, סי' גט.

96. הספר "שבר יוסף" נדפס בתוך "לקט שכחה ופאה מהספר הגדול תעלמות חכמה", באסיליאה, שפט (1629), דף פד, ב.

97. שם, בסוף הדף.

98. חיד"א, חלק א, עמ' 187, סי' פג; חלק ב, עמ' 33, סי' מט.

99. ר' שמואל אלגאזי, "תולדות אדם", נדפס ראשונה ע"י נכד המחבר בויניציאה בשנת שס (1600) או כמשה (1605) ועתה יוצא שנית עם אחרית דבר והערות ע"י א. מ. הברמן, ירושלים, תשד, דף כג. חיד"א, שם הגדולים השלם חלק א, עמ' 187, סי' פג; חלק ב, עמ' 167, סי' יב. Fürst, Vol. III, p. 230-231. M. Roest, Catalog. (Anhang) p. 441-442, No. 2266 (p. 316-317, No. 1617).

100. הספר נדפס בויניציאה בשנת שפז (1626) אצל בן יעקב (אוצר הספרים, עמ' 244 מס' 241) "כרמי", אבל המחבר ר' יוסף ידידיה חותם בשם "קרמי" גם מבפנים הספר (בסוף ההקדמה) ור' יהודה אריה ממודיגא בהסכמה שלו כותב: "כי באמת מה לעשות עוד לקרמי ולא עשה להודות לה" (דף ה, א).

יעקב בשאן, ר' יהודה בן משה מפאנו, ר' יהודה אריה ממודינא וגו'. אבל «אחרי הדברים האלה (הכוונה לדברי ההסכמות שנתנו למחבר הספר) היה דבר חד צורבא מרבנן אשר היה חוכך להחמיר על הדפסת החבור הלו, ובאו דבריו ודברי המחבר לפני יודעי דת ודין מעלות הרבנים יצ"ו אשר בעירם וכך גזרו רבותינו».¹⁰¹ כל הענין מודפס בהקדמת הספר ומצורפות ההסכמות הנוספות שנתנו אחרי פסק הדין.¹⁰²

למרות ההסכמות וההמלצות האשים אותו «חד צורבא מרבנן» בשלשה דברים:¹⁰³ א. שאין לחבר פיוטים חדשים; ב. אין «לחבר היריעות א' אל אחת בחרוזים, כי זר מעשהו נכרי עבודתו»; ג. מתנגד לוידוי הגדול שחבר על סדר ההיכלות, איך העיז «בעל כנף להכניס ראשו בין הדבקים ביותר דזקוקין דינורי».¹⁰⁴

והיות שר' יוסף ידידיה קרמי (כן!) שמע על בקורת זו ועל ההתנגדות להדפסת ספרו «והיה כערער קורא תגר על בעל הכנף אשר לא טוב עשה כי חשב לתקן וקלקל העיסה... ויהי הקול הולך וחזק מאוד מתפוצץ ומתנוצץ לשלושה ראשים».¹⁰⁵ נוסף לזה היה המתקיף תלמיד חכם ובן עירו במודינא, ולכן החליטו שניהם להביא את הענין לפני בית דין שבמודינא בראשותו של הרב נתנאל טראבוטו והחלטתו היתה שאין שום פגם בספר «כנף רננים» בכלל או ב«וידוי» בפרט: «על כן על כל דבר האגרת הזאת ראו על ככה החתומי מטה מטעם המלך ה' צבאות ועבדיו להתיר הכנף רננים לבא בקהל כי ראוי הוא לבוא על שלחן גבוה... אין בו נפתל ועקש».¹⁰⁶ ומעתה יתרצה ויתפייס החכם המקשה ויחזיק במדתו של משה רבינו... וכמדתו של אהרן... הנה הוא יוצא לקראתך וראך ושמח בלבו, כן יצא הוא לקראת קרובו בעל הכנף ויפרוס כנפיו ויקחהו ישאהו על אברתו וישק לו וישאלו איש לרעהו שלום».¹⁰⁷

שם המתנגד לספר «כנף רננים» אינו מוזכר במפורש ואף לא בפסק הדין החתום על ידי ר' נתנאל טראבוטו, ורק רמזים עליו בהקדמה לספר: «ששני

101. ספר «כנף רננים», דף ה, ב.

102. בין החותמים על ההסכמות: ר' יהודה אריה פוייטי אשר מחדש את הסכמתו; כמו"כ ר' פנחס נסים בן ר' אליעזר מרובירה, ר' משה ישראל פואה.

103. כמו שמתברר להלן שם המתקיף הוא: ר' אהרן ברכיה בן ר' משה רב במודינא, במאה השבע-עשרה.

104. «כנף רננים», דף ו, א-ב; הוידוי נדפס בספר בדף ע, א-פח, ב.

105. שם, דף ו, א.

106. שם, דף י, ב.

107. שם.

תלמידי חכמים הדורים בעיר אחת לא יהיו נוחים לזה בהלכה" (דף ו, ב). או "החכם המקשה" (דף י, ב), "והנה אלו הב' ת"ח המדיינים זה עם זה אשר בעיר הזאת שניהם זכו וזיכו את הרבים" (דף ח, ב) אבל בדרך עקיפין מזכיר קרמי את המתנגד, ומתברר כי הוא ר' אהרן ברכיה בן ר' משה ממודינא. במקום אחד (דף י, ב) כך כותב קרמי: "ובספרו ס' מעבר יבק, נדפס בשנה הזאת שנת שפ"ו, במאמר אמרי נועם פ"ב דף ס"ז ע"א אמר". ופעם אחרת: "על שבטלה הקושיא מעקרה יש כאן הוראה על האמת והשלו' כאשר מובטחים אנו בענותנותו וחסידותו של החכם המקשה... והראיה בספר מעירי השחר שלו נדפס במנטובה שנת שפ"ד בדף ו, א, בהערה אמר בזה הלשון". (שם) ומחבר הספרים "מעבר יבק" ו"מעירי השחר" הוא ר' אהרן ברכיה בן ר' משה, אשר היה רב במודינא בתחילת המאה השבע-עשרה יחד עם ר' יוסף ידידיה קרמי.¹⁰⁸

אחרית הימים

(Fin de los Dias publica ser legado y Fin de los Dias pronosticado por todos los prophetas)¹⁰⁹
אוצרות התורה

מחבר הספר הוא משה גדעון אבודינטה (Abudiente Mosseh Gideon). נולד בליסבון, התגורר באמסטרדם, בגלוקשטדט על יד הולשטיין, ובהמבורג. שם הוא מת ב-24 לפברואר 1688.¹¹⁰ הספר "אחרית הימים" הוחרם על ידי מנהיגי הקהלה היהודית הפורטוגזית בהמבורג בשנת 1666 (ג' אלול, תכו) כי תוכן הספר היה מעורר שנאת הנוצרים.¹¹¹

108. חיד"א, חלק א, עמ' ט, סי' קכא; חלק ב, עמ' 92, סי' קסד.

109. נדפס ב-Glückstadt, 1665. אצל פירסט (ו, עמ' 15) רשום בטעויות דפוס:

"Fin de los Dias, publica ser legado e fin de los Dias prouosticado por todos dos prophetas; ושם המחבר הוא: משה בן גדעון Abudiente.

110. M. Kayserling, Biblioteca Espanola-Portuguesa-Judaica, p. 8.

111. Jüdisches Lexicon. Vol. III, p. 833-834. תולדות. לסוג זה שייך גם הספר: "תולדות ישו" (או "מעשה ישו", "מעשה תלוי", "מעשה תולע") שלהדפסתו התנגדו יהודים ולא יהודים גם יחד, לפיכך העתיקו אותו בכתב יד. ידוע מספר די גדול של כתבי יד מהספר "תולדות ישו". [עיי'ן: שמואל קראוס, Das Leben Jesu nach jüdischen Quellen. Berlin, 1902; —: Un texte cabbalistique sur Jesus (REJ, LXII. pp. 240); —: Fragments araméens du Toldoth Yéschou (REJ, LXII. pp. 28); Adler, E. N., Un fragment araméen du Toldoth Yéschou (REJ, LXI. pp. 126); A. Porges, In Sachen des Toldoth Jeschu (ZfHB. (Brody-Friemann) VI, 168-178; VII, 29-31); A. Harkavy, Leben Jesu (M. Steinschneider, Hebr. Bibl. (1875) XV, No. 85, p. 15); Alexander Marx, The polemical Manuscripts in the Library of the Jewish Theological Semi-

הוא חיבר גם ספר לדקדוק העברי בשם: "Grammatica Hebraica".¹¹² ספר אחר בשם "אבני שהם" בכ"י שהועתק על ידי דוד פרנקו מנדס באמסטרדם, 1731.¹¹³ א. נויבאור פירסם כמה שירים ממשוה בן גדעון אבדינטה.¹¹⁴

ספר נחלת שבעה

מחברו הוא ר' שמואל בן דוד הלוי.¹¹⁵ הספר מכיל דיני גיטין, נוסח כתובה, שטר חליצה וגו'. וחובר כדי לעזור ל"ישובים וקהלות קטנות אשר אין להם קצין שוטר ומושל". המחבר בדק את מנהג היהודים במדינות אשכנז ופולין "וכמה מנהגים אשר עליהם תמהתי, ולכן כסולת נקיה אותם ביררתי

nary of America, New York, 1929, p. 261-262; 278 (No. 56-61); Walter Fischel, Eine jüdisch-persische "Toldoth Jeschu" Handschrift (MGWJ. LXXVIII. p. 343-350). Ad. Neubauer, Catalogue of the Hebrew Mss. in the Bodleian Library. Oxford, 1886-1906. p. 774; No. 2240.] על — לפי צונץ — על ידי פרשן אחד שחי במאה השלש עשרה (L. Zunz, Zur Geschichte und Literatur, Berlin, 1845, p. 83); 1405 בשנת 1405 (M. Steinschneider, Jewish Literatur, London, 1857. pp. 124, 316); (פורסם ע"י ש. קראוס, Das Leben Jesu... p. 10-11) כתוב: "זה הקונטרס הוא בקבלה איש מפי איש אשר ניתן ליכתב לבד ולא להעלות אל הדפוס ולכן המשכיל בעת ההיא יראה וידום כי עת רעה היא וידום (כי) מרוב(ת) הגלות המר וחלילה לקראתו בפומבי או בפני נערות קטנות וקלי דעת ומכ"ש לפני ערלים המבינים לשון אשכנז (הכוונה לשפה הגרמנית!) ויקבל שכרו ופעולתו לפניו כי אסור(?) גדול לפרסמו ואין מגלין אלא לצניעין כי לא תדע מה יולד יום והן בקדושו לא יאמין (כו') והעתקתי משלשה קונטרסים שלא במדינה אחת ומכוונים הם כאחת רק שכתבתי אותו לשון ערומים (הכוונה לשפה עברית!) כי בנו בחר מכל עם ונתן לנו לשון ערומים ואסיף קצת כי ליצנותא שרי בו להרחיב הדבור". מומר בשם שמואל פרידריך ברנץ בספרו: Jüdischer Abgestreifter Schlangenbalg, Nürnberg, 1614 היה הספר הזה; לפיו הספר היה בספריתו של פרידריך השלישי יחד עם ספר אחר שנאסר ע"י היהודים. שם הספר השני הוא "נצחון". (עיי' : J. Wolf, Bibliotacae Hebraeae, Hamburg, 1771. II, p. 1444). שלמה צבי הירש מאיר אופהאוזן ענה על התקפותיו של פרידריך ברנץ בספרו "צרי היהודים" (Johann Wülfer, Der jüd. Theriak, Hannover, 1615; Altdorf, 1680) וסתר טענותיו; גם Johann Wülfer, Theriaca Judaica ad examen revocatu, Nürnberg, 1681 גלה זיופים בספרו של פר. ברנץ.

ספר אחר שהושמטו ממנו קטעים כי היו בהם דברים נגד הנצרות הוא הספר "מגורת המאור" מאת יצחק אבואב (ויניציאה, 1544-1623). הספר תורגם לספרדית (Almenara de la luz, Livorno, 1657), לידיש (אמסטרדם, 1701), לגרמנית (קרוטושין, 1844-46) (עיי' : פירסט, ו. עמ' 4). המחבר איננו זהה עם י. אבואב מפורטוגל, מהעיר San Juan de Luz. 112. Hamburg, 1633.

113. ZfHB (Ed. Freimann), Vol. X, No. 1-2, p. 63.

114. המגיד, ליק, 1868, דף 285.

115. הוצאה ראשונה: אמ"ד, תכו (1667). בידי היתה מהדורת פיורדא, תקמד (1784). שם המחבר נמצא גם באכרוסטיכון ההקדמה בצורת חרוז (דף ב, ב).

על מנהגי אשכנז ופולין עמדתי ואת זה לעומת זה הצגתי ותקוני שטרות תקנתי על הדין, ועל האמת אותם העמדתי, ואת אשר לא ישרו בעיני מתקונים ישנים החרמתי, וזה לחוק בישראל שמת¹¹⁶. או במקום אחר קבע שמטרת הספר: „רצוני לומר לערוך לפני הדיינים הדרך אשר ילכו בה להורות הדרך לפניהם... ואף אם לפעמים דעתי גליתי לא להורות הלכה באתי... ואם לא בכל דבר להלכה כוונתי כי לא אומר קבלו דעתי מ"מ אוזן המעיון גליתי¹¹⁷. המחבר, ר' שמואל בן דוד הלוי, אשר מתאר בהקדמת ספרו את טלטולו ממזעזיטש (פולין) להאלברשטדט, ומשם למקום „בל אשא את שמותם על שפתי... וקורת רוח שם לא מצאתי, ובע"כ שלא בטובתם משם יצאתי, עד כי בחד ה' עליון חן מצאתי בעיני מדינת האמבורג יצ"ו עליהם נתקבלתי... אך גם שם לא נחתי ולא שקטתי מפני חמת המציק על נפשי עמדתי כי עמדו עלי רשעי בני עמינו ועמדו על גופי ונשמתי ועל כבוד ה' ותורתו נפשי בכפי שמת¹¹⁸. מהשורות האלו מתברר שר' שמואל נרדף, כי חשדו בו שהוא ממאמיני ש"ץ. כראיה לדבר הביאו את הרמזים שמצאו בספר „נחלת שבעה" והם קצורי הפרט: „קרב קץ משיחנו במהרה בימינו¹¹⁹. „משיח בן דוד¹²⁰."

ר' יאיר חיים בן משה שמשון בכרך כתב השגות על ספר „נחלת שבעה", הנמצאות בספרו „חוות יאיר" ובספר „חוט השני". לפי חיד"א: „ולו יאיר" חגר מתניו וקרני ראם קרניו בהם יגח להעמיד השגותיו על תלם¹²¹. ר' שמואל בן דוד הלוי חולק בפרט על מהר"ש קיינובר, בעל המחבר „ברכת הזבח".

ספר נובלות חכמה

לפנינו מקרה מעניין של ספר שהמחבר עצמו התנגד בחריפות להוצאתו לאור. ספר נובלות חכמה¹²² הוא אחד מספרי יוסף שלמה דל מדיגו (דעל מעדיקא) הנקרא גם בשם „יש"ר מקנדיא" (= יוסף שלמה רופא), כי נולד

116. שם, דף א, א.

117. שם.

118. שם, דף א, א.

119. שם, דף ב, א: עיין M. Roest, Catalog. (Anhang) p. 260, No. 1345-1347;

p. 387, No. 1986.

120. שם, דף ב, ב.

121. חיד"א, חלק ב, עמ' 190, סי' קיז. M. Roest, Catalog. (Anhang) p. 380, No. 1947.

122. „ספר נובלות חכמה", המלמד לאדם דעת ומזמה ובו עלים כמנין אל"ה נובלות עליה נכבדות מדבר בו בכללות עולם התווהו לפי דרך הרב החסיד כמהר"ר אשכנזי ז"ל

בעיר קאנדיא בשנת 1591 ומת בפראג בשנת 1655. אברהם גייגר פירסם ספר על תולדות חייו בשם "מלוא חפניים"¹²³ ובו מכתב מיוסף שלמה דל מדיגו אל נתן בן זרח קראי מעיר טרוקי. במכתב נמצאת בין היתר גם רשימה על עבודתו הספרותית-מדעית, אבל רשימה זו אינה מדויקת. אברהם גייגר הרכיב רשימת ספריו ובה גם הספר "גובלות חכמה".

ר' יוסף שלמה דל מדיגו למד רפואה בפדובה ובאותו פרק זמן התיידד גם עם ר' יהודה אריה ממודינא. רכש ידיעות באסטרונומיה ובמתמטיקה אצל גליליאו. מטבעו לא ישב זמן רב במקום אחד, ונדד ממקום למקום. בין היתר היה מקום מגוריו: בויניציאה, קהיר, קונסטנטינופול; משם התגלגל לפולניה ללטוניה ונתקבל כרופא אצל הנסיך רדזיויל. אחרי זמן מה עזב את מזרח אירופה ושם פעמיו למערב והתגורר זמן מה בהמבורג. באמסטרדם התיידד עם ר' מנשה בן ישראל אשר פירסם פרי עטו: "אלים" (אמסטרדם, 1629) וכהן שם כרב. אחר כך היה רופא בקהילה של פרנקפורט במשך חמש-עשרה שנים, ובסוף ימיו היה בפראג, ומת שם בשנת 1655.

למרות נדודיו וגלגוליו הרבים מצא לו זמן לכתוב ספרים. הוא בעצמו מסביר באחד ממכתביו¹²⁴ שבהיותו בדרך אין לו מה לעשות; על מה ידבר עם בעל העגלה הלא-יהודי? לוקח ניר בידו ומעלה עליו רעיונותיו ומחשבותיו ובבואו לביתו בודק את הדברים, משלים ומתקן אותם. החומר ל"ספר גובלות חכמה" לא נבדק כהלכה על ידי המחבר; ותלמידו שמואל בן יהודה ליב אשכנזי, שהתעסק בפרסום ספריו, לקח ללא רשיון של המחבר את כתב יד הספר הזה שהיה עדיין בלתי ראוי להדפסה, והתחיל להדפיסו בבאזל (1631).¹²⁵ ולא הסתפק בזה אלא גם הוסיף הערות משלו אל הספר, בשם "גובלות אורה", והרשה לעצמו לצטט את הרב סעדיה גאון בצורה לא נכונה והכניס שנויים לתוך דבריו.¹²⁶

בגלל סיבות אלה התנגד ר' יוסף שלמה דל מדיגו להדפסת הספר, ושלה מכתב חריף אל שמואל אשכנזי. המכתב נדפס בהקדמת הספר ל"גובלות

וספר גובלות אורה עמה שרא נהורא אשר בו דרושים יקרים משמחי לב ומהם ליהודים היתה אורה אשר אסף וקבץ וברר החכם השלם הכולל השר אלוף מגדיאל כמוהר"ר ר' שמואל בכהר"ר יהודה ליב אשכנזי גר"ו מתוך ספרים שונים שחבר ה"ה הרב הכולל האלהי כבוד מורגו הרב רבי יוסף מקנדיא יזי"א. נדפס בסיליא שנת קול רנה וישועה (שפט"שצא = 1631) באהלי צדיקים. הספר לאמיתו נדפס בהנאו. עיין: Josepr Prijs, Die Basler Heb-
räischen Drucke (1492-1866) Olten und Freiburg i Br., 1965, p. 476-478

123. אברהם גייגר, "מלוא חפניים", ברלין, תר (1840). (חלק עברי וגרמני).

124. הקדמה לספר "גובלות חכמה" (עמ' יא באמצע).

125. שם; ראה: פירסט, II, 338-339.

126. "מלוא חפניים", עמ' LIII-LIV; ראה: פירסט, II, 339, III, 239.

חכמה". לראשונה האשים דל מדיגו את שמואל אשכנזי שלקח הכ"י ממנו ללא רשות: "ולוא היית — כותב דל מדיגו לאשכנזי — מגלה לי דעתך שרצונך לפזר ממון כדי לעשות לך שם כשם הגדולים כי הייתי נותן לך חבורים מתוקנים ומתובלים. שכמה פעמים אמרתי לכב' שאותם כתבי' שלקחת מביתי בלי ידיעתי געלה נפשי אותם ומאסתיים ובדעתי היה לכלותם כי קנאתי בהוללים; ואלמלא היו מונחים אצלי ביושבי בית החרף ואת האח לפני מבוערת הייתי משליכם אל האש אשר אל האח ושורפם, כי היו שטוחים בכל עבר ופנה כאבני גיר מנופצות נשמו בחוצות ומושלכים באשפה שבבית ובאשפה שבשוק כאבנים וכשקמים אשר בשפלה... ע"כ אמרתי לך שאין בהם תבונה וחכמה שלמה שתעשה מהם סגולה לא תתן לה חניה בתוך ביתך כי לא תתברך בה נובלות הן ואין מברכין על הקלקלה על אחת כ"ו רעה כפולה שצרפת וחברת להם דברים חצוניים מספרי הגויים והלבשתם בגדים צואים מעור הנבלה ומלאת אותם מלואת או"ן משיחת חולין שיחה טפלה ואתה קורא אותן "נובלות אורה", חי אני כי אפילות הנה צלמות ולא סדרים צר ואור חשך בעריפיהם... ואם היית מייחסם לעצמך וקורא אותם על שמך הייתי מוחל לך כי נשבעתי במי שעשה לי את הנפש הזאת שאני בוש ונכלם לראותם בדפוס... הלכת אחרי עקבות הנביאות הנקראות סיבי"לי בשיריהן הכתובים על עלי אלה נובלת שכאשר תבא רוח ותזרם לא ידע איש חבורם ואין בם תועלת".¹²⁷ דל מדיגו התלונן גם שהדברים בספר "נובלות חכמה" סותרים זה את זה, אין בהם הגיון והפרוש "נובלות אורה" ארוך יותר מדי בהשוואה עם הספר גופו ובעיניו זה קצת מוזר.

אבל הסיבה האמיתית, שעליה גם כן רמז במכתבו, היא ענין פרסום דברי קבלה בזמן כאשר "אפילו בעלי בתים שאינן יודעין בין ימינם לשמאלם בחשיכה יתהלכו אינן יודעין לפרש סדרה או פרשה בפי' רש"י קופצין ללמוד קבלה".¹²⁸ והוא אשר התנגד לקבלה — ועמדתו השלילית פרסם ברבים במכתבו אל הקראי נתן בן זרח¹²⁹ — לפתע פתאום ישמע שיפורסם

127. הקדמה לספר "נובלות חכמה", עמ' ט.

128. שם (עמ' ז); מלות אלה דומות לנוסח שבספר "ארי גוהם" (הוצאת "דרום")

פרק כט, דף צא.

129. א. גייגר, "מלוא חפניים", עמ' 9: "עתה שמע בקולי תזרם כמו דוה לא תכרות להם ברית ולא תחנם לא תתן להם חניה בתוך ביתך ולא תחוס עינך על הענוה והחסידות שלהם השועלית לא תרחמם, והוי כנגד גחלת ספריהם מתחמם, וכן תעשה לספרי החייט ולספרי מנחם (הכוונה היא ליהודה החייט ולמנחם רקינט) ... לא יועיל לנו ספר רזיאל ... ממדרש הגעלם (פרוש לזוהר) וספר עבודת הקדש (של מאיר גבאי הידוע בשם "מרות אלהים" והוא מכנה אותו בשם "נפתולי אלהים") ... וספר התקונים והקנקנים החדש והישן שניהם מזהירים כעשן הכבשן".

וידפס ספר בשמו הוא עם תוכן קבלי! לפיכך דרש מתלמידו שמואל אשכנזי שידפיס את הספר בשמו הוא: "ועתה אם נא מצאתי חן בעיניך מחני נא מספרך אשר כתבת ואם א"א לעשות ולתקן ולמחוק מה שבא בתוך הס' בכמה מקומות יהיה כנוי הס' על שמך בראשו ובפתיחתו".¹³⁰ או אולי גם הוא כמו אחרים — בני המאה השש-עשרה — היה "קריפטו-קבליסט", בלבו היה מתומכי הקבלה, אבל גרס על מלפרסם דברים קבליים ברבים שלא יגיעו דברים אלה לידי אנשים אשר התקשו אפילו בהבנת פרוש רש"י.

שמואל אשכנזי לא שמע בקול רבו והדפיס את הספר בשם המחבר והסביר פעולתו במכתב ההתנצלות שלו.¹³¹ הנמוק העיקרי שבכוונה לקח לידו בלי הודעה מוקדמת את הכתב-יד, כי הוא היה מודיע מקודם על תכניתו זו לר' יוסף שלמה דל מדיגו הוא היה מתנגד להדפסת הספר וכאשר ההדפסה היא עובדה קיימת קשה כבר לבטלה. הוא רק הצטער שהמחבר קבל ידיעות לא נכונות על ידי פועל דפוס שברח מבאזל אל המחבר עם חלק מהכ"י והלשין עליו, כאלו הוא, אשכנזי, הדפיס את הספר בשמו הוא ורצה להתפאר בעבודתו של דל מדיגו. וזו לא היתה כוונתו. להיפך, הוא ביקש את הסכמת המחבר שהספר יודפס ויופיע בשמו של דל מדיגו.

על כל פנים הספר יצא מתחת מכש הדפוס, ועליו מתנוסס השם של אשכנזי ושל מדיגו גם יחד.¹³² אולי גם בגלל זה לא שמח דל מדיגו כל כך להמצאת הדפוס כפי שהתבטא:¹³³ "וכל העם אומרים שהדפוס הועילנו, ובאמת קלקלנו, שלפנים היו גפרעים הסופרים בדמים יקרים ולא היו קונים מהם רק הספרים הטובים הערבים המועילים ומעצמן היו ספרי שוא והבל מתבטלים, משא"כ עכשיו בזמנינו שרבים מעמי הארץ מתייהרים... הנך רואה בגלל הדפוס עולם הפוך יציב בארעא ובשמי שמיא גיורא. ואני רואה שיקרה לספרים מה שיקרה לנשמות מענין הגלגול והעבור או חבור ולא לחנם נקרא בל' לטינוס הבן והספר בשם ליבי"ר".¹³⁴

הספר הותקף על ידי ר' משה זכות (הרמ"ז) אשר "סלק ההשגחה מספריו" (של דל מדיגו).¹³⁵ יש"ר מקנדיא היה אחד מבני דורו שהצליח לרכוש לעצמו

130. בהקדמה לספר "גובלות חכמה" (עמ' יא, בהתחלה).

131. נדפס בהקדמת הספר "גובלות חכמה", באזל, 1631.

132. כרוך יחד עם "תעלומות חכמה" (בלקוטים שונים שלקט הרב רבי שמואל אשכנזי), בסיליאה, שפט-שצא (1629-1631).

133. "גובלות חכמה", עמ' יג.

134. Liber = ספר.

135. ראה חיד"א, חלק ב, עמ' 10, סימן צג; "ספר מקור חיים" (בהקדמה).

פרסאות.¹³⁷

ספר עמק המלך

על ידיהם מעולם.¹³⁰

מאזכרין יחד אלה,

139. שם, חלק ב, עמ' 150, סי' א: „וראיתי אחרי רואי לאשר הביא אלوه בידו הוא עמק המלך לא די כי כל זה הוא בדרך גנבה. כי מעולם לא יצא מתחת ידי הקדוש ז"ל דברים אלו ולא במסירה פה אל פה... ומעולם לא כתב האר"י זולת הקדמה אחת לענין קשר עם הצדיקים... והלא אפילו ההקדמות של הדרושים שמסר האר"י ז"ל לרב הנז' די דרושים מהם גזר עליו בכת נח"ש שלא יוציא אותם מפיו כלל... ומי התיר לזולת להעלות אותם בדפוס להתעולל בהם ערלי לב וכו'".

זלה"ה... ולא חתם שמי עליו בהביאו האלפא ביתות של הרל"א שערים פנים ואחור לדפוס".¹⁴⁰

ר' נפתלי בעצמו מתפלל שיזכה להוציא ספריו "עמק המלך" ו"גן המלך":
 "תמיד אני בוכה ומתחנן להמאציל העליון ה' אלהי ישראל... יסייעני להשלים החיבורים הללו בשמחה ומנוחה וטוב לבב מרוב כל, ויכרות את המקטרגים שלי משמים ומארץ, והקב"ה ישמיד את פרים ממעל ושרשם מתחת ויחזקני לאהבה וליראה את שמו הגדול".¹⁴¹

מגדול דוד, באר עשק וחוברת מר' ניסן (?)

ר' דוד לידא נולד בעיר זוואלין (וולהיניא) בתחילת המאה השבע-עשרה, ומת ביום כז מרחשון תנז (1696) בלבוב. הוא שמש ברבנות בפלך וילנא, באסטראג, ואחר כך במגנצא ובשנת 1681 נתקבל כרב באמסטרדאם.¹⁴² הוא לא היה מקובל על כל יהודי אמסטרדם וקול ריב ומדון נשמע מסביבו. בראש מבקריו עמד ר' ניסן בר' יהודה. האשימו את ר' דוד לידא "כי נכשל בארס שבתי צבי". ר' יעקב ששפורטש בספרו אהל יעקב¹⁴³ כותב שר' דוד עשה דבר "אשר ראוי לקרוע עליהם קריעת בשר... הטיל פגם בזרעם הקדוש... ושלח רסן לשונו ברבנים מופלגים בחכמה וביראת חטא... הוציא לעז על צורבא מרבנן ותיק". הוא התכוון להתקפת ר' דוד על ר' ניסן בר' יהודה שהיה תלמידו וגיסו של ר' בנימין זוואלין, רב בלינצבורג. ההאשמה השניה נגד ר' דוד היתה "שהתלבש בטלית שאינה שלו", כי הספר "מגדול דוד" (אמסטרדם, 1680)¹⁴⁴ הוא לא פרי עטו, אלא של ר' חיים הכהן.¹⁴⁵ המתקיפים העלו על גיר את האשמותיהם נגד ר' דוד לידא, והפיצו את "כתב האשום" ברבים. ר' דוד לידא פנה אל "ועד ארבע ארצות" אשר דן בענין לטובתו. ר' דוד לידא עזב את אמסטרדם ועשה כשנתיים בפולניה וליטא שם המשיך ללחום בעד צדקתו.

140. "עמק המלך" מר' נפתלי בן יעקב אלחנן, מיליד ק"ק ורנקפורט, אמסטרדם, תח (1648), דף ז, ב.

141. שם, דף ה, ב.

142. עיין: Encyclopaedia Judaica, Vol. V, p. 837-8.

143. אמסטרדם, 1737, דף פ"א (שאלה עה): "ומעכ"ת אל יצטער כל כך אך ישתדל לסלק הנזק ולדונו בשריפה ולפרר ולזרות אפרו לרוח לשלוח בו הנחשים השרפים".

144. אצל פירסט (וו, 24), "מגדול דוד".

145. דר. אהרן פריימן, ר' דוד לידא והצטדקותו ב"באר עשק", ספר היובל לג. סוקולוב, וארשא, 1904, עמ' 457; פריימן מסתמך על שטיינשניידר, מ. זדנר ובריל החושבים שהספר "דברי דוד" (לובלין, תלא) הוא עבודתו של אדם אחר.

„הועד“ נתן הוראות לקהילות שבאמסטרדם „אם אמת נכון הדבר נעשתה התועבה הזאת בישראל, שהדפיסו עתק לשונם ולעג שפתייהם ועדיין לא יצאו לאויר העולם, והנה הם באמתחותיהם אזי ידונו מעב"ת כתבי עמל ואון הנדפסים ההם בדין שריפה ויזורום על פני המים שלא יזכרו ולא יפקדו ולא יעלו על לב לעולם... ואתם הדבקים בה' אלהי ישראל מחויבים להחזיקם בחרמות ושממות וארורים הנ"ל... ואין צריך לומר שהרשות להרב הגדול הנ"ל להביא דברינו אלה ושאר דברי הגאונים וראשי הקהלות לבית הדפוס להדפיס דברים כהוויתן ולפזרם בכל תפוצות ישראל, כדי שכל אחד מישראל אשר יבא לידו איזה רשימת מאותן דברים שנדפסו בדפוס אנשי בליעל הנ"ל יקרענו וישליכם אל האח ועל כבוד ראשי רבנים שבקהלות אשר המצא ימצא שמה מהדברים הרעים המאוסין ההם מצות קעבדו לצוות לדונם בשרפה ולהכריז בפומבי על הפושעים הנ"ל שמתא ונדוי וחרם הנ"ל".¹⁴⁶

הקהילות באמסטרדם, בתשובתן ל„ועד ארבע ארצות“,¹⁴⁷ מביעות את צערן שאין באפשרותן להטיל חרם על האנשים, כי „אנשי השררה... בחרם ונדוי לא יחפצו“,¹⁴⁸ וידוע להן שאיש ששמו „הביני"ם גלי"ת"¹⁴⁹ הדפיס חוברת „שהיה נמכרת בפחות משוה פרוטה לישראל" ולערלי' והועתקה בלשונם וכדי בזיון וקצף לעורר שנאה וקנאה עלינו בין האומות ובפרט בין אנשי השררה".¹⁵⁰ אחרי חקירה בענין הטיל „ועד ארבע ארצות" חרם על כל אלה אשר דברו דברי שקר על ר' דוד לידא. אל החרם הצטרפו קהילות קראקא, פוזנא, ולובלין, ודרשו „לבער הכתבים מן הארץ שיהא בבל יראה ובבל ימצא".¹⁵¹ החוברת נעלמה לגמרי, כי עד היום הזה לא נמצא ממנה אף טופס אחד.

אבל גם מתנגדי ר' דוד לידא לא ישבו בחבוק ידיים, כי הספר „באר עשק" נעלם גם כן. בספר זה פירסם ר' דוד לידא את פסק הדין של „ועד ארבע ארצות", בשני מכתבים חתומים על ידי „המאורות הגדולים הגאונים והרבנים מ"ד דכל מדינות פולין ודמדינות ליטא וכתבים של קציני מנהיגי

146. פריימן, שם, עמ' 478; ישראל היילפרין, פנקס ועד ארבע ארצות, ירושלים, תשה (להלן: פנקס), עמ' 199-200.

147. פנקס, עמ' 186-192.

148. שם, עמ' 187.

149. שם, עמ' 186, מזכיר את שמו של ר' ניסן כמחבר החוברת נגד ר' דוד לידא, אבל פורסם על ידי סגדר „מוכר בשמים" או על ידי ר' יוסף שמש (פנקס, עמ' 197). רשימת האנשים נמצאת ב„באר עשק" (ספר היובל „סוקולוב", דף 468).

150. פנקס, עמ' 187. גם ספר „אהל יעקב", עמ' פ, ב.

151. פריימן, עמ' 480.

ארצות וראשי קהילות והגלילות יצ"ו¹⁵² וכן כרוז הנעשה בק"ק לובלין "על סענדר שהעיד בשקר שהרב עשה כתב זיוף באמשטרדם ונתברר ונתלבן שהוא עשה הכתב זיוף ההוא ולקח משונאי הרב ששי' ר"ט בשכרו".¹⁵³

ר' דוד לידא פירסם את שני המכתבים של "ועד ארבע ארצות" פעמיים, בכל זאת לא נשארו מהם לפליטה רק אחדים, כי מתנגדיו דאגו לבערם מן העולם. מספר "באר עשק" נשארו ששה טופסים.¹⁵⁴ לאחרונה נדפס הספר "באר עשק" בורשה (תרסד) מלבד ההוצאה של א. פריימן.

בין הרבנים שבאמשטרדם היה גם ר' יצחק אבוהב שתמך בר' דוד לידא.¹⁵⁵ גם ר' יעקב ששפורטש נטה להאמין שמישהו אחר בשם ר' דוד כתב את ההתקפה על ר' ניסן. עמדתו של ר' יעקב ששפורטש אינה ברורה, כי במכתבו שנשלח אל ועד ארבע ארצות וחתום גם על ידי שני חברי הרבנות: ר' יצחק אבוהב ושלמה די אוליוורה עומד הוא לצדו של ר' דוד לידא ובמקום אחר הוא תומך בר' ניסן.¹⁵⁶ ר' ניסן ביקש סליחה בפומבי מר' דוד לידא כאשר התבררה האמת כי לא הוא היה המחבר של "גליון" ההתקפה נגדו.

אוצרות התורה

ספר בוקר ד'אברהם וספר דרוש טוב ה' לכל

מחבר הספרים הנ"ל הוא אברהם מיכאל קארדונו. נולד למשפחת אנוסים בשנת 1627 בעיר צילוריקו (Celorico), או בריו סיקו (Rio Seco)

152. כך רשום על השער של הספר "באר עשק" שנדפס לראשונה בלובלין בשנת 1684.

153. שם, דף טו.

154. אחד נמצא בספרית בית המדרש לרבנים ע"ש שכטר בניו-יורק, והוא כרוך עם "מגדול דוד" אשר חיבר והביאו לדפוס הרב הגדול נר ישראל איש חי רב פעלים מקבציאל כבוד... דוד גר"ו אשר הרביץ תורה בכמה קהילות קדושי' במדינת פולין ומדינת ליטא ועתה הוא אב"ד ור"מ בהרבצת תורתו במדינת אשכנז בק"ק מגנצא ואגפ"י בגליל העליון ובגליל התחתון יצ"ו. נדפס פה אמשטרדם בבית הר"ר אורי' וייבש בלא"א כהר"ר אהרן הלוי זצ"ל, בשנת תחל"ה לדוד לפ"ק. (אצל פרידברג לא גרשמה הוצאה זו) אנו השתמשנו בטופס זה באדיבותה של הנהלת הספריה של בית המדרש לרבנים ע"ש שכטר. לפי פריימן (ר' דוד לידא והצטדקותו, עמ' 455 וגו') שאר הטופסים נמצאים באוכספורד (אוצר ספרי אופנהיימר), בבריטיש מוזיאום, באמשטרדם (בבית המדרש "עץ חיים"), בספריה עירונית של פרנקפורט, ב-"Hochschule" (ברלין) וב"גנזי יוסף", ירושלים.

155. ראה תשובתו של ועד ארבע הארצות ב"פנקס", עמ' 186-192.

156. שו"ת אהל יעקב, פ"א, שאלה עו: "בוזי דבר ה' הנוגעים ביקריה דצורבא מרבנן ולמטילי פגם בשלמות השלם המופלג בתורתו ויראתו כבוד מעלת הרב דוד מלידה גר"ו אשר נתקבל בכאן לאב"ד ומ"ץ בק"ק אשכנזים יע"א בכל צרתו לנו צר והנוגע בכבודו כנוגע בכבודנו".

בפורטוגל.¹⁵⁷ הוא התעסק ברפואה ובהיותו בן עשרים ואחד חזר לחיק היהדות. בתחילה היה מחסידי שבתי צבי, אבל כאשר ש"ץ המיר את דתו עזב קארדוזו אותו ואת תורתו ונשאר נאמן לעמו.¹⁵⁸ מסיבה זו הוא לא היה אהוב על אנשי ש"ץ אשר העלילו עליו שאינו מהול והשתתחה לפני הפסל של "ישו ואמו".¹⁵⁹ מלחמה קשה היתה לו עם ר' שמואל פרימו שהיה מזכירו של ש"ץ ותלמידו של ר' יהודה שאראף.¹⁶⁰ בספריו שכתב קארדוזו בתקופה האחרונה לחייו הוא התקיף בפרט את שמואל פרימו ועשה מאמצים כדי שיגורש מהעיר אדריאנופולי.¹⁶¹ אבל גם שמואל פרימו השיב מלחמה שעה; שרף את "בוקר ד'אברהם" ואת ה"דרוש טוב ה' לכל". נוסף לשני הספרים הנ"ל נשרפו גם אחרים מחיבוריו,¹⁶² והחרימו את קארדוזו.¹⁶³ ג' שלום סידר רשימת ספריו ותיקן והשלים את הרשימה של ק. ברנהיימר.¹⁶⁴ אחדים נעלמו מבלי שנדע אפילו שמם. קארדוזו בעצמו כותב שהיחס אל ספריו היה "כאלו הם ספרי ע"ז ח"ו וכאבאנגליין של ישו".¹⁶⁵

קארדוזו התלונן שאת ר' חיים אלפאנדארי, שהתפאר כי הוא משיח בן דוד, לא רדפו, אבל אותו ואת תלמידיו מבזים ומקללים. זאת ועוד: "ושנים-עשר חכמים הסכימו ונמנו וגמרו ויכתבו וגם חתמו שדמי מותר והחרימו אותי בכפרים שבקוסט'... וישלחו כל החתום לעיר ברוסה... כדי שיחרימו

157. על תולדות חייו ראה: גרשם שלום, אגרת אברהם מיכאל קרדוזו לדייני סמירנא, ציון, שנה יט (תשי"ד) עמ' 1—22; ג. שלום: "חדשות לידיעת א. קארדוזו" (מאמרים לזכרון ר' צבי פרץ חיות ז"ל מאת אוהביו ומכבדיו, וינה, תרצג, עמ' שכא-שנ); ג. שלום: "שני מקורות חדשים לידיעת תורתו של אברהם מ. קארדוזו" (ספונות, כרך ג'ד, עמ' רמה-ש). יצחק מלכו ואברהם אמאריליו: "אגרות אוטוביוגרפיות של קארדוזו" (ספונות, כרך ג'ד, עמ' קפה-רמא). Carlo Bernheimer, Some new contributions to Abraham Cardoso's Biography, JQR. 1927, XVIII, 97 pp.

158. השבתאים הואשמו כי הושפעו מהנצרות (ג. שלום, חדשות לידיעת קארדוזו, עמ' שלג-שלד).

159. י. ר. מלכו ואברהם אמאריליו: "אגרות אוטוביוגרפיות של קארדוזו" (ספונות, כרך ג'ד, עמ' רכא).

160. "והנה הוגד לי שחכם א' באדריאנופולי שרף "דרוש בקר אברהם" שלי אעפ"י שהיה יודע שרבו הח' ר' יהודה שרף זלה"ה היה משבח וקורא בו תמיד" ("דרוש אני המכונה") אשר פורסם על ידי ק. ברנהיימר (סדרה חדשה (JQR. XVII (1927) p. 120; ז. רובשוב, סופרו של משיח, השלח, כט, עמ' 47-36.

161. ספונות, כרך ג'ד, עמ' רה, הערה 106.

162. ש. פרימו שרף את הספרים באדריאנופולי ואחר כך נשרפו גם בשנת 1712 בסמירנא לפי בקשת ר' אברהם יצחקי. (ספונות, כרך ג'ד, עמ' קצו, הערה 64).

163. שם, עמ' קצו; אצל פירסט (ו, 143, וו, 186). שם הספר "בוקר לאברהם".

164. ג. שלום, חדשות לידיעת קארדוזו (מאמרים לזכרון ר' צ. פ. חיות, עמ' שכא-שנ).

165. ספונות, כרך ג'ד, עמ' קצו; עמ' רד, הערה 99.

אותי, ואנשי רודשטו וגאלבול ולאיונימי"ט לא אבו לעשות כן, וטעמם שהעלילו שאני אמרתי לרבים שיאכלו ביום ט' באב¹⁶⁶ והדבר היה להפך".¹⁶⁷

לפי דעתו של ה. גריץ¹⁶⁸ נודע לבית דין בסמירנא, שדן לשריפה את ספריו של א. מ. קארדונו, כי אדם בשם אליה טאראגאן מתכוון לנסוע לאמסטרדם עם כתבי יד של קארדונו כדי להדפיסם שם; בית הדין הודיע לקהילת אמסטרדם על החרם שהוטל על קארדונו ובקשו שלא יתנו רשות להדפיס את הספרים שם. "וסמכו על בית דין של איסמיר ושרפום לעיניו ועשו כרוז בבית הכנסת לבערם מן העולם".¹⁶⁹ בירושלים לחם ר' אברהם יצחקי בקארדונו ובספריו. בעל ספר "מריבת קודש"¹⁷⁰ לחם גם כן בקארדונו בכל הדרכים.¹⁷¹

קארדונו ניסה בספריו להפריח את האשמות ולהתגונן נגד ההתקפות, אבל לא הצליח להציל חלק גדול מספריו. מהספר "בוקר ד'אברהם" נותר לפליטה רק דף אחד, נדפס בסוף ספר "כור מצרף האמונות" (מיץ, תרו) וכ"י אחד נמצא באוכספורד, כמו כן הכ"י של "דרוש טוב ה' לכל".¹⁷²

ספר הגלגולים

מחבר הספר הוא ר' חיים ויטל קלברוזה. הספר הוצא לאור על ידי ר' דוד בן נתן גרינהוט בפרנקפורט, בשנת תמ"ד (1683), עם הערות מר' מאיר אייזנשטדט.¹⁷³ ר' דוד גרינהוט, שהיה חבר בית הדין שבפרנקפורט,¹⁷⁴ פירסם

166. לפי הוראת ש"ץ, כי ביום זה נולד.

167. ג. שלום, שני מקורות חדשים לידיעת תורתו של א. ק. (ספונות, גיד, עמ' רכח).

לפי ג. שלום 1897 (1897) p. 317 (1897) H. Graetz, Die Geschichte der Juden, Vol. X³.
(תעודה לתולדות נחמיה חיון והשבתאות [הדפסה מיוחדת "מציון" ספר ג' ירושלים, תרפ"ט, עמ' 178, הערה 16). ספרי קארדונו נשרפו מטעם בית הדין באיזמיר בשנת תעב.

169. יצחק שמואל עמנואל: פולמוס נחמיה חייא חיון באמשטרדם (ספונות כרך ט) דף ריו.

170. ספרים היוצאים לאור ע"י "מקיצי גרדמים", ברלין, תרע"ג (1912) שנה רביעית, עמ' 40-1.

171. ג. שלום, חדשות לידיעת א. קארדונו (מאמרים לזכרון ר' צ. פ. חיות) עמ' שכד.

172. הכ"י השני של "בוקר ד'אברהם" נמצא בבית המדרש היהודי בלונדון, סי' 124. ראה את הרשימה המתוקנת של ספרים וכ"י של א. קארדונו אצל ג. שלום: חדשות לידיעת א. קארדונו, עמ' שכד-שנ; פירסט (ו, עמ' 142-143; ו, 186) רושם רק ששה ספרים מקארדונו, והם: "זה אלי", "וכוח כללי", "חכמת אברהם אבינו", "ספר המאור", "אור צח ומצוחצח", ו"בוקר לאברהם" (ולא "בוקר ד'אברהם").

173. אין להחליפו עם ר' מאיר שהיה רב באיזנשטדט; M. Neubauer, Catalogue of the Hebrew Mss. Oxford, 1886, p. 593, No. 1744. רשום: "ספר הגלגולים" Collected by R. Shimon Eisenstadt.

174. M. Horovitz, Frankfurter Rabbinen, Frankfurt a.M. 1882-5, Vol. II, p. 34, 45, 54, 74.

גם חיבורים משלו.¹⁷⁵ בהוצאת "ספר הגלגולים" הוא נתקל בקשיים. בית הדין שבפרנקפורט התנגד להפצתו. בשנת 1682 החליטה הנהלת הקהלה שאין להחזיק ב"ספר הגלגולים": "נמנו וגמרו ע"פ החברותא קדישא מחמת ספר הגלגולים שנדפס פה ע"י ר"ד גרינהוט עם הגהות שלא ימכר פה ולא יתן אותו לשום אדם במתנה שלא יהיה סכנה פה, ועל זה עשה ר' דוד גרינהוט שבועה".¹⁷⁶ אבל ר"ד גרינהוט הפר את הבטחתו, כי פירסם את הספר ברבים, בבית דפוס לא יהודי בפרנקפורט על נהר מיין. בהקדמת הספר הוא מצטדק: "אני שלום וכי אדבר המה למל"חמה... בקשו לירות במו עופל... להפוך הקערה על פיה להטיל מום בקדשי קדשים שלפו חרב לשונם מנדן... ובקשו למצוא דברי חפץ מספר עמק המלך בהקדמתו שהראו לי ס' (פר) א' (חד) מכמה מאות קונטרסים". ברמז על ספר "עמק המלך" של נפתלי הירץ בן ר' יעקב אלחנן מפרנקפורט על נהר מיין¹⁷⁷ רצו לומר לר' דוד גרינהוט שקיימת התנגדות להדפסת ספרי קבלה, כמו שמעיד הויכוח סביב הדפסת הספר "עמק המלך", לפיכך אין בית הדין מסכים להוצאת ה"ספר הגלגולים" שהוא גם כן ספר קבלי. ר' דוד גרינהוט השתמש לעומת זה בספר "עמק המלך", ובפרט בהסכמה הראשונה שבספר שנכתבה על ידי הבעל "תוספות יום טוב", שדעתו היתה כי כדאי להוציא לאור ~~את הספר הגלגולים~~ "ספר הגלגולים". וזו לשונו של בעל ההסכמה לספר עמק המלך: "מחלוקת ישנה היא בין חכמי הדורות שלפנינו אם לדרוש ברבים סודות הקבלה או לא זולתי ענין הגלגולים... שאינו בכלל שאר סודות הקבלה וראוי לגלות אותם".¹⁷⁸ והסכים להדפיס ספר עמק המלך. אבל לא רק בגלל זה התנגדו להדפסתו, כי אם יש לשער שהמו"ל דוד גרינהוט קלקל את יחסו עם חברי בית הדין שבפרנקפורט על ידי הקשרים שהיו לו עם אייזנמנגר ושודט אשר התפרסמו על ידי התקפתם האנטישמית הארסנית.¹⁷⁹

שודט כותב על דוד גרינהוט כעל אדם שמוכר לו מזמן ואשר הוא גם "בעל שמות".¹⁸⁰ שודט למשל המליץ על פרוש רד"ק לתהלים שהוצא לאור

175. ספר "מגדל דוד", פרנקפורט, 1702; "טוב רואי", פרנקפורט, 1702.

176. M. Horovitz, Frankfurter Rabbinen, II, p. 54, (Note 4).

177. עיין לעיל בפרק ה, הערה 138; ראה: חיד"א, חלק ב, עמ' 125-126; 151-150.

178. ספר "עמק המלך", אמסטרדם, תח (1648) דף ב, א ("הסכמת האב"ד הגאון מוהר"ר ליפמן סג"ל").

179. M. Horovitz, Frankfurter Rabbinen, Vol. II, p. 55 (Note 1).

180. "Der Frankfurter mir vor langer Zeit familiare Jude R. David Grünhuth ist ein Baal Schemos" (Johann Jacob Schudt, Jüdische Merkwürdigkeiten, Frankfurt und Leipzig, Anno MDCCXIV. aufs Neue verlegt 1922, Berlin. Vol. II, Buch VI, Capitel: 31, p. 196 (p. 1223). שודט באותה הזדמנות על ענין שקרה

על ידי דוד גרינהוט (פרנקפורט, תעב) וגרינהוט מצא לנכון להמליץ על הוצאת התנ"ך של אייזנמנגר „המזרחן המלומד“.¹⁸¹ ההמלצות האלו לא נדפסו בתוך הספרים. בראש ספר תהלים עם פרוש רד"ק למשל (פפד"מ, תעב, דפוס מאטיאס אנדרע) מודפסת הסכמה מר' שמואל כהן שאטין מפרנקפורט, „אב"ד ור"מ בבית המדרש הגדול בק"ק פרנקפורט“, אבל לא משודט.¹⁸² דוד גרינהוט עזב את פרנקפורט ועבר לזמן מסויים לעיר אידשטיין (Idstein). ויותר מאוחר חזר אל פרנקפורט ושמש כרב ב-„Neuen Forschungshause“ מיסודו של ר' דוד אופנהיים מפראג.¹⁸³

תעלומות ומקורות חכמה

הספר נדפס בויניציאה בשנת תכב.¹⁸⁴ המחבר של הספר, שבתי רפאל, היה אחד מהתעמלנים של ש"ץ. לראשונה פעל באיטליה (1667) ואחר כך עבר לגרמניה ומשם להולנד. בהמבורג ניסה לרפא את ראש העיר, אולי כדי להבטיח לעצמו הגנה נגד ההתקפות מצד היהודים, ובפרט מצד הר' יעקב ששפורטש שלחם בו. ר' יעקב ששפורטש ביקש מהקהלה האשכנזית לצאת נגד שבתי רפאל: „וצריך לפרסם סורחנו (כן!) בכתב מודפס לכל הגלילות ולנדותו ולהחרימו שם וכאשר ישמעו בכאן בני אשכנז ופולין שנתנד' בדין ינהג בו כדין מנודה או מוחרם על דבר עברה ולא יהנו אותו שום הנאה כדין מוחרם... ואחר זה תכתבו בכתב ובלשון הגוים הגזרה של אנשי השררה כדי שיראו אותו אנשי השררה של העיר הזאת וינהגו בו ג"כ מה שנהגו אחרים ולא יטו אוזן לדבריו“.¹⁸⁵ חיד"א כותב על הספר: „ולזכות את

לר' דוד גרינהוט כאשר נסע פעם להולנד וצרפתים תפסו אותו יחד עם יהודים אחרים (”An 1713 nach Holland gemacht dabey er das Unglück gehabt dass eine Parthey Frantzosen das Schiff worinn er fuhr, anzufahren genöthiget und benebst andern auch diesen R. Grünhut mit weggeschlept das sie aber sahen dass bey dem armen Tropfen kein Geld haben sie ihm seinen grossen Barth mit einer Strohfackel abgebrandt und ihn laufen lassen da er sich dann eine Zeitlang zu Deuss bey Kölln aufgehalten. An 1714 aber aus Holland wieder hier ankommen.“)

181. M. Horowitz, Frankfurter Rabbinen, Vol. II, p. 55, Note 1.

182. התנך בהוצאת אייזנמנגר לא היה בידיו.

183. על שער ספר תהלים עם פרוש רד"ק (פפד"מ, תעב) רשום: „אב"ד ור"מ בק"ק

אויא ואגפיה ובויסבאדן ואגפיה“.

184. מקודם בבסיליאה, שעט; פרידברג (בבית עקד ספרים) רושם רק את ההוצאה

משנת תכב.

185. „אהל יעקב“, דף נד, ב. בחרם שעליו מדבר י. ששפורטש לא מוזכר הספר

„תעלומות ומקורות חכמה“, אבל הגיוני, שהאסור „ולא יהנו אותו שום הנאה“ חל על הספר הנ"ל.

הרבים שלא יקראו בו כלל ואסור בבל יראה ובל ימצא".¹⁸⁶ חיד"א מסתמך על ד' י' ששפורטש.¹⁸⁷

ספר יודעי בינה

לספר זה שני מחברים, ר' יוסף חמיץ¹⁸⁸ ור' משה זכות.¹⁸⁹ הם הוציאו לאור גם את ספר הזוהר עם הגהות "דרך אמת".¹⁹⁰ ר' יוסף חמיץ היה תלמידו של ר' יהודה אריה ממודינא, וקבל תואר דוקטור לרפואה ולפילוסופיה בעיר פדובה ותחת השפעתו של ר' אהרן ברכיה ממודינא נתפס לקבלה.¹⁹¹ בזמן יותר מאוחר הפך למאמינו וחסידו של ש"ץ, ומאז התרחק ממנו ר' משה זכות. ר' משה זכות כותב בסוף ההגהות "דרך אמת" על הזוהר, כי את הספר "יודעי בינה" אשר התחיל בכתביתו בצוותא עם ר' יוסף חמיץ השלים לבדו מדף לג (לספר בראשית) ועד הסוף.¹⁹² הספר יודעי בינה, שהוא פרוש על מאמרי הזוהר, נדפס רק בחלקו וגם זה הוגנו, והחלק השני נשרף עם בית הדפוס שבו עמדו להדפיסו.

החיד"א¹⁹³ מספר שר' בנימין הלוי יעץ לר' משה זכות לא להוציא לאור את הספר, אבל הוא לא שמע בקולו "ובאמצע הענין נשרף הדפוס והנדפס".

186. חיד"א, חלק ב, עמ' 181, סי' עג. גירונדיניפי, עמ' 357, סימן פא.

187. "אהל יעקב" (אמסטרדם, 1737), סי' מח (דף נה, ב; — נה, א) "ציצת נובל צבי", דף מ, ב; מז, ב; "תורת הקנאות", דף כו, ב.

188. ישעיה תשבי, תעודות על נתן העזתי בכתבי רבי יוסף חמיץ, ספונות, כרך א, עמ' פקיו. כמו כן: י. תשבי, גתיבי אמונה ומינוח (ירושלים), תשכ"ד, עמ' 52-80. על ר' יוסף חמיץ ראה: ג. שלום, כתבי יד בקבלה, הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. ירושלים, תרץ (בקורת על הספר "בקרית ספר", שנה ח, עמ' 134). נ. ש. ליבאוויטש, שרידים מכתבי הפילוסוף הרופא והמקובל ר' יוסף חמיץ עם הספר "בליל חמיץ", ירושלים, תרצו (בקורת על הספר ב"העולם, שנה כה, עמ' 860).

189. מ. בניהו, אגרות ר' שמואל אבוהב ור' משה זכות ובני חוגם בענייני ארץ ישראל, ירושלים, תשטו.

190. ספר "דרך אמת", ויניציאה, 1653; יחד עם הזוהר, זולצבך, 1684 (ראה: פירסט, III, 202; כמו כן "קהלת משה" עמ' 296 מספר 2423).

191. ישעיה תשבי, תעודות על נתן העזתי, עמ' צו.

192. "וגם כעת הוא (ר' יוסף חמיץ) עוסק בחבור ספריו הנחמדים... ועל כלם ספר יודעי בינה הוא פירוש על כל מאמרי הזוהר הסתומים אשר הרי"ח גר"ו התחיל לעשות קצת דפים ממנו, ואני בא אחריו מדף לג בס' בראשית ועד תומו בעה"ו". (י. תשבי, תעודות על נתן העזתי, עמ' צו; ק). על "שבתאותו" של ר' יוסף חמיץ ראה: י. תשבי, גתיבי אמונה ומינוח, מעמ' 64 והלאה; לפי: פירסט, III, 202) הדפיס יוסף חמיץ את הספר על חשבוננו הוא.

193. חיד"א, חלק ב, עמ' לב-לג, סי' יח.

חיד"א בעצמו ראה את הספר יודעי בינה "תחילה וסוף בכ"י ובאמצע כמו מאה דפים מודפסות".¹⁹⁴ אבל גם מה שנדפס נעלם.

ספר פרי חדש

מחבר הספר הוא ר' חזקיה ב"ר דוד די סילוה (1659—1698), תלמידו של ר' יהודה שאראפ(י) (= Scbarafi), שהיה מורה הלכה בעיר ליוורנו והתנגד ללמוד תורת האר"י, בהתאם לחרם של חכמי צפת, שאסור לפרסם תורת האר"י בחו"ל.¹⁹⁵ היו לו קשרים עם ר' משה זכות ועם ר' יהודה בריאל. על תולדות חייו ועל עבודתו הספרותית-ההלכתית, ראה ה. גריץ,¹⁹⁶ ח. מיכל,¹⁹⁷ יחיאל מאיר מורגנשטרן.¹⁹⁸

בקורת חריפה נמתחה על הספר "פרי חדש".¹⁹⁹ ר' חיים בן משה בן עטר, בהקדמת ספרו "פרי תואר"²⁰⁰ התקיף במלים קשות את הספר "פרי חדש", ובפרט את ר' חזקיה די סילוה המחבר "לפי שחורפתו מחליא ליה לדבר נגד גדולים וטובים ממנו המה גדולי עולם והסיר מסוה הכבוד אשר לא טוב עשה בזה דוקא... והיו דברי אלה מול כל קורא שאם לפקח בדברי הוא בא ואצ"ל לקנטרני נגידים אדבר להמיתו בעקישת (כן!) ולחישת ונשיכת נחש ואוסר אני עליו פריו למאכלו ותוארו לעיניו ואם דחקו שכלו באיזה דבר הנני חיים²⁰¹ עומד בירושלים בע"ה". הפרוש "פרי תואר" נדפס יחד עם "פרי חדש" תחת השם "פירות גינוסר"; ו"פרי תואר" הוצא לאור גם בנפרד.²⁰² על התקפתו של ר' חיים בן משה בן עטר הגיב ר' דוד פינטו,

194. שם, וג. שלום, כתבי יד בקבלה, ירושלים, תרץ, עמ' 150-152. הספר "יודעי בינה" נשתמר בכ"י ואחר כך גם נדפס (עיין: י. תשבי, נתיבי אמונה ומינוח, עמ' 64).
195. י. תשבי, אגרות ר' מאיר רופא לר' אברהם רוויגו, ספונות, כרך ג'ד, עמ' צג, הערה 18. אברהם יערי, מחקרי ספר, ירושלים, תשיח, עמ' 87. יעקב משה טולידנו, אוצר גנוזים, ירושלים, תשכ, עמ' 215.

196. H. Graetz, Geschichte der Juden, X³, 290.

197. י. מיכל, אור החיים, עמ' 372-373; מאיר בניהו, אגרות ר' שמואל אבוהב, עמ' כא; מב"מג.

198. יחיאל מאיר מארגינשטרן, ספר תולדות רבינו חזקיה די סילוה, ירושלים, תרפט.
199. "פרי חדש", אמסטרדם, תץ (על הלכות ר"ח, יו"ט, מגילה, פסח, גטין, אמסטרדם, תסו). עיין: א. יערי, מחקרי ספר, עמ' 371. השתמשו גם בספר "פרי חדש" על יורה דעה, סדילקאב, תקצה.

200. "פירות גינוסר" כולל ש"ע י"ד עם פרי תואר מר' חיים נ' עטר ופרי חדש מר"ח די סילוה, אמסטרדם, תקב.

201. מתכוון לעצמו "חיים בן לא"א החכם השלם כמוה"ר משה בן עטר זלה"ה".

202. זולקוא, תקע. השתמשו בהוצאת וינה, תקע (1810).

בהקדמה שכתב לספר "מזמור לדוד" של דוד פארדו²⁰³ והתקיף את עמדתו של ר' חיים בן משה בן עטר, שאין לחלוק "על דברי הגדולים". "וימחול לנו כבודו — כותב פינטו — דלאו כל כמיניה לומר קבלו דעתי, כי תורה היא וכו' וכתר תורה מונח לכל חכם בר ישראל. ומי לנו גדול מהרי"ף שהשיגו בעל המאור והרמב"ם שהשיגו הראב"ד וחכמים אחרים ומרן מוהרי"ק (ר' יוסף קארו) שהשיגוהו כמה אחרונים והאמת יקובל ממי שאמרו אפילו תלמיד בפני רבו כתיב ביה לא תגורו מפני איש והכל כשיהי' הדבר לשמו ית' אין בו חשש ואדרבא מצוה קא עביד לכן אדבר דברי וכו'". ר' חנניה קויס בן מנחם בספר "חק לישראל"²⁰⁴ ניגש במתינות ובכבוד אל הענין, לא כמו ר' חיים בן משה בן עטר. גם ר' דוד פינטו שיבח את הספר "פרי גינוסר", למרות ההתקפה שבו על "פרי חדש". עד כדי כך העריך את "פרי גינוסר", שהוא בעצמו רצה להעתיק את הספר שלא יעדר מספריתו.²⁰⁵ אבל יחד עם זה יצא להגנת ר' חזקיה די סילוה שהיתה לו הרשות, לפי גירסתו, לא לקבל את דעות קדמונים כמו שעשו גם אחרים לפניו.

ר' אלכסנדר סנדר שור יצא נגד שטתו של ר' חזקיה די סילוה בספר "שמלה חדשה ותבואות שור".²⁰⁶ האשים אותו שלא די שחלק על "רבותינו האחרונים ולפעמים גם על הקדמונים" כי אם גם "מיקל נגדם שלא כדין" ומטבע האדם להעדיף הקל על החמור. מסיבות אלו דחה ר' אלכסנדר סנדר שור את השגותיו של ר' חזקיה די סילוה על הפוסקים ובקש שידונו לפי התשובות שבספרו "שמלה חדשה ותבואות שור".²⁰⁷

החכמים הנ"ל מתחו בקורת על הספר "פרי חדש" ובדבריהם גם אסור: שאין לקבל פסקי דין והלכות אשר הושגו לפי שטתו של ר' חזקיה די סילוה.

203. ליורנו, תקעת. לימין ר' חזקיה די סילוה עמד גם מוהר"ר יונה נבון בספרו "פרי מפרי" (עיין חיד"א, חלק ב, עמ' 244, סי' צד).

204. "קונטרס חק לישראל" אשר פעל ועשה ברוח מבינתו ועוצם חכמתו... חנניה קויס בכמוהר"ר מנחם... שם לו ח"ק ומשפט בדיני איסור והיתר ושם הראנו ידו הנפלאה בהשגותיו אשר השיג על בעל פרי חדש ז"ל... נדפס בליורנו יע"א... בשנת כי עת לחננה כי בא מועד לפ"ק (ת"ק); חיד"א, חלק ב, עמ' 217: "קונטרס חק בישראל", ועל דף 146: "קונטרס חק לישראל".

205. "ספר הבהיר פירות גינוסר החביב שמה חוברו על דבריו הללו ואם לאו דאנא ענייא זה שנים רבות חנני אלהים ונכסוף נכספתי להעתיק משם בכותבת חדשה דלהוי חתום באוצרתי" (הקדמה לספר "מזמור לדוד", ליורנו, תקעת).

206. "שמלה חדשה" (עם באור "תבואות שור" וחדושים ע"מ חולין בשם "בכור שור"), זולקוא, תקעא.

207. בהקדמה לספר "שמלה חדשה", זולקוא, תקעג; בתור דוגמא ראה סימן ל ב"תבואות שור" (דף ס, א): "... וראיתי להפריח שכתב על הטור וב"ח שדבריהם בכאן

רבני קהיר לא הסתפקו רק באסור כי אם ראו לנכון להטיל חרם על הספר, ובשנת 1691 התאספו רבני קהיר, בהשתתפות רבני חברון, ובהסתייגות מסויימת היו גם הם נכונים להחתום על החרם.²⁰⁸ והחליטו היות שאין ברצונם לפגוע בכבודו של המחבר עצמו, לכן לא הטילו חרם על המחבר, אלא על ספריו. וכך כותב ר' אברהם בן מרדכי הלוי בספרו "גינת ורדים"²⁰⁹: "עלתה הסכמתם שספריו הנמצאים פה מצריים שישקעו בבנין וגזרו והחרימו בכל תוקף ובכל אלות הברית על דעת המב"ה שלא יקרא אדם בספר הלז לא קריאת עראי ולא קריאת קבע וכתבו הסכמה זו למען תעמוד כל הימים וחתמו בה כל חכמי העיר וגם הנמצאים מארץ אחרת". והנמוק להחלטתם הוא "ששלח הסן לשונו לדבר תועה על גדולי ישראל אשר מימיהם אנו שותים ומפיהם אנו חיים לא ישא פנים לזקן שמורה הוראה ועל רבי הגדול ב"י (=בית יוסף) אשר הוא לכל הוראתינו יסוד ועמוד בכל התלמוד וכתב עליו שטנה בדבר איש על תלמיד קטן שלפניו ואפרוח שלא נפתחו עיניו דלא ביש ליה שאסר את המותר כו".²¹⁰

אחרי מותו של ר' חזקיה די סילוה, והוא רק בן ארבעים, ראה ר' אברהם בן מרדכי הלוי שעת כושר לבטל את החרם. וכמה סיבות היו לדבר: א. מותו של אדם הוא כפרה; ב. שני רבנים אשר השתתפו בהטלת החרם עזבו בינתיים את קהיר;²¹¹ ג. המחבר בעצמו התנצל בחייו על אשר דיבר נגד הגדולים והקדמונים; ד. הספר "פרי חדש" למרות שטתו הוא ספר מועיל גם בעיני "חכמים שלמים וכן רבים";²¹² ה. "הפה שאסר הוא שהתיר".

לא שרירין ולא קיימין ולא הביא שום טעם וראי' לדבריו... ולא די לפר"ח שהקשה קושייתו אהרמב"ם אלא שנחלק אהרמב"ם ע"י זה בהשגתו שהשיג אהריק"ש אח"י וזו תמי' נפלאה לחלוק אהרמב"ם ומה גם שגם מלשון הרי"ף והרא"ש משמע כן".

208. "גם נקרו נקרו הגה רבני חברון תוב"ב ושאלו מהם שישכימו במעשה אשר נעשה ואמרו שלרצון בני העיר הם חותמין בהסכמה זו אכן אינם מקבלים הסכמה זו עליהם שכצאתם חוץ לעיר יחזיקו בספר הל"ז וילמדו בו" (אברהם בן מרדכי הלוי, "גנת ורדים", קושטא, ו' תע"ז, דף קכב, ב).

209. "גינת ורדים" ו"ז, החלק השני נדפס לראשונה, ו' דף קכב, ב—קכד; חיד"א, שם הגדולים, תל-אביב, תשך, עמ' יט, ב; סימן ח, סעיף ג.

210. שם. אצל גריץ, כרך י, דף 296: טעות דפוס היא "וכתב עליו שטעה" במקום: שטנה; עיין גם: אלעזר גרינהוט, הרב ר' אברהם הלוי ור' חזקיה די סילוה ז"ל, (הצופה מארץ הגר, בודאפעשט, תרע"א, עמ' 67-69).

211. מהשורות הנ"ל לא ברור אם הכוונה היא לשני רבני חברון שחתמו בהסתייגות מסוימת על החרם ועזבו אחר כך את קהיר.

212. ר' אברהם בן מרדכי הלוי דבר דברי שבת על הספר: "עובדא הוה בחד צורבא מרבנן דהוה חריף טובא ואורייתיה מרתחה ליה וחיבר ספר על טור י"ד הוא ספר פרי חדש ויש בו חדושים רבים מפלפול ובקאות ואע"פ שאין הכרעתו מכרעת לנו לענין פיסקא דדינא מ"מ יועיל לנו הספר הל"ז להקל מעלינו טורח החיפוש ולכל הפחות יועיל להערה

שאלה התעוררה: האם יש לפנות גם אל אותם שני רבנים שעזבו בינתיים את המקום, והאם יש בכוחו של בית דין הקיים לבטל את החרם שגזר בית דין לפניו. ר' אברהם בן מרדכי הלוי כתב בזה הלשון: „וכבר ידוע שסדר התורה בזה הוא שיתקבצו הב"ד ויעמוד שלוחם ויאמר הותר החרם בהכי סגי וא"צ לא פתח ולא חרטה ולא היתר בשלושה והם שאסרו הם שיתירו".²¹² ר' אברהם בן מרדכי הלוי היה נכון לעמוד ולהתיצב בראש התנועה כדי להסיר את החרם מעל ספריו של ר' חזקיה די סילוה. אין בידינו ידיעות אם החרם שהוטל על „פרי חדש" על ידי רבני קהיר בוטל, אבל הספר הוא היום — אחרי שהושמטו ממנו ההתקפות על ה„בית יוסף" — מקובל מאוד על הלומדים.

ר' משה קוניץ (או קוניצר) הרב מאובן (בהונגרית: Buda) בספרו „בן יוחאי"²¹⁴ מהלל ומשבח את ר' חזקיה די סילוה: „ת"ח גדול וגבור אמיץ בתורה הנגלה כך כל רז לא אניס ליה ושקל בפלס דברי רז"ל בש"ס עם דברי רז"ל בזהר",²¹⁵ למרות שהיה גם לו ידוע מה שכתב המחבר של ספר „פרי חדש" בהקדמת ספרו:²¹⁶ „ושתי שנים גמורות בקונטרס זה נתעסקתי ובו נתבודדתי ונשתעשעתי ולחוקקי ישראל חוקה חקקתי ואם על רבותי הראשונים התמרמרתי ועל קצתאוצם תיחוסות פסקיהם חלקתי מוכרח במעשי הייתי כי ללחום מלחמת חובה נקראתי. וחלוץ צבא בחרבי ובקשתי יצאתי... ועמהם אהבה מסותרת נסתרתי ותוכחת מגולה נתוכחתי והתורה לאכסניא שלה החזרתי... מלבד קצת תמיהות מלאות וטובות אשר על הראשונים מצאתי וגם על האחרונים הרב המובהק מהרי"ק והרב מהרמ"א עליהם ידי הניפותי והשגות כבדות עליהם השגתי ובמקום שהביאו שני סברות ולא הכריעו אני בס"ד הכרעתי... מלבד כמה חדושי דינים ונופך משלי אשר הוספתי וחדשתי, זהו ענין הספר ומעשהו אשר עשיתי... חזקיה בן לא"א איש צדיק תמים היה בדורותיו דוד די סילוה נ"ע".²¹⁷

ואנחנו לא נדע מה נעשה (גינת ורדים, ה' דף קכב, ב, סי' ג). ספריו של ר' חזקיה די סילוה כמקור לספר „חמדת הימים", ראה: י. תשבי, גתיבי אמונה ומינות, מעמ' 145 והלאה.

213. „גינת ורדים", חלק א, דף קכג, ב.

214. ספר „בן יוחאי", חו"ן, תקעה (1815), שנכתב בגד „ספר המטפחת" של ר' יעקב עמון בנוגע למחבר של ספר הזהר.

215. שם, שער השביעי, עמ' קכט.

216. „פירות גינוסר", אמסטרדם, תקב (בהקדמה) גם ספר „פרי חדש" על יורה דעה, סדילקאב, תקצה (1835) (בהקדמה).

217. שם ובמקומות אחרים: סימן נח, סעיף טז: „דכדי שאין לנו לחדש גירסאות מדעתינו ומה גם דמגירסאות הרי"ף איתיה"; סימן פה, סעיף ז: „ואין לנו לחדש מדעתנו אחר שנסתם התלמוד".

יחיאל מ. מורגנשטרן²¹⁸ שמטפל בקצור בתולדות חייו של ר' חזקיה די סילוה כותב בספרו: "הרואה פרי חדש מברך שהחינו".²¹⁹

ספר מים חיים

ר' חזקיה די סילוה חיבר ספרים נוספים ל"פרי חדש". אחד מספריו הוא הספר "מים חיים".²²⁰ אבל הוא לא היה מעוניין בהדפסתו, וצווה גם לגנוזו.²²¹ יש לשער שהמחבר לא רצה להוסיף שמן על המדורה, כי גם בספר זה טפל בחדושים ובפרושים על הרא"ש ועל הרמב"ם. ואם הספר "פרי חדש" גרם לתגובות חריפות בקרב חלק של עם ישראל, למה לו להוסיף חומר נוסף למלחמה זו, אבל בנו, דוד די סילוה, לא קיים צוואת אביו והוציא לאור את הספר באמסטרדם, בשנת ת"ץ.

צבי מודח

האחים יעקב ועמנואל פראנסיש (=פרנציס)²²² אספו לספר זה את שיריהם שחיברו נגד ש"ץ וחסידיו. באחד השירים נימק יעקב פראנסיש את השם "צבי מודח" בלשון זו:

218. "ספר תולדות רבינו די סילוה זצ"ל בעל פרי חדש" (עם תמונתו ועם צלום קברו של די סילוה), ירושלים, תרפ"ט.
219. שם, דף ט, ב.

220. ספר "מים חיים", והוא שטה על ים התלמוד על רש"י ותוספות והרא"ש ועל המשניות על ר"ע ועל רב מאריקא ועוד חדושים ופ"י על ד' חלקים של הרמב"ם וקונטרס של שאלות ותשובות... והובא לבית הדפוס ע"י בנו החכם השלם והכולל כמוהר"ר דוד די סילוה יצ"ו באמסטרדם, ת"ץ (1730).

221. חיד"א, חלק א, עמ' כח, סי' ג: "וגם אני שמעתי מרבני עה"ק הזקנים את יקר תפארת גדולתו וחורפתו וגם כתב שטות בתלמוד ע"ד האמת ההקדמות האר"י זצ"ל וצוה לגנום וכאשר נגנזו אגב טרדייהו גם אשו"ר גלוה עמם פר"ח הלכות שבת נגנזו עם כתיבותיו ע"ד האמת וכבר ידוע הסכמת מצרים שלא ללמוד ספרו כמ"ש גת ורדים י"ד כלל ג, סי' ג".

222. ר' יעקב פראנסיש (חרי"ף) נולד במנטובה בשנת 1615 ומת בפירנצה: ה תמוז תכז (1667). ר' עמנואל פראנסיש נולד בליורנו בכ"ט תמוז שעה (1618) ומת בליורנו בשנת 1707. על תולדות חייהם ופעולתם הספרותית ראה: "מתק שפתיים" הוצא ע"י חיים בראדי, קראקא, תרנ"ב (הוצאת "מקיצי גרדמים" שגה שמינית); דר. ש. ברגשטיין, דיואן לר' עמנואל בן דוד פראנסיש (יוצא לאור על פי כתבי יד הספרות של בית המדרש לרבנים בניו יורק ושל המוזיאון הבריטי, תל אביב, תרצ"ב. דר. ש. ברגשטיין, שיר תלונה לר' יעקב פראנסיש, הצופה לחכמת ישראל, בודפשט, תרצ"א, כרך טו, חוברת ראשונה, עמ' 76-82; פנינה גוה, שירי יעקב פראנסיש, ירושלים, תשכ"ב. מאמרים מפנינה גוה בתרביץ, כרך כה, חוברת ראשונה (תשרי, תש"ט), עמ' 83-101; חוברת שניה (טבת, תש"ט), עמ' 207-231, (תחת השם: "Rosales"; Fürst, I, p. 288, III, p. 166-7).

קורא קחה ספר אשר יפר בדים וייקר לך כמו אקדח.

למחזיקים באמת יהל ולתופשי השוא כאש יקדח.

קורות צבי יגיד ואיך נדחה על כן קראתיהו צבי מודח.²²³

החוברת "צבי מודח", שמכילה מלבד השירים האנטי-שבתיים גם "ספור מעשי שבתי צבי ונתן העזתי", לא נדפסה בחיי המשוררים, למרות שעמנואל פראנסיש היה מעונין להוציאו לאור בפרט אחרי מותו של אחיו יעקב (1667, בפירנצה).²²⁴

בסוף ה"ספור מעשי שבתי צבי" פונה עמנואל פראנסיש אל ידידיו בזו הלשון: "אחלה פניכם שתדפיסו אותו ואל אלקים יודע כי לקדושת שמו נתכוונתי להרים מכשול מדרך עמי, וה' אמת ישלח לנו משיח אמת ותזכו לראות פניו כרצונכם וכרצון אחיכם".²²⁵ יש לשער שהשירים לא פורסמו בחיי המחברים, כי היתה התנגדות חזקה לא רק נגד השירים כי אם גם נגד המשוררים. זה מתברר מתוך השירים. חסידי ש"ץ כנו אותם "מינים אפיקורסים" שאין להם חלק באלקי ישראל:

„אדע אשר רבים לנפשי אומרים

אין לו ישועה לאפיקורוס ומין,

גם נחלה אין לו בארץ הצבי

אלעג אני להם ואומר: בוערים!

איך אשמעה לכם ובכם אאמין

אם טובכם מונח על קרן צבי

(„אם מכנף ארץ זמירות נשמעו")²²⁶

חיוו של עמנואל פראנסיש, אשר היה אז בליוורנו, היו בסכנה, („עלי חרה

223. „צבי מודח", שירים אשר חברו האחים יעקב (הנקרא חרי"ף) ועמנואל פראנסיש (קובץ על יד, מקיצי נרדמים) ברלין, תרמה, הוצא לאור מתוך ד' כ"י הצ' מרדכי מורטארה עם הערות קצתם בכ"י וקצתם מאת המו"ל. חלק א"ב, יחד עם ספור שבתי צבי ונתן העזתי בקצור. דף 102. אצל פירסט (ו, 288; וו, 167) שם הספר: „ציצת צבי מודח".

224. ראה התקונים ל"צבי מודח" מד. קאופמן (קובץ על יד, 1887, בגספחים, עמ' 24).

225. או במלים אחרות: „והנני מצוה אתכם לבל יבא החוצה עד אשר יניח ה' לי להביאו על הדפוס, ואם תראו אותו למי שיהיה לא יצא מידכם ותשימו עיניכם לבל יקחו טופס אפי' מא' משיריו ואם ח"ו אפטר לבית עולמי טרם בואו לדפוס אחלה פניכם שתדפיסו אותו" (צבי מודח, עמ' 136).

226. „מתק שפתיים", שהוצא לאור ע"י חיים בראדי, קראקא, תרגוב (Hebräische Pro-

ע"י חברת מקיצי נרדמים, שנה שמינית) עמ' 70. על הספר (sodie von Immanuel Frances „מתק שפתיים" ראה: הצופה לחכמת ישראל, שנה טו (תרצא) עמ' 76-82; החוקר, שנה א (תרנא) עמ' 222-232; Hartmann Martin, Die Hebräische Verskunst nach dem Metek; Sefatajim des Immanuel Frances und anderen Werken jüdischer Metriker, Berlin, 1894. בקורת על הספר מדוד קאופמן ב" MGWJ, (1894) XXXVIII, 379 pp.

אפם ועוד מעט וסקלוגי לולי ה' שהיה לנו".²²⁷ שירי לעג נכתבו נגד אנשי ש"ץ. מסיבה זו נתפרסמו השירים ה"אנטי-שבתיים" בכתב יד ועמנואל פראנסיש חכה לשעת כושר בכדי להדפיסם. שניהם ראו במלחמתם בשבתאות מלחמת קודש, יותר מאשר במלחמה בקבלה, שגם בה ראו סכנה לחיי עם ישראל. אבל בראש וראשונה שפכו את זעמם על התנועה השבתאית; ובוזה היו שניהם, יעקב ועמנואל פראנסיש, מאוחדים. ביחסם לקבלה נתחלקו בדיעותיהם. עמנואל פראנסיש לא נקט עמדה שלילית מוחלטת כלפי הקבלה. זו היא גם הסיבה שעמנואל פראנסיש יצא להגנת אחיו יעקב, בענין עמדתו השלילית לקבלה, באמרו שכאלו יעקב פראנסיש לחם רק בקבלה המזויפת. ר' עמנואל פראנסיש, שהיה מאוהדי הקבלה, תפס מקום מכובד יותר מאוחר בין רבני איטליה.²²⁸

שיר "אשרי הגוי בחר לו יה"²²⁹

השיר הזה חובר על ידי יעקב פראנסיש וגרם לתדהמה בקרב הצבור היהודי במאנטובה ובליורנו. השיר פורסם לראשונה על גליון נפרד ורק בשנת 1704 נדפס בסוף הספר "בחינת עולם" של ר' ידעיה בדרשי-הפניני. לספר חיבר ר' שמשון מורפורגו פרוש בשם "ספר עץ הדעת".²³⁰ ור' שמשון מורפורגו מתוך חיבתו אל ר' יעקב פראנסיש ומתוך עמדתו השלילית אל הקבלה הדפיס את השיר "אשרי הגוי בחר לו יה" יחד עם כמה שורות של הקדמה אשר אף היא נכתבה על ידי יעקב פראנסיש. בשורות ההקדמה אפשר להרגיש ולראות את הרושם אשר עשה השיר בצבור. ר' יעקב פראנסיש בין היתר כותב: "אראה לשונות חרוצות לדבר עלי נאצות ולקלל שיר זה קללות נמרצות, בראש כל חוצות, יום ולילה עד חצות ולנשכו בשני זעם רצים ושבים מזה ומזה הם כדובים".²³¹

227. "צבי מודח", עמ' 117 (הערה ג); עמ' 107: "אמנם לדמי יארונו יום וליל גם כי זקני בשלי ישקו"; עמ' 115: "ארמוס וארפוס את כבודם כאשר המה כתלי אהלי רפסו"; עמ' 124: "ליצני הדור כתבו עלי מרורות יען לא האמנתי להבליהם".

228. דר. ש. ברנשטיין, דיואן לר' עמנואל פראנסיש, עמ' XXVII.
229. ר' עמנואל פראנסיש ב"וכוח לבני ושמעי" מכנה את השיר בשם "אשרי העם אשר בחר לו יה" (ראה: ח. בראדי, וכוח לבני ושמעי, קראקא, תרנג, עמ' 6; דר. ש. ברנשטיין, דיואן לר' עמנואל, עמ' 135).

230. "ספר עץ הדעת", דעת טוב ורע, והוא תוספת ביאור לבחינת עולם שחיבר ר' ידעיה הפניני הברשי זצ"ל, ויניציאה, 1704. השיר "אשרי הגוי בחר לו יה" לשמור וללמוד דת תושיה" נדפס על עמוד לה, ב—ל, א. השיר נדפס אחר כך במקומות אחרים. ראה: שטיינשניידר, קטלוג בודליאנא מס' 1211-1212; י. דוידסון, אוצר השירה והפיוט, חלק א, סימן 8390.

231. "ספר עץ הדעת" (בראש ההקדמה לשיר), עמ' לה, ב. ראה גם גירונדי-ניפי, עמ' 291, סי' טו.

הגליון הראשון של השיר הוחרם ע"י רבני מאנטובה ובערותו עד כדי כך שרק טופסים אחדים נשארו ממנו (פירסט, I, 288). עמנואל פראנסיש תיאר גם כן את גורל השיר: „אשרי הגוי (העם) בחר לו יה" ב"וכות לבני ושמעי" שנכתב על ידי עמנואל פראנסיש להגנת אחיו.²³² ר' שמשון מורפורגו עורר חמת הרבנים בהדפיסו את השיר בסוף פרושו לספר „בחינת עולם".²³³ ר"ש מורפורגו פירסם את עבודתו בעלום שם, ורק לאחדים גילה שהוא הוא המחבר. ר' אבי-עד-שר-שלום בזילה, בעל המחבר ספר „אמונת חכמים", התקיף קשות את „מפרסם השיר" ולא ידע שמאחורי עלום השם מסתתר ר' שמשון מורפורגו. השיר בעינו של ר' שר שלום בזילה „שיר מזוהם", אשר במצות רבני העיר הוחרם; והצטער שאחרי שנים, ועם מותו של המחבר ר' יעקב פראנסיש, חודש הענין על ידי פרסום השיר „כיון שבמצות רבני העיר הזאת לא נתפרסם השיר הזה והיה טמון מכוסה ונעלם קרוב לשמוע שמיתתו כפרה לו למחברו ובפרט שזה כמה שנים שהלך לו לעולמו ובפרט מן הפרט שהתורה מכפרת עון והיה עוסק ג"כ בפשט דיני התורה כפי מה שאומרים לי זקני הדור הזה אשר הקירוהו ולכן רע עלי המעשה כי בא הפילוסוף אשר העלים שמו לפרסם השיר הזה".²³⁴

מלבד עמנואל פראנסיש, הגנו על יעקב פראנסיש רבני ויניציאה, ובראשם ר' שמחה לוצאטו, אבל הרעש סביב הענין שקט מעט רק עם מותו של יעקב פראנסיש ור' עמנואל פראנסיש בעצמו חזר בו; והוא, שחיבר שירי אהבה במספר די גדול בתחילת עבודתו הספרותית, יצא כעת במלים חריפות נגד כל אלה אשר מעיזים לכתב שירי עגבים, ולא הסתפק רק בזה, כי אם דרש גם לאסורם באסור מוחלט. הוא הרים את קולו נגד עמנואל הרומי „אשר ידיו רב לו בשירים אבל השחית את דרכו על הארץ בשירי נאופים שאסור לשומעם".²³⁵ בשיר ארוך התנצל שהוא חטא גם כן וכתב שירי אהבה ושירי

232. „השירה הזאת מבחר כל השירים חברה חרי"ף ז"ל, בלבונת בינה מקוטרת, ובתוכחת מגולה ואהבה מסותרת, ינופף ידו נגד עוילים, אוילים סכלים שכלם שועלים, כרם ה' צבאות מחבלים, אשר יקראו בשם מקובלים, ואלה גברו ולא לאמונה, ועל ה' לא דברו נכונה, ולכל מי שלא יאמין בהם יקראו „מקטני אמונה" (ש. ברגשטיין, דיואן לר' עמנואל, עמ' 135).

233. ויניציאה, 1704, עמ' לה, ב—לה, א.

234. אביעד שר שלום בזילה, „אמונת חכמים", פאדובה, תפט, פרק כב; לו, ב (בנוסח כתוב בטעות „אבני" במקום „רבני" העיר). בהוצאת מנטובה, 1730: דף לא, ב.

235. „מתק שפתיים", עמ' 34; ר' משה אבן עזרא התחרט גם כן על „שירי אהבה" שחיבר בגיל צעיר ואלה הם דבריו: „ובנוגע לשירי התולים ובדיחות היוצאים מגדר הדברים המעטים היפים ונכנסים לכלל הדברים הרבים המכוערים לא עסקתי בהם אלא מעט... שירים כאלה אינם אלא שגיאות מתקופת הנערות כשירי אהבה ופזמונים ומליצות מקושטות

הבל „החלצי, החלצי מדכי — כותב עמנואל פראנסיש — קראי בגרון חישי ואל תחשוכי, כל שיר עגבים בוז יהי ושחי“.²³⁶

FLOR DE APOLLO

מטעמים אירוטיים נאסר גם קובץ השירים הנ"ל.²³⁷ מחבר הספר הוא מיגל די באריוס (או דניאל הלוי באריוס) שהתגורר באמסטרדם בקירוב שנת 1663. סופר ומשורר פורה.²³⁸ אחדות מיצירותיו לא מצאו חן בעיני ראשי הקהלה שבאמסטרדם. הראשון היה קובץ השירים „Flor de Apollo“ שנבדק על ידי דר. יצחק נהר והרב יצחק אבואב דא פונסיקה. חוות דעתם היתה שלילית. ב-18 בפברואר 1663 פרסמו אסור על הספר, שאין להדפיסו באמסטרדם ואם יוציאוהו לאור במקום אחר אז ועד הקהלה ישרוף את הטופסים.²³⁹ הקובץ נדפס באמת בבריסל בשנת 1665. אין לנו ידיעות שועד קהלת אמסטרדם שרף את הקובץ עם הופעתו. בעיר בריסל הוציא לאור, בשנת 1672, גם את ספרו השני בשם: „Coro de las Musas“.²⁴⁰ וגם הספר הזה נפסל על ידי ראשי הקהלה: ר' יצחק אבואב דא פונסיקה, משה רפאל דה אגילאר ואברהם כהן פימנטל. הם מצאו בספר ענינים שהם לא לפי „כבוד וחוקי היהדות“.²⁴¹ דניאל הלוי באריוס הדפיס בשנת 1673, בבריסל, ספר שלישי שנאסר גם כן על ידי הקהלה באמסטרדם והוא: „Imperio de Dios en la Harmonia“ ר' יעקב ששפורטש כך כותב על הענין: „דניאל לוי די באריוס del Mundo“. איש משורר בלשון לע"ז שקורין פויט"א וחבר חבורים הרבה בלשון שיר ובכללם חמשה חומשי תורה בדרך שיר וקרא את הספר ניגון עולם ארמוני"א דיל מונדו וחלק אותו לי"ב חלקים וכל חלק יחד לדוכוס אחד לדוכוס של

דברים כאלה קראו קדמונינו „שטפא דינקותא“ חלקי שנפל לי יותר נעים מזה ולפיכך לא אזכיר שירים כאלה וטוב להסתירם והנני מבקש סליחה מאת האלהים על חטאתי זו ואשוב אליו בתשובה שלמה“ [עיי' : „ספר שירת ישראל“ (כתאב אלמחאצרה ואלמדאכרה) לר' משה בן יעקב אבן עזרא מתורגם לעברית עם מבוא והערות מאת בן ציון הלפר, לפסיה, תרפ"ה דף צב].

236. „מתק שפתיים“, עמ' 85.

237. י. ש. ריוות, הסופרים מנואל די פינה ומיגל די באריוס והצנזורה של הקהלה הפורטוגזית באמסטרדם (אוצר יהודי ספרד, ירושלים, תשכ"ה, ספר ח, עמ' LXXIV-XCI) בנוסח האיסור שם הנמוק: „todos versos amorosos e lasciuos“.

238. על תולדות חייו של ד. באריוס עיי' : Besso Henry V. Dramatic Literature of the Sephardic Jews of Amsterdam in the XVII and XVIII Centuries. New York, 1947; Kenneth R. Scholberg, La Poesía religiosa de Miguel de Barrios. Madrid, 1963.

239. אוצר יהודי ספרד, עמ' LXXXIV.

240. הספר מוקדש ל-Don Francisco de Melo. ציר פורטוגאל בהולאנד.

241. עיי' חוות דעת של „המהמד“ ב"אוצר יהודי ספרד, עמ' LXXXV-LXXXVII.

ליגורי ולפני נסיכי של אולאנדה ולפורטוגאל ולספרד ולאינגלאטיירא וכולם קבלו עליהם לתת לו תגמולו ושלחו לו צורתם ודגלם וכלי זינם ותפארת אבותם ושלחו לו ממון להוצאת הדפסה... וביען שכל דבריו ומעשה ספריו ממתיקים והייתי בעוזריו להסכים ולהדפיס שהיו קצת מהמעמד ורוב הת"ח מעכבים עליו באמרם שיש בחבור ההוא שמות אשר לא בתורתנו וגם שעושה תורתנו כספרי גוים של חולין בהעתקה בלשון שיר".²⁴² אי לזאת טעם האיסור הוא, שהמחבר הכין פאראפראזה של התורה בצורת שיר ושיבץ בה שמות של דוכסים.²⁴³ יצירתו "עץ החיים" (Arbol de Vidas) שפורסמה על ידי מ. קייזרלינג²⁴⁴ והמתעסקת בתולדות חכמי ישיבת "עץ החיים" באמסטרדם נאסרה גם כן. פרטיכל שנכתב בענין והמכיל את הגמוקים בנוגע לאסור נדפס ב"אוצר יהודי ספרד".²⁴⁵

דניאל הלוי באריוס השתייך לחוג שבתאי באמסטרדם. מפליא הדבר שר' יעקב ששפורטש שלחם בשבתאות עמד לצדו בהדפסת הספר "ניגון עולם".²⁴⁶ אבל לא כן ראשי קהלת אמסטרדם (ה"מהמד") שתקנו תקנון עוד ביום כב תמוז 1639, שלפיו אין להדפיס ספר, בעברית או בלאדינו, בלי רשיון מוקדם מצד ה"מהמד".²⁴⁷

CHANSAS DEL INGENIO

מחבר הספר הוא יעקב די פינה (או מנואל די פינה), שנולד בליסאבון ובקירוב שנת 1648 הגיע לאמסטרדם.²⁴⁸ לראשונה הוחרם הספר הנ"ל בשנת 1656, ובפעם השניה ב-17 ביולי 1669. והסיבה לכך היתה שישנם בו דברים "בלתי הגונים".²⁴⁹

לפי ק. שולברג (עמ' 99) הספר "ניגון" (99) REJ, XVIII (1889), p. 279, Note 1; "עולם" מחולק לעשרה פרקים ולא לשנים עשר כמו שר' יעקב ששפורטש ציין.

243. אוצר יהודי ספרד, עמ' LXXXVIII הערה 18 (que convertira nuestra Tora en) "(libro profano, haciendo de ella una version poetica)".

244. M. Kayserling, Etz Haim, Arbol de las Vidas (REJ. XXXII (1896), p. 91-101; "Relación de los poetas Y escritores españoles de la nación judayca Amstelodama" (REJ. XVIII (1889) p. 276-289).

245. אוצר יהודי ספרד, עמ' LXXXIX-LXXXVIII.

246. M. Kayserling, Une Histoire de la Litterature Juive de Daniel Levi de Barrios (REJ. XVIII (1889), p. 279).

247. Mendes dos Remédios, Os Judeus portugueses em Amsterdam, Coimbra, 1911, p. 195: "Nenhum Judeu poderá imprimir nesta cidade ou fora della livros ladinos, nem hebraicos sem expressa licença do M. (Mahamad) para serem revistos e emendados, sob pena de os perderem para a Sedaca."

248. M. Kayserling, Sephardim. Romanische Poesien der Juden in Spanien. Leipzig, 1859, p. 253-255; LXXIV עמ' אוצר יהודי ספרד.

249. שם, LXXVII-LXXV. ("por causas das inormes deshonestiadez quetem en si").

בצל השבתאות

במאה השמונה עשרה אירופה מתעוררת. התסיסה היא יותר חזקה במערב אירופה מבחלקה המזרחי. במהפיכה הצרפתית התסיסה הזאת השיגה אחר כך את שיאה ועמי אירופה התעודדו ממנה. חיפשו דרכים חדשות לביסוס חייהם הלאומיים, הרוחניים והסוציאליים. לפיכך, בין היתר, עמי אירופה היו מעוניינים לחזק את שפתם ותרבותם הם. ההתעוררות הלאומית היא הרעיון היסודי שהתחזק בתקופה זו בין עמי אירופה. גם בשטח הצנזורה וחופש הדיבור והמחשבה חל שינוי. הכנסייה הקתולית הפסידה במידה מסוימת השפעתה במדינות אחדות, אי לזאת, בספרד למשל, אנשים התחילו לקרוא יצירות אסורות וניסו להשיגן גם מארצות אחרות.

עם ישראל עמד בפני שאלה מכריעה וגורלית בהתעוררות לאומית זו. ועליו היה לעמוד במבחן גם בדורות הבאים. נוסף לזה היה עליו להתגונן גם בפני רעיונות שרצו לכבוש את נפש האומה בקרב קהילות ישראל. במאה השמונה עשרה ניהל עם ישראל מלחמה בפרט נגד התנועה השבתאית, כי עם מותו של ש"ץ בשנת 1676 לא מתה השבתאות גופה. הרעיון הפסידו-משיחי הלך והתפשט. גם הפילוסופיה השפינוציסטית מצאה דרכה אל השכבה האינטלקטואלית של יהודים ולא-יהודים. בתנאים אלה הזדמנות טובה ניתנה לכנסייה הקתולית לצוד נפשות בין היהודים והיא גם לא החמיצה את האפשרות הזאת.

אין להתפלא איפוא שקול היכוחים וההתגוננות נשמע בקרב הציבור היהודי. והד להתגוששות זו גם סביב ספרים עבריים שנכתבו ונדפסו במאה זו.

ספר השגחת אלהית

("De la Divina Providencia, O Sea Naturaleza Universal,
O Natura Naturante")

הספר נדפס בעלום שם בלונדון, בשנת תסד (1704) ומחברו הוא ר' דוד פנחס ניטו (Nieto) מויניציאה (1654-1728), שכהן כרב בליוורנו ואחר כך כ"חכם" של העדה הספרדית בלונדון. ר' דוד ניטו התעסק גם ברפואה.

באסטרונומיה ובמתימטיקה, ושלט בשפות זרות רבות.¹ נלחם בנחמיה חייא חיון ובמאמיני ש"ץ, נגדם חיבר את הספר „אש דת“ (לונדון, תעה — 1714).² בספרו „מטה ד"ן“ (או כוזרי שני) (לונדון, תעד — 1714) הרים את קולו נגד הקראים.³ בספר „Paschologia“ (קולן, 1702) הוא תיקן את השגיאות של הלוח שהונהג לאור ההחלטות שנתקבלו בוויניציאה וקבע את זמני הדלקת נר של שבת באנגליה.

מלחמה התחוללה סביב הדרשה שדרש בקהלתו ביום כג כסלו תעד (1714), בפרשת ויחי, בה התבטא: „שהשם יתברך והטבע, והטבע והשם יתברך, הכל אחד.“⁴ חלק מאנשי קהילתו ראו בזה „שפינוציזם“ ופנו בענין זה אל ר' צבי אשכנזי. בתשובתו הגן ר' צבי אשכנזי על ר' דוד ניטו.⁵ בספר „השגחת אלהית“ ר' דוד ניטו הגן על הרעיונות שהזכיר בדרשה הנ"ל.⁶

חמדת צבי

חמדת צבי הוא פרוש לספר „שבעים תקוני הזוהר“ ונדפס עמו באמסטרדם, בשנת תסו (1706). מחבר הפרוש הוא ר' צבי הירש בן ר' ירחמיאל חאטש מקרקא. בין נותני הסכמה לפרוש „חמדת צבי“ נמצאים ר' נפתלי הכהן מפרנקפורט דמיין,⁷ ר' משה יהודה בן הר' קלונימוס הכהן מאמסטרדם, ר' גבריאל בן ר' יהודה מקראקא, ר' יהודה ליב מגלוגא, ר' מנחם מענדל בן ר' אברהם אברל בעיר צילק, ר' יששכר בערמאן בפירדא, ר' בנימין זאב וואלף בן ר' שמואל דרשן מדעסאוו.

1. על תולדות חייו ראה: M. B. Amzalak, David Nieto. Noticia Biobibliografica, Lisboa, 1923; Petuchowsky Jacob, The Theology of Haham D. Nieto, New York, 1954. דר. ב. רות, רבי דוד ניטו (בספר הכוזרי השני הוא מטה דן, ירושלים, תשית, מעמ' רסא והלאה).

1*. טופס אחד מספר „אש דת“ נמצא עם הערות בכתב ידו של נחמיה חייא חיון. עיין: קרית ספר, שנה טו, עמ' 130-135.

2. לפי חיד"א, חלק ב, עמ' 87 הערה סא: הס' מטה דן (מהדורה שניה) נדפס לאמיתו בהמבורג „ומפני המחלוקת נדפס בשער הס' מיץ“, תקס. ראה גם: M. Roest, Catalog... Anhang, p. 200, No. 1045-1046. הוצאה חדשה של הספר (ירושלים, תשיח—1958). ר' משה חיים רימיני כתב השגות על הספר („מחר חדש“, פירנצי, תקנד).

2*. „על שקמו עליו עוררים ויתקוטטו עליו מקצת מיחידי קהלתו על דבר ההנחה אשר הניח והוכיח שהשם ית' והטבע הכל א"י“ (י. מיכל, אור החיים, 342-343, סעיף 764).

3. „שו"ת חכם צבי“, פירדא, 1767, סימן יח (דף יא, ב); יעב"ץ, מגילת ספר, ניו-יורק, תשטו, 35; Petuchowsky J., The Theology of Haham D. Nieto, p. 15-17.

4. מיכל, אור החיים, עמ' 342-343, סעיף 764; פירסט, חלק ג, עמ' 33-34.

5. תאריך ההסכמה הוא מיום י"ב טבת תסו.

בהקדמה ל"ספר שבעים תקוני הזוהר" (עם הפרוש "חמדת צבי") מספר ר' צבי הירש על הגס שחבוריו נצלו משריפה, שפקדה את קהילת פרוסטיץ בשנת תנו "ונשרף כל הבירה, ותיבה זו עם החבורים שלי נצבו כמו נד בתוך שלהובא דנורא ולא שליט בהו לא חבל ולא גירא, והפלאה זו ראו וכן תמהו כל אנשי העיר מרבא ועד זעירא".⁶

אבל עמידתו בפני האש לא הצילה אותו מהתקפות. ר' נפתלי הכהן התחרט על ההסכמה שנתן ל"חמדת צבי" וגם רבנים אחרים התקיפוהו, כי חשדו בו שהוא מחסידי ש"ץ. וכראיה לדבר מביאים את שער הספר לשבעים תקוני הזוהר שבין יתר הציורים המקשטים את הדף הראשון של הספר נמצא גם ציור עם כתר ומשני צדדיו צבי אחד — צבי אחד האוחזים בכתר. מעל הציור מודפסות המלים: "ביום ההוא יהיה" ובתוך הכתר גופו השלמת הפסוק: "ה' צבאות לעטרת צבי ולצפירת תפארה".⁷ אבל אנו מוצאים גם בהקדמה גופה רמזים על ש"ץ; למשל הפסוק המצוטט מישעיה (פרק כד, טז): "מכנף הארץ זמרת שמענו צבי לצדיק ואמר רזי לי רזי לי אוי לי בגדים בגדו". "צבי הצדיק" הוא רמז לשבתי צבי.⁸

אוצרות התורה

שפת אמת

חובר על ידי ר' משה חאגיס (חאג'יז) באמסטרדם בשנת תסו. בספרו מתקיף ר' משה חאגיס את האחים וויגא ואברהם נתן שגרו בליוורנו, ואת העשירים שבאמסטרדם, בזה שאינם תומכים כראוי בעניי ארץ ישראל אלא מפזרים את ממונם "לעזא ועזזאל לזנות את בנות הארץ ובמרכבות ואכילת בהמות ובנין בתים וחצרות".⁹

הפרנסים פנו אל החכמים ר' שלמה די אוליווירה ור' שלמה אאיליון שיביעו את דעתם בנוגע לספר "שפת אמת"; ודעתם היתה שלילית, כי לפי

6. "שבעים תקוני הזוהר", אמסטרדם, תסו (דף ו, ב). א. יערי (במחקרי ספר, פרקים בתולדות הספר העברי, ירושלים, תשיח) לא רושם את הספר בין אלה שנדפסו אחרי שניצלו מדליקה.

7. M. Roest, Catalog... (Anhang) p. 403, No. 2061.

8. שבעים תקוני הזוהר, עמ' ו, ב. בנוגע לרמז לשבתי צבי במלים אלו, שהן מצוטטות גם על ידי נתן העזתי בכוונה זו, ראה: י. תשבי, נתיבי אמונה ומינות, דף 225; 285, הערה 42, 44, 45, 47; דף 289, הערה 150.

9. יצחק שמואל עמנואל, פולמוס נחמיה חייא חיון באמסטרדם (תעודות מגנוי הקהילה הפורטוגזית באמסטרדם); ספר זכרון ליצחק בן צבי (חלק שני) בעריכת מאיר בניהו, ירושלים, תשכה, עמ' ריא.

דבריהם ספר זה, המכיל בטויים תריפים כאלה, מבוסס על שקר. אי לזאת, אסרו הפרנסים את הספר "שפת אמת" ואסרו לקנותו ולקרוא בו. על ר' משה חאגיס אסרו להפיץ את הספר ברבים ולשולחו מחוץ לגבולות הולנד.¹⁰ ר' משה חאגיס הזכיר את האסור שהוטל על ספרו "שפת אמת" בספר אחר משלו (ספר מלחמה לה', אמשטרדם, תעד—1714) בו כותב: "הרש"א איליון דוב אורב הוא לי, וביום בואי למדינה זו קמתם עלי לרדפני. וספרי שפת אמת אסרתם אותו וס' המקולל הזה (חיון) קיימתם אותו.¹¹ הכוונה לספר "רזא דמהימנותא" של חיון אשר עורר רעש כה גדול באירופה (ראה להלן). ר' משה חאגיס חיבר ספר שני, "לקט הקמח" נגד פרנסי ליורנו וקהילת ויניציאה ומאשים בו את יהודי איטליה, שמקילים ביין נסך ובגבינות הגויים, בשעטנו וגלות הזקן; פרנסי ליורנו התלוננו לפני פרנסי אמשטרדם שינתנו רשות להדפיס ספר כזה. החכם איליון ובית דינו ענו: "שאינ שום שמץ פיסול בכל הספר". ר' משה חאגיס הבטיח שלהבא לא יפרסם ספר שיגרום להתמרמרות בקרב הצבור.¹² הספר לא נאסר, כי במקרה זה חסו החכמים על כבודו.

ליבליכה תפילה¹³

הספר נדפס בפירט (?) בשנת 1709. המחבר הוא אהרן שמואל מהרגרשווית.¹⁴ בסוף ההקדמה לספר הכתובה רובה ככולה יידיש-דייטש (והסיום בעברית) מציין המחבר, שמטרתו בהדפסת הליבליכה תפילה היא: "זה התפילה חברתי בלשון אשכנז, ולא להתפאר בו וליטול עטרה לעצמי, כי אם כוונתי לזכות בו הרבים, וזכות הרבים יהיו תלויין בי להורות בו הדרך

10. שם, רכג (נוסח החרם על הספר "שפת אמת").

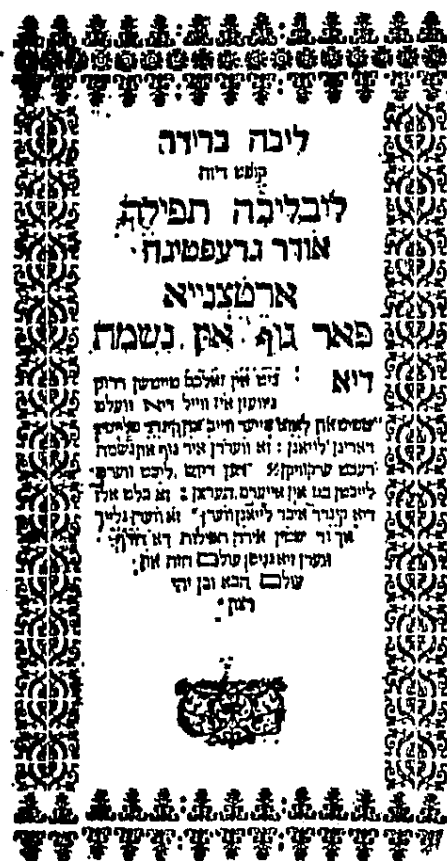
11. שם, ריא, הערה 4.

12. שם, עמ' ריב.

13. בשער הספר: "ליבה ברידר קויפט דיזה ליבליכה תפילה אודר גרעפטיגה ארטצגייא פאר גוף און נשמה דיא גיט אין זאלכס טייטשן דרוק גיוועזן אין ווייל דיא וועלט שטיט און לאזט אייער ווייב און קינדר פלייסיג דארינן לייאנן. זא ווערדן איר גוף און נשמה רעכט ערקוויקן דען דיזש ליכט ווערט לייכטן ביז אין אייערם הערצן זא באלט אלו די קינדר איבר לייאנן ווערן. זא ווערן גלייך אך ור שטין אירה תפילות דא דורך ווערן זיא גניסן עולם הזה און עולם הבא וכן יהי רצון".

14. כך חותם בסוף ההקדמה לספר עמ' 30. הספר בלי פגינציה! התאריך ע"י החתימה הוא: ר"ח אדר תסט לפ"ק. הרגרשווית = Hergerswiese (לפי: A. Freiman, A Gazetteer of Hebrew Printing, p. 37. (אולי נדפס באופנוב, תסט. ראה: M. Roest, Catalog... (Anhang) p. 495, No. 2493). אבל Hergerswiese זהה עם העיר Hergershausen ראה: I. Busch, Kalender u. Jahrbuch für Israeliten, Wien, 1846, p. 175

הטוב והישר לאנשים כערכי. ולאנשים ונשים ולילדים הפחותים ממני לנהג על מבועי מים חיים, כאשר קבלתי מספרים רבים מלשון אשכנז, על כן באתי בבקש לכל עין הקורא שימהר ויחיש לקנות הספר הזה וילמדו בו ילדים היטב ב' או ג' שנים אז יהיה בהם יראת אלקים" ובתוך ההקדמה¹⁵ גופה מדגיש שמטרת חיבור הספר היא מפני שאין מבינים "לשון הקודש", ולכן יש ללמד ולתרגם לידיש-דייטש את התפילות, ואותן ילמדו הילדים שנתיים או שלוש שנים, יבינו מה שהם מתפללים ואחר כך יבינו גם לשון הקודש כמו שזה מקובל אצל יהודים ממוצא ספרדי: "אונט ורשטיינטן לשון הקודש בסר אלז אזו וויא טונן די ספרדים דיא לרנן מיט דען קליינה קינדר אין דער מוטר לשון דער גאך לרנן זיא לשון הקודש מיט שורש און דקדוק ב' או

ליבליכה תפילה, פירט(?) תסח (1709)

ג' שנים דא דורך ור שטיינן זיא אלי לשון הקדושה ספרים אונט אירה תפילות. אין איטליה הבן איין טייל וולשה תפילות און זיינן דאך בקי בתורה נביאים וכתובים דא דורך קנן זיא דען אפיקורסים תשובה גבן". (ומבינים לשון

מביא את ההקדמה כולה 15. I. Buch (Kalender u. Jahrbuch ..., p. 177-192) בתרגום גרמני.

הקודש יותר היטב כמו שנהוג אצל הספרדים שמלמדים את הילדים הקטנים על שפת אמם ואחר כך מלמדים הם אותם על לשון הקודש ודקדוקה שנתיים או שלוש שנים ועל ידי זה מבינים הם לשון הקודש, ספרים ותפילותיהם. באיטליה לחלק אחד תפילות מתורגמות ובכל זאת הם בקיאים בתורה, בנביאים וכתובים לפיכך הם מסוגלים לענות לאפיקורסים".

"ליבליכה תפילה" מכיל תרגום ביידיש-דייטש של כמה פרקי תהלים, כמו כן תחינות ותפילות לימי תענית, לאשה למען שלום בית, לילדים; הוא חיבר תפילה בשביל המשרת ("אין שינה תפילה ור אין משרת אודר בילצל") ("תפילה יפה למשרת או למשרתת")¹⁶ תפילה לדרך, לחולים; תירגם פה ושם גם חלקים אחדים מהסדור (והוא רחום, אני מאמין, אהבה רבה, קריאת שמע). אין הספר הזה מכיל את התרגום היידי של הסדור, כי אם תרגומי פרקי תהלים ביידיש, ותפילות שחברו על ידי המחבר עצמו.¹⁷

הספר הוחרם, כי ראו בו שנויים ותקונים ואסרו על המחבר למכור הספר שנדפס במספר טופסים גדול, ועשרים שנה לאחר הדפסתו נמצאו אלפי אכסמפלרים ממנו על גג בתי הכנסת ב-Hergershausen, ובקהלה הסמוכה לה בעיר Oberrodern, ועל סמך החרם הנ"ל נקברו כולם.¹⁸

י. בוש במאמרו על הספר, "אנטיסמיטיזם ותפילה" ומחברו, מציין שכמה מן התפילות שבספר יועתקו ויודפסו בסדור (Andachtsbuch für Israeliten) שעומדים להוציא לאור.¹⁹

נגיד ומצוה

מחבר הספר הוא ר' יעקב בן חיים צמח מפורטוגל שכתב גם את הספר "קול ברמה".²⁰ "נגיד ומצוה" נדפס באמשטרדם בשנת תעב. שני הספרים כוללים עניני קבלה, וזו הסיבה שהספר "נגיד ומצוה" חובר בשתי נוסחאות (ארוך וקצר) והודפס רק בנוסח הקצר וגם זה לא בשלמות: "ולא הרשוהו מן

16. "בילצל" = Pucelle, Pülzel = בחורה.

17. הסדור הראשון שתורגם ונדפס ביידיש הוא מיוסף בר יקר. עיין: דר. י. צינברג, די געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידן, גיו יורק, 1943, חלק ו, עמ' 117. כמו כן א. שולמאן, שפת יהודית-אשכנזית וספרותה, ריגא, תרע"ג, עמ' 81-55 ובנוגע לליבליכה תפילה ראה מאמרו של מענדל פיעקאזש, "וועגן יידישניזם" אין סוף פון 17-טן יאהרהונדערט און דער ערשטער העלפט פון 18-טן יאהרהונדערט (די גאלדענע קייט, תל אביב, 1964, מס' 49, עמ' 176-180) (העירני על כך הדר. י. ריבקינד, גיו יורק).

18. I. Busch, Kalender, p. 176.

19. שם.

20. חיד"א, חלק ב, עמ' 99; 143. M. Roest (Catalog, p. 255, No. 1330).

השמים להדפיסו, ונראה שזה שנדפס הוא הקצר ואפי' זה הקצר לא הודפס כולו.²¹ הספר "קול ברמה" לא נדפס בכלל, ונשאר בכ"י, ובו רעיונות מר' חיים ויטאל שהוא בעצמו גם כן הגניז דבריו.^{21*} ר' יעקב בן צמח חיבר עוד ספרים על הזוהר שהיו גם הם מבוססים על השקפתו של ר' חיים ויטאל, וכולם נאבדו.²²

ספרי נחמיה חייא חיון :

רזא דמהימנותא (מהימנותא דכלא), שלהבת יה, בית קודש הקדשים, עוז לאלהים, הצד צבי, הקולות יחדלון, נחש נחושת, רזא דיחודא²³

רזא דמהימנותא

ספר קטן זה מוכר בשם זה בספרות השבתאית, שגרם למלחמה עזה בקרב עם ישראל, ביבשת אירופה ובאסיה. הספר נדפס לראשונה על ידי נחמיה חייא חיון בברלין, בשנת תעג (1713)²⁴ חיון הוציא לאור ספר בשם "עוז לאלהים", בו מודפס²⁵ גם טקסט מ"רזא דמהימנותא" (=סוד האמונה) שחיון שינה שמו ל"מהימנותא דכלא"; סביב הנוסח הזה הדפיס חיון שני פרושים משלו בשם "עוז לאלהים" ו"בית קדש הקדשים". נגד הפרוש "עוז לאלהים" כתב ר' יוסף אירגאס את ספרו "תוכחת מגולה" שהוצא לאור על ידי ר' משה חאגיס.²⁶ בהתחלת הספר של חיון נדפסו ההסכמות. הראשון אשר המליץ על המחבר,

21. חיד"א, חלק א, עמ' 99.

21*. אחדים מהכ"י נמצאים בארכספורד (מס' 1878); במוסקבה (גינזבורג 309, 598); בירושלים (89'88).

22. חיד"א, חלק ב, עמ' 126.

23. תאור ביבליוגרפי של הספרים ראה אצל פירסט, כרך א, עמ' 161-162; כרך ג, עמ' 186. מלבד ספרים אלו חיבר נחמיה חייא חיון את הספרים: "דברי נחמיה" (עם הסכמות, מהן מר' דב אופנהיים), ברלין, 1713; "כתר עליון", יחד עם "רזא דיחודא", ויניצאה, 1711; "יריעות", ברלין, 1713. על השמטה מספר "עוז לאלקים" (ברלין, תעג) עיין: קרית ספר, שנה כט, עמ' 284.

24. "רזא דמהימנותא" נמצא בכ"י בארכספורד (גויבאייר סי' 1537, 2211), בניו יורק בית המדרש לרבנים על שם שכטר (אוסף אדלר, 1653). ה. הירשפלה, רשימת כתבי יד Jewish College, London (מס' 6, 471): הספר נחש נחושת נמצא בכ"י באמשטרדם (עץ חיים, מס' 3505).

25. הנוסח של "מהימנותא דכלא" נדפס באותיות גדולות בולטות, ועל כל דף חיון מדפיס בראש העמודים את השם "מהימנותא דכלא", אבל עושה כן רק באותם העמודים בהם מופיע טקסט מן הספר הנ"ל.

26. לונדון, 1715. יתר הספרים שחיבר ר' י. אירגאס נגד נחמיה חייא חיון הם: "הצד נחש", לונדון, 1715, (יחד עם "תוכחת מגולה") והוא נגד הספר "שלהבת יה"; "שופטים בארץ" ממשה חאגיס, האנאו, 1726, והוא נגד הספר "הקולות יחדלון" (ראה: פירסט, כרך ג, עמ' 188).

ר' נחמיה חייא חיון,²⁷ והגן על הספר „עוז לאלהים" נגד „השגת גבול" הוא ר' נפתלי כהן צדק²⁸; השני הוא ר' דוד אופנהיים „אב"ד דק"ק פראג והמדינה", שראה לנכון לציין בהסכמתו „אע"ג דלא אתי לידי כי אם עלי אחת מכל ספר בלבד אחת לדוגמא וא"כ מן הראוי היה למנוע ליתן ידי אתו עמו מ"מ עדין בתחומין זכין לו בני ישיבתי מעידין עליו שהוא גברא רבא ידיו רב לו לפלפל בנגלה ובנסתר". שאר הרבנים הם ר' גבריאל אב"ד דק"ק נ"ש²⁹ ר' אהרן אב"ד דק"ק ברלין, ר' יהודה ליב אב"ד דק"ק גלוגא, ר' יוסף בן שלמה פיאמיטא אב"ד מקהל הקדש אנקונא, ואחריהם הרבנים מהישיבה של ויניציאה: ר' שלמה בן ר' ישעיה ניצה, ר' דוד בן שלמה אלטאראס, ר' רפאל בן שלמה די סילוה.³⁰

27. H. Graetz, Geschichte, X³, 315 pp.; 468 pp. Bosna ב־ 1650 חיון נולד בשנת Serai (=Sarajevo), אבל חיון קבע את צפת כעיר מולדתו. הוא נבחר לרב ב־ Uskupia, אחרי זמן מה נאלץ לעזוב את המקום ובוה מתחילים נדודיו בעולם. הוא התגורר בערים: Belgrad, Adrianopol, Livorno, Saloniki, Konstantinopol, Wien, Prag, Amsterdam, בסלונקי בא במגע עם הכת של ש"ץ, ניהל שיחות עם Berlin, Glogau, Hanover, etc. שמואל פרימו, שעמד בראש התנועה השבתאית בתקופה ההיא. חיון מת באפריקה בשנת 1726. על תולדות חייו ראה: דוד כהנא, תולדות המקובלים השבתאים והחסידים, תל־אביב, תרפ"ז, מעמ' 124 והלאה; יעקב עמדין, „מגילת ספר", ניו יורק, תשט"ו, מעמ' 30 עניני שבתי צבי, ברלין, David Kaufmann, La Lutte de R. Naftali Cohen Contre Hayyoun, REJ. Vol. XXXVI, Pp. 256; XXXVII, Pp. 274-283; A. Freimann, ברלין, (1912), 117 pp.; G. G. Sholem, Major Trends in Jewish Mysticism, New York, 1961, p. 422 (Note 79).

28. ר' נפתלי כ"ץ התחרט אחר כך על שנתן הסכמה, אבל היה כבר מאוחר. במכתבים שכתב ושלח אל ר' צבי הירש אשכנזי (ראה מאמרו של דוד קאופמן: REJ, Vol. XXXVI, p. 256-286; א. פריימן: עניני ש"ץ, עמ' 123-126) התנצל והצטדק: „ובאותן הימים הראה (הכוונה לחיון) לי מעט מכתביו אשר קרא שמו עוז לאלקים ובודאי הוא לקט את כל הטוב אשר לא היה בו שמץ ודופי, והיו בו דברי טובי, ומי יטמין ידו בצלחת לבלתי לקרב לאיש כזה וליתן לו הסכמה" (דוד קאופמן, שם עמ' 274). וכאשר הוברר לר' נפתלי תוכן הספר, וניסה לקבל בחזרה ממנו את ההסכמה „לא יכולתי להוציא בלעז מתוך פיו ליטול הסכמתי מידו, כי הייתי נחבא אל הכלים בפראג ובעלי אגרופין שלי אינם אתי כמאז" (שם, עמ' 275). ובהיותו ר' נפתלי כהן פעם בברלין כאשר חיון עמד להדפיס שם את ספרו „עוז לאלהים", נפגש אתו בבית הכנסת בשבת „והיה בדעתי אז לבא עליו בעקיפין כדי להוציא ממנו הסכמתי ולפרסם את מעשיו, והייתי מפרסם את מעשיו ותחבולותיו ושקריו, וראיתי כי הקהלה בלאו הכי נחלקו לב' כתות זה בכה (וזה בכה) ... שגם זה האיש היה מתאכסן בבית גוי א' שם היתה דירתו ומקום מגוחתו וקול הדברים נשמעים למלכות מיד", לפיכך לא רצה להוסיף לשערוריה, רק הצטער שנכשל: „שכדי היה למלא כל המלבושים קרעתי על חלול שם הגדול מרסתי שערות ראשי שנכשלתי בדבר זה" (שם, עמ' 276).

29. נ"ש=ניקולשבורג. ר' גבריאל מסתמך על ר' נפתלי ור' דוד אופנהיים. בנוגע להסכמתו של ר' דוד אופנהיים, ראה: סיני, כרך כא, (1947), עמ' 327-334.

30. חתימת הרבנים מויניציאה מופיעה גם בהסכמות לספר „רוא דחודא" ו„כתר עליון", ויניציאה, תעא (1711).

ר' נפתלי כ"ץ מודה ומתודה שנכשל בנתינת הסכמה לספר "עוז לאלהים", אבל בהחלט לא נתן הסכמה לספר "מהימנותא דכלא" הכלול בספרו של חיון.³¹ נראה שהדפים שהראה חיון לר' נפתלי כ"ץ הכילו רק את פרושו הוא אבל לא הראה לו את הטקסט של "מהימנותא דכלא". ר' דוד ניטו³² מביא את המכתבים של הרב גבריאל מניקולשבורג, הרב יוסף פיאמיטא מאנקונא וגם של הרב יעקב אבוהב מויניציאה שלפיהם זייף חיון את שמם על ההסכמות שבספרו.³³ ר' גבריאל כותב אל ר' צבי אשכנזי בענין זה: "ומעולם לא נתתי שום הסכמה על ספר זה ולא כיוצא בו, כי הרבה מאד אני מקפיד מלתת הסכמתי בהדפסת ספרים חדשים מקרוב באו, ובודאי זיופי זייף חתימת ידי כי לא חתמתי מעולם הסכמה על ספר זה".³⁴

כל זה לא הפריע לחיון להדפיס מחדש בספרו "דברי נחמיה"³⁵ את ההסכמות של ר' גבריאל אב"ד מנ"ש ושל הרבנים: ר' אהרן מברלין, ר' יהודא ליב מגלוגא, אבל נרתע מלהדפיס שם את הסכמתו של ר' נפתלי כ"ץ. כן האשימו אותו בזיוף חתימתו של ר' ישראל זאבי³⁶ על ספרו "הקולות יחדלון".³⁷

בנוגע להסכמה שקבל מר' צבי אשכנזי חיון וכותב: "ואמרתי אפשר שמחמת הזקנה שכח תלמודו מחמת אונסו והלא בידו היה הספר כולו, ולא מקצתו, ושהת כמה ימים אתו, וכתב יד הסופר שלו עם חתימתו יוצאת מתחת

31. במכתב שכתב ר' נפתלי אל ר' צבי אשכנזי ביום א, ח אלול תעג, בעיר ברסלאו (א. פריימן, עיני ש"ץ, עמ' 123-126. ד. קאופמן, שם, עמ' 273).

32. "אש דת", לונדון, תעה, דף ב, א (גם נדפס עם תרגום ספרד, אבל התרגום לא מדויק: Es Dat o fuego legal. compuesto en Ydioma Hebraico Y traduzido en Romance Par El Excellentissimo Sr. H.H.R. David Nieto En Londres Ano 5475 (Por orden los muy Illustres SSres del Mahamad. Impresso por Tho. Ilive

33. שמו של ר' יעקב אבוהב לא מופיע בין המסכימים לספר "עוז לאלהים"; גם הוא המליץ על שריפת הספר "רוא דיחודא" (עיין: "אש דת", דף ב, א-ב).

34. "אש דת", דף ב, א.

35. "דברי נחמיה", ברלין, 1713. בהקדמה לספר זה חיון כותב שהצליח לחבר את הספר "דברי נחמיה" (שהוא פרוש לתורה) בתוך שלושה חדשים בפראג, בעזרת ר' יוסף בן ר' דוד אופנהיים. כ"י הספר היה מוכן מזמן אבל "בהיותי בלב ימים שדוגי האניות ויקחו ממני ספרי אשר היו בנויים לתלפיות בנגלה ובנסתר ובסתרי אותיות והפשיטוני כאשר מפשיטים לאילי גביות..." על אותו המקרה הוא מספר גם בהקדמה לס' רוא דיחודא, ויניציאה, תעא (1711). אבל שם הוא מציין שאחרי תחנונים התוותרו לו השודדים את ספריו.

36. א. פריימן, עיני ש"ץ, עמ' 137.

37. "הקולות יחדלון", אמשטרדם, תפה.

ידו בעטו . . . וגם לא יתכן לומר שהוא מזויף, לפי שהוא כתוב באוחרי הסכמת הגאון הרב נפתלי כ"ץ.³⁸

חיון נחשד בזיוף הסכמות הרבנים שהודפסו לספריו ובודאי לא האמינו לו ולספריו בקשר לספר "עוז לאלהים", ובפרט לחלק הנושא עליו את השם "מהימנותא דכלא", וראו בו פרי מחשבתו של ש"ץ, ואת מחברו האמיתי העלים חיון בכוונה תחילה. חיון ידע שהרבנים המתנגדים לתנועה השבתאית לא יעברו בשתיקה על הדפסת ספר המכיל תורתו של ש"ץ, ואם יודפס גם בשמו של ש"ץ הרי ברור שיחרימוהו. ואף שנוי השם המקורי "רזא דמהימנותא" ל"מהימנותא דכלא", לא עזר לו.

ספר זה גרם לזעזועים גדולים בקרב הקהילות. הראשון שהרים קולו בכתב ובעל פה נגד חיון וספריו היה ר' צבי אשכנזי ("חכם צבי").³⁹ אליו הצטרפו ר' משה קאגיס,⁴⁰ ר' דוד ניטו,⁴¹ ר' יוסף אירגאס,⁴² ר' אליעזר בריאל ממנטובה, במטרה לעכב הפצת ספריו של חיון ולהטיל חרם עליו ועל ספריו. בשני מכתבים פנה ר' צבי אשכנזי בענין אל רבני הדור⁴³ והודיע על פסק הדין שלפיו יש להחרים ולשרוף את הספר "מהימנותא דכלא" ופרושויו היות ויש בו מינות: "לעיני כל ישראל על דברת ספר כתב איש ריב (חיי' חיון שמו) על ה' ועל תורתו הקדושה — כך מתחילה האגרת הראשונה — ונקרא אגרת (ומכונה בשם מהימנותא דכלא וצרותיה בצידה)⁴⁴ שני צר"י צוררי יהודא וישראל מזה אחד ומזה אחד לגלות ערותה) אוגרת: ידיעות"⁴⁵ הטומאה שתיים שהן הרבה . . . הנה היום הנה באה יצאה הכ"פירה ש"ץ המטה משפט למשפחת ולשאת ולבהרת, כתובה בשוקא וחתמוה בברא בעט ברזל ועופר; כותבי פלסתר וכופים על תורת אמת פסכתר כספרי המינים קוסמים ומעוננים כספרי המירס אינם מטמאין את הידים; אבל מטמאין גוף ונפש מטילים קנאה ואיבה ותחרות

38. "הצד צבי", אמשטרדם, תעד, דף מ, א.

39. יעקב עמדין, "מגילת ספר", מעמ' 30 והלאה. לאמיתו של דבר ר' אברהם יצחקי מירושלים, שהיה בשליחות באמשטרדם, הוא אשר גילה מינות בספרו של חיון (ראה: יצחק שמואל עמנואל, פולמוס נחמיה חייא חיון באמשטרדם, דף ריד).

40. משה קאגיס, "שבר פושעים", לונדון, תעד; "לחישת שרף", הנאו, 1726; "מלחמה לה' וחרב לה'", אמשטרדם, תעד.

41. דוד ניטו, "אש דת", לונדון, תעה (1715).

42. יוסף אירגאס, "ספר תוכחת מגולה", לונדון, תעה (1715) (החלק השני שבו נקרא

בשם: "ספר הצד נחש").

43. האגרות פורסמו על ידי א. פריימן, עיני ש"ץ, ברלין, תרעג, חלק ה, עמ' 117-

119. צבי אשכנזי: תשובות וחרמות (ארס נחש, אמשטרדם, 1713).

44. שני הפרושים מסביב ל"מהימנותא דכלא": "עוז לאלהים" ו"בית קדש הקדשים".

45. מתכוון ל"ידיעות" שזה השם של שלושת המאמרים על הקבלה שכתב חיון,

ומפרסם בראש הספר "עוז לאלהים" (או "מהימנותא דכלא").

בין ישראל לאביהם שבשמי'... דינו חרוץ שאין לו חלק לעולם הבא כמו"ל ואלו שאין להם חל"ק המגלה פנים בתורה שלא כהלכה ודטבא ליה עבדינן ושקלינן למטרפסיה בהאי עלמא לנדותו ברבים ולגלות קלונו בפומבי; עד כי ישוב מחטאתו ועמד ואמר לעיני כל ישראל חטאתי... עד כי יצא מן הכלל כולו וכפר בעיקר היחיד... ועתה ישראל זרע אברהם יצחק ויעקב תלמידי משה רבנו ע"ה... שפטו האיש הכופר הבליעל הזה העובר עלינו להסית ולהדית עם ה' אלה מתורתם ואמונתם וספרן של רשעים גמורים אתא ואיתי בידיה ויקרא להם שמות אל תקרי שמות אלא שמות לשמה ולשממה יהיו יאבדו מארעא ומן תחות שמיא אלה. כל איש אשר הוא טהור מטומאת האמונה הרעה הזאת ובדרך המינים האפיקורסים הכופרים הללו לא היה עושה להם מדורה ושורפן בפני עצמן שלא ליהנות אפילו מאפרם כדין עכו"ם ומשמשיה ותקרובתה ולא ידבק בידינו מאומה מן החרם... אני הוא המדבר, צבי ס"ט באמשטרדם שילתי תמוז תע"ג לפ"ק.

ר' צבי אשכנזי חשד שהמחבר האמיתי של "מהימנותא דכלא" הוא שבת צבי: "המומר המפורסם... שחטא והחטיא את הרבים כמפורסם בכל העולם. והבליעל הזה חייא חיון שר"י ירא להזכירו כי אם היה מזכירו בפרוש בודאי היו כל ישראל דנין אותו לשריפה מבלי ראות מה שכתוב בו כדין ספרי המינין שאסור לקרות בהם אלא לשרפם אותם ואת אזכרותיהם, ולכך העלים שם מחברו, ועל שם עצמו לא רצה לכנותו כי ירא מחבריו הרשעים המינים המאמינים בש"ץ היודעים שמאמר זה הוא של ש"ץ".⁴⁶ בגלל זה פנה ר' צבי אשכנזי אל כל הרבנים והזהיר אותם על הסכנה הטמונה בהפצת הספר מהימנותא דכלא, ובקש שבכל מקום שימצא הספר הזה מחובתם לבערו.⁴⁷ בעקבות פניה זו, וגם מפני שנחמית חיון המשיך בפעולותיו והתחיל במלחמה נגד ר' צבי אשכנזי, בעזרת הרבנים של העדה הספרדית שבאמשטרדם,⁴⁸ התעוררו הרבנים ר' דוד גיטו ור' יוסף אירגאס להתקפה נמרצת נגד חיון וספריו. הם לא הסתפקו רק בהכרזה סתמית, כי אם מתחו בקורת על הספר "עוז לאלהים" ומסקנותיהם סיכמו

46. פריימן, עיני ש"ץ, עמ' 122.

47. שם, עמ' 119-121.

48. "ובקשתי מאב"ד דספרדי וב"ד באמשטרדם — כותב ר' נפתלי כ"ץ (ראה ד. קאופמן, REJ, XXXVI, 281) — לצוות לאסוף את כל כתבי התנצלות הנדפסי, גם להוציא בלעו מפיו אשר ישנו תחת ידו ונהפוך הוא אשר ידי אשר עם אחות מרעי לצוות לחקוק בעט ברזל חרם הגדול הזה על הס' לבערו מן העולם בכל מקום אשר המצא ימצא ולדונום כמת מצוה אשר קנו מקומם לקברם שם במקום ההוא". הכוונה לספר "הצד צבי", אמשטרדם, בשנת למען תדע (1714) שחובר על ידי חיון נגד ר' צבי אשכנזי.

בתוך ספר מיוחד באשר הציגו את הרעיונות הפסולים שבספר והראו שהם מנוגדים לתורתנו ולהשקפת היהדות.

ר' דוד ניטו התקיף במיוחד את ענין ה"שילוש" שחיון הזכיר.⁴⁹ ניטו יצא נגד חיון בספר "אש דת". הספר כתוב בצורת דו-שיח, המתנהל בין אב (דן) ובנו (נפתלי). לפי דעתו הספר "עוז לאלהים" ראוי לשריפה, "והעומד לישרף כשרוף דמי", כי מינות תוכנו. לפי דבריו, זיוף החתימות על הסכמה כבר סיבה מספקת שהספר יוחרם וישרף, כי "החשוד על הקל חשוד על החמור" אבל גם קרא את הספר "עוז לאלהים" ומצא בו דברים זרים. חיון "נשא ידו במלכו של עולם... ויחפא עליו דברים אשר לא כן נגד אמונתנו המקובלת מאבותינו גביאינו וחכמינו בירושה שאין לה הפסק מאדה"ר ועד עכשיו";⁵⁰ לפיכך קם ר' צבי אשכנזי "ויגל את און כל קהלות ישראל הקרובות והרחוקות להקהל ולעמוד על נפשם פן יספו בארס העוכר"⁵¹ והסכים לעמדתם ולחות דעתם של יתר הרבנים באיטליה, אשכנז ותוגרמה "שיפה עשו חכמי ישראל לנדותו ולהחרימו" (את חיון).⁵²

ר' יוסף אירגאס⁵³ נקט בשטה יותר משכנעת מזו של ר' דוד ניטו, ולשונו יותר פולמוסית ופחות ספרותית מזו של האחרון. אולי הסיבה לכך היא שדוד ניטו בעצמו הותקף גם בעשר שנים לפני המעשה הזה בגלל ספרו "ספר השגחת אלהית";⁵⁴ וגורל ספרו "השגחת אלהית"⁵⁵ היה כמעט דומה לגורל הספר "עוז לאלהים" של חיון. מסיבה זו היתה התקפתו של דוד ניטו יותר "סלחנית" אף שלא השאיר מקום לויתורים, וגם הוא הודיע שיש לשרוף את ספרו של חיון. אבל ר' יוסף אירגאס סתר בשיטתיות את דבריו של חיון ורעיונותיו המובאים בספר "עוז לאלהים". הוא ציטט את הספר, ובכל קטע וקטע הראה על השקפתו הפסולה של חיון שהעיו "לסתור האמת ואמונה המקובלת מכת הקודמין".

חיון העיו להסביר ולפרש מושגים כמו "אין סוף", "אחדות הבורא", "מהות האלהות", "תורת הצמצום", "עשר הספירות". חיון הירשה לעצמו

49. אש דת, לונדון, 1711, דף טו, א"ב; בנוגע ליתר הנקודות שהותקפו בספר "עוז לאלהים", עיין: יצחק ש. עמנואל, פולמוס נחמיה, דף רלארלה.

50. "אש דת", דף א, א.

51. שם, דף א, ב.

52. שם.

53. נולד בליורנו בשנת 1685 ומת בשנת 1730. מלבד הספר "תוכחת מגולה",

לונדון, 1715, כתב את "שומר אמונה", אמשטרדם, 1736; "מבוא פתחים", אמשטרדם, 1736; "דברי יוסף", ליורנו, 1742; "מנחת יוסף", ליורנו, 1827.

54. עיין עליו בראש הפרק.

55. עיין י. מיכל, אור החיים, עמ' 343, סעיף 764.

לנתח דברים שאפילו תלמידיו של האר"י ז"ל אשר היו בקיאים בש"ס לא עשו כי "לא הכל ירדו לסוף דעתו (של האר"י) בעצם החכמה להפשיט הדברים מפשוט' ולהבין דבר מתוך דבר".⁵⁶ ואם היתה כוונתו להתעסק בקבלה ובפרוש הזוהר הרי עבר על האסור שהאר"י ז"ל בעצמו הטיל על תלמידיו: "שלא יעסקו בחכמתו, כי עדיין לא היו שלמים בה כראוי, וגם החסיד מוהר"ר ישעיה סג"ל באגרתו מירושלים תוב"ב לאיש עמיתו כתב וז"ל צריך אני להודיע כי יש חרם קדמון מכל החכמים שבא"י שלא לגלות מחכמת האר"י לחוצה לארץ וכו' וטעמם ונימוקם היה שאל יתהלל המתהלל בחכמת האר"י ז"ל".⁵⁷ וכאשר ראה חיון שהפרושים שהוא ניסה לתת לספר הזוהר הם רחוקים מכוונת הרשב"י ז"ל ומההשקפה של "קדמונינו המקובלים האמיתיים והנאמנים, תלה עצמו בחוט של קורי עכביש מדקדוק כל דהו לשנויי שנוי דחיקי כמיעל פילא בקופא דמחטא".⁵⁸ אבל האמת היא — טען ר' יוסף אירגאס — שחיון לא פרש את הזוהר כי אם את תורתו של ש"ץ, כי הנוסח של "מהימנותא דכלא" זהה עם הדרוש "רזא דמהימנותא" אשר ש"ץ בעצמו חיבר. "והוא דרוש רזא דמהימנותא אשר חבר הש"ץ שם ר"י בהיותו באל"קום. וזה המוחרם ימ"שו שינה שמו להעלים הדברים, וכשבאו לידי חקרתי על כל דבריו וראיתיו מלא כפירות כרמון".⁵⁹

חיון הושפע מתורתו של ש"ץ, והדבר נודע לר' יוסף אירגאס עוד בשנת תע, כאשר חיון התגורר בליוורגו ונפגש אתו לא פעם בנוכחות "חכם א' מהעיר" כדי לתהות על קנקנו של חיון, ואז "כשהיינו שם הוציא הנח"ש את ספרו ונתנו בידי לקרוא בו, וכשפתחתי הספר ראיתי הפנים שלו אשר קראו בשם מהימנותא דכולא (!) והכרתי אותו שהוא הדרוש אשר חיבר ש"ץ שם רי"ר, אחרי שנעשה תוגר בהיותו באלק"ום, וקראו בשם רזא דמהימנותא, ונמצא בעיר הזאת מזה ימים ושנים. ותכף ומיד אמרתי לנח"ש הלא זה הוא הדרוש אשר חיבר ש"ץ וקראו בשם רזא דמהימנותא, והנח"ש כבש עיניו בקרקע ולא ענני כלום".⁶⁰

56. יוסף אירגאס, "תוכחת מגולה — הצד נחש", לונדון, תעה (1715), דף ז, ב.

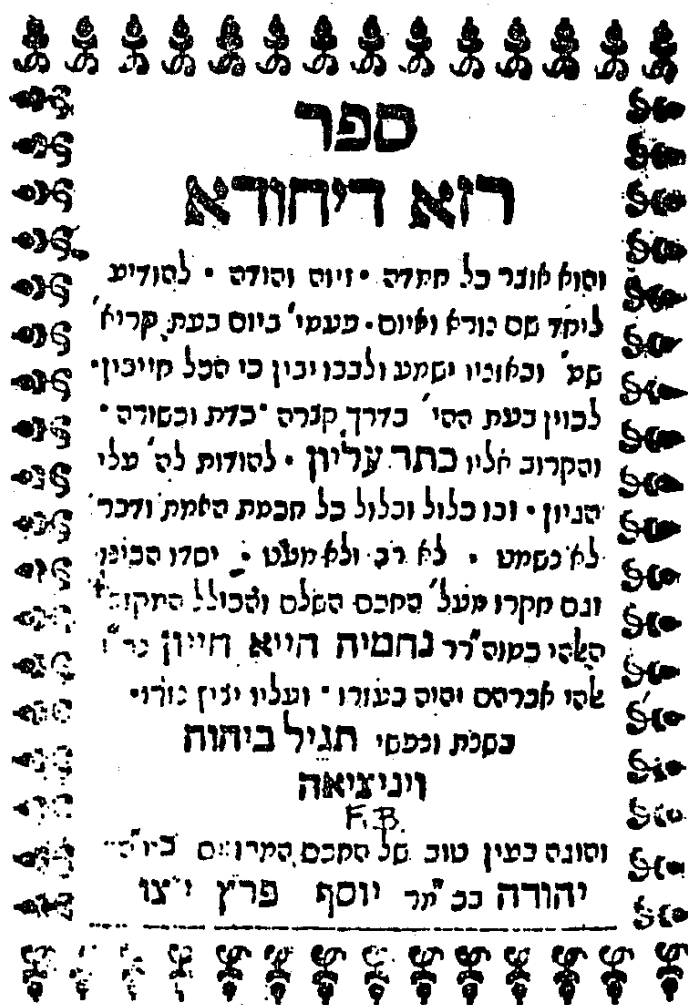
57. שם, דף ז, א; אף שבספר "הצד נחש", דף נג, א, מעיר אירגאס שאחר כך התירו את החרם הזה: "בימי בנו של הר"ח ז"ל כי ראו לזכות את הרבים ולשלוח לחבריהם חכמי ח"ל מהגהו מילי מעלייתא של האר"י זלה"ה... כי כבר היו בקיאים ומופלגים בחכמה... אח"כ נתפשטו הכתבים עד שהגיעו הדברים לידך וליד שכמותך שתתקצף וזייפת הדברים".

58. "תוכחת מגולה", דף ג, א.

59. שם, דף ב, ב; א. קארדושו הזכיר גם כן את הענין (ראה ג. שלום, תעודה לתולדות נחמיה חיון והשבתאות, ירושלים, תרפ"ט, עמ' 173) והעיר אלק"ום היא באלבניה (=ארנאוט) וזהה עם Dulcigno שבה מת ש"ץ.

60. "תוכחת מגולה — הצד נחש", דף ב, ב; לב, א.

לר' יוסף התברר ללא צל של ספק שחיון הושפע מהרעיונות של ש"ץ⁶¹ והשתמש בספר הזוהר רק כדי להעזר בו "שהאמת כדבריו", אבל גם הקטעים שהביא ר' יוסף אירגאס בספרו תוכחת מגולה, מספיקים כדי לגלות את האמת שבדבר, והכפירות שיש בפרושיו של חיון. מסיבה זו המליץ ר' יוסף: "לכן אנשי לבב שמעו לי ואל יהרסו לראות בספרים אחרונים הבנויים עפ"י שכלם האנושי ולא אל דרכיהם ולא יאמין בהבנת פירושיהם במאמרי הזוהר".⁶² "הנני בא בהתראה אחת היא אל כל אשר בשם ישראל יכונה לבל יאבה ובל ישמע ובל יאמין ובל יקרב אל הספרים המתועבים ומזוהמים אשר חיבר והדפיס בעיר ברלין המוחרם הארור נחמיה חייא חיון וקראם בשם בקה"ק ועז לאלהים".⁶³

ספר רזא דיחודא, ויניציאה תעא (1711)

61. שם, דף לב, ב: "ומדבריו אתה למד איך הוא אדוק ושקוע דבוק ותקוע באמונת הש"ץ שם רי"ר".

62. שם, דף א, ב.

63. שם, דף ב, ב.

ובשנת תעד הכריזו חרם על ספרי חיון. ואלה הם דבריו של ר' יוסף אירגאס בסוף הספר "תוכחת מגולה"⁶⁴: "כשהגיע לידינו הספר (הכוונה לעזר לאלהים) המקולל נמנינו למנין עשרה, דכל היכא דאיכא עשרה שכינה קדמא ואתיא, ואחרי ראותנו כי כל דבריו ודעותיו הם נגדיים לאמת ואמונה המקובלת מרז"ל, יחד כלם ענו ואמרו לאסור אסר בבל יראה ובל ימצא בכל גבולנו האמונה הרעה ההיא. וכן נעשה הדבר היום יום חמישי לסדר זכרון לבני ישראל שנת למען דע"ת כל עמי הארץ כי ה' הוא האלקים אין עוד, בתפילת השחר קודם קריאת התורה בגזירת חרם חמור וגמור ששום אדם לא ישא ולא יתן בתועבות ספרי הנח"ש הנ"ל וכל אדם אשר ימצא בידו שום ספר מהם בין בדפוס בין בכ"י שיביאם תכף ומיד לב"ד. ומי יתן והיה כן לבב אחינו בכל קהילות הגולה לעקור ע"ז זו מבינינו. ואתחנן אל ה' ישקיף וירא בדוחק השעה... יוסף בלא"א כמוהר"ר עמנואל אירגאס זצ"ל".

ר' יוסף הלך בעקבות הרבנים והקהילות שהקדימוהו בהטלת חרם על חיון וספריו. הראשון היה ר' צבי אשכנזי אשר בחדש תמוז תעג נתן הוראות מפורשות באמשטרדם לשרוף את ספרו של חיון.⁶⁵ אבל לא כן פרנסי הקהילה הפורטוגזית שם שהגנו על חיון והכריזו חרם על כל מי שיש בידו עלים כתובים בעברית או בפורטוגזית נגד הספר ^{אוצרות התורה} "בית קודש הקדשים" ו"עזר לאלהים", שימסרו לידיהם ואסור להפיצם.⁶⁶ ר' שלמה אאילון ופרנסי הקהילה באמשטרדם גזרו בחרם בב' מנחם אב תעה שכל מי שיש בידו הספר שבר פושעים של ר' משה חאגיס עליהם למסור בתוך שני ימים כדי לשרוף את הטופסים.⁶⁷

בברסלאו הוכרז על החרמתו של נחמיה חיון ב-12 בחדש אוקטובר בשנת 1713: "בביה"כ של הקצין הגביר מהר"ר אליעזר סג"ל" על ידי ר' נפתלי כ"ץ.⁶⁸ כי לא רק על רש"י חלק חיון בספרו, כי אם "הלא הוא כופר

64. שם, דף יד, ב; ראה גם: כתבים, חרמות וכרוזות (פירסט, ו, 162).

65. א. פריימן, עיני ש"ץ, חלק ה, מגילות עפות ע"ד ש"ץ וסיעתו, עמ' 121. א. פריימן פירסם את החומר על פי כתב יד שנמצא באוצר הספרים Livraria Montezinos באמשטרדם סי' 204 E 21; חלק ממנו נדפס בספר "מלחמות ה'" ו"חרב לה" מר"מ חאגיס אמשטרדם, תעד, דף כה, א; כו, א; מג, ב; מד, ב. דוד קאופמן מפרסם חומר בגידון. עיין: REJ, XXXVI, pp. 272. שד"ל מפרסם קטע ממכתבו של ר' יעקב דניאל אולמו בענין, (המגיד, שנה ב (תריח), עמ' 142-143).

66. יצחק שמואל עמנואל, פולמוס נחמיה חיון באמשטרדם, דף ריב"ריג, רכב, רכו.

66* שם, ריט.

67. "והחרמתי את האיש הבליעל נחמיה חיון שר"י ואת ספריו ואת כל הנלוים אליו ואת כל מסעדי ואת כל מחזיקיו ואקללם בה' יה' כ"פ (כמה פעמים) ואחרים בחרם הגדול אשר לא נעשה בהם מכה גדולה כזו עד כה". [REJ, XXXVII, 274, 278-279]

בתלמוד בבלי ובתלמוד ירושלמי.⁶⁸ לפיכך יש לאסוף את כל ספריו אשר הצליח למכור עד כה ולעשות מהם ערימה ברחוב ולשרפם — כותב משה חאגיס.⁶⁹

בפרנקפורט הוכרו על החרם בשנת 1714 על ידי הרבנים ר' אברהם ברודא ור' שמואל שלטן.⁷⁰ ר' גבריאל הצטרף אל החרם והכריז עליו בעיר ניקולסבורג.⁷¹

במגטובה עמד ר' יהודה בן ר' אליעזר בריאל על במת בית הכנסת והטיל חרם לא רק על חיון, כי אם על כל אלה שמחזיקים בידיהם את ספריו ומעיינים בהם. הוא תמך בעמדתם של ר' צבי אשכנזי ומשה חאגיס אשר „גילו ערות טומאת הספר הנדפס מחדש בברלין בשם מהימנותא דכלא מלא כפירות... והנני מארר ומקלל בכל האלות הכתובות בתורה המחבר אותו הספר והמולידו... וככה המחזיקו והמסעדו המקיים הספר והמעמידו החרם ירד על קדקדו... ועל הספר גוזר אני כליון חרוץ ושריפה... לא יראה ולא ימצא הקונהו תקולל חלקתו... והמוכרו נפשו עליו תאבל לעולמים... והמקיימו הכרת יכרת... והמחבר וסיעת מרחמהו בני בליעל... יבדלו מקהל הגולה.”⁷² ומענין שבאותו זמן לא הטיל ר' יהודה בן ר' אליעזר חרם על הספר „רזא דיחודא“ (נדפס בויניציאה), שגם בו נמצאים „דברים זרים מי המרים המאררים“, אלא המליץ „ששרוף ישרפוהו כקוץ מכאיב וסילון ממאיר ומ“מ ארור יהיה חיו לא יחיה אשר ידפסנו מחדש בכל מקום שיהיה.”⁷³

בירושלים החרים הבית דין את ספריו של חיון בחדש יוני בשנת 1708.⁷⁴ החרמות נשמעו בכל קהילות ישראל, במרכזים הגדולים ביותר. איך הגיב חיון על התקפות וחרמות אלו? גם הוא הרים קולו באגרות וספרים ודחה

68. שם, XXXVI, 279.

69. שם, XXXVI, 281; XXXVII, 277.

70. בפראג חודש החרם בשנת 1726 על ידי הרב יעקב כהן פופר, בגלל ספרו „הקולות יחדלון“ שהוציא לאור באמשטרדם (תפה).

71. א. פריימן, עיני ש"ץ, עמ' 126-128. Löw L. (Graetz, 1897, X³, 468 pp.).

Gesammelte Schriften II, p. 90.

72. פריימן, עיני ש"ץ, עמ' 127. לפי פרידברג (בית עקד ספרים, בערכם) מכיל הספר „מלחמה לה' וחרב לה'“ ממשה חאגיס (אמשטרדם, תע"ה, דף 52-1) והספר „כתבים חמו"ד“, חומר רב בנוגע לחרמות על חיון וספריו. לצערנו הרב לא עלה בידנו להשיג ספרים אלה.

73. ספר „רזא דיחודא... וכתר עליון“, ויניציאה, 1711. ר' יעקב אבוהב מרים קולו נגד „רזא דיחודא“ (עיין ד. ניטו: אש דת, לונדון, 1714, דף ב, א"ב); ר' יהודה בריאל פרסם ההשגות, שמונה במספר, על ספרו של חיון („עוז לאלהים“) עיין י. ש. עמנואל, פולמוס נחמיה... דף ריג, רלא-רלה.

74. H. Graetz, Geschichte, X³, p. 312.

את כל ההאשמות שהושמעו נגדו ונגד ספריו. ההאשמות לא רק בהשקפת עולמו הפילוסופית-קבלית פגעו, אלא גם בחייו הפרטיים.⁷⁵ להגנתו חיפש רבנים, פרנסים, שיהיו מוכנים לעמוד לצדו ולהשתתף באופן פעיל בהצדקתו, ומצאם בקהילה הספרדית שבאמשטרדם. כי המרכז היהודי באמשטרדם נפרד לשני חלקים: למתנגדי ולתומכי חיון. המתנגדים היו: ר' צבי אשכנזי ור' משה חאגיס; באיטליה: ר' יוסף אירגאס; והתומכים בו היו: חברי בית דין של הקהילה הספרדית באמשטרדם ובראשם: ר' שלמה בן יעקב אאילון, והפרנסים: ר' דוד בן עטר, שמואל בן אהרן צרפתי, דוד ישראל עטיאש, שלמה אברבנל, שלמה די מיזה רופא, ודוד מינדיס דא סילוה.⁷⁶

בית הדין של הקהילה הספרדית הוציא פסק דינו ביום טו לחדש מנחם אב שנת ואמת ידור לעולם (=תרסז). אחר שכל אחד מחברי הבית דין לקח את הספר "עוז לאלהים" לידו וקרא אותו, התאספו וקבעו: "שלא מצאנו בו דבר עקש ופתלתול ושום שמץ פיסול נגד תורתנו הקדושה אשר ע"כ זה הספר כשאר ספרי קבלה יקרא ובתוכם ימנה".⁷⁷ אם כי בהסתייגות מסוימת הצהירו: "הגם מן הראוי היה שלא להדפיס דברים כאלו שעומדים ברומו של עולם וראוי להסתיר מה שכסה עתיק יומין וכמו שיש כמה שנים שגמרנו בדעתנו שלא לתת רשות להדפיס שום ספר קבלה מלבד ספר הזהר הקדוש מטעמים הרבה הכמוסים עמנו".⁷⁸

הם לא הצטרפו לאלה אשר אסרו את הספר, כי בנימוקם הספר לא נדפס בעיר אמשטרדם, ונוסף לזה סמכו "גאוני הדור" ידיהם עליו; הכוונה לר' דוד אופנהיים, לר' גבריאל, והם אינם רוצים לפגוע בכבודם. חיון הודרו

75. לפי דברי חכמי קונסטנטינה הוא חיבר ספר בשם "לא בעלא מרגריטא" (La Bela Margerita) לאשה נכריה. (א. פריימן, עניני ש"ץ, עמ' 136-138); כן האשימו אותו בחלול שבת ויו"כ בפרהסייה.

76. מהעדה הספרדית בויניציאה שנתנו הסכמה לספר "עוז לאלהים", כמו כן על הספר "רזא דיתודא" ו"כתר עליון", ויניציאה, תעא (1711) הם: שלמה בן ר' ישעיה גיצא, ר' דוד בן שלמה אלטאראס, ר' רפאל בן שלמה די סילוה. על כתב המחאה שנשלח מטעם העדה הפורטוגזית לחכם צבי ובו מבקשים ממנו שיופיע להתדיין בענין הספר "מהימנותא דכלא עם שני פרושים בצידו" כדי שלא לעורר שערוריה ומחלוקת בצבור, חתומים: אלישע אברבנל (סוויא), אברהם ישורון הנריקס, ארון אלוואריס, דוד מינדיס דא דילוה, אברהם מינדיס דא קושטא, אהרן די פינטו, כמו"כ אברהם פראנקו מגנדיס גבאי של צדקה (עיין: י. ש. עמנואל, פולמוס נחמיה, דף רלח). אותם השמות מופיעים גם על חרם שהוטל על אברהם די מרדכי סינייור על שהצטרף לאשכנזים ותמך בחכם צבי ור' משה חאגיס (שם, דף רמא"רמב, רלח"ט).

77. ספר "הצד צבי", אמשטרדם, תעד (1714), דף ב, ב (בהתחלת הספר ב"פסק של בית דין דאמשטרדם יע"א").

78. שם, דף ב, א"ב (בהתחלת הספר).

לפרסם את פסק הדין של בית הדין הספרדי באמשטרדם והדפיסו בספרו "הצד צבי" (אמשטרדם, 1714), בו ענה גם על ההתקפות של ר' צבי בר' יעקב אשכנזי. בכוונה תחילה הזכיר את שמו המלא של ר' צבי אשכנזי כי ברצונו להתקיפו ולהשיב מלחמה שערות, באומרו: "מר צבי בן יעקב הוא בן המאמין הגדול בשבתי צבי אשר היה בעיר בודי"ן (הנקרא בלשון אשכנזי אובי"ן)"⁷⁹ והוא אשר מסר נפש מישראל להריגה על שלא עשה מי שבירך בב"ה לחיי שבתי צבי ופסק דין שמורד במלכות בית דוד היה והתיר דמו של אותו יהודי ועל זה יש כאן עדים בדבר".⁸⁰ התכוון לראשונה להשפיל את כבודו של ר' צבי אשכנזי וכבר בשער הספר⁸¹ מכנהו בתוארים שליליים. אחר כך השיב על האשמות, כאשר הסתייע בספר הזוהר.

במאמר "התנצלות הרב המחבר" שמודפס בספר "הצד צבי"⁸² יצא חיון להתקפה נגד ר' צבי, והציג אותו כבעל ריב ומדון אשר צטט את דבריו "שלא כהלכה", סירס משפטים ועל ידי זה סילף את דבריו והצטרף אליו אח"כ משה האגיס "המסכסך הגדול", ושניהם כאחד שוים לרעה להוציא דבה ולקבל שמועה.

בנוגע לחבור הספר "רזא דמהימנותא", יש לו כמה ספורים: א. הוא לא קיבל אותו מש"ץ או מתלמידיו, ^{אוצרות התורה} אלא אני הוא הראשון שהעתקתי אותו מכתובת ישנה והיה פסקי פסקי בתוך זוהר אחד מצפת תוב"ב בבית חמי

79. בהונגרית: Buda.

80. "הצד צבי", דף ג, ב (הדפים הראשונים של הספר בלי סמון מספרים). התנועה השבתאית מצאה כר נרחב לפעולה גם בהונגריה. ראה את הספר: "Two Journeys to Jerusalem containing a relation of the Great Council of the Jews assembled in the Plains of Ajayday in Hungaria 1650 to examine the Scriptures. Collected by R.B. (Robert Boulter?) London, 1685". (ספר זה שהוא יקר המציאות ונמצא בבית המדרש לרבנים ע"ש שכטר בניו יורק, מכיל גם מכתבים מש"ץ ומנתן אל ש"ץ (pp. 134). בספר מצאנו תאור אסיפת היהודים עם "תרשים" המקום לא הרחק מבודפשט בשם Ajayday (Nagyida?). לפי התאור שבספר באסיפה זו דנו וחקרו את התנ"ך בקשר לישו. האם לא טועה המחבר ואולי — אם התקיימה אסיפה כזו בכלל — היתה זו אסיפת מאמיני ש"ץ? שאת משיחותו רצו להצדיק באיזו דרך שהיא. ראה גם ג. שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל אביב, תשי"ז, מעמ' 467 והלאה. כמו כן Ing. Jeitteles, Das grosse Jüdische Concilium in der Ebene von Ageda in Ungarn, im Jahre 1650 (In Sulamith, BD. II, pp. 233).

81. "הגאון המופלא הפילוסוף הגדול הבקי המדקדק פטיש החזק". כך בשער הספר ובתוך הספר כך כותב עליו: "נמצא שאלויב דרב ור' חנינא צבי ימ"ש יקרא אפיקורוס שביזה ת"ח ביזוי גמור ואלויב דר' יוחנן וריב"ל יקרא צבי ומשה חגיז מגלה פנים בתורה שלא כהלכה ויקראו ויתמנו בין אותם שאין להם חלק לעה"ב" ("הצד צבי", דף יב, א).

82. שם, דף ג"ט (בהתחלת הספר).

החכם השלם כמוהר"ר יוסף ביזאש והיה בידי לאחד.⁸³ ב. מצא העתקים מהספר בפראג אצל ר' יונה סופר, וביד רבה של העיר איטינג, ושאלתי להם מניין בא לכם ואמרו לי שרבי משה חסיד קבל מרבי שבתי נאגרא נכדו של תלמידי האר"י זלה"ה שקבלו ממנו.⁸⁴ ובסוף הצהיר חיון שלא קרא את הספר על שמו "כי שורש ועקר הדברים אינם שלי ועלי לתת דין וחשבון לפני הקב"ה אם אני משקר בכל אלו הדברים".⁸⁵ הוא הכחיש שכאלו השתייך לכת של ש"ץ, ודעתו היא שעם מותו של ש"ץ נתבטלה גם האמונה בו: "...מכל שכן ששבתי צבי ג"כ מת ועבר ובטלה אותה אמונה מן העולם".⁸⁶ בהמשך דבריו תיאר חיון את הדרך שבה השיג ר' צבי את הספר "עוז לאלהים" מהמבורג במחיר של ששים זהובים, ושכר הפאסט" תשעה זהובים וחצי "כדי לערער ריב ומדון ולחלוק על דברי הקבלה בכח הפילוסופיא ושם לספרי עלילות דברים שקרים מכזבים שונים". הוא ניסה דרך נציגי העדה הספרדית לשכנע את ר' צבי אשכנזי שיופיע בפני בית דין ויביע חות דעתו "והוא לא ציית לדינא", כי אם ראה לנכון בשבת שובה להקדיש בביה"כ ארבע שעות כדי לדבר על הנושא הזה. החכם צבי הוזמן שלוש פעמים באופן רשמי על ידי העדה הפורטוגזית וגם ניסו להשפיע עליו דרך הפרנסים.⁸⁷ לפיכך לא היתה לו ברירה אחרת אלא להדפיס ספר זה ולדחות את טענותיו של ר' צבי כי ספרו מכיל מינות. כמו שניסה ר' צבי למצוא דופי גם בספרו השני "רזא דיחודא"⁸⁸ בגלל כמה שורות של פיוט שחיבר והודפס על הדף האחרון של הספר הקטן. "יען כי רדף בשקריו — כותב חיון — את ספר עוז לאלהים זומם לשרפו לדחות אותו מן העולם כמשפט הזה יעשה לו לאיש ריב ומדון שידחה מן העולם הבא".⁸⁹ ועל סמך פסק הדין של הקהילה הספרדית דרש "שכולם יביאו הכתבים שפיזר צבי הנ"ל אל הב"ד ושלא יהיה רשות לשום

83. שם, דף לא, ב.

84. שם, דף לב, א.

85. שם, דף לט, ב.

86. עיין: פולמוס נחמיה, דף רכח-ט.

87. לפי הנוסח שמביא חיון תחת השם "ארס צבי": "אתרי הדברים האלה שלחו אלינו הספר הקטן שהדפיס התועב הנזכר בויניציאה וקראו רזא דיחודא וכתר עליון וסופו מוכיח על כפירתו כי אחרית פיהו סכלות והוללות רעה באומרו שאינו מאמין באלוקי שכל החיים מאמינים בו וז"ל הכופר בדף האחרון בפיוט שיסד בר"ת לחיית חיון לא באלהא מרגליתא בפום דכל בר חי כי אם בפום רבינו הוא שמעון בר יוחאי עכ"ל, ואלהי כל החיים ימיתהו להטמא הכופר התועב...". ("הצד צבי", לו, א). חיון בהגנתו מנסה להסביר את דרך החבור של שירה ומתקף את ר' צבי שמנסה להשמיץ אותו בכל הדרכים (עיין גם: י. ש. עמנואל, פולמוס נחמיה, דף רלב).

88. "הצד צבי", דף לו, א.

אדם עוד לדבר על הכתב ועל המכתב.⁸⁹ הוא לא שכח להתקיף גם את ר' נפתלי כ"ץ אשר האשים אותו בשבתאות, שהוא, חיון, "מן המשומדים דסאלוניקי", וגם כתב קמיעות וגו'; ועל כל אלה היה מוכן לעבור בשתיקה, אבל חרה לו שגם ר' נפתלי כ"ץ הצטרף אל המחרימים, אחרי שהיה בין הראשונים שנתן לו "הסכמה" על הספר "עוז לאלהים",⁹⁰ ואמרתי אפשר שמחמת הזקנה שכח תלמודו מחמת אונסו והלא בידו היה הספר כולו ולא מקצתו ושהה כמה ימים אתו וכתב יד הסופר שלו עם חתימתו יוצאת מתחת ידו בעטו.⁹¹ חיון לא היה מוכן לוותר על ר' נפתלי ועל חתימתו, ובפרט לא על ההסכמה כי היא יסוד חשוב בהגנתו, כי על זה בנו גם חברי בית הדין הספרדי באמשטרדם את חוות דעתם החיובית והתירו את הספר "עוז לאלהים". הוא ניסה להסביר את השינוי שחל בעמדתו של ר' נפתלי בזה שר' צבי אשכנזי הכריח אותו לעשות כן.⁹² לפיכך היה ר' נפתלי האדם שפנה באגרת מיוחדת אל העדה הספרדית שבאמשטרדם שתסכים עם הדעה כי יש לבער ספרי חיון, ובינם גם את הספר הצד צבי.⁹³ משום כך רצה חיון להוכיח שר' נפתלי לא צדק בעמדתו העוינת כלפיו, בהיותו תחת השפעת ר' צבי אשכנזי. אבל חיון לא הצליח לשכנע את ר' נפתלי שישנה עמדתו. להיפך, הוא רק שפך שמן על המדורה ור' נפתלי חידש את החרמות הראשונות.⁹⁴ חיון לא שכח גם את שונאיו מחוץ לגבולות אמשטרדם, את ר' יוסף אירגאס שבליורנו ואת ספרו "תוכחת מגולה". הוא שינס את מתניו וכתב ספר הגנה בשם "שלהבת יה" (אמשטרדם, תעד — 1714). וכעבור שנתיים חיבר ספר שני בשם "נחש נחושת" (אמשטרדם, תעו — 1716). הוא ניסה גם להשפיע על אחד מתלמידיו שהיה אז בליורנו, שישכנע את ר' יוסף אירגאס שיבקש סליחה ממנו על אשר כתב נגדו את הספר "תוכחת מגולה", ואם לאו יענה לו חיון "בשבירת גרם". התשובה לכך היתה בחרם מצד חכמי

89. שם, דף א, ב (בהתחלת הספר).

90. ראה מאמרו של דוד קאופמן (REJ, XXXVI, p. 272).

91. "הצד צבי", דף מ, א.

92. "ואיך יתכן שיהיה רב ועצום עובר על כל זה אם לא מחמת איזה אונס

שיכריהו להחרים ת"ח רשום בפרהסיא" (שם, דף מ, א).

93. REJ, XXXVI, p. 281.

94. "ואחרי ראותי את הס' המקולל ואגרת של ספרדי מאמשטרדם ומה שהוסיף

התועב להדפיס שנית, מחזיק אני את החרמות הראשונות וכל החרמות והחומרות שהוסיפו אחריהם הגאונים הרבנים מאיטליה ה"י והס' שהוא עם כל אלה מה שהדפיס אחריו יאובד מן העולם והקונה והמתחזקים אותם בביתם מוחרמי כמוהו והמדפיסי דברי חלומותיו וענייניו בנקודות על השמות או על התיבות בכת' הליצי לבזות ת"ח הם מוחרמים ומנודי בכל חומרות כמוה" (REJ, XXXVI, p. 279).

ליוורנו "כי הנחש הרי הוא בנח"ש ושלא יוכל שום אדם לדבר עמו בין בכתב בין בעל פה בין ע"י בן ברית ובין ע"י מי שאינו בן ברית, הכל בגזירות נח"ש, ושומע לנו ישכון בטח ושאנן מפחד רעה".⁹⁵ על "שלהבת יה" ו"נחש נחושת" ענה ר' יוסף אירגאס בספרו "הצד נחש" אשר מהווה את החלק השני של הספר "תוכחת מגולה", שם הוא חוזר על עמדתו שהביע בספר "תוכחת מגולה" ועל זה שאין באפשרותו להרחיב הדבור והבקורת על כל מה שכבר אמר וכתב בספר "תוכחת מגולה", "כי כעת לא נמצא תוך מחננו הקדוש ספרי התועב כי את כלם אכלה אש".⁹⁶ הוא הדגיש בספרו כי לחם את מלחמת ה' ומוכן להמשיך בה. מספר המחרימים הסתכם כבר למאה ומחכה גם להצטרפותו של החכם השלם ר' אברהם סגרי אב"ד מק"ק קאסאלי ומסיים במלים אלו "ועתה ישראל מה ה' שואל מעמך כי אם ליראה לשמור גזירה שגזרו ביה רבנן והוסיפו עוד לארר ולקלל ולהחרי' כל הקורא בספריו וכתבי חירופיו או ישנם אתו במחיצתו".⁹⁷

חיון נאלץ היה לעזוב את עיר אמשטרדם. הוא יצא לקושטא ובידו היו מכתבי המלצה אל יהודים ולא־יהודים שיעזרו לו. "שמעתי שהנחש נכנס בספינה ההולכת לעיר קושטאנדינא להתוכח עם הב"ד על אשר כתבו והדפיסו נגדו".⁹⁸ הוא השתדל לפייסם אבל ללא הצלחה. משם חזר לאיטליה ובליורנו לא נתנו לו דרך מעבר, "וביום ה' יג מנחם, דנו ספריו לשריפה והוציאו עליו פתקא מאדוני הארץ לאסור המעבר על התועב (חיון) בכל אותן דוכסות".^{98*} בשנת 1723 עשה דרכו לוינה, משם שב דרך מהרין לאמשטרדם, ואפילו ר' שלמה איילון שעמד לצדו מקודם לא רצה עתה לראותו, וגם התחרט על תמיכתו בו בעבר, אבל בהיותו מעונין להפטר מחיון הציע לו תמיכה כספית, בהקצבה שנתית, באם יעזוב את אמשטרדם וישתקע בארץ ישראל ולא יחזור משם. הוא קיבל שש מאות פלורין לגסיעתו ונשבע בחרם שלא יחזור.⁹⁹ חיון עזב את אמשטרדם וביקר בערים גלוגא, ברלין, הנובר, הנאו (פה הוא פירסם ספרו האחרון "הקולות יחדלון")¹⁰⁰ באשר כתב שהתפייסו

95. "תוכחת מגולה", דף טו, ב.

96. שם, דף כט, ב.

97. שם, דף סב, ב.

98. H. Graetz, Geschichte, X³, p. 492.

98* שם.

99. עיין : פולמוס נחמיה, דף רכב.

100. אמשטרדם, 1725. מהדורה שניה : האנא, 1726. כאשר הופיע חיון בפעם השניה באמשטרדם, בשנת תפ"ו, נדפס "קול קורא" נגדו ונגד ספרו "הקולות יחדלון", באשר נמצא ג"כ זיוף החתימה זו של ר' ישראל זאבי אשר בינתיים נפטר (ראה א. פריימן, עיני ש"ץ, עמ' 137).

והשלים עם ר' נפתלי; בברלין איים על היהודים באם לא יתמכו בו הרי יתנצר, אז פירסם ר' משה חאגיס ספרו "לחישת שרף" (האנא, תפו—1726).¹⁰¹ הוא חזר לפראג שם מצא דלת סגורה; אשתו של ר' יונתן אייבשיץ ריחמה עליו והביאה לו מזון לגבולות העיר. לפניו לא היתה ברירה אלא לעזוב את אירופה וללכת לאפריקה, ושם נעלמו עקבותיו.¹⁰²

מחברת של ר' דוד נונים טורים

ר' דוד נונים טורים, תלמידו של ר' יצחק אבוהב, היה חכם של הקהילה הספרדית בהאג בזמן הפולמוס סביב נחמיה חייא חיון. חיבר הוברת, בה מתח בקורת על בית הדין שבאמשטרדם שנקט עמדה חיובית בנוגע לספר "מהימנותא דכלא", ולפיו הוא ספר מינות. בית הדין ניסה להשפיע עליו שישנה עמדתו, הם שלחו לו את הכרוז "קשט אמרי אמת",¹⁰³ שחובר על ידי ר' אאילון. אבל ר' דוד נונים טורים המשיך להכריז כי "מהימנותא דכלא" הוא ספר פסול והצטרף בזה לעמדתו של החכם צבי ור' משה חאגיס. באמשטרדם בית הדין הזמין אותו שיופיע לפניו וינמק עמדתו בשאלה, והחכם אאילון ויתר הדיינים יהיו מוכנים לענות על שאלותיו בענין. אבל הוא לא הופיע בפניהם — לפיכך על פי בקשת הפרנסים החרים בית הדין את החוברת שלו.

ר' דוד נונים טורים מת בהאג ב־26 ביולי 1728. אחרי מותו הדפיס אחד מידידיו מאמר בענין ספרו של חיון. המאמר מבוסס על השקפתו של ר' דוד נונים טורים. המחבר התקיף את שיטת אאילון ובית דינו בענין וחשב שהחכמים הפורטוגזיים רדפו את הרבנים האשכנזים: החכם צבי ור' משה חאגיס.¹⁰⁴

פרוש על מגילת רות

מחברו הוא ליבל פרוסניץ (מת בשנת 1750 באונגריש-ברוד (= Unga-risch-Brod) מלמד לפי מקצועו, מבין היחידים בהונגריה שהתעסק בקבלה,

101. מלבד זה חיבר את הספר "מלחמות לה' וחרב לה'", אמשטרדם, תעד (1714); "שבר פושעים", לונדון, תעד (1714).

102. H. Graetz, X³, p. 495.

103. "קשט אמרי אמת", אמשטרדם, תעד. עיין גם Bijdragen en Mededeelingen Van Het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland (V). Amsterdam, 1933, p. 193. No. 90.

104. על כל הענין עיין: יצחק שמואל עמנואל, פולמוס נחמיה, דף ריח-ריט.

והושפע מתורתו של האר"י, אבל בפרט מש"ץ.¹⁰⁵ עם הופעתו של נחמיה חייא חיון היה מאוד פעיל בהפצת תורתו של ש"ץ, לפיכך הוחרם יחד עם ספרו "פרוש על מגילת רות".¹⁰⁶ לראשונה הטיל ר' דוד אופנהיים חרם עליו. אחר כך הצטרפו אליו גם הקהילות שבפרנקפורט, אלטונא, המבורג ואמשטרדם.¹⁰⁷

ספרי ר' יונתן אייבשיץ ור' יעקב עמדין

המלחמה בתנועה השבתאית הגיעה לשיאה בהתנגשות הידועה בין ר' יונתן אייבשיץ¹⁰⁸ ובין ר' יעקב בן צבי עמדין.¹⁰⁹ מלחמה זו הכתה גלים מקצה אחד של אירופה למשנהו, והעסיקה לא רק את קהילות ישראל ורבניהן, אלא גם גורמים לא-יהודיים. אין מתפקידנו כאן לתאר ריב זה וסיבותיו, אלא לציין את הספרים שנפלו קרבן להתנגשות זו והחרמות שהוכרוזו עליהן משני הצדדים.¹¹⁰

בשום מלחמה אידיאולוגית לא נכתבו כל כך הרבה מכתבים, חוברות וספרים, כמו במלחמה עזה זו, שהמשתתפים בה היו ר' יונתן אייבשיץ ור' יעקב עמדין (= יעב"ץ). אבל מלבד ספרי הגנה להצדקת עמדתם, חברו רבנים אלה גם ספרים בעלי ערך בשטח ההלכה, המחשבה הפילוסופית וש"ת. כן לא שכחו לכתוב זכרונותיהם ותולדות חייהם.¹¹¹

105. על התנועה השבתאית בהונגריה ראה: ג. שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל אביב, תשי"ז, עמ' 467 וכו'; כמו כן: י. גרינוואלד, לקורות השבתאים באונגריה, וויצען, תרע"ב; י. גרינוואלד, טויזנט יאָר אידיש לעבן אין אונגאַרן, ניו יאָרק, 1945, עמ' 106.

106. H. Graetz, Geschichte der Juden, Leipzig, 1897, X³. p. 464, 494.

107. "בן חנניה", Szegedin, 1858, כרך א, עמ' 13; דוד כהנא, תולדות המקובלים, השבתאים והחסידים, תל אביב, תרפ"ז, כרך ב, עמ' 174; Dr. M. Wiesner, Der Bann, Leipzig, 1864, p. 85.

108. גולד בקראקא בשנת 1690 ומת באלטונא בשנת 1767.

109. גולד ומת באלטונא (1776-1697).

110. Mortimer J. Cohen, בספרו: Jacob Emden, A Man of Controversy, מנתח את הענין מנקודת ראות חברותית-כלכלית (בקורת על ספר Philadelphia, 1937, מגרשם שלום, קרית ספר, שנה טו, חוברת ג (תשרי תש), עמ' 320-338, עם ביבליוגרפיה עשירה. ראה גם: ראובן מרגליות, סיבת התנגדותו של ר' יעקב מעמדין לרבינו יהונתן אייבשיץ, תל אביב, תשא; ג. שלום, לקט מרגליות, תל אביב, תשא).

111. יעב"ץ, "מגילת ספר", ווארשא (תרנ"ז); ניו יורק, תשט"ו, עם רשימת החיבורים של יעב"ץ. ראה גם: אברהם חיים בן אברהם וואגנא (= Wagenaar) תולדות יעב"ץ, אמשטרדם, 1868. י. אייבשיץ, "לוחות עדות", למברג, 1858. כמו כן מ. פרלמוטר, ר' יהונתן אייבשיץ ויחסו אל השבתאות, ירושלים, 1946; התאבקות אי"ש, אלטונא, תקנ"ה.

ברור שמלחמה זו העסיקה גם את "ועד ארבע הארצות"¹¹² שהכריע לצדו של ר' יונתן אייבשיץ. אבל ההחלטה הזו לא היתה סוף פסוק, כי גם אחרי כן היתה המלחמה נטושה בין שני הצדדים ושותקה במידה מסוימת רק במותם של שני היריבים.

הספרים של יעב"ץ שהוחרמו או נשרפו הם: 1. "תורת הקנאות", אמשטרדם, תקיב. 2. "שפת אמת ולשון זהרית", אמשטרדם, תקיב. 3. "בית יהונתן הסופר" (הוצא לאור ע"י תלמידו ר' דוד אוז), אלטונא, תקיב, תקכג. 4. "עקיצת עקרב", אמשטרדם, תקיג. 5. "תשובת המינים"¹¹³. 6. "מאירת עיניים", א"ד, תקיג. 7. "פתח עיניים", אלטונא, תקטו.¹¹⁴ 8. "מי לה' אלי", אמשטרדם, תקטו. 9. "ויקם עדות ביעקב", אלטונא, תקטו. 10. "חרב פיפיות", אמשטרדם, תקטו. 11. "שבירת לוחות האון", אלטונא, תקטו; תקיט.

החלטה ברורה בנוגע להחרמת ספריו של יעב"ץ, שנכתבו נגד ר' יונתן אייבשיץ, נתקבלה באסיפה של "ועד ארבע ארצות" שהתקיימה בירוסלב ביום ג', ב מרחשון תקיד (Oct. 31, 1753). במיוחד הוזכרו הספרים: "תורת הקנאות" ו"שפת אמת ולשון זהרית". וזהו נוסח ההחלטה כמו שמובא ב"פנקס ועד ארבע ארצות"¹¹⁵: "והשנאה מקלקלת השורה להטות בינת נבונים באותיות... ועד עתה היינו כמחריש... ונפן כה וכה וראינו כי אין איש שם על לב הלא למשמע און דאבה נפשינו כי חקקי און חתם מחוקק חקק' על הדפוס אוצרות התורה

112. פנקס ועד ארבע ארצות, לקוטי תקנות כתבים ורשומות, סדורים ומבוארים בידי ישראל היילפרין, ירושלים, תשה, עמ' 391-395, סעיף תשכב. גם עמ' 339-343; סעיפים תרסז-תרסח; עמ' 346-355, סעיף תרעג; עמ' 401, סעיף תשלה; עמ' 414, סעיף תשנא-תשנב; עמ' 417-418, סעיף תשנג; עמ' 419, סעיף תשנח; עמ' 421, סעיף תשסו.

113. הספר "תשובת המינים" היה רק מוכן להדפסה. כך מתברר מ"מגילת ספר", עמ' 195, 204: "גם הפנקס הלז שנכתב, ספר תשובת המינים שלם וגמור, היה לפנייהם, ולקחו אחר תמורתו הדומה לו בכריכה", כותב יעב"ץ. אברהם חיים בן אברהם וואגנה מנמק את העובדה שהספר "תשובת המינים" לא נדפס "מחמת גודל כמותו שהיה מחזיק שלושים ידות (באגון) נייר" (תולדות יעב"ץ, אמשטרדם, 1868, עמ' 30). הספר הוכן כתשובה על ספרו של קארל אנטון המומר, תלמידו לשעבר של יונתן אייבשיץ [שמו העברי: משה גרשון הכהן מעיר מיטאון], אשר הכין לפי בקשתו של אייבשיץ כתב הגנה למלך פרידריך החמישי נגד יעב"ץ. שם הספר: "Kurze Nachrichten von dem falschen Messias Sabbatai Zewi". מ. י. כהן חושב שספר "תשובת המינים" לא נכתב בכלל; אבל מ"מגילת ספר" מתברר שיעב"ץ הצליח לגמור ספר כזה אבל לא נדפס (M. J. Cohen: Jacob Emden, p. 206). י. פירסט (I. 244), רושם את הספר בשם: "תשובה על אודות המינים", ונדפס באלטונא, 1757.

114. "מאירת עיניים" ו"פתח עיניים" רשומים אצל חיד"א, חלק ב, עמ' 204, 215. 115. עמ' 391-393, סעיף תשכב. כמו כן עמ' 401, סעיף תשלה. בעמ' 395 (בסוף ההערה מס' 13) כתוב שאייבשיץ הפיץ את החלטה הועד ביום ג' מרחשון תקיג (1753). היתכן? אולי מדובר על החלטה מוקדמת של הועד? (ראה פנקס, עמ' 395).

כמה קונטרסי' (הכוונה לספרים: תורת הקנאות, אמ"ד, תקיב; שפת אמת ולשון זהורית, אמ"ד, תקיב) בדברי חרופים וגידופים על כבוד הגאון הצדיק, הזך והנקי, רבן של כל הגויל' מוהר"ר יהונתן הנ"ל... שלא יחלל עוד ברבים ונגידי עמים נאספו יחד עם אלקי אברהם (אברהם מלובלין)¹¹⁶ מאד נעלה להעמיד הדת על תלה ולגדור גדר ולעמוד בפרץ ושפה אחת לכלנו לקיים ובערת הרע מקרבך והי' מחנך קדוש והניירות הללו אנו מדליקין על הקוצים על החוחים ועל הברקנים ולא יזכר בישראל שם הקונטרס עוד ולא יעלה על לב אדם בעולם. ובהתוועדותינו פה וועד קדש בק"ק יערסלב קיימנו מצות בל ירא' ובל ימצא ספרי פסולים הנ"ל וגזרנו שבכל מקום ומקום דבר המלך מלכו של עולם ודתו מגיע, עיר ועיר, מדינ' ומדינ', איש ואיש אשר המצא ימצא בו בגבולו ספרי פסולים תזרם כמו דוח, צא יאמרו לו, ועל כולם חל חובת הביעור ואין ביעור אלא שריפ'. ופה נשרפו ברחוב העיר לעיני כל העדה הקדושה וממנו יראו וכן יעשה בכל גבול ישראל אשר תריחם ה' ביראתו הקדוש' והטהור' לתוקף גזירתנו נח"ש בכל החומרות שמתות וגידי' ואלות הכתובים בתורה ובמשנה התור' והאמורה מרבני מוסדי ארץ... ומגאונים הזמן שבימינו לבל יתנו שום קול דופי לנגד הגאון המפורסם בדורו מוהר"ר יהונתן הנ"ל ולבער דברי סרה וכל ספרי פסולים הנ"ל. ובזה שלום על דייני ישראל".

החרם עבר גם לערים אחרות באירופה. בשנת 1754 הצטרף בית הדין בעיר קראקא אל החלטת „ועד ארבע ארצות". רבני ניקולסבורג לא רק שאסרו את הדפסת הספרים, כי אם ציוו גם לבערם מן העולם;¹¹⁷ חרם הוכרז בפרסבורג על הרצת מכתבי פלסתר „דברי חרופין וגדופין וניאוצים כאלה".¹¹⁸ בהעלישוי הוטל נדוי, חרם ושמתא „על כל המדפיסים שבעולם

116. מלבד ר' אברהם מלובלין השתתפו בהחלטה: ר' יצחק זאמשט, ר' יהודה ליב כהנא מטיקטין. לצדו עמדו גם הרבנים: ר' יצחק לנדא, ר' חיים רפפורט, ר' חיים ירוחם מוילנא, ר' מאיר מהר"מ המבורגר מהולשאו, ר' יחזקאל הלוי מזלוצוב והרבנים מקראקא. לפי מקור אחר לא נתקבלה החלטה זו בנקל, כי ב„ועד ארבע ארצות" היו תומכים גם ביעב"ץ, אבל „כדי ניט מבייש צו זיין זיין מישפחה אין פוילען" — והכוונה היא למשפחת אייבשיץ, — נתקבלה ההחלטה לטובתו (עיין: היסטורישע שריפטען פון אויף, כרך ב, עמ' 77. L. Lewin, Neue Materialien zur Geschichte der Vierländersynode. (III, p. 50).

117. „לוחות עדות", למברג, 1858, דף לו, ב („בנדוי וארור וחרם ושמתות כל אחד מבני עמנו אשר ידפיס דברים כאלה יהי באיזה כתב ולשון שיהי... ואף מי שיש בידו למחות ולא ימחו לאותן המדפיסי' וצרופי' ואף אם יעברו ח"ו המדפיסים וידפסו או אם כבר נדפס יהי החרם החמור חל על הקונה או על המשהה הדברים כאלה בתוך ביתו אפי' שעה אחת". שם, דף לח, ב — לט, א).

118. שם, דף לט, ב — מ, א.

שלא להדפיס שום דבר קטן ודבר גדול בעסק הזה משום שיש לחוש דלא ליפיק מיני' חורבא ח"ו מיד ולדורות".¹¹⁹

ר' יונתן אייבשיץ היה מעונין להפיץ ברבים את החרמות נגד יעב"ץ, ואספם בספר מיוחד: "ספר לוחות עדות",¹²⁰ שבו נמצאים מלבד ההחלטות הנ"ל גם האגרות וההכרזות של רבני הדור, כמו כן העתקי נוסח החרם שעליו הוכרו בערי: פרעסבורג, פרוסטיץ, קרעמזיר, רוסטיץ, קרימונא, האציפלאץ, שטמפי, סעמניץ, קראקא, פרנקפורט על נהר מיין.¹²¹

יעב"ץ ענה על "ספר לוחות עדות" בספרו: "שבירת לוחות האון"¹²² ובספר: "מי לה' אלי",¹²³ שהם נדירים וקשה להשיגם כיתר ספרי יעב"ץ שהוזכרו לעיל. גרמה לזה ההחלטה שנתקבלה באסיפת "ועד ארבע ארצות" ובעקבות החרמות שהוכרו בערים שונות באירופה; כך הוחרמו, הוגנו או נשרפו הספרים שנכתבו נגד אייבשיץ.

גם ר' יחזקאל לאנדא, ה"נודע ביהודה", השמיע קולו בריב הגדול הזה אבל הוא החרים את כל אלה אשר העיזו להוציא לאור כל ספר שהוא בנוגע לריב זה בכל מקום שהוא, ויצא בפרט נגד ספרו של יעב"ץ "עקיצת עקרב", שנדפס פעמים רבות (בשנת תקיג, באמשטרדם).¹²⁴ בספרו "פתח עיניים"¹²⁵ יעב"ץ ניסה להתגונן נגד התקפתו של ר' יחזקאל לאנדא. בביתו של יעב"ץ נערך גם חיפוש על ידי השלטונות המקומיים,¹²⁶ בו השתתפו "בריוני אייבשיץ",¹²⁷ כדי להחרים את הספרים שנכתבו נגד אייבשיץ. הם חיפשו בפרט אחרי הספר "עקיצת עקרב" שעל תוכנו נודע להם מתוך טופס אחד שרכש אייבשיץ.¹²⁸ אבל לא הצליחו בחיפושיהם ולא מצאו את הספרים

119. שם, דף מ, ב.

120. השתמשנו בהוצאת למברג, 1858 (ההוצאה הראשונה: אלטונא, תקטו (1755)).

עיין: ארשת, א, 439, סעיף 266.

121. שם, דף לט, ב — מת, א.

122. לפי פרידברג (בית עקד ספרים בערכו), נדפס בזולקוא, תקטז ובאלטונא, תקיט.

123. אמשטרדם, תקטו (1755).

124. מ. כהן חושב שהספר "עקיצת עקרב" הכתיב יעב"ץ לאחד מתלמידיו [נוד

אוואז (=אוז)]. Jacob Emden, p. 221-222; 321. Note: 32, 36. ראה יעב"ץ, "ספר התאבקות", אלטונא, 1762-67, דף יד, ב.

125. "פתח עיניים", אלטונא, 1757. נדפס יחד עם "שבירת לוחות האון" (זולקוא,

תקטז; אלטונא, תקיט, 62-1).

126. תאור החפוש ראה ב"מגילת ספר", עמ' 191-202.

127. "מענדל שפיארא, יאקוב(!) רויטשילד יוזפא האלעגנדר, משה קובעס, אהרן זעצר,

אלה החמשה ראשי חרשי משחית, אשר בקשו לעקור את הכל" (שם, עמ' 194).

128. "מגילת ספר", עמ' 191-192.

שבקשו; כי יעב"ץ הצליח להסתירם ברגע האחרון. עם תום "הביקור" הזה חילק ופיזר יעב"ץ את הספרים במקומות שונים, בין חבריו וידידיו, כדי לשמור עליהם. אבל לא הצליח במאמציו אלה, כי הספרים נעלמו ונשרפו בחלקם על ידי המחביאים עצמם, ורק חלק קטן נשאר לפליטה ונשרפו ונאבדו ע"י אוהבנו ע"ז ידו כל הדוויים" התלונן המחבר של "מגילת ספר".¹²⁹

התקפת ר' יונתן אייבשיץ היתה רק הגנה על התקפת ר' יעקב עמדין. ראשונה הותקף והוחרם ר' יונתן אייבשיץ בפראג, בשנת תפה, ומלחמה רק התחדשה אחר כן. הענין התחיל בקמיעות שר' יונתן אייבשיץ הכין בשעתו, ובנוסף הקמיעות כאלו גלו ראשי תבות של שבתי צבי. "כי נמצאו שם קמיעות שכתב המורה שלהם שקבלו מחדש, ומוכיר שם הטומאה ש"ץ בכל הקמיעות".¹³⁰ אבל לא רק ענין הקמיעות הכעיס את יעב"ץ וחבריו, כי אם חשוד היה בעיניהם גם בגלל הקשר שהיה קיים בין אייבשיץ ונחמיה חייא חיון. יעב"ץ גילה שהיתה חליפת מכתבים בינם.¹³¹ "ומצא מין את מינו כאשר נזכר בספר לחישת שרף, ובאותו זמן הסתיר עבירתו שבין אדם למקום".¹³² מסיבות אלו הוכרו עליו חרם, שלפיו אסור לבקר בבית הכנסת של אייבשיץ וכן חייבו כל איש שיש ברשותו קמיעות ושממסור אותה למרא דאתרא. יעב"ץ הצליח לגייס גם אחרים בהטלת חרם.¹³³ הד לדבר ב"פנקס ועד ארבע ארצות",¹³⁴ שם נמצא למשל מכתבו של ר' אברהם הכהן מזאמשט אל יעב"ץ באשר מודיע שחרם הוטל על "הספרים הפסולים ומשוקצים ומתועבים וכתבי פלסתר ומזויפים כאשר כבר נגלה קלונם ברבים", וגם כמה מכתבים מר' יצחק ביאלא. באחד הוא כותב שבקהילות לבוב, לוצק, בראד, דובנא ובכל הגלילות, הוטל חרם על אנשי הכת ש"ץ ימש"ו, "וגם חל החרם על כל מי שילמוד

129. שם, עמ' 197. רשימת ספריו של יעב"ץ ראה: פירסט, ו, 240-244. ושל יונתן

אייבשיץ: שם, 261-263.

130. "פנקס ועד ארבע ארצות", עמ' 346. ר' שמואל הילמן במיץ, מתלונן גם כן שלא הצליחו לעקור את שרשי השבתאות: "אך לא סרו הבעלים ולא סיפק בידם לחטט ולשרוף אחריהם לגמרי, ורישומן ניכר, שיש עוד תרבות אנשים חטאים למינות, ודעת כוזבת הוזה, ושיקוציהם בין עיניהם... גם בנביאים ומדרשי רז"ל שלחו ידם להלביש בגדים צואים בפרושים הנפסדים, אשר לא עלתה על לבם" (שם, עמ' 341).

נכדו של ר' יעקב רישר אב"ד דק"ק מיץ שפעם היה אחד מחסידיו ר' יונתן אייבשיץ, שלח לאלטונא העתקים של חמש קמיעות שאותן הכין ר' יונתן אייבשיץ ("פנקס ועד ארבע ארצות", עמ' 342).

131. בהתחלת ההקדמה לספר "שפת אמת ולשון זהורית", אמשטרדם, תקיב (1752)

(הדפים לא מסומנים בו).

132. שם.

133. שם (בסוף הספר).

134. פנקס, עמ' 415, סעיף תשנא.

ספרי מינין האלו ספרי הר"ן¹³⁵ ומ"ן¹³⁶ ופרוש התקיעות שלהן וספר הפסול ואבוא אל העין¹³⁷ וכל מי שיש בידו ספרי טומאה הנ"ל או נוסח הקמיעות החדשים אשר לא נשמע ולא נראה דוגמתם חל עליו החרם אם לא ישרוף הן ואזכרותיהן... וגם העתק התפילה שמתפללים לברחיה¹³⁸ ימ"ש. וכהיום נמנו וגמרו להחרימם בכל גבול ישראל קודם כל נדרי". ר' יצחק ביאלא הזכיר את ר' יונתן אייבשיץ בנשימה אחת יחד עם יתר ראשי ש"ץ והספר "ואבוא היום אל העין" של יונתן אייבשיץ פסול כספרי ש"ץ והוא ספר מין.¹³⁹ ר' יחזקאל לנדא פנה מזמן אל אייבשיץ בנוגע לספרים "ואבוא היום אל העין"¹⁴⁰ "כוונת תקיעת שופר", "פרוש שיר השירים" ו"פרוש מגילת אסתר", שהם מכילים השקפות קבליות, וחושדים בו שהוא חברם, ואם יביע חות דעת שלילית על הספרים הנ"ל הרי זה יעיד בפני רבים שלא מפרי עטו הם; אייבשיץ לא השמיע דעה שלילית עליהם, אבל גם הכחיש כי הוא מחברם.¹⁴¹ ר' יהושע פאלק דרש מאייבשיץ שיתן הסבר לא רק לגבי קמיעות, כי אם גם בנוגע לשני הספרים "אילת אהבים", "ואבוא היום אל העין".¹⁴²

135. שם, סעיף תשוב, תשנ"ג. ר"ן=נתן העזתי, נביאו של ש"ץ. עיין ג. שלום, קובץ הוצאת "שוקן" לדברי ספרות, תל אביב, תש"א, עמ' 150 וכו' ("שבתי צבי ונתן העזתי").

136. מ"ן=מאורות נתן, באור על ספר הכוונות לאר"י ז"ל מאת ר' נתן ב"ר ראובן דוד טעבלי אשכנזי, שנשתמר בכ"י. (עיין: אוצר הספרים, עמ' 276, סעיף 48). ג. שלום לא מקבל את ההנחה הזו. ראה ב"פנקס ועד ארבע ארצות", עמ' 417, הערה 6, וגם עמ' 416, הערה 5.

137. השם הנכון: "ואבוא היום אל העין". ראה: פירסט, וו, 187. י. תשבי, נתיבי אמונה ומינות, עמ' 220-222, 341. ג. שלום, קרית ספר, שנה טז, עמ' 326.

138. ברחיה=Barochia=Berahya=Baruch Kunio. ראש ה"ד"ד" "Doenmeh" בסאלוניקי. עיין: יעב"ץ, "ספר שמוש", דף ג"ד. ג. שלום, ציון, שנה ו (1941), תשא (ספר ג), עמ' 119-147, 181-202. כמו כן Gershom G. Scholem, Major Trends in Jewish Mysticism, New York (Schocken), 1961, p. 321. מ. בלבן, לתולדות התנועה הפראנקית, תל אביב, תרצ"ה, עמ' 109, 112. המכתב השני מר' יצחק ביאלא נמצא ב"פנקס", עמ' 419, סעיף תשנ"ג.

138*. פנקס, עמ' 416, סעיף תשנ"ג ("נתבאר בעליל שהוא יונתן בכור שטן המסטין את ישראל").

139. הספר, שנשתמר בחלקו בכ"י אוכספורד, רשימת גויבאווער 955, נדפס בצורה מקוצרת ובצורת דו-שיח בין מורה ותלמידו ב"שם עולם", וינה, 1891, עמ' 22-6. זו דעתו של א. ויסמן. גריץ מצדד עמדתו זו (כרך ה, עמ' 629, הערה 7). ראה מאמרו של ג. שלום ב"Der Jude," 1928, Encyclopaedia Judaica (Kabbala), Vol. 9, p. 666; (M. Cohen, Jacob Emden, p. 327, Note 38). י. תשבי, נתיבי אמונה ומינות, עמ' 341, הערה 150.

140. ספר לוחות עדות, לבוב, 1858, עמ' טו, א"ב. H. Graetz, Vol. X (1868), p. CXII.

141. אילת אהבים (משלי ה, יט) אינו ספר, אלא שיר קצר שנמצא ב"לוחות עדות".

הספר „ואבוא היום אל העין“ הזדמן לידו של יעב"ץ בהיותו פעם בעיר פרסבורג, והרב משה סופר, שהיה ראש ישיבה מקודם בלבוב מסר לו כ"י הספר אשר הביא יהודי אחד מפראג משיבתו של אייבשיץ. אין שם לספר, אלא שהוא מתחיל במלים „ואבוא היום אל העין“. יעב"ץ כתב על זה: „והדברים הנמצאים בו נראים זרים ותמוהים, אך הוא אינו יודע ובקי בעניני קבלה... בעתתי לבקשתו ולקחתי מידו הס' כ"י הנ"ל ועיינתי בו ועברתי בין בתריו ותסמר שערות בשרי בקראי בו שתים שלוש דלתות, מרוב החירופים וגידופים והפוך דא"ת בסתרי קבלה. על כן אמרתי להרב הנ"ל שאין ספק שהוא טעון שריפה בודאי, ועם זה יעצתי שלא לפרסם הדבר, כי שערתי שלא יצא תועלת, כי אם קרוב להפסד וכמ"ש (וכמו שכתבתי) כבר בס' תורת הקנאות".¹⁴² והיות שעל החיבור לא מופיע שם המחבר והתלמידים שבאו מפראג משיבתו של אייבשיצר בכוונה תחילה לא גלו ברבים את שם האמיתי של המחבר רק לאנשי סודם, הוברר ליעב"ץ שהספר הוא יצירתו של „האיש אייבשיצר דוב אורב הוא להיהדות... ועכשיו בעת הזאת שהטרידני הי"ת במלחמת מצוה, להתאבק עמו, אז נתתי אל לבי המקרה הנ"ל, והבנתי כי מאת ה' היתה זאת בשביל כך, ולא הביאני הי"ת לפרעשבורג כי אם דווקא על אודות זה".¹⁴³

כאייבשיץ פנה גם יעב"ץ אל ועד ארבע ארצות, אבל הוא הכריע לצד אייבשיץ.¹⁴⁴ יעב"ץ שלח מכתב לוועד ארבע הארצות בשם „אגרת שום“ (= „שמתא ומיתה למין“). הוא מכיל עשרים וששה עמודים ובו מאשים את אייבשיץ לא רק בשבתאות כי אם „גם קלקל בדפוס הש"ס והתפלות בכוח הכומר הגדול שם רעו ואיש סודו נועצו לב יחדיו“;¹⁴⁵ וכאשר נודע הדבר ברבים שאייבשיץ „שפשע ידו גם בספרי קודש תפלה ושאר ספרי דבי רב שיצאו לאור הדפוס על ידינו לזכות את הרבים צוה (אייבשיץ) לתלמידיו... לקרעם לגזרים כמעשה המומרים להכעיס. ולכן על פי הדברים האלה... והרי אנו מאררים ומקללים, מנדין מחרימין ומשמתין ליונתן אייבשיץ".¹⁴⁶

(למברג, 1858), דף עט, ב — פ, א; ר' יהושע פאלק היה באותה תקופה היושב ראש לוועד ארבע ארצות.

142. „מגילת ספר“, דף 88'89 („ספר התאבקות“, דף א (דפוס לבוב); „תורת הקנאות“, דף פו, פח).

143. „מגילת ספר“, עמ' 89.

144. פנקס ועד ארבע ארצות, עמ' 346-355, סעיף תרעג.

145. שם, עמ' 351; פירסט, ו, 244. עיין „כתב התנצלות ותשובה מחכמי פראג

על הדפסת התלמוד עם השמטות בשנת תפ"ז, בהמגיד (ליק), תרלז (1877), XVIII, 170-171;

XIX, 180; XX, 188; XXI, 199.

146. שם, עמ' 352.

ועד ארבע ארצות חידש התקנה הישנה שאין ללמוד בספרי קבלה, לא בספר הזוהר ולא בספרי קבלה אחרים, לא בע"פ ולא בכתב לפני גיל שלושים או ארבעים וגם אז אחרי "שמלא כרסו ש"ס ופוסקים".¹⁴⁷ מתשובתו של יעב"ץ על שאלתו של ר' אברהם הכהן מזאמשט מתברר שיעב"ץ הרחיק לכת בבעור ספרי ש"ץ ובכללם בספרי יונתן אייבשיץ כאשר התיר למסור את הספרים הנ"ל גם לידי שלטונות הלא-יהודיים כדי לשרפם.¹⁴⁸ המלחמה הזאת עייפה את הצבור הגדול של יהודים באירופה.¹⁴⁹ הקרבנות היו הספרים של שניהם שנשרפו, ורוב רובם נעלמו. במלחמתו של יעב"ץ יש לראות את ההמשך של המאבק שנהל אביו, ר' צבי אשכנזי, נגד נחמיה חייא חיון.¹⁵⁰

ספר חמדת ימים

הספר נדפס לראשונה באיזמיר (תצא) ואחר כך בקושטא (תצה).¹⁵¹ משנת תקב ואילך עד תקכב הוצא לאור פעמים אחדות (בזאלקווא) ואחר כך בשנות

147. שם, עמ' 417-418, סעיף תשנב.
 148. שם, עמ' 421, סעיף תשסו. ^{אוצרות התורה} מפליא הדבר שיעב"ץ צטט באגרתו זו מספרי אבות הכנסיה (לוקאש, פרק ה, ומטיאוש פרק ה) אבל עשה את זה כדי להדגיש עד כמה היה טוב אילו היו הלא-יהודים מקיימים מה שכתוב בספריהם: "שאם היו מקיימים אותם הציוויים ראויים הם לשבח הגדול ואז ודאי... לא היו גהרגים אלפים ורבות מקדושינו אשר נשפך דמם כמים ושרפום ודנום בכמה מיתות משונות וקברום חיים על לא חמס בכפיהם".
 149. הענין העסיק גם את רבני ירושלים. עיין א. פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ירושלים, תרפט, חלק ג, עמ' 30.
 150. תוצאה אחרת של המלחמה הזו ושל יעב"ץ בכת של ש"ץ היתה גם השערתו של יעב"ץ, שר' שמעון בן יוחאי לא היה מחבר הזוהר. רעיון זה הוא מביא בספרו "מטפחת ספרים" (אלטונא, 1768) (עיין שם בהתחלת הספר; מדף ב, א — ובסוף הספר לו, א). נגד זה יצא ר' משה קוניץ בספרו הגדול "ספר בן יוחאי" (ווין, 1815), שבו מגן על ההשקפה שרק ר' שמעון בר יוחאי ולא אחר הוא המחבר של הזוהר. יש לשער שבגלל דעתו זו של יעב"ץ אשר מובאת בספרו "מטפחת ספרים" "יצא עליו עוררין, וברצונם עקרו שו"ר לאסור לעיין בו ושלא להביאו עד הפעם לבית הדפוס" (חיד"א, חלק ב, עמ' 87, סי' קא (הערה סה); עמ' 231, סי' כ; עמ' 235, סי' גב).
 151. "חמדת ימים" חלק ראשון (וחלק שני) לשבת קודש... נדפס פעם ראשונה בק"ק איזמיר יע"א ע"י יחידי סגולה של כתר תורה בצירוף החכם המרומם הן גביר ממשפחת רם כמה"ר משה צונצין גר"ו. ועתה נדפס שנית לבקשת למודי ה' השותים בצמא דברי הספר הנחמד הזה נדפס בקושטאנדינא תחת ממשלת אדוננו המלך שולטן מחמוד ירום הודו ותתנשא מלכותו, בדפוס המחקק והמדפיס הר"ר יונה בכמהר"ר יעקב גר"ו. בשנת החיים והשלום ואתנם לו מורא לפ"ק (תצז=1737). במהדורת זאלקווא אשר נדפסה בשנת תקטז (1756) חלק ראשון, לשבת קודש, טעות דפוס על השער: "מארותיו ודליותיו" במקום "פארותיו ודליותיו" שבנוסח קושטא.

תקכג"ד באיטליה: בליוורנו, בויניציאה (תקכג).¹⁵² (בהוצאות זאלקווא, תקיג שם הספר "חמדת הימים"). זמן רב חשבו שמחבר הספר הוא נתן העזתי. ובתוך הספר גם שני שירים המכילים שמו של נתן העזתי "נביאו של שבתי צבי"¹⁵³ לפיכך יצא ר' יעקב עמדין נגד הספר הזה בחשבו שהמחבר של הספר, שהופיע באיזמיר בעולם שם, ורק שם המהדיר (ר' יעקב אלגאזי) עליו, הוא נתן העזתי. ר' יעקב עמדין הסתמך גם על חות דעתו של ר' אלעזר רוקח (נפטר בצפת בשנת תקב בחודש תשרי): "וכן שמענו וידענו בברור שהרב החסיד כמוהר"ר אלעזר מבראד שהיה סוף ימיו אב"ד בק"ק אמשטרדם ומשם נסע לארץ הקדושה היה לו מריבה וקטטה עם בני צפת על עסק ספר חמדת הימים שהיה משוקץ ומתועב בעיני החסיד ז"ל, וממש נתקצרו ימיו בעבור תחרות זה, וכבר רצה לצאת משם אם לא הגיע זמנו ליפטר על אדמת הקודש."¹⁵⁴ ר' יעקב עמדין אסר על קריאת הספר "אעפ"י שמטעה את העולם בתקרובות דברי מוסר שלו וקצת עניני דברי תורה וחסידות של שטות, לעולם אינו יוצא מתוך דפיו ומיד ניכר שמזויף מתוכו במינות של ש"ץ שהבליע בו ממש בכל דף ושורה"¹⁵⁴ וחושב שרק תלמידי חכמים יכולים להשתמש בספר, וגם הם אך ורק כדי לסתור את טענות "המינות" שבו.

הספר לא היה מקובל על חסידי בעש"ט. לפחות על חלק מסוים של החסידים. הבעש"ט בעצמו כאלו דחה את הספר, ואלה אשר רצו לקרוא אותו ניסו להשמיט ממנו את הרמזים על ש"ץ.¹⁵⁵ השמיטו מתוכו פיוטים וחלקים

152. ראה רשימת המהדורות השונות אצל א. יערי: תעלומת ספר, ספר חמדת ימים מי חברו ומה היתה מידת השפעתו, ירושלים, תשיד, עמ' 86.

153. רק שירים אחדים נשארו כי רוב רובם הושמדו. ראה גרשם שלום: שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, כרך א (תל אביב, תשיז), עמ' 261. אצל פירסט (ו, 333; 185) הספר "חמדת הימים" רשום כעבודתו של נתן העזתי. מהגדה עם הפתרון בלשון ספרד (ויניציאה, תקנב) הושמט מטופס אחד הפיוט שחובר על ידי בנימין נתן העזתי (עיין נ. בן מנחם, טיול ביער "ההגדה", הצופה, גליון לפסח, תשכו, עמ' 65).

154. "שבירת לוחות האון", אלטונה, תקטז-תקיט, דף מו.

*154. "תורת הקנאות", עמ' קמו.

155. א. יערי: תעלומת ספר, עמ' 89. לפעמים הודפסה הודעה קצרה בראש הספר בוו הלשון: "שם בדף ס"ג עמוד ב' שורה ד' שגגה יצאה נדפס והרם עטרת ישראל צבי כו' צ"ל תיבת צבי נמחק". כך במהדורת שנת תקב. אבל מפליא הדבר שבהוצאות יותר מאוחרות, כאשר כבר היתה יותר ידועה במזרח אירופה עמדתו והשפעתו של ר' יעקב עמדין בענין הספר, לא רק שהרמז על ש"ץ נדפס אלא אפילו שכחו להדפיס את ההודעה הקצרה הנ"ל. כך למשל בתפילה שחיבר בעל "חמדת ימים" להוצאת ספר תורה בחג השבועות (נדפס בחמדת ימים, חלק למועדים, בשנת תקיג, דף כא, ב, בשורה אחת-עשרה ושתי-עשרה מלמטה): "וברחמים גדולים הרם עטרת ישראל צבי ולצפירת ת"ת עם סגולתך והוציאנו מעבדות לחירות ומשעבוד לגאולה".

אחרים ממנו הותאמו לטעמים של החסידים. ב"שבחי הבעש"ט"¹⁵⁶ מסופר שהבעש"ט מצא את הספר "חמדת ימים" על שולחנו של ר' יעקב יוסף הכהן מפולנא, וכינה את הספר כ"ספר פסול" והוריד אותו מעל השולחן. א. יערי, המקדיש פרק שלם לתאור יחסם של החסידים לספר "חמדת ימים"¹⁵⁷, לא רואה ראייה בספור זה ליחסו השלילי של הבעש"ט, כי שם הספר לא מוזכר על ידי הבעש"ט. אולי יש להניח שאפילו את שם הספר לא רצה הבעש"ט להעלות על שפתיו.

וזה לשון הספור: "שוב אמר הבעש"ט באותו שבת עצמו (שבה נפטר ר' אלעזר רוקח אב"ד אמשטרדם בצפת) כי ראה שידפיסו באותה שנה ספר חדש ואינו יודע שם אותו הספר כי עדיין לא קראו לו שם, וזה הספר חיבר אחד מכת שבתי צבי ימ"ש נופת תטפנה שפתי זרה שהלשון הוא יפה ויחשקו העם אותו ויטמא ח"ו את העולם בעו"ה. ואח"כ כשיצא לאור העולם קנה הרב הנ"ל (ר' יעקב יוסף הכהן מפולנא) את הספר הל"ז כי לא ידע מקודם מה שמו, וכשבא הבעש"ט אליו וראה שהספר הנ"ל מונח על השולחן וכשפתח הבעש"ט את הפתח אמר: ספר פסול על שלחנך ושאל הרב: איזה הוא, והראה עליו באצבעו וזה היה ספר חז"י (חמדת הימים) ולקח סמרטוט בלוי (וכרכוהו אותו) ונתנו אותו תחת השולחן".¹⁵⁸

פעם אחרת חלם הבעש"ט שאחד מתלמידיו "נשתמד", רעד אחזהו ושלה לעורר את כל תלמידיו ושאל אותם האם לא עבר משהוא על איזו עבירה. וספר להם על חלומו. אז קם ר' אליעזר מטאמשפולי ואמר שבאותו לילה לפני שינה עיין בספר "חמדת הימים".¹⁵⁹

ולא רק באירופה כי אם גם בארצות ערב נקטו עמדה שלילית כלפי הספר. כך למשל בבגדד, בסוף המאה התשע-עשרה לחמו בספר מורים בבתי ספר של "כל ישראל חברים". אבל היו גם שלקחו בשמחה רבה את הספר לידם ונהנו מתוכנו. ה"חתם סופר" מצטט את הספר ורבנים אחרים ממליצים על קריאתו.¹⁶⁰

הראשון שיצא להגנת הספר "חמדת הימים", וראה בו ספר מוסר שמצוה

156. ספר שבחי הבעש"ט (הוצאת הורודצקי), תל אביב, תשנ"ו, עמ' קכד.

157. א. יערי, תעלומת ספר, עמ' 134-137.

158. שם, עמ' 134; ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 66 (בנוסח אחר!); מ. מ.

היילפרין, "כבוד חכמים", ירושלים, דף טו.

159. שבחי הבעש"ט, לאשצוב, תקעה, י, א; א. כהנא, תולדות המקובלים, דף 149;

אצל קמלהר (ספר דור דעה), ניו-יורק, תשיב, עמ' גג; גרסה אחרת אצל מ. מ. היילפרין,

כבוד חכמים, דף טו, א.

160. דרשות לר' שמעון סופר, ירושלים, תשיב, עמ' עה.

לקרוא אותו ואין לו שום שייכות לכת השבתאים, הוא מנחם מענכין ב"ר שלום היילפרין שבספרו "כבוד חכמים" (ירושלים, תרנו, תרסא) חולק על כל אלה שחושבים שמחבר הספר הוא נתן העזתי.¹⁶¹ לעמדתו זו הוא מביא ראיה וגם מזכיר כשמונה עשר ספרים שבהם צוטטים מספר "חמדת הימים". וזו לשונו: "תראה בעיניך איך שהם מדברים בלא דעת רק רוצים לפסול ספרו הנחמד בלא טעם וריח, רק בכדי למנוע את העם ללמוד בתוכו. ואם אולי הדברים אשר כתבתי מעטים המה לפניך להראות לך אשר המחבר הח"י הוא איש גדול וצדיק, אעתיק לפניך מה שכותב עליו המוציא לאור הספר הקדוש הזה הוא הרב החסיד מהר"י אלגאזי ז"ל בהקדמתו... זה שפר ספר חמדת הימים כתב איש רבי מופת הדור הרב דומה למלאך... את קולו שמענו ואותו לא ידענו לא ידעתי אכנה".¹⁶² מרדכי לוריא חולק על עמדתו של היילפרין ורואה בספר "חמדת ימים" "ספר פסול וטמא תעוב ומשוקץ" (מלחמת יעב"ץ, דף ה, א) ומצדיק עמדתו של יעב"ץ שאסר ללמוד בו. לפי דעתו של לוריא מטעה מ. היילפרין את בני ישראל כאשר אומר שלא נתן העזתי הוא המחבר הספר ומותר ללמוד ממנו: "בספר פסול אשר גדולי חכמי ישראל צדיקים וחסידים קדושים וטהורים אסרו הלמוד בו מטעם שהוא ספר פסול וטמא תעוב ומשוקץ".¹⁶³ והוא חושב ומאמין שנתן העזתי הוא המחבר.¹⁶⁴ לפי לוריא אין נפקא מיניה בדבר מי הוא המחבר "נתן או שטן, עכ"פ הוא ספר פסול וטמא".¹⁶⁵ וגם ההסכמות שמודפסות בראש ספרים אינן ראיה שהספרים הם "כשרים". הוא מזכיר את הענין של חיון ונפתלי כ"ץ¹⁶⁶ "דהא אפי' ספרי התועב נחמיא חייא חיון שהשתא הכל מודים שהמה אסורים וגם טעונים שריפה נדפסו בהסכמות מגאוני ישראל".

א. יערי הקדיש ספר שלם¹⁶⁷ להוכיח שר' בנימין הלוי מצפת, שהיה תלמידו של ר' חייא רופא מצפת, הוא מחבר הספר. הוא קרא לספרו "חמדת ימים" על סמך הפסוק "חמדת ימים אותו קראת".¹⁶⁸ הוא חיבר גם ספרים

161. א. כהנא (תולדות המקובלים, חלק א, עמ' 150) גם כן חושב שנתן העזתי הוא המחבר. כמו כן ד. כהנא, "אבן הטועים", עמ' 22-48. מרדכי לוריא: מלחמת יעב"ץ, תרעד, הוצאה שניה, ירושלים, תרפד. מ. מ. היילפרין, "בקורת תהיה", ירושלים, תרסב. צבי הירש וחיים אלעזר שפירא, "חמשה מאמרות", ברגסס, תרפב.

162. כבוד חכמים, ירושלים, דף כא, ב (בהערה).

*162. מלחמת יעב"ץ, ירושלים, תרפד, דף ה, א.

163. שם, דף ה, א.

164. שם, דף י, ב.

165. שם, דף יא, ב. וגם יב, א: מסתמך על תורת הקנאות, צד, סי' ח.

166. אברהם יערי: תעלומת ספר, ירושלים תשיד.

167. "חמדת ימים אותו קראת לתקון המלכות הנקרא חמדת הימים".

אחרים ושם: "חמדה גנוזה", "חמדת הלבבות", "ארץ חמדה", "חמדת ישראל", "מחמדי עין", "שער התשובה", "הדרת קודש", "נפש ברכה".¹⁶⁸ לפי א. יערי חיברו ר' בנימין הלוי בשנים תכט"ל (1670-1669). ר' בנימין הלוי שהיה הרבה זמן בחוץ לארץ, עבר דרך מצרים וטורקיה; ביקר בערים: קהיר, קושטא, ברוסה, סאלוניקי וגו' ואחר כך מופיע בערים אחרות שבאירופה. גרשם שלום אינו מסכים לדעתו של א. יערי שהלוי הוא מחבר הספר.¹⁶⁹ הוא חושב שהספר נכתב על ידי "חכם ספרדי" שהעתיק ממקורות שונים "לפי המוסר הספרותי הקלוקל של הדורות הללו".¹⁷⁰ ורואה בספר אחד הספרים היפים של הספרות העברית.¹⁷¹ ישעיה תשבי מביא ראיות במחקרו¹⁷² שר' בנימין הלוי אינו יכול להיות מחבר הספר, כי בו נמצאים קטעים שנכתבו ארבעים שנה אחרי מותו של ר' בנימין הלוי, ולפיו קיים יחס בין "חמדת ימים" ובין כתבי ר' יהודה ליב פוחוויצר שהיה מוכיח בפינסק ואחר כך עלה לירושלים.¹⁷³ י. מ. טולידאנו סובר שהמחבר הוא ר' חייא ב"ר יוסף דיין במאה השבע עשרה.¹⁷⁴ בהערה לספר "חיי אדם" אנו קוראים שלא המחבר היה הגורם להתרחקות מהספר "חמדת הימים", אלא שלא נכתב ברוח הקודש.¹⁷⁵

שו"ת אהל יעקב וקצור ציצת נובל צבי

עם התפשטות השבתאות התחזקה גם המלחמה בה. קמו לוחמים אמיצים שהרימו קולם נגד התנועה הזאת.¹⁷⁶ שבתי צבי¹⁷⁷ שהופיע על במת ההסטוריה

168. כבוד חכמים, ירושלים, דף טו (הערה ו); א. יערי, תעלומת ספר, עמ' 46-48.
169. גרשם שלום: "והתעמולה בעינה עומדת", בחינות, תשטו, חוברת ח, עמ' 79-95. א. יערי עונה על זה ב"בחינות", חוברת ט, עמ' 71-84, שם הודפסה גם תשובתו של ג. שלום.

170. ג. שלום, והתעלומה בעינה עומדת, בחינות, תשטו, חוברת ח, עמ' 82.

171. Gershom G. Scholem, Major Trends in Jewish Mysticism, New York, 1961, p. 285.

172. י. תשבי, לחקר המקורות של ס' "חמדת ימים", תרביץ, כרך כד, (תשטו) עמ' 441-455; כרך כה, עמ' 66-92; 202-230. י. תשבי, "נתיבי אמונה ומינות", עמ' 108-168.
173. תרביץ, כרך כה, עמ' 92.

174. ר' יעקב משה טולידאנו, אוצר גנוזים, ירושלים, תשך, עמ' 220.

175. ספר חיי אדם, ווילנא, 1888, כלל קמד (הלכות יו"כ) סימן כ, (הערה לא ב"תוספות חיים" אל "חיי אדם"): "ולכן העתקתי מספרים קדמונים תפלה בלשון קל...". ובהערה "תוספת חיים" על זה: "ויש נמנעין מלאומרה ויש להם ע"ז ב' טענות: א. מחמת שהתפלה זו נלקח מספר חמדת הימים ונמצא כתוב בקצת ספרים שלא ללמוד ושלא לעיין בספר הזה מטעם הידוע; ב. מחמת שהמחבר הזה לא חיבר את התפלה זו ברוח"ק".

176. ראה: פירסט, וו, 188-189.

177. ראה גרשם שלום: שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, וזו, תל אביב, תשנ"ו.

בשנת תכה גרם לפולמוס ער בקרב יהדות אירופה בכלל וארצות הבאלקאן בפרט.

בין הראשונים אשר יצא למלחמה נגדו ונגד "גביאו" נתן העזתי, היה ר' יעקב ששפורטש;¹⁷⁸ (נולד באורן בשנת 1610 ומת באמשטרדם בשנת 1698). הוא כיהן כרב בערים שונות בצפון אפריקה, ומפני הלשנה עליו לפני השלטונות נאלץ היה לברוח לאמשטרדם. בשנת 1659 הזמין אותו מלך מרוקו לשוב, כדי להטיל עליו תפקיד בספרד. בשנת 1663 נבחר לרב של העדה הספרדית בלונדון, אבל המגיפה שפקדה את העיר הכריחה אותו להעתיק את אהלו להמבורג. בעיר זו לא עשה זמן רב, ובשנת 1673 אנו רואים אותו כראש ישיבה באמשטרדם, שבה הוא מת בשנת 1698 אחרי שבילה מקודם כחמש שנים (מ-1675 עד 1680) בליוורנו.

ר' יעקב ששפורטש כתב שני ספרים: האחד הוא "ספר אהל יעקב"¹⁷⁹ והשני "ציצת נובל צבי".¹⁸⁰ ר' דוד בן אפרים מילדולה, שלפי בקשת המשפחה של יעקב ששפורטש קבל על עצמו את עריכת כתבי היד של הספרים האלו לדפוס, הוציא לאור רק חלק מ"ציצת נובל צבי",¹⁸¹ בשם "קצור ציצת נובל צבי" בצורה לא מסודרת. ר' דוד מילדולה בעצמו הרגיש בחסרון הזה, ובהקדמתו לספר "שו"ת אהל יעקב" מתנצל בכותבו: "ואף גם זאת לא יכולתי להשלימו ולסדרו בנכון כפי אשר היה בדעתי, יען כי הזמן היה בוגד בי ובן הרב המחבר נר"ו¹⁸² שהיה רוצה לבא עד תכליתו, בכל יום היה בא להתהירני להיות מקצר ועולה ובמהירות ולא יתנני השב רוחי... ואעפ"י כן כדי למלאות רצונו קצרתי... לכן אל יאשימני המעיין אם לא

178. ששפורטש=שפורטה (=בשפה קטלונית: Da-Porta). בשם Saportas חותם בנו אברהם על ההקדמה הספרדית של הספר "שו"ת אהל יעקב". (שלמה ששפורטש חיבר ספר בשם: שש שערים, שיר... במספר כתר מלות כמנין תרי"ג מצות ושבעה דרבנן אשר חבר ותקן ואזן... שלמה ששפורטש... אמשטרדם, 1727. על סמך שם הספר "שש שערים" רואים בשם ששפורטש: שש=Seis, פורטש=Portas).

179. גרסא באמשטרדם, בשנת תצו (1737).

180. י. תשבי, ספר ציצת נובל צבי לרבי יעקב ששפורטש. יצא לאור בנוסח שלם על פי כתבי יד מעובדו המדעי של דר. זכריה שווארץ ז"ל בצירוף מבוא, הערות ותלופי נוסחאות, ירושלים, תשי"ד. (בקורת על הספר ראה מאת רבקה ש"ץ (בחינות, תשטז, חוברת 10, עמ' 50-67; מאת מ. א. ענת (פרלמוטר) (תרביץ, כרך כו, תשיז, עמ' 338-344); ציונים ביבליוגרפיים אצל ראובן מרגליות (ארשת, כרך א, עמ' 460 מס' 271). עיין גם: שבתי טואף, מחלוקת רבי יעקב ששפורטש ופרנסי ליוורנו, ספר זכרון ליצחק בן צבי... בעריכת מאיר בניהו, ירושלים, תשכה, דף קסו-קצא).

181. הנוסח השלם של "ציצת נובל צבי" נמצא בכתב יד היחיד (כ"י אפשטיין) שהיה פעם בספריית הקהילה בווינה ודר. זכריה שווארץ ז"ל אשר התכוון לפרסם אותו הכין בשעתו העתק מדויק. (ראה י. תשבי, ספר ציצת נובל צבי, עמ' לט).

182. הוא אברהם ששפורטש בנו של ר' יעקב ששפורטש.

ימצא בו כל מה שלבו חפץ כי ברשות אחרי' אני ואין האשם תלוי בי".¹⁸³ עד כמה הוא אחראי בעד עריכה לה"קצור ציצת נובל צבי" לא ברור לנו, אבל נכון הדבר שלא באשמתו הוצא "קצור ציצת נובל צבי" מתוך הספר "שו"ת אהל יעקב". כי חלק זה, — שנדפס פעם אחת יחד עם "שו"ת אהל יעקב" (מדף פד עד קכ) ורצו להדפיסו גם בהוצאות אחרות של ה"שו"ת אהל יעקב", — הושמט לגמרי; והשערותנו היא שאחרי הדפסתו הוצא ממנו ולא מקודם, כי בסוף ספר "שו"ת אהל יעקב" במפתח,¹⁸⁴ הודפסו מספר העמודים וגם התוכן של "קצור ציצת נובל צבי", לכן ברור ש"הקצור" הודפס, והופיע בהוצאה הראשונה ורק אחרי הדפסתו נעלם יחד עם "שו"ת אהל יעקב".¹⁸⁵ בהוצאת אמשטרדם (תצו) אין "הקצור ציצת נובל צבי" מופיע בכלל, רק זכרו נמצא בהקדמת ר' דוד מילדולה ובמפתח בסוף הספר "שו"ת אהל יעקב". ואילו לא ר' יעקב עמדין, שהדפיסו באלטונא (תק"ז) כדי להעזר בו במלחמתו נגד התנועה המוסתרת של השבתאות, היה הספר נעלם לגמרי.¹⁸⁶ ולא רק שהציל את הספר "קצור ציצת נובל צבי", אלא העמיד לרשותנו הוצאה טובה, ותיקן את השבוישים שהיו בהדפסה הראשונה.¹⁸⁷

מי היו המעוניינים בהעלמת הספר הזה, ולמה? התשובה היא שראשי הקהילה באמשטרדם, שהיתה אחת מהערים באירופה שהשבתאות מצאה קן בה, דרשו בגזירת חרם להשמיט את "קצור ציצת נובל צבי" מתוך הספר "שו"ת אהל יעקב" ולמסור אותו ל"מעמד" של הקהילה, כי הספר הכיל שלושים ושניים מכתבים שמחציתם היו תשובותיו של ר' יעקב ששפורטש בענין שבתי צבי ותנועתו; והם לא מצאו חן בעיני ראשי הקהילה באמשטרדם. ששפורטש ראה בתנועה השבתאית סכנה גדולה, כי המאמינים בש"ץ קבלו על עצמם את הגזירות שגזר, ואפילו אם היו מנוגדות למסורת. כגון ביטול ט' באב כיום אבל והפיכתו ליום הולדת ש"ץ, כל זה המריץ את ר' יעקב ששפורטש להלחם בתנועה זו, ובגלל זה חיבר את ספרו "קצור ציצת נובל צבי", בו אסף את המכתבים שנשלחו אליו מארצות המזרח ותשובותיו עליהם.

183. ספר שו"ת אהל יעקב (אמשטרדם, תצו) בהקדמתו (9a).

184. "מפתחות הכתבים ואיגרות הנמצאים בספר קצור ציצת נובל צבי" (ספר שו"ת

אהל יעקב, אמשטרדם, תצו, עמ' קכב-קכג).

185. י. תשבי, ספר ציצת נובל צבי, עמ' מב.

186. טופס אחד היה בידי Simonsen. ראה: Steinschneider, Festschrift, Leipzig.

1896, p. 167.

187. הספר קצור ציצת נובל צבי נדפס שלש פעמים: אמשטרדם, תצו (יחד עם שו"ת

אהל יעקב); אלטונא, תק"ז (על ידי ר' יעקב עמדין) ובאדיסה, תרכ"ז (על ידי מאיר גרינשפאן ואברהם יהושע העשיל בארסקי. זה האחרון הסתלק מלהשתתף בספר אחרי שהדפסה כבר נגמרה. ראה הערה בסוף הספר עמ' 104). תשבי, ס' ציצת נובל צבי, עמ' מב.

וגם תעודות שונות בנוגע לתנועה השבתאית שהגיעו לידו. מסיבה זו משמש הספר "קצור ציצת נובל צבי" כמקור חשוב לידיעת ולהכרת המאורעות שהתרחשו סביב שבתי צבי ותנועתו בשנות תכ"ח-ת"ל.

ר' יעקב ששפורטש, שהיה "דור י"א לרמב"ן שלא פסק תורה מהם"¹⁸⁸ חשב שאחרי ששבתי צבי המיר את דתו ו"התאסלם", תחלש גם התנועה השבתאית ואין להלחם בה יותר. אבל טעה בהנחתו זו, כי מאמיני ש"ץ המשיכו באמונתם גם לאחר מותו של ש"ץ.¹⁸⁹ ור' יעקב עמדן המשיך במלחמה שבה התחיל ר' יעקב ששפורטש. הוא הרים את קולו נגד ר' יונתן אייבשיץ ו"לוחם אחר היה ר' משה חאגיס שלחם בעוז נגד נחמיה חייא חיון.

ספרי ר' משה חיים לוצאטו:

- א. זוהר תנינא; ב. תקונים ליד החזקה; ג. ק"ן מזמורים
ד. חבור על קהלת

ר' משה חיים לוצאטו (רמח"ל) נולד בשנת 1707 בפדובה ומת בשנת 1747 בעכו.¹⁹⁰ עבודתו הספרותית עשירה ומסועפת. הרשימה הביבליוגרפית עליו היא ספר בפני עצמו.¹⁹¹ ארבעת הספרים הנ"ל מוזכרים בדרך כלל בחרמות שהוטלו על רמח"ל, וצוינו כספרי "מינות" שאין לקרוא בהם ויש לבערם מן העולם. אבל יחד אתם נפלו כקרבן במלחמה סביב רמח"ל גם ספרים אחרים, ששמותם ידועים לנו מחליפת מכתבים בין רמח"ל ובני דורו, ובפרט עם רבו ר' ישעיה בסאן.¹⁹² רשימת ספרים אלו היא די ארוכה, אחדים נדפסו ואחדים נמצאים בכתבי יד וטרם זכו לגואל.¹⁹³

הסיבה להחרמת ספריו של רמח"ל היא האסור ללמוד הקבלה והפצתה ברבים, ובפרט בחוץ לארץ. הלוחם הראשי ברמח"ל היה ר' משה חאגיס, שהראה את כוחו גם במלחמתו נגד חיון (ראה לעיל). על יחסו של

188. תשבי, שם, עמ' כה, הערה 4.

189. גם במלחמתו של ר' יעקב ששפורטש בשבתאות פה ושם אין עמדה עקבית; כמו שאין עמדה ברורה לו בענין ר' נסים ור' דוד מלידא. עיין ספר שו"ת אהל יעקב, עמ' פא (שאלה עה) ועמ' פא (שאלה עו).

190. על תולדות חייו ראה: S. Ginzburg, The Life and Works of Moses Chayyim

Luzzatto, Philadelphia, 1931 (גם בעברית).

191. נפתלי בן מנחם, כתבי רבי משה חיים לוצאטו, רשימה ביבליוגרפית של ספרי דפוס וכתבי יד, ירושלים, תשי"א, עמ' 188-1 (להלן רק "כתבי רמח"ל").

192. דר. שמעון גינזבורג, ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו, אוסף אגרות ותעודות, חלק א"ב, תל אביב, תרצו (להלן רק: "רמח"ל ובני דורו").

193. כתבי רמח"ל, עמ' 125-138.

רמח"ל אל השבתאות פורסם מאמר מיוחד.¹⁹⁴ על התעסקותו של רמח"ל בעניני קבלה נודע לר' משה חאגיס ממכתב שנשלח על ידי יקותיאל גורדון (מוצאו מווילנה) שלמד רפואה בפדובה.¹⁹⁵ שכתב בהתלהבות על בקיאותו של רמח"ל בקבלה לרב הישל בוילנא ולסוחר עשיר, ר' מרדכי יפה בוינה.¹⁹⁶ אחד מהם העביר את המכתב אל ר' משה חאגיס, שהתחיל לפעול מיד. הוא פנה אל רבני פולניה, אשכנז, הולנד ודאנמרק ולרבני איטליה. ואלה פנו אל ר' ישעיה בסאן, מורו ורבו של רמח"ל, וגם אל חתנו של בסאן, לר' בנימין כהן, שניהם גרו ברגיו (Reggio), כדי שישפיעו על רמח"ל שיפסיק ללמד עניני קבלה בישיבתו, ושיחדל להתעסק בתורה נסתרת ולפרסם כתבים בנושא זה. בסאן עמד לצדו של תלמידו, ובאומץ לב יצא להגנתו ודרש חקירה מוקדמת לפני שינקטו נגדו צעד כל שהוא. הוא התנגד להטלת חרם, כי לא נתברר שיש דברי מינות בספרי רמח"ל: „או שאנשים צדיקים, בקיאים ומובהקים ידרשו היטב ויחקרו וישפוטו הם ואם שמץ מינות ימצא בהם שרוף ישרפו... ואם לא יאותו רבני ישיבתכם אף לזה זאת תהיה מאתי התראת ודאי שאם עלה או יעלה על לב איש להחרים על שריפתם, קודם חקירתם, כל חרם אשר יחרם וכל אלה, תהיה בטלה ומבוטלה“.¹⁹⁷

ר' משה חאגיס ביקש מרבני איטליה שיבדקו את אמינות הדבר. לראשונה פנה אל ר' שמשון מורפורגו, שסרב לקבל על עצמו תפקיד זה, והמליץ על ר' דוד פינצי ממנטובה ועל הרב סגר'. חאגיס שלח מכתב גם אל ר' יוסף אירגאס בליוורנו (אשר השתתף אתו בהחרמתו של חיון) שיקח לידי את הענין, יסע לפדובה ויברר את האשמות שהוטחו נגד רמח"ל, ואם נכון הדבר שרמח"ל מתעסק בקבלה „לבעל הדבר בל יזיד עוד להראות על פני חוץ כתביו העמוקים הראויים לקבורה או לגניזה ויכין לו הדרך לארץ הקדושה“.¹⁹⁸ אבל רבני איטליה הססו לטפל בענין זה. ש. גינזבורג

194. י. תשבי, נתיבי אמונה ומינות, עמ' 169-185. כמו כן 186-203. ועיין דר. צבי הרכבי, השבתאות ורמח"ל ז"ל (ספר יובל לכבוד הרב דר. ש. פדרבוש, ירושלים, תשכא).
195. הוכתר בתואר דוקטור לרפואה בשנת 1732, והיה רופא בעיר ברסט-ליטובסק.
דוד קאופמן מצא רשום ב„רגיסטר“ של האוניברסיטה בפדובה: „Dominus Jekutiell Spero: deum Gordon, Hebreus filius quondam domini Leonis, de civitate Vilna in Lithuania...“ (מר יקותיאל גורדון היהודי בן אריה מויר ווילנא שבליטבניה) (REJ, Vol. XXIII, pp. 256).
לפי יוסף אלמנצי (כרם חמד, חלק ג, עמ' 117) נודע הדבר לחאגיס גם ממכתב שנשלח אליו על ידי יהודה ליב בן יעקב מינדולה. פ. וברמן (ספר „ירים משה“, ירושלים, תשכב, בהקדמה) מזכיר איש ירושלמי בשם: ר' רפאל ישראל קמחי שהוא היה אשר הפיץ שמועות על רמח"ל שמתעסק בקבלה. הוא היה נוסע ממקום למקום ונודמן לו לדבר על רמח"ל.
195*. „ירים משה“, עמ' צא-צב; רסורסת.

196. רמח"ל ובני דורו, חלק ב, עמ' שמג. המכתב הוא מיום כב לחדש כסלו, תצה.

197. כרם חמד, חלק ג, עמ' 117.

מסביר את ההיסוס בזה שהורי רמח"ל היו עשירים ולא העיזו להרים קולם נגדם, אבל לאחר חמש שנים (תצה), כאשר הורי רמח"ל ירדו מנכסיהם, קמו הרבנים כאיש אחד והחרימו את רמח"ל.¹⁹⁸ ספק שזו היתה הסיבה. הרבנים ביתר הארצות שבאירופה לא חיכו זמן רב, ובהנהגתו של משה חאגיס הכריזו על החרמת ספריו של רמח"ל, עוד לפני שהוטל החרם על ידי רבני ויניציאה, בשנת תצה.¹⁹⁹ בערים: פראג, פיורדא, אלטונה, המבורג, ונסבק, גלוגא, לבוב, קראקא, בראד, אמשטרדם, מיץ די לורינה, טראני, ברלין, קאליש, פוזנא, קראטאשין, ברסלאו, הוכרו על החרם בשנת תץ. בויניציאה המשיכו בחקירות. גם ר' י. בסאן ביקר בפדובה ובא לידי הסכם עם הרבנים: ר' עמנואל בליליוס ר' משה מנחם מררי ור' נחמיה בן יעקב הכהן, שיסתפקו בהתחייבות בכתב מצד רמח"ל שיפסיק לחבר ספרים "בחקמת האמת".

רמח"ל היה מוכן לציית לרבו וחתם על התחייבות אבל בהסתייגות מסויימת: "קבלתי עצת מוסר תבונתו (הכוונה לבסאן) כאשר מפיו חייתי ואני חי, בטלתי דעתי מפני דעתו כאשר מוטל עלי להיות מאסף אלי וגונו כאשר ירצה כ"ת כל חבורי אשר עשיתי עד היום הזה עפ"י המגיד ונשמות קדושים שלא יצא חוצה... וכל אחריותי בחו"ל כל הדברים קבלתי על עצמי. פאדובה מיום ב' שלושה לחודש מנחם שנת הת"ץ".²⁰⁰ וכדי להציל ספריו מהשמדה הסכים למסור אותם לידי בסאן, אשר שם אותם בתיבה אחת, בנוכחות הרבנים: בליליוס, מררי, את התיבה סגרו על שני מפתחות.

ומסתמך על 198. S. Ginzburg, The Life and Works of M. H. Luzzatto, p. 45. יעב"ץ, שכותב בתורת הקנאות, אלטונה, 1752 (עמ' 112): "ושמא יש לומר שבתחילתו לפי שהיה עתיר נכסין ובני משפחתו בעלי כיסין נפלה אימתו עליהם".

199. בנוסח החרם שעליו הכריזו רבני ויניציאה מוזכרים ערי אירופה עם רבניהן שקדמו אותם בהטלת החרם. עיין כרם חמד, חלק ב, עמ' 156-159. ש. גינבורג (op. cit., p. 63) חושב ששנת הכרזת החרם בויניציאה היתה תצו, ולא תצה. אבל ביתר המסמכים השנה היא: תצה. לפי פירסט, (ו, 279) שמסתמך על "הכרוז" שנדפס ב"מכתבים ואגרות" של רמח"ל הוכרו החרם בויניציאה בה' חשוון 1735 (=תצו).

200. ידועות לנו כמה נוסחאות של ההתחייבות שלמרות השנויים שבהן מאשרות כולן את העובדה שרמח"ל הסכים למסור את ספריו לידי רבו, ר' בסאן. ראה: רמח"ל ובני דורו, חלק א, קעו"קעז; חלק ב, עמ' תי"א, תנ הערה 423. ש. גינבורג: The Life and Works of M. H. Luzzatto, [Phil., 1931] עמ' 53, הערה 96. במכתב אחד (רמח"ל ובני דורו, חלק ב, ריט) אל בסאן, מנסה רמח"ל להזכיר ש"לבד שניים ושלושה אשר נאמנו לי... מה שהוא פרוש על דברי אחרים זוהר או דברי האר"י זלה"ה אשר לא חלה עליהם שבועתי"; גם ר' יעקב כהן פאפירש מזכיר שמלבד "ספר אחד קטן שחבר ברשות ובהסכמת רבותיו (באסן ור' אבי עד שר שלום)... דרך שאלות ותשובות... והחוקר שואל והמקובל משיב ואעפ"כ לקחתי מידו אותו הספר" (רמח"ל ובני דורו, חלק ב, רפט), אבל זה לא היה בתוך תיבת הספרים.

אחד נמסר לידי ר' י. בסאן והשני לידי ר' נחמיה חי' הכהן מפירא.²⁰¹
על התיבה מבחוץ הדביקו פתק ועליו היה רשום שאסור לפתוח את התיבה
בעונש של חרם.

מתוך האגרות של רמח"ל מתברר שתיבת הספרים, אחרי שנסגרה
בנוכחות הרבנים הנ"ל, נמסרה בפני עדים לידי אחד מנכבדי הקהילה: לר'
משה בן שמריה אלפרון (היילפרון) ששמר עליה בכל החומרה עד שהועברה
לפי בקשת חאגיס לפרנקפורט דמיין, לידי ר' יעקב כהן פאפירש.²⁰² תיבה
זו העסיקה אחר כך את כל אלה שהיו מעורבים בעניני רמח"ל. וגרסות שונות
פורסמו סביבה שהכילה רוב כתביו של רמח"ל בהעתקים אחדים.

ר' שמשון מורפורגו הודיע גם כן לחאגיס: "הכתבים והחבורים שחבר
בח"ה בלשון הזוהר הקדוש בשם מגיד או נשמות הקדושים ולגנוזם תיק
בתוך תיק מופקדים ביד מוהרר"י הנוכר".²⁰³ אבל עם סגירת התיבה לא
נסתיימה הפרשה עדיין, כי תוכנה הרגיו את האנשים, בפרט את רבני
ויניציאה שרצו לנקוט בצעדים מעשיים ולהשמיד את התיבה יחד עם תוכנה.
התפשטו גם שמועות כי בסאן, שבידו היה מפתח אחד, פתח את התיבה
והוציא ממנה ספרים אחדים ושלחם לרמח"ל לאמשטרדם.²⁰⁴ חיים רוזאנס
מויניציאה שלח לעתים תכופות אגרות אל חאגיס ו"הלשין" על רמח"ל.²⁰⁵
מסיבה זו פנה חאגיס אל ראשי קהילת פאדובה בענין התיבה ואלה ענו לו:
"ולמראה עינינו נוכל לשפוט שלא נשתלחה בה יד אלא הרי היא כתיקונה
ועל מכונה... ונשבע לפני ארון הקדש הפתוח... כי התיבה אשר נשתלחה
אליו"²⁰⁶ מאת מעלת הרבנים כמהר"ר ישעיה בסאן וכמהר"ר נחמיה כהן
קודם נסעם מכאן, סגורה בשתי פותחות, סירא"דוריס בלע"ז, ועודה בידו
ולא הושם בה עוד יד משום אדם שבעולם". על דו"ח הזה חתמו חמשה-
עשר אנשים, בינם ממוני ופרנסי הקהילה.²⁰⁷

בסאן פנה אל ר' ברוך כהנא רפאפורט והתגונן נגד הלחישות שרבני
ויניציאה הפיצו וחשדו בו כאלו הוא פתח את התיבה: "והלא אמרו ג"כ עלי

201. רמח"ל ובני דורו, חלק ב, תכ; תכד, הערה 15.

202. ולא לידי רמח"ל באמשטרדם כמו שחושב יוסף אלמנצי: תולדות רמח"ל
מפאדובה. כרם חמד, חלק ג, דף 122-169. ועל סמך זה קבלו יוסט ואחרים את הגירסה
הזו בנוגע לגורל התיבה.

203. רמח"ל ובני דורו, חלק ב, ריג.

204. ש. גינזבורג, The Life and Works of M. H. Luzzatto, p. 67.

205. שם, עמ' 55; רמח"ל ובני דורו, חלק ב, עמ' תל, הערה 117-118; תלב, הערה 152.

206. לר' משה בן שמריה אלפרון (=היילפרין).

207. רמח"ל ובני דורו, חלק ב, רצד; גם רבני ויניציאה מאשרים שהתיבה לא

נפתחה (שם, רצב"ג).

שאני שלחתי לו (לרמח"ל) תיבת המזמורים לאמשטרדם, והיא לא זזה ממקומה, ושם נמצאת שם היא חתומה וסתומה, ונמצאו דבריהם מזוייפים מתוך מעשיהם ונרוץ גלגלם אל הבור.²⁰⁸ ר' שמשון מורפורגו הציע לחאגיס להעביר את התיבה "אל איזה אב"ד, להוציא התקלה מרה"ר ולהטמין הנזק בקבר התהום מה איכפת להו לרבנן לפסוק הלכתא דאין בעור חמץ אלא שריפה?²⁰⁹ חאגיס קבל הצעתו של מורפורגו²¹⁰ — וגם ר' יעקב כהן פאפירש מפרנקפורט דמיין היה בדעה זו — וכדי שהריב סביב הענין לא יקבל ממדים יותר גדולים פנה אל בסאן שיקח את התיבה ויעביר אותה "או ליד הגאון אב"ד דק"ק האמבורג או לידי הקטן".²¹¹ ר' יעקב כהן פאפירש לא הסתיר מלפני בסאן את תכניתו, שאם תגיע התיבה לידו, הוא ישמידה עם הספרים. ורק דרך הבצוע לא היתה ידועה לו, האם ל"שריפה או לקבורה בקרקע ושם תהיה גניזתם".²¹² בסאן הסכים ונתן הוראות להעביר את התיבה לפרנקפורט על נהר מיין, לידי ר' יעקב כהן פאפירש. הם ניסו להעביר את התיבה על ידי אנשי "מעמד" הסוחרים אשר נסעו מאיטליה גם לאשכנז,²¹³ אבל "מתיראים הם כי סכנה צפויה להם".²¹⁴ בשנת תצו חתם דוד בן אליעזר מק"ק יערשלב על אשור שלפיו קבל לידו, בהתאם להוראות מהר"ר ישעיה "באשן" מק"ק רעזא (Reggio), "התיבה סגור ומסוגר מחותם לשלוח אותו למדינת אשכנז ותיכף שלחתי אותו מכאן לפפ"ד".²¹⁵

באותם החדשים שהתנהל המשא ומתן בנוגע למשלוח התיבה מויניציאה, נעשו גם הכנות אחרות שמטרתן היתה: להחרים את הרמח"ל וספריו. רמח"ל עזב בינתיים את פאדובה והעתיק אהלו לאמשטרדם, התעכב בדרכו בפרנקפורט על נהר מיין, וביקר אצל הרב יעקב כהן פאפירש. ביקור זה היה טראגי לרמח"ל. ר' יעקב הכהן הכריח את רמח"ל לחתום שוב על התחייבות, שלא יפרסם שום חיבור ולא יתעסק בקבלה.²¹⁶ ר' יעקב כהן היה מוכן "לאסור אותו כדי שלא ירעיש עוד את העולם, ושאותו לוצאטו כראותו שהוא חסר

208. שם, עמ' שנו.

209. שם, עמ' שלה.

210. שם, עמ' שסדשעא.

211. שם, עמ' שעז.

212. שם, חלק ב, עמ' שעז.

213. שם, עמ' תיז.

214. אולי העסק הכלכלי-מסחרי שלהם יפסיד על ידי זה מצד התומכים ברמח"ל.

215. רמח"ל ובני דורו, חלק ב, עמ' שפא; כרם חמד, חלק ג, עמ' 165. התיבה היתה

כה סגורה עד שר' יעקב כהן עמל לפתחה; "ולא היה אפשר לפתוח כ"א ע"י האומן חרש המסגר" (רמח"ל ובני דורו, חלק ב, שצה).

216. כרם חמד, חלק ג, עמ' 122.

ישע קבל עליו בשבועה מדאורייתא, בנקיטת ס"ת בידיו לחדול מן הדברים האלה".²¹⁷ בהתחייבות זו, אשר הוכנה על ידי ר' יעקב כהן, כתוב בין השאר: "תן תודה לה' אלהי ישראל... על כל אשר עשית. אל תתן עוד לסודות חילך ואל תחשוב כי נפלאים מעשיך".²¹⁸ דבר זה הוסיף שמן למדורה, כי העתק ההצהרה, עליה חתם רמח"ל ביו טבת תצה, נשלח לכל קהילות ישראל והגיעה גם אל ר' בסאן, אשר הרגיש מיד בסכנה אשר רחפה על ראש תלמידו, בגלל חתימה זו. ר' בסאן התרגז על רמח"ל, כי לפיו היה זה צעד בלתי מחושב, אבל כבר לא היה ביכולתו לבטלו.²¹⁹ כי כעת, מתוך גוסס ההתחייבות הנוספת שעליה חתם בפרנקפורט על נהר מיין, הוברר לפני רבני ויניציאה שהיתה וישנה הצדקה בהאשמות כלפי רמח"ל. הנה הוא בעצמו הודה שהתעסק בקבלה בעבר וכתב ספרים על נושא זה, ורק להבא ימנע מלעשות כן. הוא הפר את ההתחייבות שעליה חתם — בהסתייגות מסוימת — עוד מקודם בוויניציאה אחרי הביקור של משלחת רבנים אצלו.²²⁰ לפיכך הגיע הזמן שגם רבני ויניציאה יטילו חרם על רמח"ל ועל ספריו. התערבותו של בסאן לא עזרה. חאגיס לחץ גם כן; ועמדתו של בסאן הרגיזה את חאגיס עוד יותר מפעולותיו של רמח"ל.²²¹

ביום החמישי פ' נח, יום חמישי לחדש מרחשון תצה, הוכרו על החרם שהוקרא בכל בתי כנסת בוויניציאה. להלן קטע מנוסח החרם*²²¹: "גדר גדול גזרו חכמים באו"ש, לכבוד ה' ותורתו הקדושה. קול הדור נשמע בארצנו, קול גדול ולא יסף הולך וגדול עד כי גדל מאד, ובקלא דלא פסיק כרוזא קרא בחיל במחנה העברים ובפרט במדינות אשכנז הולנדא ופולין

217. רמח"ל ובני דורו, חלק ב, עמ' תיד.

218. עיין "תורת הקנאות", דף ג"ב; כרם חמד, חלק ג, עמ' 122.

219. "בגלל הדבר הזה הרחיבו פה והאריכו לשון כל רבני אשכנז פולין ומדינות אחרות נגד רמח"ל ונגד מעשי אצבעותיו ובארבע כנפות הארץ ושטחו להם שטוח מצודים וחרמים אשר כל שומעם תצלנה שתי אוניו" (כרם חמד, חלק ג).

220. בשנת תצה בקרו אצל רמח"ל שלשה רבנים: ר' משה מנחם מררי, ר' יעקב בליליוס ור' גבריאל פאדובני, ומצאו ספר מלא השבעות לס"ם ולשדים. [מדובר בספר "מלחמת משה" או בספר "מאמר הויכוח" (לפי ש. גינזבורג, רמח"ל ובני דורו, חלק א, עמ' xxiv הספר הוא "מאמר הויכוח"). רמח"ל קורא לספר "חוקר ומקובל" גם בשם "מאמר הויכוח" (ראה: רמח"ל ובני דורו, חלק ב, עמ' רמב, רמז, רנז, רנז, רסח, רפט, שנג). אלמנצי (כרם חמד, ג, עמ' 155) חושב שרמח"ל חיבר שני ספרים בשם "מאמר הויכוח" (בנוגע להסכמה שנתן ר' בסאן לספר, עיין ג. בן מנחם, כתבי רמח"ל, עמ' 40). י. פירסט (וו, 279) כותב שאין להחליף הספר "החוקר והמקובל" בספר "מאמר הויכוח". על בקור זה כותב רמח"ל אל בסאן רבו (רמח"ל ובני דורו, חלק ב, עמ' רמח-רמט).

221. S. Ginzburg, The Life and Works, p. 61-62.

*221. הודפס בכרם חמד, ג, 1838, עמ' 156-159; גם ברמח"ל ובני דורו, חלק ב, עמ' שכה-שכת.

ודאנימרקא כי צץ המטה פרח הזדון במדינת איטאליאה... כי בעיר פאדובה יע"א קם והתעודד איש א' מקצה שמו משה חיים לוצאטו... ועלתה בדעתו הנכזבה בגאה וגאון ודרך רע להיות חובר חברים ומחבר חבורים לקרא אותם בשם זהר תנינא ואינו אלא חשוכא קדמאה, וע' תקונים על פסוק ולכל היד החזקה ואינם אלא קלקולים מקל שבקלים... וחבר ק"ן מזמורים כנגד מזמורי דהע"ה, והם תלי תלים של חרופים וגדופים באמרו כי לעת הגאולה יתבטלו מזמורי נעים זמירות ישראל ויוחלפו במזמוריו, וכהנה רבות עמו דברים שלא עלו על לב שום אדם מעולם המטמאים ומעפשים את האויר ומכלים את העולם בדברים אלה... ובעת הזאת המאורות הגדולים הרבנים והגאונים שבמדינת אשכנז ופולין הולנדא ודאנימרקא רובם ככולם גזרו אומר והדת ניתנה מבית דינם הצדק לכל עדת ישראל בכל מקומות מושבותיהם שלא יראה ולא ימצא ביניהם יהודי או יהודית אשר יזידו לתת יד לפושע הנזכר להדפיס שום א' מספריו או מכתביו מאיזה מין שיהיה שיוכל הלב לחשוב והפה לדבר, ושלא להחזיק ביד מרעים לומדי ספריו וכתביו מאיזה מין שיהיה, וכל עת שלא יתרחקו מהם כמטחוי קשת, יהיו מובדלים מקהל עדת ישראל ומכל דבר שבקדושה, כי לא להם ולנו לבנות את בית ה' אלהינו; זאת ועוד אחרת שכל ספריו מכתביו שיריו ומזמוריו וסוף סוף כל חבוריו מאיזה מין שיהיה יחשבו כספרי מינין ואפיקורסין ששורפין אותן ואזכרותיהן, כן כל דבריו אלה יהיה דינם לשריפה ומאכולת אש למען לא יכשלו בהם לא היום ולא לעולם שום אדם מישראל, ולא תהיינה דעותיו הנפסדות והנכזבות לפוקה ולמכשול עון בעדת ה'... והאיש אשר יעשה בזדון לבלתי שמוע יפול במהמורות בל יקום וברשתות החרמים הגדולים והנוראים אשר החרים מגיני ארץ ומופתי הדור²²² ואנחנו רבני ויניציאה²²³ אשר נעשינו סניפים לדבר מצוה רבה כזו... הנה אנחנו באים להודיע כל הנ"ל לבלתי עבור על ואם לא יגיד ונשא עונו, ועוד בכח התורה הקדושה שניתנה לנו מהר סיני... אנחנו מזרזים ומזהירים אזהרה שיש בה מיתת ב"ד לכל בר ישראל יהודי או יהודית אשר המצא ימצא בידו שום אחד מספריו מכתביו שיריו ומזמוריו וכונותיו וסוף סוף שום דבר מתבוריו אחד

222. החותמים על החרם מרבני אירופה הם: ר' יעקב הכהן מפראג (אב"ד דק"ק פפ"ד), ר' ברוך כהנא רפופארט (פירדא), ר' יחזקאל קצינלפוגין (!) (אה"י), ר' משה חאגיס „איש ירושלים", ר' יעקב בן צבי (אלטונגה), ר' אריה לייב (גלוגא), ר' אליעזר מקראקא (אמשטרדם), ר' יעקב יושע (מיץ די לורינה), ר' דוד שמואל (קראקא), ר' יצחק אייזיק (טראני), ר' דוד מליסא (ברלין), ר' יצחק זעליג (קאליש), ר' יעקב בן צבי (ברעסלא). ושני שליחים מצפת הצטרפו לחרם: ר' ישראל בן דוד, ר' משה שמואל.

223. שמותיהם בסוף נוסח החרם.

מהם לא יעדר, בתוך ט"ו יום אחרי אשר ישמע הסכמתנו זאת אם אפשר לו בלי ערמה ומרמה יביאם אל אחד מרבני ישיבתנו יע"א ואם אי אפשר לו מפני ריחוק המקום יביאם אל ב"ד הצדק שבעירו לעשות בהם כדין וכדת תורתנו הקדושה כאשר נעשה אנחנו ממכתבים הנזכרים אשר יבאו לידינו... נעשה היום ליל ו' חמשה לחדש מרחשון לסדר ולפרט ולא יהיה עוד מבול לשחת הארץ לפ"ק פה ויניציאה יע"א ופירסמוהו ברחובות חצר ישן וחצר חדש, וגם הכריזוהו בכל בתי כנסיות ביום ש"ק לסדר הנ"ל. רבני ויניציאה שלחו את תוכן החרם לקהילות באירופה, בצרוף מכתב לווי שעליו חתמו: ר' יוסף בן שמואל אבוהב, ר' שלמה בן משה הלוי מינק, שלמה בן דוד אלטראס, יצחק בן אשר פאציפיקו, שלמה זלמן בן מאיר מלבוב, נסים דוד בן משה הכהן.²²⁴

שלשה ספרים הודגשו במיוחד בתוך החרם, והם: זוהר תנינא, שהוא יותר "חשוכא קדמאה" מהזוהר; התקונים, שהם קלקולים; וק"ן מזמורים שנכתבו על ידי רמח"ל — לפי נוסח החרם — בכדי להחליף בהם את "מזמורי דוד המלך ע"ה".²²⁵ הם לא שכחו מלהזכיר גם את תיבת הספרים, "והיה מי שיודע היכן נמצאים וביד מי נמצאים אותן המכתבים אשר בחדש מנחם בשנת הת"ץ נתנו בתורת פקדון ביד כמ"ר בכ"ר שמעון אלפרין בפאדובה בתוך תיבה סוגרת ומסוגרת, ובפרט מן הפרט לכמ"ר משה אלפרון הנזכר בעצמו יבואו ויעידו אל אחד מרבני ישיבתנו היכן הם".²²⁶ מפליא הדבר שהם לא יודעים על מקום המצאה של התיבה. הרי עד שלא נשלחה לפרנקפורט על נהר מיין היתה צריכה להיות בידי משה אלפרון. על כל פנים הם דרשו שכל ספריו וחבוריו של רמח"ל ימסרו לידי הרבנים ולא רק "זוהר תנינא",²²⁷ ה"תקונים"²²⁸ ו"ק"ן מזמורים".²²⁹ בחרם הוזכרו במיוחד ספרים אלה, אבל הכוונה היתה גם ליתר ספריו.

ר' יעקב כהן בפרנקפורט ור' משה חאגיס באמשטרדם היו עסוקים

224. ר' שלמה זלמן מלבוב הוא "הרוח החיה" בלבוי הריב נגד רמח"ל. הוא נתקבל כרב בעיר ויניציאה. על תולדות רבני איטליה ראה ספרו של מ. ש. גירונדי—חננאל ניפי, תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה, טריאסטה, 1853.

225. כרם חמד, חלק ג, עמ' 158.

226. שם. שמעון אלפרין בטח אחד מבני משפחתו של משה בן שמריה היילפרין (אלפרין=אלפרון), אולי אחיו?

227. "זוהר תנינא". ספר זה אבד, רק דף אחד נדפס ממנו ב"תורת הקנאות" של ר' יעקב עמדין, אמשטרדם (תקיב) דף מה, ב. ראה: ג. בן מנחם, כתבי רמח"ל, עמ' 126, מס' 5.

228. "תקונים". ראה ג. בן מנחם, כתבי רמח"ל, עמ' 134-136.

229. שבעה מהם נדפסו בספר "חנכת הארון", ויניציאה, 1729. ראה: פירסט, וו.

בצעדים האחרונים כדי לסיים באופן יסודי את ביעור ספרי רמח"ל. עם קבלת נוסח החרם מויניציאה, העתיקו חאגיס ושלחו לרבנים, כדי לגייסם להחרמת רמח"ל ולחזק את החרם "על כל איש אשר יכתוב או ידפיס איזה ספר בלשון הזהר", אשר עליו הכריזו עוד בשנת ת"ץ.²³⁰ לפי מכתב אחד שכתוב איטלקית ונשלח מאלטונה לאיטליה²³¹ כאלו התבטא חאגיס "כי אם במקרה אם הלוצאטו לא ישקוט בשל אותו כתב החרם אזי יגמור (הרב חאגיס) אומר לפנות באמצעות אנשים רמי המעלה, הקרובים לקיסר ולאפיפיור (בהשתדלות) שיעלוהו על המוקד באמצע ככר, בגלל חוצפתו שכתב כי התהילים של דוד המלך ע"ה עתיד להתבטל ושספר התהלים שלו עולה עליו".²³²

מלבד ר' בסאן, חייבו כל הרבנים כולם כאחד את חרם ויניציאה. ר' יעקב הכהן, בתשובה אל חאגיס, כותב: "שודאי ראוי ונכון לעשות כן לבער כל אותן הכתבים בשריפה כביעור חמץ בערב פסח, וכבר אמרנו וגזרנו בכרוז שעשינו פה (שלחתי ההעתק ליד מעכ"ת) בחרם הגדול על אותן ספרים של מח"ל שהם ספרים בטעות ומזויפים והן להיזוק ולמכשול גדול בישראל שלא ידפיסום שום אדם בישראל... והעובר על זה ילכד במצודת החרם ויחולו עליו כל הארורים האלות והקללות שבתורת משה".²³³ הצטרפו אל החרם גם ר' יחזקאל בן אברהם קצניאלופוגין (=קצנלנבוגן)^{אוצרות התורה} שקרבה משפחתית היתה לו אל חאגיס.²³⁴ ר' מרדכי מליסא, ר' אריה ליב אב"ד גלוגא אשר בקש החרמת ספריו של רמח"ל בפולניא הגדולה והקטנה, וגם פנה אל הרבנים שידאגו לכך ששום בית דפוס לא יקבל להדפסה את ספרי רמח"ל.²³⁵

ר' יעקב עמדין כינה את רמח"ל "הארמי הלז הרמאי החדש המחבר זוהר תנינא ותלים חדש אם היה בימי סנהדרין ודאי היה גדון כמגדף ומקושש אותן הכתיבות של עמל ורעות רוח".²³⁶ ר' אלעזר מקראקא, שהיה בדרך לאמשטרדם, בה נבחר לרב, הצטרף לכל אלה שיצאו למלחמה נגד רמח"ל שהעיו לחקות את ר' שמעון בן יוחאי.²³⁷ שני שליחים מצפת: ר' ישראל בן

230. כרם חמד, חלק ג, עמ' 150, הערה 73.

231. רמח"ל ובני דורו, חלק ב, עמ' תיד.

232. המכתב נשלח בשנת תצה, ולא ידוע שם הכותב.

233. רמח"ל ובני דורו, חלק ב, עמ' שז.

234. שם, עמ' שח, תלט.

235. שם, עמ' שט-שי.

236. "תלים" במקום תהלים כדי ללעוג לו. הוא נותן הסכמתו לשריפת הספרים: "בכך הגני מסכים עם אותן רבנים שזרועי ליתן ידי ואצבעי... לרדוף ולהדוף מכתבי עמל ולעקור ולשרש כתבי ארש ארס המ"ל, כל יזכרו ולא יפקדו... ואסור לקרות בהן אפילו בשעה שאינה יום ולא לילה ובין השמשות... אם לא בתת אותן ספרים המרים למאכולת אש לאבד כל זכר למו..." (רמח"ל ובני דורו, חלק ב, שיא, שיג).

237. שם, שיח.

דוד מבראד ומשה שמואל נתנו גם כן יד למחרימים בשם רבני צפת.²³⁸ רוב הרבנים הגדולים והמפורסמים שבפולניה, גרמניה והולנד הסכימו לחרם. ופעולתו של חאגיס הוכתרה בהצלחה.

חאגיס לא שכח גם להתעניין אצל ר' יעקב כהן בפרנקפורט בגורל התיבה, היות שמזמן לא שמע עליה.²³⁹ למה הוא בושש לגמור את מלאכתו? וזו תשובתו של יעקב כהן פאפירש לחאגיס: „אבל לא כן אנכי עמדי... וכי חשידנא בעינייכו להשהות את הטומאה כ"כ בביתי? בכך הנני מהודענא להון שכבר נעשה מעשה זה שני חדשים מקרוב,²⁴⁰ דהיינו מועטין בשריפה ורובן בקבורה, במקום אשר לא ידע איש את קבורתם חוץ משני שלוחי מצוה יראי אלקים אנשי אמת אשר קברו אותן עמוק עמוק בקרקע קשה להוציא משם עוד. ואף גם שם גניזתן באופן שבזמן קרוב ירקיבו וישחיקו אותן קרקע עולם. וממני יראו וכן יעשו מי שיש בידו שום דבר מאותן כתבי הנ"ל שאל ישהה הטומאה בידו וימסרנו לב"ד והמה יבערו אותן כנ"ל."²⁴¹ ר' משה חאגיס כתב הקדמה קצרה אל הדו"ח של ר' יעקב כהן והדפיסה ושלחה לרבנים כעדות חותכת שספריו של רמח"ל אשר היו גנוזים זה חמש שנים בתיבה, בחלקם נשרפו ובחלקם נקברו. תאריך ההדפסה הוא פ' שמיני תצו.

חאגיס פנה גם אל ועד ארבע ארצות שגם הוא יביע חות דעתו בענין של רמח"ל, ובפרט היה מעוניין שיוכרו חרם גם בשם הועד, כי לועד היה משקל בעינים אלה. אבל בסאן הצליח לבטל את תכניתו זו של חאגיס, למרות שאחדים בין חברי הועד חשדו ברמח"ל וחשבו אותו ל„שבתאי". מחליפת המכתבים אשר התקיימה בין בסאן ובין חכמי פולניה מתברר שר' חיים בן בנימין פאלק מלובלין פנה אל חכמי אשכנז ובפרט אל „חכמי פולניה בד'

238. שם, שטו"שיו.

239. ממכתב אחר שנשלח ע"י ר' יעקב כהן אל תלמידו ר' אברהם, שהוא גיסו של בסאן, מתברר שהתיבה עם הספרים הובאו „בסוסים ובעגלה מהתם להכא, ע"י שני אנשים אשר נקובים בשמותם ר' דוד ור' נתן מוכרי ספרים...“ (רמח"ל ובני דורו, חלק ב, שפא). הם גם כתבו מהדרך מ„יורגאי“ (=ווירגא) שהעבירו את התיבה לק"ק פירדא „לידי המדפיס ר' הירש" והוא יעביר אותה הלאה. ידוע לנו גם שבעד טרחתם קבלו חמשים זהובים. במכתב שני (רמח"ל ובני דורו, חלק ב, שצה"שצו, מס' קס) מודיע ר' יעקב כהן אל אותו התלמיד שנמצא בויניציאה: „ועתה באתי להודיע שקבלתי התיבה עם הכתבים והספרים של מח"ל מחותם ומסוגר בשתי מסגרות, ולא היה אפשר לפתוח כ"א ע"י האומן חרש המסגר, ומצאתי ראיתי התיבה מלא על כל גדותיה, רק ישנן שם הרבה כפולים פעמים ושלוש, גם על גבי התיבה היה שם מחותם אותן הכתבים שחוץ לתיבה, כמ"ש בכתב גיסו נר"ו רשום בכתב אמת שמותם של אותן ספרים וכן נמצא וכן היה ועדיין לא היה לי פנאי לעיין בהן רק דרך הבער"ה.

240. בשנת תצו.

241. רמח"ל ובני דורו, חלק ב, עמ' שצו.

ארצות" והצליח לשכנע אותם שלא יחרימו את רמח"ל ("ונתנו מקום לדבריי") והועד של ארבע ארצות לא נקט בצעדים נגד רמח"ל.²⁴² בסאן לא חסך זמן ועמל כדי להגן על תלמידו, אבל לא הצליח להציל אותו ואת ספריו מידי האגיס וחוגו, וכך נעלמו כתבי־יד מרובים של רמח"ל. לא רק "זוהר תנינא", "תקונים" ו"ק"ן מזמורים" אבדו, כי אם ספרים ששמם ידוע לנו רק מאגרותיו של רמח"ל אל ר' בסאן, למשל: "חבור על קהלת",²⁴³ שהכיל בערך אלף דפים. וחבל שלא נשתמרה רשימת הספרים שהיו בתיבה,²⁴⁴ וממנה היינו יכולים לדעת את שמות החבורים שאבדו. אבל רמח"ל זכה גם להגנה ולהערכה.

ר' יונתן אייבשיץ, שאצלו ביקר רמח"ל בדרכו לארץ ישראל, התלונן על זה שהחרימו את רמח"ל. ובזמן יותר מאוחר הלל אותו גם הגאון מוילנה באמרו על הספר מסילת ישרים שכאלו "אור חדש הופיע על פני תבל" והרבי ממזריטש התבטא: "שאין דורו היה כדאי להבין צדקתו ופרישותו ולכן רבים מבני עמנו מגודל חסרון דעתם דברו על צדיק עתק אשר לא כדת".²⁴⁵ הרמח"ל בעיני ר' משה צבי הירש מייזלש אב"ד צרנוביץ: "כולו דרך חיים אין חקר לתבונתו מי ימלל תהלתו".²⁴⁶

ספר זרע בירך שלישי

ספר זה נדפס פעמיים, אבל בתוכן שונה. לראשונה בשנת תעד (1714) בעיר האלא (1-37 דפים) ואחר כך בשנת 1731 בפרנקפורט (1-38 דפים). המהדורה הראשונה מכילה חידושים על ספר בראשית, ומהדורה השניה מכילה

242. "פוקס ועד ארבע ארצות", עמ' 509, סעיף תתקף.

243. רמח"ל ביקר אצל ר' בסאן ואחרי הבקור כותב אליו: "ואמת הוא שמה שראה כ"ת היה כטפה מן הים כי יראתי להביא עמי הספרים האלה מפני הסכנה (לפי ש. גינזבורג, רמח"ל ובני דורו, חלק א, קפג, הערה 73, הסכנה היא בחקירה הנוצרית), אך הנה ג' ספרים יש לי מן המגיד לבדו עם הגלות אליהו ז"ל וס' קהלת היה כאלף דפים קטנים בקירוב" (ש. גינזבורג, רמח"ל ובני דורו, חלק א, עמ' לא; ג. בן מנחם, כתבי רמח"ל, עמ' 126-127. י. אלמנצי מעיר בנוגע לספר (כרם חמד, ג, עמ' 139, הערה 33): "ולא ידענו מקומו איו ואולי הושם בנקרת הצור לחפרפרות ולעטלפים". לפי בן יעקב: אוצר הספרים, עמ' 167 סי' 55, היה קיים ספר גם בשם "פרוש על קהלת" שאיננו זהה עם ה"חיבור על קהלת". שם, עמ' 473, סי' 554).

244. ש. גינזבורג, רמח"ל ובני דורו, חלק ב, עמ' שצה"ו.

245. ג. בן מנחם, כתבי רמח"ל, עמ' 170, הערה מס' 224 בהקדמה לספר "קלי"ח פתחי חכמה" מובאה הדעה של הרב ממזריטש; ישנם טפסים שמהם הושמטה הקדמה זו. טופס כזה נמצא בספריית יו"א שבניו יורק, וגם בספרייתו של נפתלי בן מנחם בירושלים.

246. פנחס ד. ווברמן, "ירים משה", ירושלים, תשכב, עה.

חידושי אגדות על תחילת מסכת ברכות.²⁴⁷ המחבר הוא ר' ברכיה בירך בן אליקים געציל, בן בתו של ר' ברכיה בירך בן יצחק אייזיק אב"ד קראקא. אשר חיבר הספרים "זרע בירך" ראשון ושני.²⁴⁸ ר' ברכיה בירך בן אליקים געציל היה אב"ד קלימנטוב ואחר כך דרשן ומגיד ביאברוב. הוא קיבל רשיון מהרופא ר' אברהם יצחק חזק, פרנס ועד ארבע ארצות, לדרוש בכל פולניה, מבלי לבקש רשות מקודם מרב המקום שבו התכוון להשמיע דרשתו, שבדרך כלל היתה מלאה דברי תוכחה חריפים נגד רבנים ופרנסים.²⁴⁹ עמדתו התקיפה הבלתי-פשרנית היתה אחר כך הגורם שר' ברכיה בן אליקים געציל נרדף והוכנס לבית הסוהר; רוב חיבוריו נגזלו ממנו, בקושי הצליח להדפיס את הספר בשתי מהדורותיו, ממנו אפשר לעמוד על אישיותו וגם על המצב והתנאים ששררו בקהילות אחדות בפולניה בתחילת המאה השמונה עשרה. מיכל²⁵⁰ כותב על ר' ברכיה: "היה חסיד גדול מוכיח ומגיד לאדם מומו וע"ז עדו עליה כמה הרפתקאות עד שנשללו ממנו כמה מחבוריו אשר חבר ולא הביא לדפוס כי אם 'זרע בירך' שלישי' אשר רובו על כל התורה, חידושים חריפים ולא אסתייע מלתא להדפיסו כולו (כי הפסיקוהו ע"י השררה) רק על ס' בראשית ו'חידושים' על תחילת מס' ברכות בהסכמת כמה רבנים מגדולי הזמן".²⁵¹

אוצרות התורה

ר' ברכיה בעצמו מספר על שדידת חבוריו, שנעלמו ולא נדפסו, ואלה הם דבריו: "כשבאתי בק"ק שידלוב שלח 'הרב הנ"ל' (הכוונה לר' יהודה ליב שפעם נתן הסכמה לספרו) יהודים וערלים וחטפו ממני כל ד' ספרים הנ"ל שהיה יותר מאחד עשר מאות בויגן (קונטרסים), מזה ומזה הם כתובים, שהם כ"ב מאות דפין גדולים כתובים מכל צד. והלכתי אצלו, וחרק עלי שיניו ממש להשמיד ולהרוג, וציוה לשומרים שלא ינחני לזון מעיר הנ"ל עד שיעשה נקמה גדולה, וכפשע יהיה ביני ובין המות בלילה הזאת. וה' שלח עזרה, שהשומרים נשתקעו בשינה וברחתי משם בלילה עד לק"ק ראקוב. ושמעתי שעל לבושי יפילו גורל ויחלקו בגדי להם, כי חידושים שאדם מחדש המה מלבושיו של תלמיד חכם, ואותן לבושים שלי חלקו, זה חוטף וזה רומס ספר זה וזה חוטף ספר זה, ועד הגה מתלבשים בטלית שאיננו שלהם, מה שאיננו

247. אצל מיכל, אור החיים (עמ' 299, סימן 647). אברהם יערי, מחקרי ספר (עמ' 445). ב. פרידברג (בית עקד ספרים, כרך א, עמ' 339, סי' 642) רושם באורי האגדות במס' ברכות (פפד"א, תצו) עמ' 46-1. M. Roest, Catalog (Anhang) p. 100, No. 538.

248. א. יערי, מחקרי ספר, עמ' 445.

249. ראה קטעים מדברי תוכחה של ר' ברכיה במאמרו של א. יערי, גורלו של מוכיח (מחקרי ספר, עמ' 445-449).

250. מיכל, אור החיים, עמ' 299, סימן 647.

251. ר' דוד אופנהיים אב"ד פראג ור' יהודה ליב שידלוב.

עמל וטורח בלימודו, וכתבתי יותר מכ' שנים... ועכשיו נשארתי ריקם מכל החבורים הנ"ל, ומה שלמדתי מיום הנ"ל מחדש קשה עלי עתקא מחדתה: כי אינו דומה מה שמחדש בנערותו מבזקנותו שהמה בצערא ויגון ואנחה בטלטולא דגברא.²⁵²

הספר "זרע בירך שלישי" נדפס עם הסכמתו של ר' יהודה ליב אב"ה שידלוב וקראקא, אשר שינה יחסו אליו אחר כך.

הסיבה לשנוי בעמדתו של הרב יהודה ליב כלפי ר' ברכיה נעוצה בזה שכאלו ר' ברכיה הקל לגבי משפחה אחת שנגדה הרים את קולו הר' שלמה לוריא (מהרש"ל) ארבעה דורות מקודם.²⁵³ בקושי הצליח ר' ברכיה להצדיק את עצמו, אבל את חיבוריו לא קבל בחזרה ורק אחרי מאמצים רבים עלה בידו לפרסם את שני החיבורים הנ"ל, שהם בס"ה כשבעים וחמשה דפים.

ספר עומר מן

מחבר הספר הוא ר' מנחם די לונזאנו. הספר הותקף על ידי ר' נפתלי בן דוד, בספרו "בן דוד". כבר על השער של הספר שם ההתקפה: "והוא השגה על ספר עומר מן והוא פירוש על האידרא זוטא... המיוחס להחכם התורני כמוהר"ר מנחם די לונזאנו בעל המחבר שתי ידות וכבודו במקומו מונח מזה החיבור הפליג לדבר על האר"י ותלמידו המיוחד מהר"ח זצו"קל ומה גם כי הוסיף לשלוח ידו במשיח ה' שדיבר נגד רש"י ותלמידיו אשר בגלל כן קנא המקנא לכבוד ה' צבאות להסיר המכשלה וכתב עליו השגות... נדפס באמשטרדם בשנת סורו ממני כל פועלי און לפ"ק תפ"ט — 1729".

ובהקדמת הספר, שפורסם בעולם שם²⁵⁴ ממשיך ר' נפתלי בן דוד להתקיף את מנחם די לונזאנו באומרו: "ששלח ידו בהקדוש רשב"י שגם לו היה תחלה סברות משובשות ואחריו הכביד בסימן כ"ט, ונפילתי מלא קומתי על אפי מה זה ועל מה זה בא המכשלה הזאת לידי בוודאי רק לנסותי".²⁵⁵ נפתלי בן דוד חולק על פרושו של מנחם די לונזאנו, סותר את דבריו ומאשימו

252. א. יערי, מחקרי ספר, עמ' 449.

253. "חיד"א, חלק א, עמ' 234, סעיף טו; חלק ב, עמ' 50, סי' מב.

254. הוא משבץ שמו ברמזו בהקדמה (דף 4): "יען דלא אוכיר את שמי דהוא פלי תן דעתך עליו" (צרוף האותיות פלי-תן=נפתלי). בדף י מזכיר שהוא ממשפחת מוה"ר משה היינרלך רבו ידידו של הגאון רמ"א זצ"ל. דפי ההקדמה אינם מסומנים; מהספר לא נדפסו יותר ממאה עותקים: "ולא יעלה מספרו בדפוס אלא מה אל תקרי מה אלא מאה" (דף יח, בהקדמה).

255. ספר "בן דוד", דף ב"ד.

שלא הבין את הזוהר,²⁵⁶ אבל הוא מבקרו בלשון עדינה. בסוף הספר הוא מבקש סליחה ממנחם די לונזאנו: „והנה ידעתי גם ידעתי שמחמת רתחא דאורייתא דברתי לפעמים איזה דברים שהם שלא לכבודו דהרב מנחם דלונזיא וידעתי את ערכי שלא הגעתי לקרסולי דילי, ע"כ אבקש ממנו מחילה על דבורי ומלתי ולא על תורתי דתמימה היא ומיוסדת על אדני פז ולא פחזתי כמים".²⁵⁷ פרוש הדבר: שאין ברצונו לפגוע בכבודו של מנחם די לונזאנו, אבל יחד עם זה לא מקבל את פרושו על הזוהר.

ספר השתערות מלך הנגב עם מלך הצפון

הספר נדפס באמשטרדם בשנת תצז (1737). המחבר הוא ר' יעקב לונדין (המכונה גם בשם ר' יעקב חזן מליסא).²⁵⁸ הוא חי במאה השמונה-עשרה וחיבר גם את הספר „פגיעת יעקב”²⁵⁹ והוציא לאור את הספר „שבעה עינים”.²⁶⁰ הספר „השתערות מלך הנגב עם מלך הצפון” מכיל תוכחות מוסר בשמונה עשר פרקים שחברו בשיר ובחרוזים. וסביב לספר פרוש בשם „סיני”, ומראה מקומות לתנ"ך, לתלמוד ולמדרשים בשם „בוצץ”. לספר נתנו הסכמות רבני הקהלות של האשכנזים והספרדים באמשטרדם, כמו כן: ר' אלעזר מקראקא, ר' יחזקאל קצנלנבוגן מאלטונה, ר' משה חאגיס, ר' דוד לידא, ר' יעקב בליליוס מויניציאה שהיה בשליחות אז והתגורר באשמטרדם. ובכל זאת „הספר הזה לא עלה לרצון כל אנשי דורו, בשגם שיש בפירוש הספר איזה חידושים על תנ"ך וגפ"ת.”²⁶¹ הסיבה לעמדה זו אינה ידועה לנו. אולי נבעה מהתנגדות מן הצורה שבה הביע את רעיונותיו, והיא: החרוזים.

ספר התשב"ץ

הספר מכיל את התשובות של ר' שמעון בן צמח דוראן (רשב"ץ). הוא נולד בעיר מאיורקא (1361-1444),²⁶² היה רב ורופא באלגיר משנת 1391

256. למשל בדף לב, ב, סימן יט בספר „הנה גם בכאן נראה לעין כל שלא הבין הרב לשון האד"ר”.

257. ספר „בן דוד”, דף מז, א.

258. M. Roest, Catalog (Anhang: „יודע ספר” p. 86 No. 483). Encyclopaedia Judaica, Vol. V, p. 333. 126, עמ' 124.

259. י. בן יעקב, אוצר הספרים, עמ' 455, סי' 15.

260. שם, עמ' 566, סי' 268 (ולא: 266, כמו שצוין ב-333). (Encycl. Jud., Vol. V, p. 333).

261. גירונדיניפי, עמ' 126, סי' ה. תאור ביבליוגרפי של הספר אצל י. בן יעקב,

אוצר הספרים, עמ' 146, סי' 531.

262. על תולדות חייו ראה: Dr. Heinrich Jaulus, R. Simeon ben Zemach Duran :

Ein Zeit und Lebensbild (MGWJ. Vol. XXIII, p. 241-259; 308-317; 355-366;

שאליה הגיע מאי הבאליארי בעקבות הרדיפות שהיו שם. בשנת 1738 הצליח ר' מאיר קרשקש, אחרי טרדות רבות, להוציא לאור את הספר הנ"ל באמשטרדם, בארבעה כרכים עם הסכמות הרבנים: ר' דוד ישראל עטיאש, ר' יעקב הקטן הכהן (מפראג) בפרנקפורט על נהר מיין, ר' רפאל אלעזר מילדולה, ר' ישעיה

שער ספר התשוב"ץ, אמשטרדם תקא (1741)

בן ישראל חזקיה בסאן בוירוונה, ורבני טונים ואלג'יר. ההוצאה השניה בשנת: תקא (1741), באמשטרדם.²⁶³ לפי פרידברג*²⁶³ "רוב הטפסים מההוצאה הראשונה (עם שער הכולל מצויר בשני אריות) נשרפו בחדש טבת תצח, והוצאה שניה (עם שער בציורי משה ואהרן, דוד ושלמה) נדפסה בשנת תקא".

השערותנו היא שהספר נפל קרבן במלחמה סביב ספרי רמח"ל; רוב נותני ההסכמה לספר התשב"ץ הם רבני הקהלות הספרדיות בהולנד ואיטליה, שהם כמו מחבר הספר נטו לקבלה, ובספרו "מגן אבות" (ליוורנו, 1762) השתמש בספרות הקבלית: בספר "הזוהר", "ספר רוזאל", "ספר הבהיר", "ספר יצירה", ספר "שעור קומה".²⁶⁴

מפליא הדבר שבהוצאה שניה אין מזכירים את גורל המהדורה הראשונה, ששרפיה שלוש שנים לפני כן. אבל מדגישים שהספר היה מונח יותר משלוש מאות שנה בכ"י ולא נדפס [אין להחליפו בספר שני באותו שם: "ספר תשב"ץ" שמחברו הוא: ר' שמשון בן צדוק, תלמידו של ר' מאיר מרוטנבורג, נדפס בליוורנו (קרימונה) 1556-58].²⁶⁵

הוחלף גם השער של שו"ת בית חדש (הב"ח) בהוצאות שנדפסו אחרי שנת תנו (פרנקפורט על נהר מיין), "בשביל שהי' השער שבשו"ת הב"ח מצויר בציורים שונים וכעין צלמי ע"ז שלהם ע"כ חכמים שבאותו הדור היו אוסרים מלבא שעריו בשער מחנה ישראל וע"כ בל יראה ובל ימצא שו"ת הב"ח עם השער".²⁶⁶

ספר בית דוד

המחבר הוא דוד חיים קורניאלדי (במאה השמונה-עשרה)²⁶⁶ והספר הוא פרוש על המשניות, שנדפס באמשטרדם, בשנת תצח-תצט.²⁶⁷ ריב היה בינו ובין ר' דוד פארדו, שגם הוא חיבר באור על המשניות בשם "שושנים לדוד".²⁶⁸

398-412; 447-463; 499-514. Vol. XXIV, p. 170-178. Vol. XLI, p. 660). Jewish Encyclopedia, Vol. V, p. 17. עמ' 218. ראה גם: פירסט, ו, עמ' 218. שו"ת ספר התשב"ץ מאת ר' שמעון בן צמח דוראן, הוצא לאור ע"י ר' מאיר קרשקש, אמשטרדם, תצח-תקא (M. Roest, Catalog (Anhang), p. 397, No. 2029).
*263. בית עקד ספרים, ג, עמ' 955, מס' 167.

264. MGWJ, Vol. XXIII, p. 500.

265. פירסט, ו, עמ' 218; "אוצר הספרים" עמ' 674, מס' 995-994.
*265. חיד"א, חלק ב, עמ' 18, סי' נג (הערה: כו); עמ' 27, סי' כ (הערה: יב). בנוגע להחלפת שערין עיין: דר. י. ריבקינד, ספר עשיר בשערין Studies in Bibliography and Booklore. Vol. I. No. 2, p. 95-100.

266. שם, עמ' 18-17, סי' מו.
267. תאור ביבליוגרפי של הספר ראה: M. Roest, Catalog (בתוספת "יודע ספר").
עמ' 44, מס' 253; על תולדות חייו ראה: Jewish Encyclopedia, Vol. IV, p. 273.
268. חיד"א, חלק א, עמ' 47, סי' מב. חלק ב, עמ' 221, סי' נא. וראה בסוף הקדמת

ואולי כתוצאה מריב הזה "הלעיזו עליו שספרו בית דוד לא חברו הוא עצמו".²⁶⁹ בעל "פחד יצחק" ניסה לנחם את ר' דוד חיים קורניאלדי במכתב, וזה לשונו: "לכל הדברים אשר ידברו צרינו אל ישית לבו, וכך דרך המתלוננים כשלא יוכלו להוציא דבה רעה על החיבור מלינים על המחבר וככה אירע לו בספרו הנחמד בית דוד, חיבור הגון באמת ונשבע אני שמעולם לא עלה במחשבתי שאיש אחר חיבר אותו".²⁷⁰ הריב בין דוד קורניאלדי ובין דוד פארדו הסתיים אחרי שרבני ליוורנו התערבו בענין והשלימו ביניהם.

ספר יושר לבב

המחבר הוא ר' עמנואל חי בן ר' אברהם ריקי (1688-1773). הספר נדפס באמשטרדם, בשנת תקב, ותוכנו (כמו זה של ספרו "משנת חסידים"²⁷¹) הוא: קבלה. לא לחינם הזהיר המחבר: "לבב יראה ולא ימצא הספר הזה ביד מי שאינו ראוי לו".²⁷² בראש הספר²⁷³ הדפיס המחבר את כתב הסמיכות שלו שקבל מר' הלל אשכנזי בעיר קאניא ומר' חיים אבולאפיאה ר"מ דק"ק צפת. בספר "שאלת יעב"ץ"²⁷⁴ נמצאת חות דעתו של יעב"ץ על הספר "יושר לבב", וזו לשונו: "ואשר הקשית לשאול"²⁷⁵ מה טבעו של ס' 'יושר לבב' לא אוכל למנוע ממך להצילך ממכשול ח"ו, כי מחברו הוא בעיני אנדרוגינוסי בדעותיו, כי באמת שלח יד לשונו בגבוה מעל גבוה שומר ישראל כמעט חר"ו ממש ר"ל מהאי דעתא שבשתא, ואין לי לפרוט אותן כי בהלה נפשי בהן והיו בעיני לזרא להעלותן על שפתי²⁷⁶ ... אך אתה בני שמע בקולי אל תטריד מחשבתך בו למען ה' ולא תהא לך זאת לפוקה חלילה ... אך מחבר הנ"ל לא שמר פיו ולשונו שלח רסן מפניו ישתאה העומד על דבריו המשולחים כמעט אני אומר עליו ברוך המקום וגו', לכן השמר והזהר ואל ירד בני עמו כי ברוב דבריו לא יחדל פשע".²⁷⁷

המחבר של פרוש מלאכת שלמה למשניות (נדפס עם המשנה) מזכיר מקרה דומה שהוא ובעל התו"ט כיוונו לאותו פרוש על המשנה, אף שלא ראו זה את זה (עיין שם בעמ' ט).

269. גירונדיניפי, דף 75, סי' א.

270. שם.

271. חיד"א, חלק ב, עמ' 97-98, סימן רנב.

272. בצד הפנימי של השער בס' יושר לבב.

273. הספר "יושר לבב" מחובר יחד עם ספרו השני "משנת חסידים", אמשטרדם,

תקב (1742).

274. אלטונא, 1738-1759, חלק ב, דף מ, ב — מא, א, שאלה סו.

275. את חות דעתו הביע בתשובה על שאלת תלמידו "ששאלני וחקרני על אודותיו ... של יושר לבב" (דף מא, ב).

276. בסוף ספרו מטפחת ספרים (אלטונא, 1768, דף להלו), מפרט יעב"ץ כמה גקודות שלא מצאו חן בעיניו.

277. ר' עמנואל חי ריקי נהרג על קידוש השם בדרכו ממודינא לירושלים והוא

הוא חיבר גם את הספר "קונטרס מכת בכורות", נגד הספר "תוספות בכורי קציר", בענין נגון של ברכת כהנים.²⁷⁸ על תולדות חייו של ר' עמנואל חי ריקי ראה בספר "חזה ציון" (בהקדמה) שנכתב על ידי בנו.²⁷⁹

פרוש אגודת שמואל לנ"ך

המחבר הוא ר' שמואל בן ר' משה דלוגטש, שחי במאה השבע-עשרה ומוצאו מגרודנו. פרושו לנ"ך נדפס באמשטרדם בשנת תנ"ט²⁸⁰ יחד עם פרוש רש"י ועם תרגום ליידיש-דייטש של התורה מר' יעקב בן יצחק מיאנוב.²⁸¹ בשנת 1750 הדפיס ר' משולם זלמן, בעל בית הדפוס בזולצבך, ספר נ"ך זה. רבני המקום התנגדו להדפסת הפרוש "אגודת שמואל", כי לפי דעתם תוכנו מנוגד למסורת, והיות שנתקבל גם הרושם שכאלו ההערות הנוספות שבפרוש "אגודת שמואל" לספרי כתובים הן מרש"י, לפיכך הושמטו מכתובים ההערות מהוצאה זו.²⁸²

ואמנם הפרוש "אגודת שמואל" מבוסס גם על מקורות אחרים.²⁸³

ספר ישרש יעקב

הספר נכתב על ידי ר' יעקב בן אברהם חזקיה בשן, למרות שעל השער צוין שהמחבר הוא ר' "יעקב באבאני מתושבי ארץ הקדושה",²⁸⁴ ונדפס באלטונא

בן ג"ה שנה וקברוהו בעיר גינטא (ראה חיד"א, חלק א, עמ' 166, סי' יח (הערה: יז, טז); גם יעב"ץ מציין את סופו הטראגי של ר' עמנואל חי ריקי בספרו מטפחת ספרים (אלטונא, 1768): "תמהתי מראות איך לא חלי ולא הרגיש כי לא בשורה טובה היתה לו בו וכאשר בעו"ה הוכיח סופו כי לא טוב היה ר"ל" (דף לה, ב).
278. חיד"א, חלק א, עמ' 166 סי' יח, הערה יז. חיד"א רושם שמו: ר' רפאל עמנואל חי ריקי.

279. שם, שם, הערה טז.

280. לפי פריברג, בית עקד ספרים, חלק ד, עמ' 1082, מס' 819. גירונדיניפי, תולדות גדולי ישראל, עמ' 358, סי' פט.

הספר מוכר בשם "המגידים"; 281. Encyclopaedia Judaica, Vol. V, p. 1159; "המגיד" מצוטט על ידי גירונדיניפי (אצל גירונדיניפי: "ס' המגיד"). קטע מהקדמת ספר "המגיד" מצוטט על ידי גירונדיניפי: "תולדות גדולי ישראל, עמ' 358-359, סי' פט.

282. Dr. M. Weinberg, Die Hebräischen Druckereien in Sulzbach (1669-1851), Frankfurt a/M, 1904, p. 40, 72.

283. בן יעקב, אוצר הספרים (ווילנא, 1880), עמ' 639-640, סי' 340.

284. אצל גירונדיניפי, תולדות גדולי ישראל, עמ' 10, סי' מ, רשום שאברהם חזקיה בשן הוא המחבר ובמקום באבאני בטעות דפוס: "באבאני".

(בשנת 1768) למרות שכתוב: "גירן בורג".²⁸⁵ ר' יעקב בשן היה רב בהמבורג במאה השמונה-עשרה, ובכוונה הסתתר בדף הראשון תחת השם "ר' יעקב באבאני". שמו נתגלה מהסכמה שנתנה על ידי ר' דוד מברלין, וכמו כן מהקדמת ספרו. ר' יעקב בשן פנה אל ר' דוד מברלין בהמלצה שיסכים על ספרו של "ר' יעקב באבאני". ר' דוד מברלין כותב בהסכמה שלו: "ויען שאיש עמתי חכם האמתי החכם הכולל הרב המאה"ג כמהו' יעקב בשן גר"ו אב"ד בק"ק ספרדיים יע"א הליץ בעד המחבר בעל ישרש יעקב שאסכים עמו להעלות אימוריו על מזבח הדפוס... בכך חלקי אמרה נפשי להיות בריתי אתו החיים והשלום". ר' יעקב בשן בעצמו גם כן כותב בהסכמה אל הספר ובה הוא הדגיש כי פנה אל הרב דוד מברלין שימליץ על הדפסת הספר, כי "אסרו להדפיס ספר בלתי רשות מעלת פרנסי ק"ק הנ"ל (אלטונה) והסכמת הגאון הרב היושב על כסא ההוראה ואז חזר אלי המחבר גר"ו והפציר בי עד בוש להליץ בעדו אל מעלת החכם המוסמך... רב של ג' ק"ק אה"ו והלכתי אליו והגדתי לו שעברתי על כל הספר ולא מצאתי בו דבר בלתי מתוקן ויוצא מגדר האמת והרב ברוב טובו וחסדו שמע לדברי ונתן לו רשו' להדפיס ספרו ועתה אין לי אלא לענות אמן אחר דבריו... הצעיר יעקב בכה"ר אברהם בשן סי"ט".²⁸⁶

ר' יעקב בשן בעצמו לא מצא שום דבר בספרו, אבל לא כן ר' בנימין איספינוזא, אשר מצא, ויצא נגד הספר "ישרש יעקב"; את התקפתו סיכם ר' בנימין בספרו "יסוד הקיום".²⁸⁷ "ובו בפרק שנדפס קונטרס ישרש יעקב היה בחיי חיותו הרב הכולל כמוהר"ר בנימין איספינוזא ולה"ה שהיה מדקדק גדול ועשה חיבורים על פרושי הראב"ע ז"ל... וקנה לה' וחיבר קונטרס גדול שמו יסוד הקיום לשרש שרשיו של קונטרס ישרש יעקב הנז' וכתב שאין לסמוך עליו והוא רצה לשרש ס' התפלות ואין ישרש יעקב לר' יעקב באבאני אלא הוא מאחרים ועשה כמה שנויים שעלה מספרם מ"ב וגם יד ה' היתה ב"ם להומם ולאבד והאריך מאוד על כל דבריו על נקדישך ונעריצך וכו'".²⁸⁸

285. "ספר ישרש יעקב והוא שאלה אשר נשאל עליה המחבר מאת אחד מתלמידיו על בחור שהחליף כמה שנויים בברכת המזון וחשובתו עליה, וע"י כן נתגלגלו הדברים והוכיח המחבר שאין לסמוך על ספרי הנדפסים כי הם מלאים טעויות ושבושים מסבת התרשלות מקצת מגיהים והעדר ידיעתם בחכמת הדקדוק... ובסופו הביא ויכוח שהיה לו עם שני לומדים מהנוצרים אשר היו בקיאים במשפט לשון הקודש וחכמת הדקדוק על ענין בטוי שם הוי' שאנו מכנים אותו בקריאתינו בשם אדני... הכינו וגם חברו החכם המרומם כמוהר"ר יעקב באבאני... נדפס פה גירן בורג בשנת כי היא חכמתכם ובינתכם לפ"ק".

286. ספר "ישרש יעקב", דף ב, א.

287. גירונדיגיפי, דף 53, סי' א. חיד"א, ספר יוסף אומץ, ליורנו, 1798, דף יא, ב.

288. שם, יא, א, סימן י.

ויכוח התנהל סביב שאלה אם מותר להכניס שנוים בניקוד המלים שבתפילות. אם מותר לשנות בניקוד המקובל בכמה מלים שבתפילה ולומר במקום "נקדישך ונעריצך" "נקדישך ונעריצך" וגו'. החיד"א תומך בעמדתו של בנימין איספינוזא, וכאשר פנו אליו בשאלה דומה, תשובתו היתה, כי אין לשנות בניקוד ובהגוי המקובל. "ולולא כי איני כדאי הייתי גוזר גזירה דרב"ה על אלו המשנים שיחזרו למנהג כל ישראל ולא יסמכו על עצמם".²⁸⁹ "ועברתי בארץ מצרים ואגפיה ובקושטנדינה רבתי עם רבתי בדעות ואיזמיר עיר המהוללה ותונס מתא מאסי"א ובכל ערי איטליא ואמשטרדם ושאר עירי וכולם עונים ואומרים נקדישך וכיוצא כמנהג קדום".²⁹⁰

ר' יעקב בשן המליץ בעד תקונים דקדוקיים — כפי שציין בהקדמת ספרו: "נכון בעיני לפרסם הדברים ולהביאם לבית הדפוס כדי לזכות הרבים וקראתי שם החבור הקטן הזה 'ישרש יעקב' על שמי... וגם יעקב וישרש למקצת שבושים אשר נתפשטו בינינו כי מלה זו כשהיא מבנין פעל הדגוש ר"ל עקירת השרש".²⁹¹ לפי זה מטרתו היתה לשנות הניקוד של כמה וכמה מלים בהתאם לכללי הדקדוק. הוא ידע מראש שיתנגדו לזה, לפיכך הסתיר שמו האמיתי, וגם שם המקום של הדפסת הספר. אבל כל זה לא עזר לו. "אמנם אין רוח חכמים נוחה מהחבור הנזכר ויצאנו עליו ונעריצנו".²⁹²

ספר אור ישראל

חובר על ידי ר' ישראל בן אליעזר ליפשיץ ונדפס בקליווא (Cleve), בשנת תקל (1770).²⁹³ מטפסים אחדים של מהדורה זו הושמטו עמוד לא, ב — לב, א (הדף מכיל ארבע עמודות), שהכילו הסעיפים לד"ל, ובהם תשובתם של ר' יצחק הלוי איש הורוויץ, של ר' אריה ליב מהנובר והכרוז שפורסם בשמו של ר' ישראל ליפשיץ בענין הגט שסדר בעיר קליווא ליצחק בויבורג וללאה גונזהויזר מעיר בון.²⁹⁴ ר' שמעון בן ר' יעקב אברהם מק"ק קאפנהגן

289. שם.

290. שם.

291. ספר "ישרש יעקב", דף ב, ב; דף ג, א.

292. גירונדיניפי, עמ' 10, סי' מ. ראה: M. Roest, Catalog, I, p. 129.

ובחלק העברי: "יודע ספר", עמ' 142, מס' 766.

293. אצל פירסט (כרך ב, 276) שנת ההדפסה בטעות: 1730.

294. N. Brüll, Jahrbücher für jüd. Geschichte und Literatur, Jhg. III, p. 189, ZfHB ed. Freiman, X, p. 174-175. על ר' נתן מס ראה: M. Horovitz, Frankfurter Rabbinen, IV, p. 5-24.

הוציא לאור ספר בשם "אור הישר" (אמשטרדם, 1769), באשר פרסם את החומר הרב שהצטבר סביב פרשה זו.²⁹⁵

בידינו היה ספר "אור ישראל" שממנו לא השמיטו את הסעיפים הנ"ל והכרוז שחובר בשפה מעורבת (עברית ויידיש) ומכיל ההתקפה על הבי"ד שבפרנקפורט שלחם בר' ישראל ליפשיץ בגלל הגט הזה. וזו הסיבה שהושמטו דפים אלה.

על עצמת המלחמה שהתנהלה בענין הגט מעידים גם המשפטים של ר' ישראל ליפשיץ מתוך ההקדמה לספר "אור ישראל", כאשר כותב: "וקראתי שם הספר "או"ר ישר"אל, כי בזה אורה על שאויבי חנם פצעו בי פצי"עה גסה והחשיכו העולם בעדי ואותי הנהיגו חשך והוציאני המאיר לארץ ולהדרים עליה מחשיכים לאור".²⁹⁶

ר' יחזקאל לנדא, ה"נודע ביהודה", עמד לצדו של ר' ישראל ליפשיץ, שבו לחם ראש בית דין פרנקפורט על נהר מיין ר' נתן מס (מאז), ור' שלמה הנה (Hena) מחבר הספר "בנין שלמה".²⁹⁷ היות שהר' יחזקאל לנדא תמך בר' ישראל ליפשיץ, יריבו של ר' שלמה הנה, אשר הוא את הספר "נודע ביהודה" (שאלות ותשובות על ד' טורים, פראג, תקנו). "וגלל כן כשיצא הס' נו"ב לאור אסרו הגאון בעל בנין שלמה ובד"צ (ובית דין צדק) שלו

295. מלים קשות וחריפות השמיעו גם כלפי חברי בית הדין בפרנקפורט על נהר מיין (עיין הכרוז למען דעת כל עמי הארץ, שפורסם על ידי א. פריימן וא. הורוביץ ב-Zur Tagung der Soncino Gesellschaft im Frankfurt a.M. am 26 Mai, 1931).

296. ספר "אור ישראל", דף ג, א. השתלשלות הענינים סביב הגט שסודר ע"י ר' ישראל ליפשיץ מתוארת בספר: M. Horovitz, Frankfurter Rabbinen, Vol. III, pp. 67-99. Freiman Aron und Rechtsanwalt Abraham Horovitz, zur Tagung der Soncino Gesellschaft im Frankfurt am Main, am 26 Mai 1931 (zwei Flugblätter den "Klever Gestreit" betreffend).

שני הכרוזים נמצאים בספרית בית המרש לרבנים ע"ש שכטר בניו יורק. בכרוז שפורסם בפרנקפורט על נהר מיין ביום א', ג' אדר תקכ"ח ואחר כך במנהיים ביום ו', עש"ק ה' אדר תקכ"ח, כתוב בין היתר: "שאם יארע הדבר דש קומין זעלט חרם או אסור או גזירה הן משום חכם או חכמים רבים או יחידים הן ממדינות אשכנז הן משאר מדינות אל תוך בית דינינו דש כל דבריהם בטל ומבוטל זיינין לא שרירין ולא קיימין ואחת דעתו של אותו כתב לשרוף אותו באש בפומבי לעין כל... בכך הוסכם מאתנו הכתב של רבני פולין עם צרופיהם אנשים הנ"ל לשרוף בפומבי בחצר בהכ"ן לעיני כל ע"י נערים ותעלולים ימשלו בכתב הנ"ל בשריפתו ובוה קיימנו מצות רבותינו הקדושים גאוני אשכנז ז"ל" והסיבה לכך כי רבנים מפולניה תמכו בר' ישראל ליפשיץ והכירו בגט שסודר על ידו (M. Horovitz, Frankfurter Rabbinen, III, p. 73; ספר "אור הישר", אמשטרדם, 1769. (מר' שמעון בן ר' יעקב אברהם מק"ק קאפנהגן, דף קט, ב).

297. M. Horovitz, Frankfurter Rabbinen, III, p. 99-101. "בנין שלמה". נדפס בפרנקפורט על נהר מיין, תסח (1708). ראה פירסט, ו, עמ' 380-379; II, עמ' 284; אצל גירונדי-ניפי (עמ' 271 ס"י ג). M. Roest, Catalog, Anhang: p. 54, No. 304. מחבר הספר "בנין שלמה" הוא ר' נתן מז (מס) בטעות.

מלעיין בו וע"ז אמר הגאון בעל נר"ב ואנכי איני כן ואדרבה, אצוה בתורת אזהרה שכל איש ואיש אשר עיני שכל לו לעיין בס' בנין שלמה, לראות ולתור את ערות האר"ש השמנה הוא אם רזה, ולבא בתוך הבנין שלמה לראות בדקי הבית".²⁹⁸

בסוף הוסיף ר' שלמה הנה דף לספר "בנין שלמה", ובו ביקש סליחה מכל אותם האנשים שנגע בכבודם:²⁹⁹ "אמר המחבר הנה כשלתי בלשוני בהשגותי אשר השגתי על המחברים והרביתי מלין ונגעתי בכבוד חכמים וכו' על כן באתי לבקש מהם מחילה".³⁰⁰

ספר עיר גבורים

והם דרשות על חמשה חומשי תורה אשר חיבר... מוהר"ר אפרים בן מוהר"ר אהרן זצ"ל איש לונטשיץ... בסיליאה, ש"ס.³⁰¹ ההסכמה היחידה בספר היא מר' משה צבי הירש מייזלש. "קנאין" יצאו נגד הספר הזה ונגד מחברו כפי שר' אפרים עצמו מספר על הענין בספרו השני "עוללות אפרים" אמשטרדם, תקלט (1779): "שבימי חורפי חברתי ספר מוסר נקרא עיר גבורים ויען ביען שבזמן שחברתי החיבור ההוא לא היה בידי לא לחם ולא שמלה והייתי ערום מכל חכמה וגם בביתי לא היו ספרים וחיבורים בעיר יערסלב עד אשר הבאתי בחיבור ההוא כמה מאמרים ופסוקים שלא כצורתם ולא הזכרתי שם המסכתא או המדרש כי לא ידעתי מקומו ולא כתבתי רק מה ששמר כח הזוכר ממה שקריתי בבחרותי וא"כ איפה חששתי פן ואולי המצא ימצא בו דבר שאינו מתוקן אליבא דכולי עלמא כאשר ראיתי אחרי רואי כמה קנאין פוגעים בי כדרך ומנהג דור זה שכל מגמת פניהם להתעולל עלילות על איזו חיבור חדש להתגולל ולהתנפל עליו לדבר סרה וכל משא' ומתנה ללקט מתוכו הדברים שסובלין לעג... וכן באתי להוסיף שנית ידי

298. חיד"א, חלק ב, עמ' 227-228, סי' ת. גם עמ' 271, סי' א. הכוונה לחלק א של "נודע ביהודה", כי החלק השני גופס אחרי מותו. על ההחלטות שנתקבלו בפרנקפורט על גהר מיינ נגד ר' יחזקאל לגדא ראה: M. Horovitz, Frankfurter Rabbinen, III, p. 99-101.

299. קהלת משה (פטרבורג, 1893-1918), עמ' 194.

שם, עמ' 194. יתר הרבנים, 304, No. 54, M. Roest, Catalog, Anhang: שם, עמ' 300. שתמכו בר' ישראל ליפשיץ היו ר' יעקב עמדין, ר' יוסף שטיינהרט מפירט. עיין: M. Horovitz, Frankfurter Rabbinen, III, p. 73.

301. עיין: Josephus Prijs, Die Basler Hebräischen Drucke, 212-215, No. 126. גופס אחר כך באמ"ד, תקכט; זלקווא, תקנט. לפנינו היתה הוצאת זלקווא, תקנט (1799); ראה גם: M. Roest, Catalog, (Anhang) p. 299, No. 1539.

ולתקן בחיבור זה העו' הנופל בחיבור הראשון באופן שיהיה נאות ומקובל ולא ישאיר אחריו מקום ללון לבעלי התלונה".³⁰²

אבל ר' אפרים בן ר' אהרן איש לונטשיץ (ששמו המלא הוא ר' שלמה אפרים³⁰³) התנצל גם בספרו "עוללות אפרים"³⁰⁴ שגם בספר זה ישנם פה ושם דברים ששכח שם אומרים: "הנה בסיבה זו בחרתי בחיבורי זה בקיצור מופלג בהיות שאין בו דבר לקוח מספר אחר אך אם לפעמים כתבתי איזה פשט אשר שמעתי בימי חורפי בעל פה אז הקדמתי לומר ושמעתי אומרים כו' בהיות ששם האומר שכוח אצלי, גם זה אינו נמצא בכל החיבור כי אם בד' או בה' מקומות לכל היותר". לפני זה הקדיש המחבר קטע שלם לבקורת חריפה על מחברי ספר אשר שכחו להזכיר בעבודתם את המקורות שמהם שאבו.³⁰⁵ יש לשער שסיבת ההתקפה על ספר "עיר גבורים" היתה שיטת עבודתו של המחבר מפני שלא הזכיר את המקורות שבהם השתמש.³⁰⁶

ספר שמחת הנפש

תחת השם הזה נדפס הספר לראשונה בפרנקפורט על נהר מיין בשנת 1707. בחלק הראשון של הספר דבאצמוסהמדינות ומנהגים לכל השנה בתרגום יידי-גרמני. החלק השני נדפס בפירדה, בשנת 1727, ומכיל שירים ביידיש יחד עם תווים מוסיקליים.³⁰⁷ מחבר הספר הוא: אלחנן קירכהן ממשפחת ר' שמואל קיינובר. שני החלקים הנ"ל הודפסו לפעמים בנפרד ולפעמים יחד.³⁰⁸ במהדורה אחת, שהוצאה על ידי מו"ל מוילנא (אין בידינו תאריך מדויק, על כל פנים לפני 1796), הובלט כבר במיוחד החלק השני של הספר הכולל את הדינים, ונתנה לו גם כותרת מיוחדת: "שולחן ערוך אורח חיים

302. "עוללות אפרים", אמ"ד, תקלט, דף ב, א.

303. עיין בהסכמת ר' צבי הירש מייזלש לספר "עיר גבורים". כמו כן חיד"א, שם הגדולים השלם, ח"ב, עמ' 121, סי' יח; 124, סי' נד.

304. דף ה, א"ב.

305. "בהיות שעל הרוב יקרה למחברים שאחד מעתיק בחיבורו הדעות לקוחות מחיבורים אחרים אשר לא עמל בהם ולא חלה בה ידים וכותבים משמו לפעמים... נמצא שעוטה בטלית שאינו שלו וכן לא יעשה והוא סיבת אחר הקץ וביאת משיחנו" (שם, דף ה, א).

306. והמענין ביותר שדוקא מספר "עוללות אפרים" הועתק קטע על ידי מטיף בלתי ידוע (ראה: ישעיה תשבי, גתיבי אמונה ומינוח, עמ' 309, הערה 102; 311, הערה א-161. גם המלים "אחרי רואי, כמה קנאין פוגעים בך" לקוחות מספר "עוללות אפרים", דף ב, א).

307. עיין פירסט, חלק ב, עמ' 189. דר. א. שאצקי, א. קירכהן, שמחת הנפש, ניו יורק, 1926, עמ' 26-28; (חלק ב, דף א"כב).

308. אמשטרדם, 1723; זולצברג, 1798.

ויוורה דעה ומנהגים של כל השנה". הענין עורר את חמת הרבנים, שאסרו את השימוש בספר, כי אין לתת בידי ההמון קצור שו"ע בתרגום זר. לפיכך נשרף הספר בוילנה. ויש לשער שזו היא גם הסיבה שבמהדורה אשר נדפסה אחר כך בשקלאוו, בשנת 1796, הושמט מהספר "שמחת הנפש" החלק השני עם הדינים שבו.³⁰⁹

הדי התקפה נשמעים גם סביב ההוצאה של ספר "שמחת הנפש" שראה אור בשנת תרנט (1899), בעיר פאקש (הונגריה), תחת שמו של הרב יהודא כהן קרויס מיאנקובץ. הוא הדפיס את החלק הראשון של "שמחת הנפש" המקורי בשני חלקים. ושניהם באותה שנה, בתרנט (1899), שאליהם צרף פרושים משלו ("משיבת הנפש") וגם עבודתם של אחרים ("בן משכיל" מר' יודא ליב לעווינגער ז"ל). הסכמות נתנו ר' שמעון סופר אב"ד דק"ק ערלוי (Erlau), ר' עזריאל אייזיק קעללער אב"ד דק"ק שאמקוט (Somkut), ר' מרדכי בן מו"ה יששכר אב"ד דק"ק ענטרעדאם (Entredam), ולחלק השני: ר' משה הרש פוקס אבדק"ק גראסווארדיין (Nagy Várád) (ההסכמה הזו ניתנה רק לחלק "בן משכיל"), ר' אליעזר דייטש אבדק"ק באניהאד (Bonyhád), ר' מרדכי ליב ווינקלער אבדק"ק ברעזאווע (Brezova).³¹⁰

הר' יהודא כהן קרויס, מחבר של כמה ספרים,³¹¹ כותב בהקדמה לחלק הראשון של הספר שנגש להוצאת "שמחת הנפש" על הפצרתו של ר' שמעון סופר: "דיעזעס ספר אין גייער בעארבייטונג הערויסגעבען... איך האבע עס ב"ה אומגעארבייטעט דאמיט עס איינען צוזאממענהאנג האבע... אונטער דען טיטעל משיבת נפש האבע איך פאססענדע ערקלערונגען בייגעפיגט דיא אויך אי"ה בייטראגען, די הערצען פיר תורה ומצות צו געווינען". (הספר הזה הוצא לאור בעבוד חדש... אני עבדתי אותו מחדש ב"ה כדי שיהיה

309. דר. י. צינבערג, די געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידן (ניו יורק, 1943), חלק ו, עמ' 247-6. אני מביא את ההערה הזו בשם דר. מרדכי קוסובר.

310. ספר שמחת הנפש היער פינדעט יעדער טראסט בערוהיגונג פיר זיינע זארגען, שענע ערהאבענע דברי מוסר צו בעלעהרען דען מענשען וואס זיין לעבענסצוועק איסט, ערצעהלונגען פאן ש"ס ומדרשים מספרים קדושים דיא אויף דאס הערץ ווירקען דען אמת צו ערקענען. גייא בעארבייטעט אונד מיט הוספות יקרות בענאנט משיבת הנפש פערזעהען, אויך מיט דען אנהאנג ס' בן משכיל מהגאון הצ' כש"ת מו"ה יודא ליב לעווינגער ז"ל ממני ה"ק יהודא כהן קרויס רב דק"ק יאנקאוואטץ יע"א. ש' בונה ירושלים לפ"ק Eigentum und Verlag J. Krausz Bez. Rabbiner Bács Jankovác Ungarn נדפס בדפוס של הרבני המופלג מו"ה מאיר ראזענבוים סג"ל פאקש תרנ"ט. חלק א: אקא דפים; חלק ב: אפ"ו דפים.

311. עיין פ. י. הכהן, הדפוס העברי בפאקש, קרית ספר, כרך כח; חיים ליברמן, הדפוס העברי בפאקש, קרית ספר, כרך ל.

קשר בו... בשם 'משיבת נפש' הוספתי אליו פרוש מתאים שבעזרתו נצליח אי"ה לרכוש לבבות לתורה ולמצוה"). ובסוף ההקדמה כותב הר' קרויס: "דער נאהמען דעם פערפאסערס איסט גיכט פערצייכנעט, אונד איסט מיר אונבע- קאנט, אין ספר זעלבסט שרייבט ער, חמי זקני הגאון מו"ה שמואל קאידנוביר ע"ה דיעזער ר' שמואל ז"ל איסט לויט דען ס' שם הגדולים געשטארבען שנת תל"ט (השם של המחבר לא צוין וגם לא ידוע לי, בתוך הספר גופו הוא כותב חמי זקני הגאון מו"ה שמואל קאידנוביר ע"ה. ר' שמואל זה מת בשנת תלט לפי ס' שם הגדולים).

בסוף החלק הראשון נמצאת רשימת האנשים שתמכו בהוצאת הספר, בראשם "שמעון וואלף באראן פאן ראטשילד", כמו כן מו"ה שמואל שטרויס בק"ק קארלסרוהע שהודיע לר' קרויס על שמחתו שהספר "שמחת הנפש" יודפס מחדש כי היה אהוב על בית הוריו. דר. א. שאצקי, שהוציא לאור את החלק השני המקורי של "שמחת הנפש",³¹² מאשים את הר' קרויס שהדפיס את הספר "שמחת הנפש" בשמו הוא ולא הזכיר את שם המחבר שמופיע באכרוסטיכון בשיר המודפס בסוף הספר (חלק ראשון המקורי): "אינגאנצען אנאנים איז דער בוך נישט ארויס. אין דער ליד געדרוקט צום סוף געפינט זיך אן אקראסטיכישע שורה, וועלכע אנטדעקט דעם נאמען 'קירכהימן'".³¹³ (הספר סוף כל סוף לא הוצא לאור בעולם שם. בשיר הנדפס בסוף נמצאת שורה באכרוסטיכון המגלה השם "קירכהימן"). לפיכך לא הסתפק שאצקי בהצטדקותו של הר' קרויס בהקדמתו אל הספר שכאילו המחבר לא ידוע לו. השאלה היא רק האם הטופס שהיה לפני הר' קרויס בשעת ההדפסה הכיל גם את השיר שבו הוזכר השם של "קירכהימן"? שאצקי גם מזכיר ברשימה הביבליוגרפית שתי הוצאות של "שמחת הנפש" ע"י ר. קרויס (פאקש, 1899 וגם 1901). אנחנו מצאנו ששני חלקים של הספר "שמחת הנפש" שנדפסו בפאקש, ושניהם בשנת 1899, מהווים רק את החלק הראשון המקורי של "שמחת הנפש".³¹⁴

312. דר. א. שאצקי, אלחנן קירכהן, שמחת הנפש, אידישע לידער מיט נאָטן. ניו יורק, 1926.

313. שם, עמ' 23 (בהערה).

314. שני החלקים האלה נמצאים בספריה הצבורית של ניו יורק במיקרופילם.

פרק שביעי

ועד ארבע ארצות והחרמת ספרים

ועד ארבע ארצות מילא תפקיד חשוב (משנת 1594 עד 1764) בחיי יהדות אירופה. לוועד זה היתה השפעה לא רק על ארצות שבמזרח, כי אם גם על החלק המערבי שבאירופה. בין היתר השמיע הועד את קולו בענינים הנוגעים אל הספר העברי.¹ ראינו לעיל את התערבותו בענין הריב לבין אייבשיץ-עמדן, ולא בישיבה אחת נידון ריב זה; הועד ניסה גם להשקיט את סערת הרוחות שהתעוררה סביב רמח"ל; הד הדיונים נמצא על דפי הפרטיכל של "ועד ארבע ארצות".² לוועד יד מכוונת גם בהדפסת ספרים ושווקם, ביבוא דברי דפוס מארצות איטליה, גרמניה וכו'. והנשק היחידי בידו היה החרם, שהוטל על כל אלה שלא צייתו להחלטותיו או להוראותיו. בחרמות אלו יש להבחין בין אלה שהוכרוזו מטעמים כלכליים ("חרם הגנה"), ובין אלה שנתקבלו מסיבות רוחניות-דתיות.

כדי למנוע את השימוש התמידי בנשק^{אוצרות התורה} החמור והרציני הזה של החרם, החליט הועד להנהיג גם בפולניה את ההחלטה שנתקבלה עוד ב-21 ליוני 1554 על ידי רבני פיררא (איטליה), שאין להדפיס ספר עברי בלי רשיון מוקדם של שלשה רבנים מוסמכים ופרנס אחד של הקהילה, ואת שמותם יש לציין בהקדמת הספר.³ הסיבה שרבני פיררא עשו כן היתה הפקודה שניתנה על ידי האפיפיור יוליוס השלישי⁴ שיש לבדוק כל ספר עברי, ואם יש בו

1. ישראל היילפרין, ועד ארבע ארצות... והספר העברי, קרית ספר, שנה ט, עמ' 378-367; 394-393; שנה יא, עמ' 110-105; 264-252; שנה יב, עמ' 253-250. "היסטורישע שריפטען פין ייוו", חלק ב, עמ' 69.

2. "פנקס ועד ארבע ארצות, לקוטי תקנות כתבים ורשומות סדורים ומבוארים בידי ישראל היילפרין, ירושלים, תשה.

3. תקנות הרבנים הודפסו עם הערות כתוספת לעתון "עברי אנכי" (ברודי, 1879) על ידי לוי הלברשטם. בנוגע לבקורת הפנימית של יהודי איטליה ראה ספרו של W. Popper, The Censorship of Hebrew Books, New York, 1899. בדמשק במאה ה-16, רק ב"ד בן ששה היה יכול לתת רשיון להדפסת ספר. ראה: Abraham Danon, La Communauté Juive de Salonique au XVI-e Siècle (REJ, XL, 228 pp.); Vogelstein-Rieger, Geschichte der Juden in Rom, Berlin, 1896, Vol. II, p. 148; Louis Finkelstein, Jewish Selfgovernment in the Middle Ages, New York, 1964, 263 pp. (Section 12). תקנה בנוגע להוצאת ספרים בבאזל, בגרמניה: שם, עמ' 301; 304.

4. "Contra Hebraeos retinentes libros Thalmudis."

משהו נגד הכנסיה הקתולית יש למסור אותו לידי הכנסיה תוך ארבעה חדשים, ובאם ישכחו היהודים לעשות כן אז יוטל עליהם עונש גופני וכספי גם יחד. בתשיעי לספטמבר 1553, בראש השנה, נשרפו ספרים עבריים בקאמפו די פיורה (= "Campo di Fiore") (באותו מקום שגיורדאנו ברונו נשרף ארבעים ושבע שנים יותר מאוחר).⁵ לכן החליטו רבני איטליה בעיר פיררא להנהיג בקורת פנימית על ספרים העומדים לדפוס.

בשנת שנד החליט ועד ארבע ארצות: "ספרים לא ידפיס שום מדפיס בלי רשות רבנים ואלופים כפי תקנות ארצות שנתקנו בשנת דש"ן לפ"ק, ועל פיהם יקום דבר. ואם יעבור המדפיס או יבטלו הם (הרבנים והאלופים) את מלאכת הדפוס ויחרימו את המדפיס וכל המתעסקים במלאכה".⁶ המטרה היתה להגן על האינטרסים הכלכליים של המחבר. מספר גדול של רשיונות מסוג זה ניתן ובתור דוגמה נזכיר את הרשיון שקיבל שבתי בר יצחק "סופר דק"ק פרעמישלא" שהדפיס סדור תפלות. וזו לשון הרשיון: "על כן גוזרים אנחנו בגזירת נח"ש שלא ידפיס שום אדם בעולם בין במדינתנו בין במדינה אחרת, שום סדור לא קטן ולא גדול, הן עם פרוש הן בלי פרוש, מתוך הסדור שידפיס מהרר"ש הנ"ל בהגהתו הנ"ל, עד אחר שימכור מהרר"ש הנ"ל את כל הסדורים שלו שידפיס כדי שלא יזיק את מהרר"ש הנ"ל בשום פנים. ואם ח"ו יתעורר איזה מהמדפיסים ויעבור על גזירתנו זאת חלילה, אז הנה מהיום גזירתנו גזירת נח"ש על כל אשר בשם ישראל יכונה שלא יקנה אותו הסדור. ו' אדר השני ה' שע"ז פה ק"ק (לובלין)".⁷ מרשיון זה מתברר שהחרם בא להגן על הצד הכלכלי שבהדפסת הספר.

5. משה שטיינשניידר, הרצאות על כתבי יד עבריים, ירושלים, תשכ"ה, 51-54, 129.

Graetz, Vol. IX, 1861, p. 354. Dr. A. Berliner, Cenzur u. Confiscation hebräischer Bücher im Kirchen-Staate, Berlin, 1891, p. 3-4; Dr. N. Porges, Der Hebräische Index expurgatorius, Berlin, 1903.

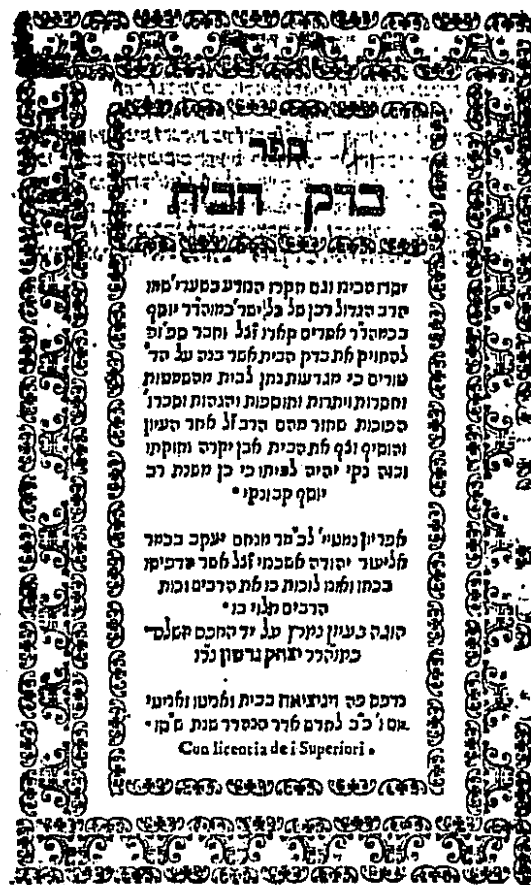
6. החלטת נתקבלה על ידי הועד בשנת 1594. פנקס, דף 7, סעיף טז.

7. פנקס, דף 31-32, סעיף צב; על תולדות חייו של שבתי בר יצחק ראה: מאמר

מדוד קאופמן, האסיף, ה, עמ' 125-130.

8. חרם-הגנה ניתן לר' פייבש בן מוהר"ר אהרן סג"ל אשר הקים בקראקא "בית דפוס משובח שלא היה כמותו", לפיכך הוציא ועד ארבע ארצות אסור זה: "ומאתנו שים טעם בתוקף גזירותינו גזירת נח"ש ובחר"ם יב"ן ובחרמות ושמחות ונדויים ובקנס מאה אדומים מאת כל העובר, והקנס לא יפטור את החרמות והשמחות ועונשין, שכל ספרי קודש קטנים וגדולים יהיה מי שיהיה, כל מה שיש למהר"פ למכור אסור באיסור גמור לשום מדפיסים שחוץ למדינתנו להביא מאומה ספרי לשון קודש מחוץ למדינה... וכן הספרים הנדפסים בלשון לע"ז הנקראים דייטשווארג עד עשרה בויגן, יהיה מה שיהיה, אסור להביא כלל מחוץ להמדינה למדינותינו, כי אם ספר שנדפס בלשון לע"ז מעשרה בויגן ולמעלה מותר להם להביא ולא למטה מעשרה בויגן ואף שאין להרר"פ המדפיס הנ"ל הדייטשווארג הנ"ל. והאיסור הנ"ל אסור גם על המדפיס דק"ק קראקא ודק"ק לובלין יצ"ו להדפיס

לפעמים מדגישים שאיסור ההדפסה חל גם על נסיון להדפיס את הספר „חוץ למדינות מלכותנו“. פרוש הדבר שמו"לים הדפיסו ספרים במדינות אחרות, במערב, ואחר כך רצו להכניס את דברי הדפוס למכירה בפולניה וכדי למנוע זאת החליטו על חרם הגנה, במטרה להגן על המחבר, וכמו כן על בתי הדפוס העבריים שבפולניה. על החלטתם זו הודיעו גם בחו"ל. לדוגמה בקשר לפרוש על התנ"ך בלשון אשכנז: „ספר המגיד“ של מוהר"ר יעקב בן ה"ר יצחק מק"ק יאנוא (יאנוב) והם הצהירו: „לכן הסכמנו וגזרנו בתוקף גזירתנו

ספר בדק הבית, ויניציאה שסו (1606)

ובגזיר' נח"ש ששום אדם בעולם לא ירים את ידו להדפיסו שנית הן במדינות מלכותינו תוך (שש שנים) מיום שיהא נגמר הדפסתו אי"ה בדפוס לובלין או אפילו חוץ למדינות מלכותינו להביאו למדינות מלכותינו תוך זמן הנ"ל וצוינו להעביר כרוזא בחיל בב"ה ברבים ולהזהיר העולם".

שום ספרים קטנים או גדולים חוץ למדינותינו ולהביאם למדינותינו בעונשים הנ"ל. ואם המצא ימצא איזה איש יחיד ורבים שיעברו על האיסור הנ"ל, אזי רשות להר"פ וב"כ ליקח מהם כל הספרים ואין מידו מציל... כ"ד האלופים הקצינים הרוזנים מנהיגים ד"ד ארצות בוועד קודש ביומא דשוקא זמן קהלה לכל, יום א' כ"ו אלול תנ"ט לפ"ק" (פנקס, דף 242-243, סעיף תקכ).
9. פנקס, דף 40, סעיף קח.

יודעים אנו על מקרה שספר נדפס בויניציאה (שנג, 1593), בשמו של ר' נתן שפירא (בעל המחבר "אמרי שפר"), תחת השם "באורים" או "באורים על רש"י" לחמשה חומשי תורה. הדבר נודע לבנו, לר' יצחק בן נתן שפירא, שפנה אל ועד ארבע ארצות בטענה כי הספר הוא זיוף ובקש לאסור את הפצת הספר בפולניה. הועד אסר את הספר "הוכרו בהסכמת כל רבני וראשי המדינות שלא ימכרו ויהיו בבל ירא' ובל ימצ' בכל ארצות אלו ואשר קנו מהם יוחזר להם המעות ולא ימצא בביתך עולה".¹⁰

הסכמת חרונים

בריות

אמת טבא לפנינו. ח"י החכם הסלם כמח"ל יצחק גרשון ז"ל
ושותפו הנעלה כמר הנחם יעקב אשכנזי ז"ל ונאמרו לנו טכמה
יגיעות ותלאות מנחתם נוכח על כמה הוצאות גדולות שהוציאו לנו חסד עינים
על מוצא הכסף שהוציאו כדי להוציא לאור בדפוס נאה וטובה עד מאד תעלומות
ספר יקר הערך לזכות כולת הרכיס נקרא בשמו ספר בדק הבית. חקרו יגס
תקנו החכם הכולל מופת הדור מרנא ורכנא כמח"ל יד יקף קארז ז"ל. ותזלס
כל המלאכה מלאכת ה' בתכלית היסוד והשלמות. ועתה כי יראו לבסס מרגזה
מדבר פן יורעו ואחר יאכל יעשו מלאכתם לריק וכל ההוצאות שהוציאו יעשו
לאחרי חילם. כקשו ושאלו ממנו ח"י להיות להם מעיר לעזור להטיל חרס וחיל
דרכנו כדי שלא יגיע להם שום חסד וחסד מזה חרס. יגס היה להם רשות משרי
קטיוויירי ירה. ולהיות מלאכת' ובקשת' ראייה להעשות.
ע"כ אכחנו ח"י בנורים כגורת דרוי חרס שנתא ובגורת כל האלות והקנלות
הכתובות בספר התורה וכו' על כל בר ישראל אשר בשם ישראל יבנה חסד או
אשה קטן חננדל יהיה מי שהיה שלא יעלה על לבו להדפיס הספר הזה לו ניתן
עזר וקיום לשום אחר כדי להדפיסו לא בעיר הזאת ולא בעיר אחרת כמח"ל
עמדה כיום הכעל חסד לא ברשות ורגון מעלת הסופרים הכל' ועוד יוכן כגורת
בח"ש הכל' שלא יוכל שום בר ישראל לקנות מהספרים הכל' מיד שום חרס יהודי
או נדרי יהיה מי שהיה תחת יד יצחק ונאמרו להם כמח"ל יד יקף קארז ז"ל
מנחם יעקב אשכנזי ז"ל. הכל' כי כן נתרנה מע"ה אף החכם הסלם ז"ל הכל' טכל
הספרים הכל' יהיו נמכרים ויוצאים מתחת יד כמר מנחם יעקב ז"ל הכל'
ובל מי שיעבור על נזרתינו זאת ישכמו כח"ש שאין לו לחש וראש פתנים
אבור לא יאכה ה' קלוח לויכו' והשומע ישכון בטח ושאין כוית רעון
ובכל מדי יתלין. וכל אשר יעשה יצליח יגס כרכות יעטה מורה לעמון ונאמן
מדיעתי. ונחתם הדברים בה' מלהיבם חיים כלכם היום אכיר

באם כן ציון נרבות. ונאם ליכ קרנולל. כר"ך ככמר מענולל

צאנץ נ"ה"ן יוכן הס"ס פרקמתי החרס הזה כמח"ל האלופים החתמים הכל'
בכל כתי כקטית פה קטיוויירי ירה. נאם אליעזר לוי שמש הק"ץ

ההסכמה לספר בדק הבית, ויניציאה שסו (1606)

אבל לא תמיד היו ענינים כספיים הגורם לבדיקת ולהחרמת הספר, הן בפולניה והן בארצות אחרות, כי אם הפחד שאולי יש בתוכנם משהו מהרוח השבתאית שפקדה אז את אירופה, כי זו היא "מינות" ויש לעקרה. ולכן נתמנו אנשים מיוחדים ("מדקדקים"), שיבדקו למשל את הסדורים שנדפסו בבזליא"ה (Bazel), או במקומות אחרים במערהרי"ן, שמא יש בהם דברי מינות וטעויות.¹¹ דפוסי בזליא"ה היו חשודים גם בעיני הקהלות פרנקפורט,

10. שם, דף 489-488, סעיף תחקנא. Fürst, III, 373. M. Roest, Catalog der Hebraica und Judaica (Anhang): "יודע ספר" p. 28, No. 160; p. 42, No. 243
11. פנקס, דף 17, סעיף נה. מ. באלאבאן ("Soncino Blätter," Vol. III, p. 13)

וורמס, מיינץ, פולדא, פרידברג, קולן וקובלנץ, שנציגיהן התאספו בפרנקפורט בשנת 1603 ונתקבלה החלטה: „אין שום יהודי במדינתנו רשאי ליתן שום ספר חדש או ישן במלאכת הדפוס הנעשה בעיר באזיל או במקום אחר באשכנו זולת נטילת רשות מג' בתי אבות ב"ד, ואם יעברו ויודפסו איזה ספר שלא ברשותם לא יקנה שום אדם אחד מהספרים הנדפסים ההם בעונש נח"ש".¹² ועד ארבע ארצות גם נתן הוראות ברורות לבדוק בכל קהלה וקהלה את הסדור שמתוכו מתפלל שליח הצבור; ואנשי הקהלה יבדקו אחרי כן סדוריהם הם בהשוואה לסדור של החזן שהוגה.¹³ ולא רק האותיות והנקוד שבסדור נבדקו בבדיקה קפדנית, כי אם גם רצו לעמוד על נוסח התפלות, האם לא הוכנס משהו שחובר ברוח הקבלה. זו היתה גם הסיבה להחלטת ה"ועד" שנתקבלה בישיבתו בירוסלב, בשנת תמח, שאין להדפיס ספרים חדשים, בפרט ספרי דרוש על התורה וספרי חדושים. ספרים מסוג זה הופיעו במספר גדול, ומספרם הלך וגדל, והיה חשש שבדרך זו תתפשט תורת השבתאות.¹⁴ פה ושם נתנו רשיון להדפסת „ספר דרוש“ אבל זה היה דבר יוצא מן הכלל. למשל בהסכמה לספר „יד אבי שלום“, דרשות על התורה,

חושב שהסיבה היא כלכלית ולא הפחד משבתאות. י. היילפרין לא מקבל את ההנחה הזו. עיין י. היילפרין, ועד ארבע ארצות בפולין והספר העברי, קרית ספר, שנה ט, חלק ג, עמ' 368 ; 372 ; 378.

12. פנקס, דף 17-18, סעיף נה והערה 64; I. Elbogen, Der Jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung, Frankfurt a/M, 1931, p. 389-392; M. Horovitz, Die Frankfurter Rabbiner-Versammlung von Jahre 1603, Frankfurt a/M, 1897, p. 26-27; M. Horovitz, Frankfurter Rabbinen, I, p. 40 הודפסו אצל מדפיס שאינו יהודי, שמו: Conrad Waldkirch. בנוגע לספרים שנדפסו בבאזל עיין: Joseph Prijs, Die Basler Hebräischen Drucke Olten und Freiburg i, Br., 1964.

13. פנקס, דף 27, סעיף פג: „ביריד אחד ש. ז. התוועדו מבוררי מחכמי הדור בצירוף ראשי מדינות ותקנו שבכל הקהלות יגיהו סדור אחד שהחזן יתפלל בו ויכריזו שכל בעל בית יגיה סדור שלו מתוך אותו הסדור“ (ראה שם: דף 34, סעיף צו).

14. ספרים מושפעים בעיני ש"ץ: א. „כתר יוסף“, מר' משה הדרשן (חיד"א, חלק ב, עמ' 202, סי' יז; עמ' 234, סי' מה), חובר על סדר התפלה ע"י ר' יוסף בר משה הדרשן מק"ק פרעמיסלא. ב. „אור ישראל“, מר' ישראל גאנז (שם, חלק ב, עמ' 7; 202, סי' יז). ג. „קצור של"ה“, מר"א עפשטיין (שם, חלק ב, עמ' 148, הערה ב; 202, סי' יז). ד. „לקט שמואל“, מר' שמואל פייבוש כ"ץ בן יוזפא (שם, חלק ב, עמ' 79, סי' נז; עמ' 234, סי' מה). אלה הם ספרים שהוכנסו בהם דברים מכת ש"ץ ולפיכך יש להזהר מהם: „וכעת טוב לשמור א"ע מליפול לבאר שחת, כי שלטו בו (בספר לקט שמואל) ידי זרים מכת ש"ץ פוחזים רקים ובורים, והוסיפו בו כמה וכמה דברים, זרים ומרים, וה' יכפר בעד וגו'“ (שם, חלק ב, עמ' 79, סי' נז, הערה כה). או במקום אחר מציין חיד"א: „ונראה להדי' דארס"ו אר"ס השב"ץ אחזוהו וצע"ג על דלא דגו ספר זה לשריפה, וכמו שקרה לס' כתר יוסף על סדר התפלה למוהר"י בר משה הדרשן מק"ק פרעמיסלא וכן צ"ע על ס' כונת שלמה (רוקקה) על כונת התפלה מש"ש ע"פ שבת"י בבית ה' כל ימי חי"י“ (שם, חלק ב, עמ' 234, סי' מה).

של ר' יוסף שלום מפיזענץ (אופינבאך, תפ) כתוב: "הגם שדרכי למנוע מלתת הסכמה על ספרים, בפרט ספרי הדרוש, כי הייתי מן המנוי' עם גאוני ארץ ד' ארצות במדינות פולין ביערסלב תמ"ח לפ"ק בגזירת עירין פתגמא שלא להדפיס ספרים כאלה וגו'".¹⁵ או בהסכמה לס' "בית אהרן" (מפתח לפסוקי התנ"ך המובאים בתושבע"פ) מאת ר' אהרן בן ר' שמואל: "ואף שכבר נתקן תקנה שלא להדפיס ספר חדש בזמנים הללו בפרט דרשות על התורה אבל על ספר זה לא נאמר".¹⁶

ר' יוסף ב"ר יהודה יודל מדובנא הרים קולו נגד הדרשנים; והסיבה לכך היתה הזנחת למוד הגמרא.¹⁷ הדרשנים הפיצו תורתם ברבים על ידי הדפסת ספרי דרוש על התורה, לפעמים רק בכתב יד. עוד בשנת תקט, כששים שנה אחרי ההחלטה שבירוסלב, מזכירים את החרם "שלא להדפיס שום ספר חדש ממפרשי התורה".¹⁸

תלמוד זולצבך

שני בתי דפוס החליטו בשנת 1752 להדפיס את התלמוד. האחד היה בית הדפוס של פרופס בעיר אמשטרדם והשני של ר' משולם זלמן בר' אהרן

15. פנקס, דף 211, סעיף תמב. י. היילפרין, ועד ארבע ארצות בפולין והספר העברי, קרית ספר, שנה ט, חלק ג, עמ' 375-376. הועד אסר קניות ספרי דרוש וחדושים.

16. ראה גם ההסכמות לספר "ברית משה משה", על ההגדה של פסח, מאת ר' משה ב"ר ישעיה שליט' כ"ץ, ברלין, תסא; ההסכמה היא מר' שאול רבה של קראקא; או לספר "הלכה ברורה", עם הסכמה מר' ארי' יהודא ליב בר' שמואל צבי הירש אב"ד דק"ק קראקא (פנקס, דף 525-526).

ברבעון JQR, 1897, p. 383-4, דוד קאופמן מציין שהספר "בחור" מאליהו לויטה שגדפס ברומי בשנת 1518 הוא הספר העברי הראשון אשר הופיע עם הסכמה שניתנה על ידי חברי בית הדין ברומי. על ההסכמה חתמו ר' ישראל בן יחיאל אשכנזי, שבתי בן מרדכי ור' יוסף הגרי בן אברהם. נוסח ההסכמה נדפס בספרו של י. פרלס: Beiträge zur Geschichte der hebräischen und aramäischen Studien, München, 1884, p. 202. ההסכמה ניתנה לשני ספרים של אליהו לויטה, והם "בחור" ו"הרכבה". החותמים על ההסכמה מעריכים את הספרים הנ"ל וההוצאות שהיו כרוכות בהדפסת הספרים לפיכך בהטלת חרם הם מזהירים שלא להדפיס את הספרים הנ"ל במשך עשר שנים מיום הדפסתם. זו היא אחת ההסכמות הראשונות עם חרם הגנה. לפי דר. ל. לוונשטיין, מפתח ההסכמות, פרנקפורט על גהר מיין, 1923, עמ' vi, ההסכמה הראשונה נמצאת בספר "אגור", משנת 1487-92, ולא מקבל את דיעותם של י. פרלס ודוד קאופמן. עיין גם M. Roest, Catalog (Anhang), p. 239, No. 1249 שלפיו ההסכמה הראשונה היא בס' "מקח וממכר" לר' האי גאון (ויניציאה, שסב). בנוגע להסכמות שניתנו על ידי ועד ארבע ארצות, ראה המאמרים מישראל היילפרין בקרית ספר, שנה יא, עמ' 105-110; 252-264; שנה יב, עמ' 250-253. ובנוגע לזיוף הסכמה עיין "קהלת משה" עמ' 93-94, מספר 757.

17. מאיר בניהו, החברה קדישה של ר' יהודה החסיד, ספוגות, חלק ג'ה, דף קמה, הערה 64.

18. פנקס, דף 524-526; ראה ש. אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, חלק

ד, עמ' קטו.

בעיר זולצבך. אחד ראה בשני מתחרה רציני, לפיכך הפיץ בית דפוס של פרופס שם רע על התלמוד שנדפס בזולצבך.¹⁹ ובין היתר שנפלו בו שגיאות הרבה. ראש בית הדפוס שבזולצבך, ר' אריה יהודה ליב, ענה על ההתקפה בהוצאה של הפרוש למשניות להרמב"ם של מסכת ברכות, וסיים את דברי ההגנה שלו במלים חריפות.²⁰ אבל בכך לא הסתיים הריב, והענין העסיק גם את ועד ארבע ארצות, שאסר על בית הדפוס שבזולצבך להדפיס את התלמוד במשך עשרים וחמש שנה.

ר' משולם זלמן המשיך להדפיס את הש"ס ולא ציית להחלטת הועד וכתוצאה מכך החליט הועד בישיבתו בעיר קאסנאטין (=Konstantin) ביום ח' אלול, תקטו (1755), להטיל חרם על אותן מסכתות התלמוד שכבר נדפסו בזולצבך וההחלטה היא: "היאומן כי יסופר מי ומי אשר מלאו לבו להשיג גבול שגבלו ראשונים לכל דבר שהאיש אשר יעשה בזדון לעבור וימעול בחרמות ושמחות וארורים הדמין ותעבד וביתו נוולי ישתוה. לזאת באנו לגזור בגזירת עירין ומאמר קדישין חלילה חולין יהי' לאנשי מרי הנ"ל לעשות כזאת ולא דכוותי' להדפיס הש"ס בדפוס זולצבאך עד כלות זמן חמש ועשרים שנה הנ"ל... ותוקף גזירותינו על אנשי ק"ק הנ"ל להדפס ולרדפם לאנשי מרי עד חרמה. ^{אצרות התורה} אשר כבר נדפסו מהש"ס הנ"ל טעונין גניזה וכל המחזיקים ידי האנשים הדופסים הש"ס בדפוס זולצבאך יוחרמו כמוהם ויכוו בגחלי הרותמים ובסילוא דלא מבעי דמא... ומה שידפיסו מששה סדרים במשך החרמות הקדמונים יהי' כספרים המטמאין את הידיים שחלילה לעיין בהם וידונו בשרפה".²¹

ר' משולם זלמן לא היה מוכן להכנע וכתב אל הועד והצטדק והגן על זכויותיו. הוא טען שצדק בזה שהתחיל להדפיס את התלמוד והתרעם על החרם שהוטל עליו.²²

רבני אשכנז ובתוכם ר' יהושע העשל בר' אהרן לבוב אב"ד דק"ק שוואבך²³ (שהשמיע את קולו גם בריב שבין ר' יעקב עמדת ור' יונתן אייבשיץ

19. המקורות למלחמה זו אצל י. היילפרין, קרית ספר, כרך ט, עמ' 374-375.

20. ב. פרידברג, תולדות הדפוס העברי בערים האלה שבאירופה, אנטורפן, 1937.

עמ' 44.

21. פוקס, עמ' 404-405, סעיף תשלחת-שלט.

22. שם, עמ' 409-414, סעיף תשמה. M. Weinberg, Die hebräischen Druckereien in Sulzbach (1669-1851), ihre Geschichte, ihre Drucke, ihr Personal. Frankfurt a/M, 1904, pp. 52, 177.

23. ראה: M. Horowitz, Die Familie Lwow (MGWJ. Vol. LXXII (1928), p.

לטובת הראשון), התנגד להחלטת הועד והגן על המו"ל ר' משולם זלמן. זה מתברר מתוך המכתב ששלח אל ר' שאול לוי אב"ד באמשטרדם המגייס את רבני פולניה להחרמת הוצאת התלמוד שבזולצבך, ועמד בראש המתנגדים מבין רבני אשכנז. ר' יהושע העשל נימק את עמדתו כדלקמן: א. אין רבני אשכנז חייבים לקבל על עצמם את החלטת רבני פולניה. הוא התלונן, שמלבד המדפיס הם החרימו גם את אלה שבידיהם טופסים מההוצאה הנ"ל. "ועל זה מוטל על כל בר לבב, להשים עינו ולבו ולבדוק אחר דבריהם למצוא מקום להפיר גזירתם שגזרו לגנוז ולשרוף ספרי קודש שגזירתם קשה משל כל המושלים בישראל, אף גם שמחרימים את כל מי שבידו להכריח לעשות כן ואינו עושה, הישמע והנראה כזאת בישראל! אם כח אבנים כחינו לסבול דבר כזה. וגם מי שם לרבני פולין לראשם על רבני אשכנז ושאר מדינות להשתרר עליהם ולשורפם בהבל פיהם?"²⁴ כמו כן החרימו את ר' משולם זלמן בלי התראה מוקדמת מבלי לשמוע טענותיו. ולפיכך אין הוא מוכן לשנות את עמדתו. להיפך, הוא בקש מאת הועד שיבטל את החלטתו, כי לא יתכן להכריז על ספרי קודש שהם אינם מטמאים את הידיים ואסור יהיה לעיין בהם: "הלא הספרים המטמאין את הידיים המה ספרי קודש שאנחנו מעיינין בהן תמיד וקוראין בהן בציבור, לאפוקי ספרי חול שאינן מטמאין את הידיים, והמה עשו חול לקודש וקודש לחול לגזור על הספרים המטמאין את הידיים לשריפה רחמנא ליצלן".²⁵ אבל החרם לא הוסר.

גם ר' יחזקאל לנדא ציוה להקפיד על החרם שהוטל על ש"ס זולצבאך "דש דיא הש"ס וואש זיינן נדפס ווארדן בזולצבאך, מלבד דאש הש"ס ההם ג"כ זיין עפ"י צוה המלכות יר"ה פאר באטין איין צו ברענגין זונדרן אויך על זה חרם חמור איזט מרוב חכמי פולין, עז זאל קיינר ניט קויפן הש"ס מהיום והלאה".²⁶

ריב התפרץ גם על הדפסת התלמוד בין בית דפוס שבוילנא (ראובן ראם) ובין הדפוס שבסלויטא (האחים שפירא). בריב זה לקחו חלק רבני

24. פנקס, דף 406.

25. שם, עמ' 499.

26. פנקס, עמ' 406. על הריב בין בתי הדפוס פרופס—ר' משולם זלמן ראה גם ב: Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft, 1903; p. 57, 67-69, 73-74; 150-151; 183. 1923; p. 130, 142-152. 1930; p. 324, 350-362. וכן: פרופס, "פתח עינים", אמשטרדם, תקכ"ה, סימן ג; צבי הלוי הורוביץ, "כתבי הגאונים", גיו יורק, תשיט, עמ' 121-120; רפאל גתן נטע רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, תולדות הדפסת התלמוד (הובא לבית הדפוס ע"י א. מ. הברמן, ירושלים, תשיב) עמ' קיז וגו'. הלל נח מגיד (שטייגשיידר) (עיר ווילנא, תרס, חלק א, עמ' 27-21), מביא את שמות הרבנים שנתנו הסכמות על ש"ס ווילנא ועל ש"ס סלויטא.

הדור, כמאה במספר. אחדים תמכו באחים שפירא ואחרים בראובן ראם. ולבסוף נאסרו האחים שפירא, שעונו וגורשו והספרים שנדפסו בבית הדפוס שלהם נשרפו.²⁷

לאור ההתחרות הגדולה בין בתי הדפוס העבריים, קבע ועד ארבע ארצות, בישיבתו בירוסלב בר"ח חשון תנ"ה, מכסה מסויימת לכל בית דפוס, ואסור היה להדפיס יותר ממה שנקבע מראש "ובאם שיתודע הדבר שאחד מן המדפיסים הדפיס יותר... אזי יענשו בכל מיני עונשין קשים ומרים אשר לא יוכלו שאת אותם והקונה אשר יקנה ממנו בלי החתימה הנ"ל וכנ"ל אזי יענשו לקונה ההוא ג"כ בכל מיני עונשין... וככה יוכרו כרוזא בחיל עם ה' צבאות בכל בה"כ דכל המקומות וישובים מושבות בני ישראל".²⁸

החלטה זו נתקבלה לאור פניתו של בית הדפוס פייבוש שעבר מאמשטרדם לזאלקווא וקבל "אגרת זכות" מהמלך הפולני יוהאן סוביסקי כדי למנוע יבוא ספרים עבריים לפולניה שנדפסו באיטליה ובהולנד.²⁹ למרות ההגנה מצד המלכות קמו מתחרים (בינם בית הדפוס אטיאס) אשר לא רק הזיקו לעסק של בית הדפוס פייבוש, אלא שגם מלחמה קשה היתה נטושה ביניהם.³⁰ אלה הדפיסו ספריהם בחו"ל או בפולניה גופה וציינו כמקום ההדפסה שם עיר אחרת³¹ וכך רצו לעקוף את גזירת ועד ארבע ארצות.

27. ת. ד. פרידברג, תולדות הדפוס העברי. תל-אביב, תשי, עמ' 103-109; יצחק ריבקינד, תולדות הדפוס העברי בפולין, קרית ספר, שנה א, עמ' 100, הערה 11.

28. פנקס, דף 238.

29. גריינרבינוביץ, כרך י, עמ' 303 וגו'; יבוא ספרים עבריים נאסר גם באוסטריה (מ. ווינברג, Die hebräischen Druckereien, p. 93-95) ב. פרידברג, תולדות הדפוס העברי עמ' 66. פנקס, דף 242-244, סעיף תקכ; י. היילפרין, ועד ארבע ארצות בפולין והספר העברי (קרית ספר, שנה ט, חלק ג, עמ' 374; שנה יא, עמ' 105, הערה 1). על איסור הבאת ספר מחו"ל ראה: A. Freiman, Die hebräischen Druckereien in Mähren (ZfHB. Jhg. XX. No. 1/3, pp. 33).

30. ראה א. שולמאן, שפת יהודית-אשכנזית וספרותה, ריגא, תרעג, עמ' 43-48.

31. ראה אריה טויבר, דפוסי קארעץ, קרית ספר, שנה א, עמ' 222-225; 302-306. קרית ספר, שנה ב, עמ' 64-69; 215-230; 274-277.

ספרי השכלה וחסידות

תרגום התנ"ך לגרמנית והבאור

במאה השמונה-עשרה, כאשר זרמי ההשכלה והחסידות פלסו לעצמם דרך בחיי העם היהודי, השתמשו בספר כדי להפיץ רעיונותיהם. לשניהם היו מטרות אחרות ומנוגדות. ספרים הוחרמו כי זו היתה הדרך המועילה ביותר כדי להגן על ההשקפות השונות. חרמות וחרמות „אדרבה“ הושמעו בערים הגדולות של אירופה על ספרים ומחבריהם. אין תקופה בתולדות ישראל שבה הוחרמו ונשרפו ספרים עבריים (וגם בשפות אחרות) במספר כה רב, כמו במאה זו. נתחיל בתרגום התנ"ך לשפה גרמנית.

את התרגום הגרמני של התנ"ך הכין משה מנדלסון (1729-1786)¹ לבנותיו, ובהפצרתו של שלמה בן יואל דובנא (1738-1813), המורה הפרטי של בנותיו, הסכים מנדלסון להדפיסו ולפרסמו. את כתב היד מסר לשלמה דובנא שהוא יטפל בפרסומו. משה מנדלסון לא היה מעוניין שהספר יופיע בשמו, אבל לפי בקשתו של דובנא ציטטו יחסי ההכרה והפצת התרגום, נתן מנדלסון רשות שהספר יופיע בשמו: „לא חשבתי אף פעם וגם לא עלה על דעתי שאי-פעם תהיה לי הכנסה כספית או ארכוש כבוד ע"י העבודה זו. אפילו את שמי לא רציתי לתת ורק להפצרתו של מר דובנא הסכמתי, כדי להגדיל את מספר הקונים ותומכים עשירים לספר, היות שהוצאות ההדפסה הן גדולות ומסתכמות באלפים“.² שלמה דובנא ניגש לעבודה בהתלהבות רבה

1. Dr. M. Kayserling, Moses Mendelssohn, Sein Leben und seine Werke, Leipzig, 1862. Moses Mendelssohn's Gesammelte Schriften, Leipzig, 1843-45. Isaac Eisenstein, Moses Mendelssohn (JQR. LII. (July 1961) No. 1, p. 69-93; 175-186). בנוגע לתרגומי התנ"ך ליידיש-דייטש ראה פרץ סנדלר, הבאור לתורה של משה מנדלסון וסיעתו, ירושלים, תש"א, עמ' 108.

2. "Es kam mir also nie in den Sinn, noch hoffte ich jemals, Geldnutzen oder Ehre durch die in Rede stehende Arbeit zu gewinnen. Ja ich wollte sogar nicht einmal meinen Namen dabei nennen, wenn nicht genannter Hr. Dubno mich darum ausdrücklich gebeten hätte damit das Werk viele Käufer und reiche Gönner finden möge denn die Druckkosten sind gar zu gross und belaufen sich auf tausende." (M. Mendelssohn, Gesammelte Schriften, Vol. VI, p. 449.) "Gott ist Zeuge, dass mir von Anfang an nicht in den Sinn kam und dass ich auch nicht erwartete, einen materiellen Gewinn oder Ruhm durch diese Arbeit zu erlangen. Ich

כדי להדפיס את התרגום הגרמני של התנ"ך שעליו הצהיר מנדלסון "לא תרגמתי את התורה לגרמנית כדי להתפרסם על ידו בעולם גם לא היתה מטרתי שארויח בו, כי אם אך ורק שילדי, שה' נתן לי, ישתמשו בו".³

באביב של שנת 1778 הופיעה חוברת לדוגמה בשם "עלים לתרופה", שהכילה את התרגום הגרמני של שלשה פרקים מהתורה (שמות פרק א, במדבר פרק כג-כד) עם באור וכן התרגום הגרמני של הקינה "ציון הלא תשאל" לר' יהודה הלוי, והקדמה בעברית משלמה דובנא.⁴

לרגל הופעת החוברת חיבר נ. ויזל שיר בשם "מהלל רעה", ובו משבח את המתרגמים.⁵ אנשים רבים הזמינו את התרגום. הזמנות הגיעו מגרמניה, מהולנד, מאנגליה, מצרפת ומפולניה. ובין הקונים גם מלך דניה בעצמו, קריסטיאן השביעי ויורש העצר.⁶

אבל טרם נגמרה המלאכה, והתרגום עדיין לא נדפס בשלמותו (העבודה נסתיימה בין 1779-1783) הרימו רבנים בגרמניה קולם נגד התרגום הגרמני, וכבר בשנת 1779, בעיר פירט, הטיל הרב צבי הירש יעקב יאנוב חרם עליו ותוך חודש ימים הוכרז על החרם גם בהמבורג. בעתון "Hamburger Correspondenten" (17 ליולי 1779) הודפסה הידיעה: "הרב הכולל במקום הטיל חרם על היהודים אשר יקראו את התרגום לחמשה חומשי תורה, שמחברו מ. מנדלסון מברלין".⁷ הרב הכולל הוא ר' רפאל כהן.⁸

ר' פנחס הלוי איש הורוויץ אב"ד דפרנקפורט דמיין נשא בשנת 1782 דרשה בבית הכנסת, בה התקיף בחריפות את תרגום התנ"ך של מנדלסון;⁹

wollte gar meinen Namen nicht dazu geben, hätte nicht der genannte Rabbiner (Dubno) dies gewünscht, damit die Zahl der Subscribenten sich vermehrte." (M. Mendelssohn, Gesammelte Schriften, Leipzig, 1845, Vol. VII, p. XXIV; XXXII (בהקדמת התרגום לתורה); M. Kayserling, M. Mendelssohn, p. 286.

3. M. Kayserling, M. Mendelssohn, p. 285; M. Mendelssohn, Gesammelte Schriften, Vol. VI, p. 448.

4. "עלים לתרופה", מודעה עם עלים לדוגמא מן ההוצאה של חמשה חומשי תורה בתרגומו של משה בן מנחם מנדלסון ובאור ותקון סופרים משלמה מדובנא עם הקנה "ציון הלא תשאל", אמ"ד, תקלח. (עיין: (M. Roest, Catalog (Anhang) p. 300, No. 1543.

5. מ. קייזרלינג, משה מנדלסון, לייפציג, 1862, עמ' 288, הערה מס' 2.

6. H. Graetz, Geschichte, Vol. X², p. 43.

7. בנוגע לשריפת התרגום ראה א. לנדסהוט, תולדות אנשי השם ופעולתם, ברלין,

תרמ"ד, עמ' 85.

8. לפי י. צינברג (כרך ה, עמ' 35) נרתע כאילו רפאל כהן מלהחרים את התרגום,

כי מלך דניה, שהאמבורג היתה בתחום מלכותו, היה בין החותמים לרכישת הספר.

9. הנאום הודפס אחר כך על פי הכ"י בשם: "תוכחת מוסר שדרש הגאון הג'

המפורסם רשכב"ה מו"ה פנחס הלוי איש הורוויץ ביום ג' ער"ח תמוז תקמ"ב" [אצל

מ. הורוביץ (Frankfurter Rabbinen, Vol. IV, p. 53, Note 1) טעות דפוס היא: תרמב,

צריך להיות: תקמב].

הוא לא התקיף כל כך את התרגום הגרמני עצמו, אלא יותר את גישתו, פרושו של מנדלסון ועוזריו. "אשר בעו"ה חדשים מקרוב באו קול ענות חלושה מארץ מרחק שהדפיסו פוגרים בפוגרים בתורת ה' ספר מחדש ספרי מינות והלעיגו על דברי חכמינו ז"ל אשר לא נשמע כמוה נבלה נעשתה בישראל...".¹⁰ ר' פנחס הורביץ מתח בקורת על גישתם של המתרגמים בזה שהזניחו את המדרשים והפרושים המקובלים: "וזאת נבהלתי והייתי מרעיד וארכבותי דא לדא נקשן הנשמע אפקרותא כזה... לומר קבלו דעתי ופירושי על התורה בלשון עלגים ותשליכו כל דברי חז"ל הגמרא ומדרשים ומפרשי התורה הנחמדים מזהב ומפז... שמעו אחי ורעי: קחו מוסר וחי, השמרו מאוד לנפשותיכם בל תלכדו בגאונם ח"ו אל תלך בדרך אתם, מנעו רגליכם מנתיבתם, בל תקראו בספריהם, טמא טמא יקרא, צא תאמר לו, אל תאמרו אקרא ולא אטה ימין ושמאל ויש בי כח לעמוד נגדיהם, חלילה לך אין זה כי אם פתיית יצה"ר, כי חבורתם כעורה, ופזור נאה להם ושמעתי שבכמה ק"ק נשרפו הספרים ההמה ובווילנא שרפו אותם לעין כל זכאי חולקיהון קמא מר' מלכא קדישא אשר קנאו קנאת ה' צבאות"¹¹; ובמכתבו (מיום ו' בתמוז תקמב) אל ר' טבילי מליסא הודיע: "כבר דרשתי ברבים בבהכנ"ס הגדולה שבקהלתנו לפרסם קלון דברי שוא ושהם מטמאים בביאה, צא תאמר לו, לא יבוא בבית ישראל ונוסף על זה עשינו כרוז בכל בתי כנסיות ישנה וחדשה בחרופי וגידופי ספרי מינות ההם וכיו"ב ועשינו בהם כמה גדרים להרחיקם מעל גבול ישראל ועוד ידינו נטויה לרדוף ולהוסיף לפרסם החניפים".¹² הוא נתן הוראות "שלא ללמוד תנ"ך עם דייטש!"¹³

ר' יחזקאל לנדא, ה"נודע ביהודה" (1713-1793) (לפי גריץ — הוא רק התחיל בהתקפה על תרגומו של מנדלסון, אבל לא החרימוהו), כותב בספרו: "ובפרט בזמננו שנתפשט התרגום האשכנזי וזה מושך לקרות בספרי הגוים כדי להיות בקי בלשונם ולכן הזהיר חדל מזה... והרבה יש להוכיח ע"ז בדורנו שפשתה המספחת מאד ומן השמים ירחמו".¹⁴ ר' יחזקאל לנדא התנגד להשתמש באיזה תרגום שהוא של התנ"ך כי פרוש הדבר ללמוד התורה למען הלשון "כמו שלומדים שאר לשונות" ואין התורה יכולה לשמש

10. הורוביץ, Frankfurter Rabbinen, עמ' 54, הערה 1.

11. שם, עמ' 57-58, הערה 2.

12. ר' יקותיאל ארי' קאמעלהאר, ספר דור דעה (ארבע תקופות חסידות בעש"טית בשנת תקת"ך), סקירה כללית על שיטות נושאי דגל החסידות, גיו יורק, תשיב, עמ' קמ. גריץ, XI², 544.

13. גריץ, שם, עמ' 685.

14. יחזקאל לנדא, צל"ח (ציון לנפש חיה), פראג, 1791, דף מ, א.

מטרה כזו "משום שלמוד המקרא גם האפיקורסים לומדים בשביל הלשון". מסיבה זו התנגד גם לתרגום האשכנזי של מנדלסון.¹⁵

רבני קראקא שלחמו בהשכלה מצד זה וגם בחסידות מצד שני זרקו התרגום הגרמני של מנדלסון לתוך אש בפומבי בו בזמן שגם ספרי החסידים הוחרמו.¹⁶ ר' פנחס הורביץ במכתבו אל ר' טבילי מזכיר גם שריפת הספרים בוילנא.¹⁷ בנוגע לעמדתו של הגר"א קיימים חלוקי דעות.¹⁸

ר' משה טייטלבוים (שהיה רבה של הקהלה החסידית בשאטור-אליא-אויהל, בהונגריה) בהיותו תלמיד יחד עם בן דודו בביהמ"ד שבסטריזוב, ניגש אליהם אדם עם התרגום הגרמני לתנ"ך של מנדלסון, ושאל אותם מה דינו של הספר. ועד שהבן-דוד התחיל לדון ולחפש את ההלכה בענין, הלך ר' משה טייטלבוים ונטל את החומש והשליכו אל תוך התנור המוסק ושרפו.¹⁹ ר' משה סופר (ה"חתם סופר") אסר לקרוא את ההפטרה מחומש המבואר ומתורגם על ידי מנדלסון. ובצוואתו דרש: "ובספרי רמ"ד (ר' משה דסאוויר) אל תשלחו יד, אז רגליכם לא ימעדו לעולמי עד!" אין לגשת אל ספריו של משה דסאוויר כי הם מקור רע.²⁰

ה"חתם סופר" דרש גם בצוואתו "שכסא הרבנות בפרסבורג לא יהיה פנוי יותר משנתיים ויבחרו ברב, אשר יצליח להיחלץ" לא יד לו בספרי מינות ולא ידרוש בלשון "לאומים" כי לא יאריך ימים כצל אשר לא ירא אלקים, כי אם באופן אשר שמעתם ממני דרשות ואגדות חכז"ל".

משה מנדלסון בעצמו התעניין אצל ידידיו מה הסיבה להתקפת הרבנים עליו ועל ספרו. האם משום שלא בקש "הסכמה" להדפסת הספר?? הרי הוא לא הדפיס את הספר כדי להרויח בהם.²¹ ואם בגלל שתירגם לשפה זרה את התנ"ך, הרי גם ר' סעדיה גאון והרמב"ם תרגמו חבוריהם ערבית ולמה אסור להשתמש בשפה זרה אחרת? ואם ראו לנכון להכריז על החרמת הספר, למה לא הודיעו לו על הטעם? הוא ביקש מחבריו שיכתבו לו כל מה שידוע

15. שם.

16. ספר קראקא, ירושלים, תשיט, עמ' 33.

17. "ושמעתי שבכמה ק"ק נשרפו הספרים ההמה ובוילנא שרפו אותם לעין כל" (פ. סנדלר, הבאור לתורה, עמ' 203).

18. י. צינברג, חלק ה, עמ' 327, תוספת מס' א; עמ' 308, הערה 20.

19. י. קאמעלעאר, ספר דור דעה, עמ' רצו; פ. סנדלר, הבאור לתורה, עמ' 213 וכו'.

20. בנוגע לצטוט ראה פ. סנדלר, הבאור לתורה עמ' 211, מעניין לציין שהרי משה שיק

כן החזיק בביתו חומשים עם באור מנדלסון. עיין: (Leo: Dr. Alex Schick, Moshe Schick. Jung, Men of Spirit. New York, 1964, p. 308.)

21. M. Mendelssohn, Gesammelte Schriften, Vol. VI, p. 449. Kayserling, M. Mendelssohn, p. 289.

עיין: פ. סנדלר, הבאור לתורה, עמ' 197.

להם ולא יכחידו ממנו דבר ; שלא יחמלו ולא יחוסו עליו כי הוא רוצה לדעת את הסיבות לרוגז הגדול נגד ספרו.²²

הרב נפתלי הירש אב"ד ווינצהיים "ראשון לקאנסיסטאריום בגליל ריין עליון" נתן הסכמה להדפסת התנ"ך עם תרגומו של משה מנדלסון (נדפס בבאזל, 1822) והסתמך על ההסכמות שניתנו על ידי ר' מרדכי באנעט אב"ד ניקולסבורג ור' משה מינץ אב"ד בק"ק אובן ישן.²³

דברי שלום ואמת

ר' נפתלי הירץ וויזל (1725-1805)²⁴ השתייך לחוג הידידים של ר' משה מנדלסון. הוא לחם למען התרבות העברית ושפתה.²⁵ לפתע גייס את כל כוחו למען חינוך ילדי ישראל בהתאם לפקודתו ("חוק הסובלנות" משנת 1782) של יוסף השני, קיסר אוסטריה, לפיה על היהודים לפתוח בתי ספר שבהם ילמדו אומנות ושפת החינוך תהיה זו של המדינה: גרמנית. וויזל ראה בזה סכוי גדול לטובת עם ישראל, למרות שבאי-אלו פרטים לא הסכים, אבל רצה להוכיח שאין התנגשות בין המסורת ובין ידיעת שפות זרות, בין מדע ומסורת, והמליץ על תכנית זו בספרו "דברי שלום ואמת" (ברלין, 1782). לא כן היתה דעת הרבנים, שראו בגזירת יוסף השני סכנה גדולה לעם ישראל, ומסיבה זו החרימו את הספר "דברי שלום ואמת" וגם שרפוהו. גם הגר"א התייחס בשלילה לספר "דברי שלום ואמת". זה מתברר ממכתב שנשלח על ידי ר' טבלי כץ שיף, רב בלונדון,²⁶ לאחיו²⁷ ביום כ' אלול תקמב: "גם ראיתי

22. "Ich weiss es leider, wie viel Widerspruch, Hass, Verfolgung und dergleichen die geringste Neuerung, wenn sie auch wichtige Verbesserung zur Folge hat, beim Volke findet. Mögen sie aber fluchen, ich werde gesegnet sein. Aber Gründe möchte ich gern wissen, warum man mich verurtheilt hat" (Gesammelte Schriften, Vol. VI, p. 453).

23. Joseph Prijs, Die Basler Hebräischen Drucke, p. 541.

24. על חייו ראה: דוד בן צבי הירש פרידריכספעלד, זכר צדיק, אמשטרדם, בשנת "קטנת"=1809, א"מ, יחד עם מאמר חקור דבר (מעמ' מופז). תאור ביבליוגרפי של עבודתו הספרותית ועל חייו, ראה: פירסט, וו, עמ' 507-509. W. A. Meisel, N. H. Wesely, Breslau, 1841.

25. תירגם לעברית את "פידון" של מ. מנדלסון, כמו כן תשובתו של מנדלסון אל לוואטר. הוציא לאור פרוש למסכת אבות בשם "לבנון" (ברלין, 1775).

26. ראה: Dr. Ch. Duschinsky, The Rabbinate of the Great Synagogue, London: 1921, p. 50-51, 177, 249.

27. שם, עמ' 177; עיין פ. סנדלר, הבאור לתורה, עמ' 138, הערה 8; עמ' 203,

הערה 23.

העתק מה שכתב הרב מליסא להרב דק"ק אמ"ש (אמשטרדם?) וגם העתק מדרשה אחת שדרש הרב דק' ליסא בנידון זה לארר ולקלל את ר"ה ויזל ולבזות אגרתו שהדפיס... ולפי משמעות הכתב והדרשה מהרב דק"ק ליסא כן עשו בפוזנא, ובווילנה עפ"י ציוות החסיד המפורס' מה"ו אלי' שרפו ברחוב העיר אגרת של ר"ה ויזל וגם נאמר שם שהרב דק"ק פראג בתחלה דרש ע"ז בפראג". "דברי שלום ואמת" נשרף בכמה מקומות (ברודי, ווילנה) יחד עם הבאור של מנדלסון. המעשה מתואר בעתונות התקופה.²⁸

עד היכן השפיע החרם שהוכרז על ספרו של ויזל אפשר לראות מתרגומו של הספר החיצוני "חכמת שלמה" שיצא לאור לראשונה עם פרושו "רוח חן" (ברלין, תקס), והוצא לאור לאחר חמש שנים (תקסה) בזלקווא על ידי אורי צבי רבינשטיין שהשמיט מן הספר שמו של נ. ה. ויזל; המו"ל לא הזכיר אותו בשום מקום "כי היה אז שם המחבר לשמצה בעיני ההמון מחמת החרמות אשר כתבו עליו הרבנים".²⁹

ר' יחזקאל לנדא היה הראשון שהטיל חרם על הספר ואחר כך הושמע האסור גם על ידי ר' דוד טבלי (מליסא), ר' שלמה דוב ברוש (מגלוגאן) אחיו של שלמה דובנא, ועל ידי ר' יוסף בן פנחס (מפוזן).³⁰ ר' הירשל לוי, הרב הראשי של ברלין, רצה לעכב את הדפסת הספר ולגרש את נפתלי הירץ ויזל מהעיר.³¹ מ. מנדלסון התערב לטובת נ. ה. ויזל אצל פרנסי הקהילה; וכך בוטל גרושו מהעיר.³² מנדלסון בעצמו ציין שמספר גדול של חרמות הוטלו על ויזל בפולניה וגם בגרמניה. הספר "דברי שלום ואמת" נתלה לראשונה "ברביד ברזל בחצר בית הכנסת" שבוילנא ואחר כך שרפו את הספר ברחוב העיר.³³

28. "המליץ", שנה חמישית (1865) מס' 16, עמ' 237-238 (הכתבה חתומה על ידי "ר'ב בעמק קרעמניץ"); שנה תשיעית (1869) עמ' 38 (הכתבה חתומה על ידי אברהם ליסען).

עיי' יצחק ריבקינד, אליהו. 29. M. Roest, Catalog, Anhang, p. 114, No. 613-614. מורפורגו מסייעו של ויזל במלחמת ההשכלה לאור תעודות חדשות. ספר יד ושם לזכר א. ז. פריידוס, ניו יורק, תרץ, עמ' קן-קנב; קנוקנת.

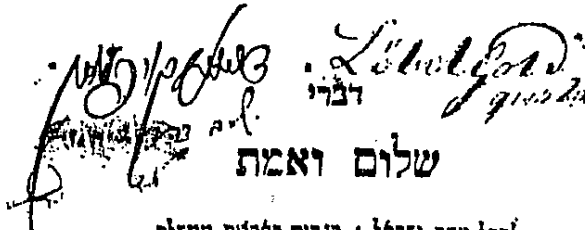
30. בנוגע לשמות הרבנים ראה שם, עמ' קנא, הערה 4.

31. מעניין שבנו ר' שאול ברלין חיבר ספר הגנה, בעילום שם, לטובת ויזל בשם "כתב יושר", ברלין, 1774. ראה: Fürst, Vol. I, p. iii; III, 507-509.

32. א. לגדסהוט, תולדות אנשי השם ופעולתם, ברלין, תרמ"ד, עמ' 85-86. M. Kayser-ling, M. Mendelssohn, pp. 307; Dr. Ch. Duschinsky, The Rabbinate of the Great Synagogue, pp. 40.

33. שמחה אסף, באהלי יעקב, ירושלים, תשג, דף 79, הערה 16. "שמעתי ממגידי אמת שבק"ק ווילנא... שרפו ספר הלזה (של ויזל) ברחוב העיר, ובתחלה תלו אותו ברביד ברזל בחצר בית הכנסת" (מדרשת ר' דוד טעביל אב"ד בליסא משנת תקמב). י. צינברג, חלק ה, עמ' 327-328 (בתוספות א). דר. יצחק ריבקינד, אליהו מורפורגו מסייעו של ויזל, עמ' קנב (בהערה).

ר' אלימלך מליזאנסק הזהיר את בני ישראל כדלקמן: „אהובי אחי, מנע עצמך מלהסתכל בהן (הכוונה לאגרות „דברי שלום ואמת“) כי אמר אאמ"ו (אדוני אבי מורי ורבי) נ"י: מי שמסתכל בהן ומשמח (עצמו) בהן לא יזכה לראות בנחמת ציון ושמחת לויתן ובחופת צדיקים".³⁴

שלום ואמת
לקהל עדת ישראל / כנרים בארצות מקטלת

הקיסר הגדול: A. M. Bank

האזהב את בני האדם ומשמח את הכריות

יאועפוס השני

יר"ה

אוצרות התורה

כאח

נפתלי הירץ וויזל

ספר דברי שלום ואמת, וויזן תקמב (1782)

ברשימת הספרים „הטעונים גניזה“, שנתחברה על ידי ר' יוסף שמעון פולאק מסאטמאר (סאטומרה, רומניה) בשנת תרפז,³⁵ נמצא גם ספרו של ר' נפתלי הירץ וויזל.³⁶

34. שמעון דובנוב, תולדות החסידות בתקופת צמיחתה וגידולה, על יסוד מקורות ראשונים גדפסים וכתבי יד, תל אביב, תרץ-תרצב, עמ' 185-186.
35. „בית ועד לחכמים... קובץ חידושי תורה בשיטת הש"ס ופוסקים... מגאוני וחכמי הדור הי"ו ערוך מאתי יוסף שמעון פאללאק, סאטו מארע, תרפב-תשא (?) בדפוס המשובח והמפואר יעקב ווידער, סעאיני ס. וואראהל, חוברת יא"ב, משנת תרפז (ראה י. יוסף כהן, שבעים שנה כתבי עת תורניים בטרזאנסילוואניה, תרלד-תשד, ארשת, כרך א, עמ' 312-313).

36. שם, את כל אלה „בחדא מחתא מחתינהו“. העורך של „בית ועד לחכמים“ היה מחסידי בעלזא! „ברשימת ספרים“ של יוסף שמעון פאללאק מוצאים אנו ספרי הרב קוק, הרבי ממונקאץ, ר' שמואל גלזנר (קולוואר) יחד עם ספרי אהרן חארין (אראד) ושל משה מגדלסון.

וויזל ניסה להתגונן ומצא עדוד אצל אחדים מרבני איטליה שכתבו במכתבם אל "בני ישראל בכל מקומות מושבותיהם": כי "הספר הזה הצית אש ביעקב, העיר קרב בגבורי ישראל, הן המה שלשת המורים במדינת פולין, אשר מצאו דברים לא טובים (כפי מחשבותיהם) במכתב הזה... אמרו עליו: שאמר, מאמר התורה וספוריה אין בהם קדושה ולא ענין אלקי כלל אבל שוויון לספורי ד"ה (דברי הימים?) של כל עם ועם. וכן אמרו עליו שהקיל בקדושת אברהם ע"ה דברים אשר לא הזכירם המחבר במכתבו וכל היודע את החכם הזה ואת שיחו, כי בצדק נהג מנעוריו ועד עתה, ירא ה' הוא ומכבד תורתו יבין כי שקר ענו בו הרבנים האלה והאל הטוב יסלח בעדם ויכפר שגיאותם כי לא במרד ובמעל עשו זאת אך שגגה היא בידם, יען לא הבינו דברי המחבר וקנאת ה' עלתה בלבם".³⁷

בהקדמה לס' "גן נעול"³⁸ מבהיר וויזל את עמדתו בענין הבקורת החריפה לגבי ספרים: "וידעתי גם אני כי כמקרה אשר קרה לכל הספרים אשר חיברו מלפנים יקרה גם לספר הזה. עדיין לא חובר ספר אשר מצא חן בעיני ההמון כלו. ואם בארזים אשר נטעו גדולים חקרי לב נפלה שלהבת המדון ויהי העם נדון מה אוחיל עוד? אמנם כל זה לא ימנעני ולא ירפני מעבודתי. אנא ה' יראיך יראוני וישמחו כי לדבריך יחלתי. על דברת בני אדם לא אחוש ומגדופותם לא אחת יאמרו נא יראי ה' עשה והצלח, ואנכי אעשה כדבריהם כי לא ינצל מחבר ספר משפת שקר מלשון רמיה גם אם תהינה כל דברי ספרו אמת ויסודותיו אמונה ומחקריו הולכים למישרים הנה תהיה מלאכתו בזויה בעיני בוזי אמת... יתחכמו להפיל חומותיו אשר בנה ולהשחית מבצריו אשר הקים... וכן לא ינצל מכת המקנאים המטילים דופי על דבריו מחמת קנאה או שנאה ואפילו משפת אנשים טובים לא ינצל שלא יחלקו על דבריו בעבור אחד מן הטעמים הנ"ל אלא לפי שאינן מורגלים בלמודים כאלה ואינן מתקבלים על דעתם, כי אין אדם לומד אלא מה שלבו חפץ בו, וכן כל כיוצא בזה מן הכתוב השולחים יד בספרי המחברים יהיה מי שיהיה".

וויזל ענה על התקפת רבני פולניה במכתב "עין משפט" (ברלין תקמ"ד — 1784) ובספר "רב טוב לבית ישראל" (ברלין, תקמ"ב — 1782 וגם ב"1785) ענה על שאלות הרבנים מטריאסט. ב"עין משפט" הוא אסף ופירסם את חות

37. "מאסף", 1784, דף קנח"קס.

38. מהדורה שניה, וורשא, 1838 (בית שני) דף ה, א; בחלק ראשון (בפתיחה) דף י, ב, מדגיש וויזל "לא אשא פנים בתורה ולא אכחיד האמת לכבוד שום אדם כי השם ב"ה הבוחן לבבות יודע כי את האמת אני מבקש ואם אשגה עלי לבדי האשמה כי מלבי דברתי כל הדברים האלו".

דעתם החיובית של רבני איטליה (ר' יצחק פורמיגיני מטריאסט, ר' שמואל ידידיה נורצי, רב בפירא; ר' חיים אברהם ישראל אב"ד אנקונא; ר' שמחה קלימאני; ר' אברהם חיים קארקוביא ור' אברהם פאציפיקו) היו ראשי ישיבה בויניציאה) שהצדיקו את עמדתו בשאלת החינוך של בני ישראל לאור "חוק הסובלנות" של יוסף השני מלך אוסטריה.

ספרו הרביעי (נוסף ל"דברי שלום ואמת", "רב טוב לבית ישראל" ו"עין משפט") הוא "רחובות" (ברלין, 1785), בו הגן על תכנית החינוך החדשה. כל הספרים נדפסו אחר כך ופורסמו יחד בשם "מכתבים שונים" (ויין, 1827).³⁹

ספרי החסידות

על רבני הדור היה להלחם בשתי חזיתות ובשני כוונים בבת אחת. מצד אחד הרימו את קול החרם על אלה שפתחו פתח בחומת הקהילה היהודית כדי לתת לרוח ההשכלה לחדור פנימה ומצד שני היה עליהם להתגונן ולצאת להתקפה נגד התנועה החסידית שכבשה נפשות רבות בעם ישראל. שני זרמים חדשים אלה — עם כוונים מנוגדים — התחילו להתבסס בסוף המאה השמונה-עשרה וניסו לכבוש את המסגרת הקבועה של חיי העם היהודי, שהיתה מקובלת מזה דורות. "ועד ארבע ארצות", שהשגיח וריסן את הבולמוס הגדול לכתיבת ספרים כבר לא התקיים; הוקמו בתי דפוס חדשים; האיסור על יבוא ספרים מודפסים בארצות אחרות לא היה כבר למכשול. בארצות אחדות, בהולנד למשל, לא נתנו השלטונות רשות לרבני הקהילה להשתמש בחרם כבנשק מפחיד. מסיבות אלו הולכת ומחריפה המלחמה האידיאולוגית-רוחנית. לא מסתפקים רק בחרמות על הספרים שנדפסו כדי להפיץ את הרעיונות השונים, כי אם גם שורפים אותם בפומבי. משתדלים לחסל את הספרים "המסוכנים" טרם הגיעו לידי הקוראים. קונים כל הטופסים המודפסים ומשמידים אותם בבת אחת. לפעמים לא נשאר מהם אפילו עותק אחד.

ראינו גם פניות אל השלטונות הלא-יהודיים ודרכם רצו למנוע הופעת ספר מסוים, בפרט ספרי חסידים.⁴⁰

בשנת תקל"ב-תקע"ו (1772-1816) התפשטה והתחזקה תנועת החסידות בפולין, ברוסיה, בהונגריה וברומניה. במהירות שאין דוגמה לה בתולדות

39. ראה: פירסט, III, 507. כמו כן גירונדיניפי, עמ' 276. M. Roest, Catalog.

(Anhang) II, p. 205-206, No. 1076.

40. ח. ליברמן, לעגענדע און אמת וועגען די חסידישע דרוקעריין, יווא בלעטער,

כרך לה, דף 207.

ישראל.⁴¹ הרבנים בתקופה זו יצאו במלחמה נגדה, ובפרט עם הופעת הספר „תולדות יעקב יוסף“,⁴² כאשר החסידות התחילה להכות שרשים גם בליטא, בוויילנא, בעירו של הגאון ר' אליהו [הגר"א (1719-1797)].

ספר תולדות יעקב יוסף

מחברו הוא ר' יעקב יוסף „הכהן הגדול הרב מפולנא“ (1710-1783)⁴³ שכינה לראשונה כרב בראשקוב; בשאריגרוד (בפודוליה) בשנות תקח-תקיב; ואחר כך בנימירוב ובפולנא הוואלינית. תחילה לא היה בין חסידי ה„בעל שם טוב“; ורק במאוחר הצטרף אליו בלב ונפש. והוא האיש שהפך תורתו של הבעש"ט לדבר שבכתב. הוא אסף את אמרותיו ודרשותיו של הבעש"ט והדפיסן בספר „תולדות יעקב יוסף“ ועליהן הוסיף את דרשותיו הוא, בהן התקיף בצורה חריפה את רבני הדור, וקורא להם „שדין יהודאין“, „מזיקים בכרם ישראל“.⁴⁴ לפיו אין הרבנים ממלאים את תפקידם כלפי הצבור היהודי, ולכן מתח עליהם בקורת קטלנית.

הופעת הספר גרמה לזעזועים אצל החסידים, כי למעשה היתה בו תשובת החסידים להתקפות ורדיפות המתנגדים עליהם במשך שמונה שנים, משנת תקלב עד שנת תקס.⁴⁵ הגר"א מוויילנא ראה לנכון לנקוט בצעדים נגד „הכת“

41. על תנועת החסידות ראה את הביבליוגרפיה אצל שמעון דובנוב, תולדות החסידות בתקופת צמיחתה וגידולה, על יסוד מקורות ראשונים, נדפסים וכתבי יד, תל אביב, תרץ-תרצב; כרך א"ג, עמ' 375-410. ש. דובנוב, כתבי התנגדות על כת החסידים (קובץ דביר), ברלין, תרפג, עמ' 289. יקותיאל יהודה גרינוואלד, לקורות החסידות באונגאריא, הצפה לחכמת ישראל, בודפשט, כרך ה, עמ' 265-282. יצחק וורפל, מאה צדיקים, תולדות וכתבים, תל אביב, תשז. רפאל מאהלר, החסידות וההשכלה, מרחביה, 1961.

42. „תולדות יעקב יוסף“, אשר חיבר... מוהר"ר יעקב יוסף הכהן אשר אור תורתו היתה זורחת בק"ק ראשקוב, שאריגרוד ונעמרוב ולעת עתה איתן מושבו בק"ק פולנא, קארץ, תקס (1780), עמ' 201-202. הוצאה אחרת: קארץ, תקמג; מידזיבוו, תקעז; לבוב, תריח; ורשה, תרמא; פרמישלא, תרסט. מהדורה חדשה של תולדות יעקב יוסף, ירושלים, תשכב. (ראה התאור הביבליוגרפי אצל ש. דובנוב, תולדות החסידות, תל אביב, תרץ-תרצב, עמ' 138-139; 386. פרידברג, בית עקד ספרים, כרך ד, עמ' 1061 סי' 322 והמאמר „על מהות כת החסידים“, מ. א. רובינשטיין, קרית ספר, חוברת ב, עמ' 268. JQR, 1941, pp. 245.

43. ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 207. הוא חיבר גם את הספרים: „בן פורת יוסף“, קארץ, תקמא; „צפנת פענח“, קארץ, תקמב.

44. ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 97-100, 138-141; ספר „תולדות יעקב יוסף“, לבוב, 1858, דף מו, ב (פרשת בא).

45. בנוגע להדפסת ספרי החסידות בקארץ ראה: א. טויבר, דפוס קארץ, קרית ספר, שנה א, עמ' 302 וגו'; שנה ב, עמ' 64 וגו'.

וספרותה. לראשונה חקרו ודרשו את מקורו ודרך הפצת הספר "תולדות יעקב יוסף". מכתבים נשלחו על ידי רבני ווילנא לקהילות באשר התענינו בספר "תולדות יעקב ויוסף". באגרת תשובה שנתקבלה, לדוגמה, מאוקרינה, כתוב: "ומגמתו (של הספר) להסית ולהדיח כל ישראל ללכת בדרכיהם ולא ילכו עוד בדרך התורה הקדושה ודרך קדמוננו ז"ל. ועיקרם מיוסד לבטל עסק תורה והתמדה בין בנגלה בין בנסתר וקראו שם הספר הזה "בית (תולדות) יעקב יוסף בלי שום הסכמה כלל", ורואים בספר זה דבר מסוכן שמלא עם מאמרים "הראויים לשריפה!"⁴⁶

ביום שבת, כ באב תקמא הוכרז בוויילנא על חרם נגד החסידים וספריהם. על החרם חתם הגאון ר' אליהו מוילנא וכל יתר הרבנים שבעיר; ושני שליחים, ר' דוד ור' יהושע זליג, יצאו לכל ערי ליטא עם "קול קורא" כדי לעורר את הקהילות נגד החסידים. למעשה עוד לפני תשע שנים, בתקלב, הוטל חרם על החסידים בוילנא, אבל אז עדיין לא נדפס הספר "תולדות יעקב יוסף" ורק "הכת" הוחרמה. כעת חידשו את החרם, ונכללה בו גם היצירה המסוכנת של "הכת": הספר "תולדות יעקב יוסף". נוסח החרם שעליו הוכרז בבה"כ שבוילנא וגם נוסח "קול קורא" שנשלח לקהילות דליטא, מודפס בספרו של ש. דובנוב.⁴⁷ החרם החדש היה יותר חמור מחרם תקלב. גזירות קשות נכללו הפעם בו שפגעו גם בחיים היום-יומיים של החסידים. ממש מגרשים אותם מוילנא: "גם האבן זיי מוסיף גיוועזין גדרים וסייגים אז איטליכער מענטש זאל זיי מרחיק זיין בשתי ידיים, צא תאמר לו, און (זיי) זענין מוחרם ומנודה און מופרש ומובדל מכל עדת ישראל, און פשיטא מען טאר זיך ניט מדבק זיין און ריידן מיט זיי. גם די לייט וואס זענין מכת הנ"ל בקהלתנו אין חרם הגדול, אז זיין מוזין עוקר דירה זיין מקהלתנו עם נשיהם ובניהם. גם איז בחרם, אז קיינר הן מקהלתנו או משניפישאק ואנטאקאלי⁴⁸ והסרים למשמעתנו טאר זיי קיין דירה ניט פארדינגן. און ווער עס וועט עובר זיין איז מוחרם ומנודה וכל הארורים והקללות יחולו על ראשו. והשומע יונעם ותבוא עליו ברכת טוב".

וב"קול הקורא" ששני השליחים לקחו אתם אל בני ישראל בליטא שם הרמז על הספר "תולדות יעקב יוסף", ובראש סעיף אחד כתוב "קול ספר שמענו ויראנו לנפשנו... קול צופיך חכמי וגאוני הזמן... נשאו קול יחדיו

46. ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 140. [קטע מנוסח החרם מובא במאמרו של

א. רובינשטיין, שבר פושעים לר' דוד ממאקאו. קרית ספר, שנה לה, עמ' 246.]

47. שם, עמ' 141-143; 144-146.

48. שני פרורים של וילנא.

לגעור במסטינים האלו, לבער הקוצים מן הכרם, לזמר עריצים, לדרוך עליהם בקשת וחצים, לעקור ולשרש דעתם ומחשבותיהם הנכזבות... הן קצהו ראינו חובר חבר במחברתו⁴⁹ אשר תחתיה תעמוד הבהרת, צרעת ממארת, כארס נחש בוערת... וקמנו ונתעודד לקנא קנאתנו והשבנו אשמם בראשיהם והחרמנו ונדינו אותם בכל בהכ"נ ובהמ"ד הגדולים דקהלתנו והרחקנו אותם מעל לגבולנו ושרשנו אחריהם".⁵⁰ על ה"קול קורא" חתמו רבני וילנא, ובראשם הגר"א.

שני השליחים לא היו צריכים לנסוע מעיר לעיר ומקהילה לקהילה, כי גם אחרי שועד ארבע הארצות התפרר המשיכו רבני ופרנסי כמה קהילות להתאסף; כגון מנהיגי הקהילות: בריסק, הורודנא, פינסק וסלוצק נפגשו בעיר זעלווע בגליל הורודנא בימי היריד ודנו בשאלות הנוגעות בחיי הקהילות. וכעת לפי בקשת שני השליחים נגשו לדון בשאלת החסידים אשר התרבו גם בקהילותיהם. והחליטו בענין זה בהתאם לבקשת הגר"א (ביום שני לראש חודש אלול תקמא) להחרים ה"כת" והם הוסיפו לנוסח "שלא יהיו להם (לכת החסידים) שום מנין בית התפילה, ושלא יתנו להם לינת לילה, ואסרו שחיטתם, ולעשות משא ומתן עמהם ולהתחתן עמהם ולעסוק בקבורתם".⁵¹ תוך שבועיים מהכרות החרם בוילנא נרעשה כל ליטא מהחרמות שהושמעו בקהילות שונות, כי כרוזים נשלחו תיכף ומיד על ידי נציגי הקהילות שהתכנסו בזעלווע לכל הערים וקהילות שהיו תחת מרותם, כדי שינקטו בצעדים דרסטיים נגד ה"כת". באגרת אחת החתומה על ידי הגר"א ושגשלה מוילנא לקהילות שבהורודנא, בריסק, פינסק וסלוצק נמצאת הדרישה להלחם בחסידים המפיצים ספר מזיק, והוא "תולדות יעקב יוסף", ומחטיאים את הרבים, ויש לעקור ולשרש דעתם ומחשבתם.⁵² ובתשובות שנשלחו מעיר בריסק ופינסק מודיעים, שהם מוכנים לעשות הכל בכדי לעכב את התפשטות החסידות בקהילותיהם. במכתב תשובה אחד מעיר בריסק כתוב: "אנשי החסידים ימ"ש אשר הבדילו ולקחו עצמם לצד מינות ואפיקורסות ובטלו כבוד התורה ודין החכמים... כי מצוה לשרש ולעקר ע"ז ממקומה ולפזרם אנה ואנה כמוץ אשר תדפנו רוח".⁵³ ב"קובץ שבר פושעים" שמכיל תעודות ונוסחאות למלחמת הרבנים

49. במקום "קול שופר" כתוב "קול ספר", בכדי לרמוז על "ספר תולדות יעקב יוסף" (גם "מחברתו" רמז לכך), על סמך הגמרא (סוטה יג, א): "אמר רבי אבהו אל תקרי אמרי שפר אלא אמרי ספר".

50. ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 144.

51. שם, עמ' 146-147.

52. ש. דובנוב, קובץ כתבים כרוזים ואגרות בענין המחלוקת בין החסידים והמתנגדים

(הוספה להעבר), פטרבורג, תרעה, עמ' 30.

53. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 148-149; 304.

בתנועת החסידים נמצאת חות דעת זו על ספרי ר' יעקב יוסף ובינם גם על "תולדות יעקב יוסף": "ספר תולדות יעקב יוסף, איסור כולל ואיסור מוסיף, ובוגדים באדם יוסיף, נולד עקר, תכלית חושך וצלמות הוא חוקר, מחותך ומסורס ודת התורה הורס... כל אוכליו יטמאו, נצו וגם נעו, ומדרך האמת תעו".⁵⁴

מספרים, שר' יחזקאל לנדא (ה"נודע ביהודה") שנלחם בעת ובעונה אחת נגד מנדלסון ונגד הבעש"ט ותלמידיו, לא רק שזרק בכעסו את הספר "תולדות יעקב יוסף" לארץ ורמס אותו ברגליו, כי אם קנה כאילו את כל המהדורה הראשונה מבית דפוס מדויבו ושרף אותה ברחובות של פראג.⁵⁵ לפיכך הדפיסו את הספר מחדש, באותה שנה, בקאריץ, בשנת תקס"ו. בזמן יותר מאוחר, ספור נתפשט, ש"הנודע ביהודה" שוכנע על ידי ר' יעקב שמשון משעפעטווקא, שהספר ("תולדות יעקב יוסף") הוא יצירה נפלאה "וכששמע זאת הרב מפראג לקח תיכף ומיד את הספר תולדות יעקב יוסף מתחת כפות רגליו אשר היה מונח שם והגביהו ונשקו בפיו".⁵⁶ מה האמת בספורים אלה אין אנו יודעים. אבל הספר נשרף, ולא רק בפראג כי אם גם בערים אחרות: בוילנא ובברודי.⁵⁷ החסידים נודעו מהמעשה.⁵⁸ בברודי נשרף הספר "תולדות יעקב יוסף" ממש לפני ביתו של ר' מיכל מזלוטשוב, שהיה חברו של ר' יעקב יוסף, ואמר: "רבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך שלא לכבודו עשה הר"ר יעקב יוסף את ספרו כי אם לכבודך ולכבוד תוה"ק".⁵⁹ והרבי פנחס מקאריץ התבטא "שלא היו עדיין ספרים כאלה בעולם כי הוא תורה מגן עדן".⁶⁰

אבל כל זה לא הועיל, כי אפילו ה"לקוטים מבעש"ט" המובאים בספר "תולדות יעקב יוסף", שהודפסו אחר כך בנפרד בשם "כתר שם טוב",⁶¹ "הלכו

54. "הקדמות לקובץ שבר פושעים" על דרכי החסידים (ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 467).

55. שם, עמ' 139 (הערה), 166. א. טויבר, דפוסי קארץ (קרית ספר, שנה א, עמ' 304-305).

56. א. טויבר, דפוסי קארץ, קרית ספר, שנה א, עמ' 302; שנה ב, עמ' 64. דובנוב לא מקבל עמדתו של א. טויבר (תולדות החסידות, עמ' 139, הערה).

57. ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 166-167.

58. ראה: Dr. J. Bloch, A legendary edition of the Toledot Yaakov Joseph JQR, Vol. XXXI, pp. 245.

59. ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 165.

60. שם, עמ' 165; י. א. קאמעלהאר, ספר דור דעה, דף פא. הד לשריפת "תולדות יעקב יוסף" בספורים חסידיים (ראה ש"י עגנון, ספריהם של צדיקים, "הארץ", 31 במאי, 1960, עמ' 9).

61. קאמעלהאר, ספר דור דעה, דף פא.

62. קורשיק — זולקיעב, תקנה (1795); אצל פירסט (זו, עמ' 19) שנת ההדפסה היא: 1789.

אנשי ברנדי וחתכו את הספר לחתיכות וטבלו אותן בגפרית ועשו מזה 'שוועביליך' — קיסמי גפרית".⁶³

נועם אלימלך

אחרי מותו של המגיד ר' דוב בער ממיזריטש (1704-1773) התרכז חלק גדול מתלמידיו סביב ר' אלימלך מליזענסק, שהיה גם כן אחד מתלמידיו. ובין השנים תקלה-תקמו היה הוא המנהיג ומורה הדרך לחסידי גליציה. העיר ליזענסק הפכה למרכז הגדול ביותר לחוג החסידי. השקפת עולמו נמצאת בספרו "נועם אלימלך" שראה אור שנתיים אחרי מותו.⁶⁴

הספר נחלק לארבעה חלקים: א. נועם אלימלך — המכיל דרשות על התורה; ב. לקוטי שושנים — פרושים קצרים על פסוקים אחדים מג"ך ומאמרים מהאגדה שבתלמוד; ג. אגרת הקודש — חמש אגרות מר' אלימלך ומבנו: ר' אלעזר (באגרות ר' אלימלך משתקפת עמדתו בנוגע לריב והרדיפות שבין החסידים והמתנגדים); ד. צעטיל קטן, והתנהגות האדם — שהם כעין צוואתו של ר' אלימלך.

עוד בחייו התקיפו המתנגדים את ר' אלימלך.⁶⁵ בשעת ההתקפות הקשות על ספר "תולדות יעקב יוסף" הותקף גם ספרו "נועם אלימלך" תיכף עם הופעתו. ועדות לכך הבקורת שנמצאת אצל ר' דוד מאקוב ("שבר פושעים"): "נועם אלימלך הוא תפל בלי מלח נוהם ככפיר לקרקר קיר... להרוס פשטי התורה". או במקום אחר: "ספר נועם אלימלך מכרה מלח, דוב שוקק וארי נוהם, וטמאים אמרי נועם, חולם ופותר ופנים נועמים לשון סתר, נטע אשרה וכולו חנף ומרע כלב אשה מצירה, פה דובר נבלה זאת תורת האלה... ומצוה לשרוף אותם על האש אשר על האח, כי איני יודע מה הוא שח, או לקרוע אותם בתער היטב הדק, וכל אשר ימצא שום בדק, נפתל ועיקש כי תואנה הוא מבקש... ומצוה לפרסם קלוננו ברבים, להעביר רוח הטומאה והעצבים, ולבדר קיטמא אשבע ימא, נגד השמש והחמה, לעיני כל רואים והחסידים הטועים, למען

63. מגלה טמירין, לבוב, תרכה, הקדמה דף ג, ב (הצטוט לפי דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 166). בהוצאת וינה, 1819, דף ג, ב, כתוב: "בכדי לצוות לאנשי שלומינו לקנות הבוך ולשרוף אותו ולבער אותו מן העולם".

64. "נועם אלימלך" מר"א ויסבלום (פשטים עה"ת בדרכי החסידים). לקוטי שושנה, ולקוטים שושנים (הוצאה ראשונה), לבוב, תקמח; לפי ח. ליברמן הספר "נועם אלימלך" נדפס לראשונה בשקלאוו ללא ציון המקום והתאריך (ייווא בלעטער, כרך לד, דף 187).

65. בסוף אגרת הקודש ("הגני נרדף מגדולי הדור, תפארת ישראל").

יראו ויבושו, וכל ספרי מינים ימסו ויבושו, ולבער הספרים מן הבית לשמיר ולשית".⁶⁶

לקוטי מהר"ן

ר' נחמן ברסלבר (= בראצלאוור), מהר"ן, נכדו הצעיר של הבעש"ט, הוא המיסד של החסידות "הברסלבית", דגל בתמימות ובפשטות, שנא את החקירה הפילוסופית. "חכמי הטבע הם חיות רעות הדורסות וטורפות רבים מבני עמנו, שטועים אחריהם וסוברים כאלו הכל (מתנהג בעולם) ע"פ הטבע... מי שלומד בספרי הפילוסופים נכנסים בלבו ספקות וכפירות... ואף על פי שנמצא בהם איזה דברים ממדות טובות, הפסדם מרובה משכרם, כי הם מבלבלים דעת האדם".⁶⁷ הוא אסר גם קריאת פרושי ראב"ע והרלב"ג על התורה; "שער היחוד" מספר חובות הלבבות; ספר "העקידה" של ר' יצחק עראמה, היות שהוא השתמש במחשבה הפילוסופית של הרמב"ם בפרושו "עקידת יצחק" לתורה ולחמש המגילות (ריווא די טרנטו, 1561). לפי ר' נחמן ספרי הרמב"ם: "מורה נבוכים", "מלות ההגיון" כמו כן "ספר המדע" הם אסורים לגמרי.⁶⁸

שני גורמים היו לעמדתו זו של מהר"ן. מצד אחד התפשטות ההשקפה המנדלסונית, ומצד שני הגזירה המלכותית (הכוונה לחוק הסובלנות) "שיהיו חס ושלום מוכרחים ללמוד בניהם חכמות ולשונות... כי על ידי זה מעבירים על דת לגמרי... וראוי לגזור ולזעוק להשי"ת".⁶⁹ הוא גם תיקן תפילות מיוחדות נגד סכנות אלו: "ועזרנו רבש"ע וזכנו לחזק את עצמנו להאמין בך... ולבלי לכנוס בשום חקירה כלל, ושלא לעיין בשום ספר מספרי המחקרים, אפילו מאותם שנתחברו ע"י גדולי ישראל".⁷⁰ לעומת זאת המליץ על קריאת ספרו הוא: לקוטי מהר"ן קדמאה, שיצא לאור באוסטרהא בשנת תקסו,⁷¹ מבלי לבקש הסכמה מאיזה רבי או צדיק (רק בהוצאות מאוחרות מודפסת הסכמה מהרב יצחק מלובלין). בחבור הספר ובהכנתו לדפוס השתתף ר' נתן בן נפתלי הרץ, חסיד צעיר מנימירוב, תלמידו של ר' נחמן מברסלב,

66. הצטוט לפי ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 467; 470-471.

67. שיחות מהר"ן, דף כג"כ; הצטוט לפי ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 301.

68. שם. (עיין לעיל: עמ' 34, הערות 88-89).

69. שם.

70. לקוטי תפילות ותחנונים, לבוב, תרל"ה, עמ' י; כא.

71. חלק שני של לקוטי מהר"ן תנינא, יצא לאור במאהלוב בשנת תקעא (ראה א. רובינשטיין "על מהות כת החסידים", קרית ספר כרך לח, חוברת ג, עמ' 420-422; לפי פירסט, ו, 74 הספר נדפס בשנת 1808, באוסטרהא).

שרשם את דברי התורה של רבו. המהר"ן ראה בהופעת ספרו „אתחלתא דגאולה“, וכל יהודי חייב לקנותו „ומי שאין לו במה לקנות ימכור כר מתחת ראשו ויקנה“, כי אפילו המצאו בבית מבלי לעיין בספר מביא ברכה רבה לבעל הבית. המהר"ן היה מעוניין שספרו יודפס כמה פעמים ויופץ בעולם.

מענין הדבר שכתב-היד המקורי נשרף לפי פקודתו של ר' נחמן, כך מספר ר' נתן, שבשנת תקסו כתב ספר אחד מפי רבו „ספר קדוש ונורא“ אשר יזעזע את העולם, אבל הר' נחמן נענש מן השמים בגללו: מתו עליו אשתו וילדיו, ואם לא ישרף הספר הרי גם הוא ימות, לפיכך נתן פקודה שישמידו את כ"י של הספר. יכול להיות שהיו בו דברים חריפים נגד אנשים מסוימים שבדורו, והתחרט מלהוציאו בצורתו המקורית.⁷² הספר השני נידפס כבר אחרי מותו, בשנת תקע"ה.⁷³ גם ספר זה הוכן לדפוס על ידי ר' נתן, שהקים בית דפוס בברסלב כדי להוציא ספרים חסידיים דווקא. ר' נתן בן נפתלי הרץ מספר בספר ימי מהרנ"ת שבשנת תקע"ט התחיל להעמיד בית דפוס בביתו „כדי לחזור ולהדפיס הספרים הקדושים שלו בכמה וכמה תקונים נפלאים, והיו לי מלחמות גדולות בזה ומניעות רבות ועצומות בלי שיעור. ובישועתו הנפלאה חפץ ה' בידי הצליח וגמרתי העסק בשלוש שנים והיינו משנת תקע"ט עד סוף שנת תקפ"א שאני נגמר בכי טוב הדפסת הספרים הקדושים לקוטי מוהר"ן הראשון והתנינא וס' הא"ב עם שמות הצדיקים בכמה הוספות טובות“. בשנת תקפד (בי"ט אדר ב) — ממשיך ומספר ר' נתן בן נפתלי: — „שבימי הפורים שהי' ביום א', הי' מחלוקת גדול פה, ועי"ז נתגלגל הדבר שנמצאו מוסרים והלשינו עלי עד שבאו פתאום לביתי וסגרו וחתמו בית הדפוס עם כל הכלים... הדפוס סגרו וחתמו ביום ו' עש"ק י"ט אדר ב' שנת ה'נ"ל... ביום ה' כ"ד תשרי א"ח סוכות תקפ"ו עורני הש"י ופתחו לי הבית שהדפוס עומד בו שהי' חתום עד הנה זה יותר משנה ומחצה. אבל הדפוס בעצמה עדיין חתומה...“ והיה נאלץ לגמור את הדפסת ספר התפלות „בדפוס אחר שלא בביתי“.⁷⁴

אחרי מותו של מהר"ן פרצה מלחמה בין חסידי מהר"ן ובין מתנגדיו. „הברסלבים“ נרדפו על ידי חסידים „מתנגדים“ בהנהגתו של ר' צבי מסאוראן, שאסר על חסידיו להתחתן עם חסידי מהר"ן, אסרו לשכור מלמד מבין חסידי ברסלב, „לא ילמד את בניכם תורה כי תהפך למינוות במעיו... כללו של

72. חיי מהר"ן, ירושלים, תשכב, חלק א, עמ' 72-75; כמו כן ספר ימי מהרנ"ת, בני ברק, תשטז, חלק א, דף כד, א"ב.

73. עיין קרית ספר כרך לה, חוברת ג, עמ' 420-421. שם הספר: ספרי מעשיות (לפי ספר ימי מהרנ"ת, דף נה, א, הספר „ספרי מעשיות“ נדפס בשנת תקע"ו).

74. ספר ימי מהרנ"ת, דף נו, ב.

דבר התאמצו לשבור להם כל מטה לחם.⁷⁵ על האיסורים האלה הודיע ר' צבי מסאוראן במכתב מיוחד אל חסידיה, והתוצאה היתה שקרעו ספרי מהר"ן "ורומסים אותם ברגליהם וזורקים אותם לאשפות ולמקומות המטונפים".⁷⁶ הסיבה לכך שמהר"ן לא הוסמך על ידי אחד מהצדיקים וגם לא בקש "הסכמה" לספרו מאף אחד מבני דורו.

ר' נתן בן נפתלי הגן על רבו נגד ההתקפות, כי בין היתר האשימו אותו שכאילו רצה להבין טבעי העולם לפי אריסטו ואפלטון. דבר כזה היה רחוק ממנו; הרי הוא התנגד לפילוסופיה. הוא היה מעונין "לדעת סוד הטבע מהיכן שורשה באותיות התורה ובצירופיהם".⁷⁷ וגם לא אמר שכאילו אריסטו היה חכם כדניאל או יותר "רחמנא ליצלן מדיעות רעות כאלו... כי החולקים רוצים להפוך הקערה על פיה... וימלא פיהם חצף על שטות הבל כזה שרוצים לתלות בוקי סרוקי בצדיק אמיתי קדוש ונורא כזה אשר ידוע ומפורסם שכל ימיו עסק ביגיעות עצומות להכניס אמונה בישראל בפשיטות ובתמימות בלי שום חכמות... שרוצה להכניע כל דעות זרות וכפירות בישראל ולהכניס אמונה שלמה בעולם כידוע למי שזכה לעמוד לפניו".⁷⁸

צפנת פענח

המחבר הוא ר' יעקב יוסף הכהן, בעל הספר "תולדות יעקב יוסף". מכיל פרושים בדרך הפרד"ס לספר שמות. נדפס בקאריץ, תקמב. ר' דוד מאקוב בספר "שבר פושעים" מתבטא על הספר "צפנת פענח": "ספר צפנת פענח גם שם לא מצאנו מנוח כי הוא מלא חרופים גדופים וזיופים גבוי וכחשו ושמו בכליהם והיו לשמצה בקמיהם".⁷⁹

ספר צוואת הריב"ש

נדפס לראשונה בשלושים שנה אחרי מות הבעל-שם-טוב (1760). מיני אז זכה לכמה הוצאות.⁸⁰ בתקופה שבין שריפת הספר "תולדות יעקב

75. ש. א. הורודצקי, לקורות החסידות, ברויטש, תרסו (1906), עמ' 74.

76. עלים לתרופה, מכתבי מהר"ן, ניו יורק, תשטו, פב, א (מכתב קפא משנת תקצה).

77. שם, דף צז, ב — צח, א, מכתב ר"ה משנת תקצו.

78. שם.

79. פירסט, וו, 19. ש. דובנוב, תולדות החסידות, דף 387; 467; 471. עיין א. רובינשטיין, שבר פושעים לר' דוד ממאקאו — זאת תורת הקנאות לר' יחזקאל מראדזימין, קרית ספר, שנה לה, עמ' 240-249.

80. "צואת הריב"ש והנהגות ישרות שנמצאו באמתחת הר' ישעיה אבד"ק יאנוב... שראה ושמע מפי הבעש"ט ואדמו"ר דובער מעזריטש. זעלקווא, חש"ד (בן יעקב, אוצר

יוסף" ובין החרמת הספר "צוואת הריב"ש", כבשה החסידות את הקהילות בגליציה ונתחילה להתבסס גם בליטא. הלוחמים פנו כבר אל השלטונות הלא-יהודיים כדי להעזר בהם נגד החסידים. הרב אביגדור בן חיים מפינסק הגיש כתב קובלנא אל הצאר פאול נגד "כת החסידים" והשפיע על הגר"א שיחרים את ספר "צוואת הריב"ש. ר' אביגדור בן חיים מודיע בקובלנא אל הצאר פאול: "על אודות הספר שלהם ששרפוהו בוילנא מחמת שכתוב שם נגד הדת שלנו ונגד דת המלוכה הנ"ל".⁸¹

בקונטרס "מחשבות כסילים"⁸² נמצא מסמך משנת תקנו, בו מסופר: "וגם הנה שרף (הגאון) את צוואת ריב"ש בתוך קהל ועדה אסיפה רבה קודם ביעור חמץ". כאשר נשרף הס' "צוואת הריב"ש" מנחם ר' שניאור זלמן מלאדי את תלמידיו במלים אלו: "אודות אשר שרפו ספר הידוע... בעיניכם זה דבר חדש אך כבר היה לעולמים. זכרו ימות עולם כי מי לנו גדול ממשה בדורו, הוא הרמב"ם ז"ל... ושרפו ספריו, דהיינו ספר הראשון מספר היד (יד החזקה) ברחובות קריה".⁸³

בקראקא (תקמו) וביתר הערים של גליציה הוכרז חרם על הספר "צוואת הריב"ש". זו היתה תוצאה של התעמולה האנטי-חסידית של ישראל לייבל, שנסע ממקום למקום וניהל מלחמה עזה נגד החסידים.⁸⁴ וזהו נוסח החרם על "צוואת הריב"ש": "הערט צו כל הקהל הקודש, דא לאזין כבוד רוזני נגידי מנהיגי קהילתינו בצירוף כבוד אדמו"ר הרב הגאון המפורסם מאור הגולה אב"ד ור"מ, מכריז ומודיע זיין: היות חדשים מקרוב באו בדפוס איזה ביכלך המכונים בשם צוואת ריב"ש ולקוטי יקרים פינדן זיך דרינען דברים זרים אשר לא ניתנו לכתוב וכש"כ לקרות, וביותר כל משמעות דבריהם למעט לשנות הש"ס ופוסקים אשר הם חיינו ואורך ימינו, וכבר אמרו חז"ל: כי עפ"י הדברים האלה כרתי אתך ברית היא תורה שבע"פ. בכך איז מען גוזר, שחלילה וחלילה וחתוכה דאיסורא לשום אדם לקרות מתוך הביכלך הנ"ל,

הספרים דף 507, מס' 58). ראה ב. פרידברג, בית עקד ספרים, כרך ג, עמ' 867, סי' 117. ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 53, 72, 243. בנוגע לאמיתותן של אגרות הבעש"ט ותלמידיו עיין: א. כהנא, על האגרות בכ"י של הבעש"ט ותלמידיו, הישוב, תרפה, גליון כד"ז; ש. דובנוב, אגרות הבעש"ט ותלמידיו אמת או זיוף? קרית ספר, שנה שניה, תרפה, חוברת ג, 204-211; ח. א. הכהן ביחובסקי, ספר גנוי נסתרות, ירושלים, תרפד.

81. ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 276.

82. ש. דובנוב, כתבי התנגדות על כת החסידים ("Chassidiana") סימן 4, בקובץ

דביר, כרך א, עמ' 302. (גם ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 243, הערה 1).

83. ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 254; ש. א. הורודצקי, לקורות החסידות, דף 36,

84. ר' ישראל בר' יהודה ליב (ישראל לייבל), יליד סלוצק, מגיד בקהילת מוהליב,

נובהורודק. מחבר הספרים: ספר הויכוח (תקנח) ותאות צדיקים (וורשה, תקנח), ספרי פולמוס נגד החסידים (ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 282).

ובכל מקום שהם טעונים גניזה ולא יראו ולא ימצאו. והשומע לדברינו תבא עליו ברכת טוב. כל הנ"ל הוכרז בב"כ וב"מ בשבת נצבים קודם ר"ה שנת תקנ"ט לפ"ק".⁸⁵

בתוכנו של הספר מצאו רבני הדור דברים שהם מנוגדים לעמדתם ולהשקפתם הם, למשל סיבת התעלותו של הבעש"ט היא העובדה שהתפלל תמיד בכוונה "ולא מפני שלמד הרבה מש"ס ופוסקים".⁸⁶ האדם לומד כאילו שיתגאה בלמודו, שיקרא "למדן".⁸⁷ וגם שהחסידים מזכירים את האר"י והזוהר.⁸⁸ כל זה היה מספיק שיכריזו חרם על הספר. יותר מאוחד ניסו החסידים להפיץ שמועה, — בפרט בקהילות גרמניה: קניגסברג, ברסלאו והאמבורג, — שכאילו הגר"א התחרט על החרמת הספר "צוואת הריב"ש", אבל ללא הצלחה.⁸⁹ ר' שניאור זלמן מלאדי (1744-1813), בעל ספר "התניא", ניסה להפגש עם הגר"א בדבר המחלוקת, אבל לא עלה בידו, לפיכך סיכם את עמדתו במכתב ששלח אל הגאון מוילנא ובו כתב: "לפי הנשמע במדינותינו מתלמידיו זאת היא תפיסת (עירעור) הגאון על ספר לקוטי אמרים"⁹⁰ ודומיו, אשר מפורש בהם פירוש 'ממלא כל עלמין ולית אתר פנוי מיניה' כפשוטו ממש, ובעיני כבודו היא אפיקורסות גמורה לאמור שהוא יתברך נמצא ממש בדברים שפלים ותחתונים. ולפי מכתב מעלתם נשרף על זה הספר הידוע.⁹¹ אבל בפירוש המאמרים הנזכרים יש להם (החסידים) ^{אצורת הספר} נסתרה ונפלאה 'ומלוא כל הארץ כבודו' היינו השגחה".⁹²

המלחמה נמשכה גם אחרי מותו של הגר"א (תקנח). המתנגדים הקימו "ועד" בן חמשה אנשים, ובראשם ר' משה בר' אשר, שהמשיך ברדיפת החסידים וספריהם.⁹³ ר' שניאור זלמן אף נאסר פעמיים, ורק עם בחירתו של אלכסנדר הראשון למלך רוסיה שוחרר בחנינה הכללית. ה"ועד" דרש "שכל הספרים שנעשו מכת דלהון וכתבים שנכתבו על ידם יביאו לידי הרב המורה צדק" ולרדוף עד חרמה את אנשי הכת בהתאם לקוו שנתקבל עוד בשנת תקלב

85. ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 115, 119, 166, 455. על "הכרוז וחרם על ספר צוואת רי"ש בע"ש" עיין קרית ספר שנה לה, חוברת ב, עמ' 241.
86. ספר צוואת הריב"ש, פראמפאל, נפשי תערג אליך (1913), עמ' 7.
87. שם, עמ' 23.
88. שם, עמ' 27 ("וזהו רמזו בזוהר מלעיל ומלרע").
89. ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 243.
90. ספר "התניא" נקרא גם בשם "לקוטי אמרים".
91. הכוונה אולי לספר צוואת ריב"ש שנשרף בשנת תקנו או ל"תולדות יעקב יוסף", שהוחרם בשנת תקמא. עיין ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 253.
92. שם.
93. שם, עמ' 256-257.

בוילנא על ידי הגר"א. כבר אז הוחלט שיש לשרוף את "ספרי דתיהם" קודם קבלת שבת בשער בית הכנסת על יד ה"קונע".⁹⁴ ב"ספרי דתיהם" התכוונו לאמרות הבעש"ט ומדרשות של המגיד ממיזריטש; והיה אסור להשתמש בסדור של האר"י ז"ל⁹⁵ ושאר המקובלים: "ופשיטא אז קיינער טאָר זיך ניט דר וועגין מתפלל צו זיין מתוך הסדור של האר"י ז"ל ושאר מקובלים אשר בסודם לא באה נפשם של האנשים הטמאים הללו".⁹⁶ ואסרו כל ספר שבו היה משהו לקוח מכתבי האר"י, כמו הספר "קב הישר" או "שבט מוסר" שבהם מורגשת השפעת ספרי הקבלה, ובפרט זו של כתבי האר"י. שני הספרים האלה זכו לכמה מהדורות כי היו אהובים על העם וקראו אותם בחיבה.⁹⁷ ככל שנתרבו החסידים בקהילות, כך התחזקה גם המלחמה נגדם. מעתה לא הוכרו על חרם, כי אם נקטו בדרך מעשית. אספו את הספרים ושרפו אותם לפני עם ועדה [בשנת 1804 גם הוצאה "החוקה היהודית" מטעם השלטונות הרוסיים, שלפיה אסרו על מנהיגי היהדות להטיל חרם על אדם שעבר עבירה בעניני דת].

ספר ויכוח

בשנת פטירתו של הגר"א נדפס "ספר ויכוח... נגד אמונה חדשה... המכונים בשם חסידים".⁹⁸ שמו של המחבר: ר' ישראל בן יהודה ליב לייבל, מופיע רק בפנים הספר, שנדפס בהסכמת הרבנים מוילנא.⁹⁹ זהו ספר פולמוס

94. שם. על פרוש המלה "קונע" ראה ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 110, הערה מס' 2. כמו כן פנקס ועד ארבע ארצות, עמ' 551. ראה לעיל הערה 33.

95. סדור תפלה מהאר"י, זלקווא, 1781; לבוב, 1788; סלובוטא, 1804.

96. ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 120-121. זמירת עריצים וחרבות צורים, בהוצאת א. דיינארד, 1904, עמ' 19-22; סדור תפלה מהאר"י, זלקווא, 1781; לבוב, 1788. פירסט, וו, 258.

97. "שבט מוסר", מאליהו הכהן האתמרי, קושטא, תעב; פרידברג רושם עשרים וארבע מהדורות, והאחרונה בהן: ורשה, תרמט. תורגם ליידיש, ללאדינו, לעברית ולערבית. עיין גם פירסט, ו, 238; וו, 103. לספר "קב הישר" שמש כמקור הספר "יסוד יוסף" מר' יוסף יאסקי ברי יהודה אב"ד דובנא... שקלאוו, תקמה. היות שהדפסתם נאסרה על ידי הרבנים, היו גפוצים לראשונה בכתב יד. הספר "קב הישר" נדפס לראשונה בפרנקפורט על נהר מיין, 1705. תאור ביבליוגרפי מפורט אצל פירסט, וו, 200. עיין: י. א. יאפע, די ערשטע אויסגאבע פון קב הישר, ייווא בלעטער, כרך ז, דף 78-87.

98. ווארשא, תקנח (1798).

99. אצל א. דוידזון, שחוק פינא, תל-אביב, תשיא: מקום ההדפסה הוא פרנקפורט ד'אודר; בן-יעקב (אוצר הספרים) ופרידברג (בית עקד ספרים) מציינים כמקום ההדפסה: וורשה. ראה: ת. ליברמן, הערות ביבליוגרפיות, ספר היובל לאלכסנדר מארכס, ניו-יורק, תשג, עמ' 20.

נגד החסידים, וגרם לתדהמה גדולה כמו שהספר „תולדות יעקב יוסף“ היכה גלים בשעתו בין המתנגדים. גורלו היה כגורל הספר „תולדות יעקב יוסף“. הפעם קנו החסידים את עותקי הספר ושרפום, עד שרק טופסים אחדים נשארו לפליטה.¹⁰⁰ ישראל לייבל נסע ממקום למקום כדי להפיץ ספר זה. בחודש יולי 1798 נסע לקראקא שהשתייכה אז לאוסטריה, ואתו ארבע מאות וחמשים עותקים מספרו. באוסטריה היה קיים איסור על יבוא ספרים מחו"ל, בפרט על ספרי קבלה וחסידות מפולין ורוסיה, כתוצאה לפעולותיו של הירץ הומברג (1749-1841).¹⁰¹ לפיכך נתנו רשות לישראל לייבל להכניס את ספרו שנתחבר במיוחד נגד החסידים. אבל בעיר רזישוב (ריישא) שהיתה מרכז חסידי, כבר קיבל בחזרה בקושי את ספר „הויכוח“ שנלקח ממנו על ידי השלטונות. בלבוב לקחו ממנו את הספרים יחד עם הרשיון שקבל ממשרד ממשלתי; משם נסע לוינה, ובינואר 1799 נתקבל אצל המלך פראנץ יוסף השני; הגיש לו ספרו „הויכוח“ והמלך ביקש שהספר יתורגם על ידי רבני מהריץ ואונגריה. התוצאה היתה: איסור על אסיפות של החסידים.

החסידים לא הסתפקו בשריפת הספר „הויכוח“ וברדיפת המחבר עצמו, כי אם נגשו להוציא נגדו ספר בשם „מול מגיד פתי“. ישראל לייבל הזהיר את אנשיו שיעשו את ההכנות הדרושות לקראת הופעת הספר וידאגו שעם יציאתו מבית הדפוס יעלם. לפי דעתו יש לראות בו את „החלק השני מספר און-גליון“ (אבנגליון).¹⁰² גם הוא לא ישב בחבוק ידיים, ופירסם שני ספרים נוספים: „תאות צדיקים“ המצורף לספר „מדות חסידות“, וספר בגרמנית בשם: „Glaubwürdige Nachrichten von einer neuen und zahlreichen Sekte unter den Juden, die sich Chassidim nennt, und ihren die Menschheit empörenden Grundsätzen und Lehren. Von Israel Löbel, Unter-rabiner von Nowogrodek in Litauen. Frankfurt a.O., 1799“. הספר „גלויבוירדיגע נאכריכטען“ היה אהוב על חוג המשכילים, כי נכתב לפי

100. טופס אחד בספריה המלכותית בברלין, ובאוסף כ"י במוזיאון האסיאתי בלנינגראד. ראה: י. צינברג, כרך ה, עמ' 319, הערה 7.

101. על פעולותיו ראה: MGWJ. LXXI, Pp. 100.

102. ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 283. א. דיינארד, עתיקות יהודה, ירושלים, רעה, דף 19.

103. ישראל לייבל מזכיר בספר „גלויבווירדיגע נאכריכטען“, עמ' 319, שבשנת 1797 פירסם ספר אחד נגד החסידים בשם „קברות התאווה“. ש. דובנוב (תולדות החסידות, עמ' 282, הערה מס' 3) מכחיש קיום ספר בשם כזה וחושב שזהו עם הספר „תאות צדיקים“; פרידברג, בעקד הספרים, רושם ספר „קברות התאווה“ מישראל לעבל (מאמרים נגד החסידים וקדושיהם), ורשה, תקנ"ג.

רוחם, ולכן פרסמו אותו גם בעתון Sulamit,¹⁰⁴ שיצא לאור בדסאו, עיר מולדתו של מנדלסון. לפי דובנוב הנתונים בספר על החסידות לא מדויקים.¹⁰⁵

זמיר עריצים וחרבות צורים

בשנת תקלב (1772) נדפס באלעקסניץ (= Olexnitz, בוואלין, בגבול גליציה) ספר קטן בן ל"ב עמודים. בנוגע למחבר הספר קיימות דעות שונות. לפי סברה אחת ר' יהודה ליב בן מרדכי הוא המחבר, אשר בהתאם לפקודתו של הגאון מוילנא אסף האגרות והכרוזים שנכתבו נגד החסידים בליטא ובגליציה ופורסמו מטעם רבני וילנא.¹⁰⁶ לפי דעה אחרת המחבר הוא: ר' יחזקאל בן ר' דוד.¹⁰⁷ מטרת הספר: "זמיר עריצים ולהכרית כל החוחים והקוצים... הסובבים את השושנה גנת ורד כרם חמד בית ישראל. לשובב נתיבות וללכת ארחות עקלקלות יוליכם ה' את פועלי האון. ושלוש על ישראל". בין היתר נמצא בספר "החרם הגדול והנורא" על החסידים ויתר אגרות אשר נשלחו אל קהילות בני ישראל שיתעוררו למלחמה נגד ה"כת". כאשר נודע לחסידים על הדפסת הספר "זמיר עריצים" הלכו וקנו את הקונטרסים והשמידו אותם, כי בעינם היה הספר הזה מסוכן מאוד; בספר מדמים אותם לכת הפראנקים, ואינן תלמידיהם, לכופרים, אשר ממשיכים לקטרג על עם ישראל. הודות לספר זה החרימו באמשטרדם, בהאג ובמיץ את הכת "בכל מקום מושבם".¹⁰⁸ בהורודנא (בליטא) ובמקומות אחרים שרפו החסידים את הטופסים של "זמיר עריצים וחרבות צורים", עד שלא נשאר ממנו אלא עותקים אחדים פה ושם.¹⁰⁹ אין לזהות את הספר "זמיר עריצים

104. Glaubwürdige Nachricht von der in Polen und Lithauen befindlichen Sekte: Chassidim genannt. Sulamith, (Dessau, 1807) I Jahrgang; II Band; 5, Heft. p. 309-333.

105. ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 76, הערה 1.

106. תאור ביבליוגרפי של הספר ותוכנו נמצא אצל ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 417-419. אצל פירסט (III, 535) מחבר הספר הוא: ר' חיים מוולוז'ין, תלמידו של הגר"א [ייוץ בלעטער, כרך לה, דף 190-191] ת. ליברמן, הערות ביבליוגרפיות בספר היובל לכב' א. מארכס, ניו יורק, תשג, דף 20. ש. דובנוב הוציא לאור חלק מספר "זמיר עריצים וחרבות צורים" בקובץ כתבים כרוזים ואגרות בענין המחלוקת בין החסידים והמתנגדים, הוספה ל"העבר", פטרבורג, תרעה, חלק ב.

107. עיין מאמרו של א. רובינשטיין בקרית ספר שנה לה, עמ' 248.

108. ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 130-131.

109. שם, עמ' 418-419; תרביץ, שנה כז, 553-555. על השפעת הספר "זמיר עריצים" בקרב החסידים, ראה ייוץ בלעטער, כרך לה, דף 190-191; ספרים נגד החסידים הודפסו בדרך כלל בבתי דפוס לא יהודיים שבוארשא (עיין ת. ליברמן, לתולדות הדפוס בוארשא, ספר היובל לא. מרכס, ניו יורק, 1943). עיין גם מרדכי וילנסקי, עדויות נגד החסידים בכתבי המתנגדים (ספר היובל ליצחק בער, ירושלים, תשכא, עמ' 398-408).

וחרבות צורים" בספר "זמיר עריצים" שנדפס בשנת תקנח (בורשה?). גם ספר זה נכתב נגד החסידים על ידי המגיד ר' דוד ממאקוב, שכתב והכין לדפוס גם את החלק השני של הספר אבל נשאר בכ"י. החלק השני ידוע בשמות: "שבר פושעים" או "זאת תורת הקנאות" (כ"י נמצא בספריית אוכספורד, קאט. נויבאור 2, 2024) והופץ גם בשם: "זמרת עם הארץ". [תיאור ותוכן הספר ראה אצל ש. דובנוב,¹¹⁰ שהצליח גם לגלות את שם מחבר הספר ואת פשר השמות השונים בחלק השני של הספר "זמיר עריצים"]. מלבד שני הקובצים הנ"ל שנכתבו נגד החסידים, ידועים גם הספר "מחשבות כסילים" (בכ"י) והספר "איבר דאס וועזען דער סעקטע חסידים" מיוסף פערל (בעל "מגלה טמירין"), בשנת תקעו. את האחרון גם כן חפשו החסידים כדי לשרפו.¹¹¹

כתבי הכת הפרנקית

התנועה הפרנקית, שהתפשטה באמצע המאה השמונה-עשרה,¹¹² השתמשה בספרות השבתאית, שניסתה לבסס את עצמה על ספרי הקבלה. כאשר נודעו מעשי הפרנקים, בפרט בלנדסקורן, התכנסו רבני הקהילות שבגליל לבוב והחרימו בבראד ביום כט סיון שנת תקטז (1756)¹¹³ את הכת של י. פרנק והכריזו: "שנית ראו עינינו לגדור גדר ולסדר סדר, על המהריסים לעלות אל ה', ומתאמצים לטפס במרכבה, רואים חובה להשליך אחר גיום לימוד הש"ס והפוסקים, ויצאו ללקוט אורות, בסתרי התורות, וטרם ידע לקרות מעל ספר תורת ה' ושום שכל להבין פשט וגמרא יכין לו הדרך לקרות ולבוא בנקרת הסודות, עשר ידות, ומידם היתה המכשלה הזאת, אשר לקוצר שכלם הרסו גדרי התורה והתעודת, וישימו לבו המעשה והעבודה, ותולין בוקי וסרוקי עצמם בספר הזהר ובכתבי האר"י ז"ל, גם חידושים להחליף כתבים ולקלקל, בכך גזרנו בכת האלות הכתובים למעלה, שחלילה לשום אדם ללמוד מפי כתבם אפילו אותן הכתבים הידועים בודאי שהם מכתבי האר"י בלי טעות, איסור גמור לשום אדם שילמוד בהם עד ארבעים שנה. רק ספר הזהר וספר

110. דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 420-424; בנוגע לשמות הספר עיין קרית ספר, לה, עמ' 245-246.

111. דובנוב, שם, עמ' 355; 379-380.

112. מ. בלבן, לתולדות התנועה הפראנקית, תל אביב, תרצד-תרצה. על ליב פראנק ראה:

ZfHB. (ed. Freimann) Vol. XVI, No. 31, p. 89-90

113. א. יערי, לתולדות מלחמתם של חכמי פולין בתנועת פראנק (מחקרי ספר,

עמ' 450-465).

שומר אמונים¹¹⁴ וספר מהרמ"ק ז"ל¹¹⁵ דין אחד להם, שמן השלשים שנה ואילך מותרים ללמוד בהם, ובתנאי שיהי' בדפוס ולא בכתב. והנפש אשר תעשה ביד רמה לעבור על דברינו אלה, יהיה אף הוא נידון כדת המינים והרשעים וכאחד הצבועים, ואף במלאות לו הארבעים שנה, לא כל הרוצה ליטול את השם יבוא ויטול, רק מי שמילא כריסו בש"ס ופוסקים".¹¹⁶

מנוסח החרם מתברר שאנשי הכת הפרנקית השתמשו בספרי קבלה וללא ספק פה ושם הוסיפו פרושים משלהם, לפיכך התירו הרבנים לבני שלושים ומעלה לקרוא בספרי קבלה אלא בתנאי שיהיו מודפסים ולא בכתב יד, כי הספרים המודפסים כבר עברו ידי הרבנים ובדוקים. שאלה התעוררה גם לגבי ספרי תורה, תפילין ומזוזות שנכתבו על ידי סופרים שהשתייכו לכת הפרנקית. מה דינם? האם מותר להשתמש בהם אם נכתבו למשל טרם שהסופר הצטרף אל הכת? הדעה היתה שאין להשתמש בהם ויש לגנוז ספר תורה כזה.¹¹⁷

מגילת סתרים

עם התפשטות התנועה השבתאית-הפרנקית חודש, בשנת תקיד (1754), החרם של ועד ארבע הארצות: "כי מצוה לקיים דברי חכמים וגאונים קדמונים דד' ארצות, כי כן יסדו וגזרו בגזירת עירין בחרמות ושמחות על כל מי שיבאו לידו מגלות סתרים לשרפן ולבערן מן העולם". חרם הוכרו גם על "המלקט מגלות סתרים" ואת המגילות יש לשרוף.¹¹⁸ יכול להיות שמדובר בהחלטה הנ"ל בקמיעות של ר' יונתן אייבשיץ.¹¹⁹

מעשה תעתעים

הספר הופיע בעילום שם, אבל מחבר הספר הוא ר' ליב וועצלאר.¹²⁰

114. ספר שומר אמונים לר' יוסף אירגאס, אמשטרדם, תצו.

115. הכוונה ל"פרדס רמונים" של ר' משה קוהדובירו.

116. א. יערי, שם, 452-453.

117. שם, 463-465.

118. קרית ספר, שנה ט, עמ' 378.

119. פנקס, דף 390, סי' תשיז; 396, סי' תשכג.

120. לפי: M. Roest, Catalog (Anhang) p. 232, No. 1212, מחבר הספר הוא ר'

וואלף היידנהיים. עיין: M. Horovitz, Frankfurter Rabbinen, Vol. IV, p. 49, Note 1. הספר נדפס מחדש בשנת תרפב בבדפשט בבית דפוס האחים קאטצבורג עם מבוא מר' יקותיאל יהודה גרינוואלד. בסך הכל נדפסו מאה עותקים מן המהדורה השניה.

ומקום הדפסת הספר צויין בשער כ"דפוס שיסטכיו",¹²¹ אבל יש לשער שהספר נדפס "בעיר העליזה פראנקפורט דמיין"¹²² בשנת 1789. (בקורת על הספר ראה ב"המאסף").¹²³ הספר (בן 32 דף) מכיל דברים חריפים נגד החסידים ובפרט נגד ר' נתן אדלר כ"ץ, שהתחילו באותו זמן להתישב בגרמניה, וסדרו לעצמם מנין בנפרד; לפיכך הוטל חרם על ר' נתן אדלר ועל כל אלה שהתפללו באותו מנין.¹²⁴ על החרם הוכרז פעמיים, בשם ב"ד הגדול, בשנת תקלח ותקלט. הספר "מעשה תעתעים" הוא יקר המציאות: "ולא יראו ולא ימצאו כמעט אחד במדינה",¹²⁵ כי מחבר הספר הוכרח לגנוז.¹²⁶ לפי מ. הורביץ — שכתב בהרחבה על תולדות חייו של ר' נתן בן שמעון הכהן אדלר — בוטל החרם על ר' נתן אדלר ביום יא אלול 1800.¹²⁷

ספר בית מדות

בידינו הוצאת פראג, תקמו (יש לשער שלאמיתו הודפס הספר בשקלאוו). המחבר הוא ר' ליב מרגליות. הפרט הוא: "בשנת כסף משנה קחו בידכם וקחו החבור הזה הטוב כי הוא מתוק מדבש ונופת צופים לפ"ק ודו"ק". (בקורת על הספר, מהדורת פראג, 1912, "המאסף" שנת תקן; קעז-קפו).¹²⁸ הבקורת על הספר היא שלילית, היות שמחבר הספר אינו עקבי; מצד אחד הוא מתקיף הפילוסופיה ומצד השני הוא בעצמו מצטט לא פעם את אריסטו, פלאטו וסוקראטס.¹²⁹ שנית, הוא העתיק מספריו של נפתלי הירץ

121. זה היה ידוע כמקום מושבם של י. פראנק ומאמיניו.

122. המאסף לשנת התקן (תקופה ראשונה, תשרי-חשוון-כסלו, עמ' כח).

123. שם, עמ' כח-ל.

124. "גם שה' אסור בחרם גמור לשום אדם לילך אצלם לצירוף מנין עשרה להתפלל עמהם בביתם או בבית אחר אשר איננו בה"כ קבוע לרבים ואותן הבתורים או שום אדם אשר איננו מבני קהלתנו שיעבור על זה גרש יגרש מכאן" (מעשה תעתעים, עמ' 22). ר' יעקב עמדין בספר "מטפחת ספרים" (אלטונא, 1768, דף לא, א) התקיף ג"כ את כת החסידים, "שבאו משם (מוואלין פאדליע) גם למדינה זו שכל עסקם בס"ה (ספר הזוהר) וס"ק (ספרי קבלה)".

125. מעשה תעתעים, עמ' 14-16 ; 21-26.

126. M. Roest, Catalog (Anhang), p. 232, No. 1212. מההוצאה הראשונה מצאנו טופס אחד בספריית ביה"מ לרבנים ע"ש שכטר בניו יורק.

127. M. Horovitz, Frankfurter Rabbinen, IV, pp. 38.

128. חתום עליה "ו"ן, מפאריז".

129. "הלא בכל דף ודף בספרו הביא פעם דברי אריסטאטלס, פעם דברי פלאטו ופעם דברי סאקראטס ושאר חכמי יונים... הלא רוב דברי מוסר הנאמרים בספר הזה לקוחים ונעתקים המה מספרי חכמי היונים האלה" (המאסף, עמ' קפא).

וויזל (נה"ו), ולפעמים מלה במלה.¹³⁰ [המבקר התכוון לקטע הנמצא בספר "בית מדות" (דף ג, ב) והוא לקוח מספר "גן נעול" (דף כ); כמו כן הקטע בדף ה, א הועתק גם כן מספר "גן נעול" של נה"ו (חדר ד, חלון א)].¹³¹ ר' ליב מרגליות, כמו שהתנגד ללימוד הפילוסופיה¹³² כך התנגד גם ללימוד השפה הצרפתית: "ואיך לא יבושו ופניהם לא יחווירו כי הלא בשתיית הקאו"ע והט"ע¹³³ ותכשיטי הנשים בעדי זהב וענקים לגרגרותיהם כאשר יוכלון שאת כל אחד מוסיף על חברו ביתר שאת וספחת נספח על בית יעקב... ולהבדיל הבחורים הקטנים מתורת ה' ללמדם לשון צרפת ומלאכת החשבון".¹³⁴

במהדורת פראג (תקמו) בהקדמה שניה רומז המחבר על ההתקפות נגד ספרו.¹³⁵ בפרט התנגדו למליצה שבו.¹³⁶ ובסוף ההקדמה השניה¹³⁷ הוא גם מודה שהכניס שינויים במהדורה זו של שנת תקמו: "אמר המחבר הנה בשנת תקל"ח מהרתי והבאתי פרי מחשבותי ובכורי עשתנותי ודפסתי מועט דפסתי חלק מצער מזה החבור וקראתי שמו בשם הספר הזה בית מדות ועתה אשר בניתי אני הורס ע"מ לבנות הבית החדש הזה ואקוה כי עוד גדול יהיה כבוד הבית האחרון מן הראשון". אי לזאת הוכנסו השינויים לתוך הספר לאור ההתקפות שהושמעו נגד המהדורה הקודמת. "נראה כי המחבר הטא אזנו לקול המבקר והדפיס ספרו שנית ומחה את חטאת נעוריו".¹³⁸

ספר מצפה יקתאל

ספר "מצפה יקתאל", השגות על ספר תורת יקותיאל מהרב מוהר"ר

130. "וגדולה מזאת לא לבד שהעתיק בספרו דעת ובאור הרב הנ"ל (נה"ו!) כי אם לפעמים העתיק גם את לשונו אות באות" (שם, קפד); "דברי המחבר הזה מלוקטים מספרי הרב רנ"ה הנ"ל פעם אות באות ופעם בשנוי מעט בהוספה או בגרעון במליצה... ובאמת גנובים המה אתו מספרי הרב הנ"ל" (שם, קפה).

131. המאסף, תקן, עמ' קפד-קפה.

132. "בית מדות", פראג, תקמו, דף יט, ב.

133. קאו"ע והט"ע = coffee, tea.

134. "בית מדות, דף כו, ב.

135. שם, דף ג, ב — דף ה, א: "ואמרתי אין לבי נכון בטוח מחצי הסכלים הבוערים בעם המטים עקלקלותם... ויגילו בתהפוכת איזה לשון ומליצה בעלת שתי פנים לפרשו בדרך עקש ונלוז לעוות המחבר בריבם וכת אחרת חורשי רע ישיתו עלי חטאת על דבר אשר באיזהו מקומן לחצני הענין להעטיפו במליצת הלשון הקשה בעיני ההמון".

136. "ואם איזה שוטים חורקים שן על המליצה ובהמת ארץ עליו תחרף לבבם אין ראוי למשכיל בעבור זה למנוע הטוב מבעלי המליצה המבקשים אותה ורודפים אחרי בדורינו זה דור דורשיו" (שם, דף ה, ב).

137. שם.

רפאל הכהן... חברו הרבני... עובדיה בהרב מוהר' ברוך... ברלין, תקמט (1789). בתוך הספר נדפס: "דברי המביאים לדפוס העומדים על המשמרת לחברת חנוך נערים... חתומים: איצק בר"ד מברלין, דוד פרידלענדר". מהכותרת של הספר, שבהדפסתו עזר גם יצחק סאטאנוב, מתברר שהספר נכתב נגד "תורת יקותיאל" של ר' רפאל הכהן.¹³⁹ המחבר פירסם את ספרו "מצפה יקותאל" בשם בדוי, עובדיה בן ברוך, אבל למעשה הוא שאול ברלין בן הרב צבי הירש (הירשל) לוין.¹⁴⁰

שאול ברלין, תחת השם הבדוי עובדיה בר' ברוך, כותב בהקדמה ל"מצפה יקותאל", שהספר "תורת יקותיאל" הגיע לידו שש-עשרה שנים אחרי הדפסתו, כי "תחבולות הזמן טלטלו אותו מפולניא לעלזאס", אבל כאשר התחיל לדפדף בו "מצאתי אותו רזה ודל תואר מאד ואין בכל דבריו אפילו חדוש סברא וראי' של טעם, רק גבובי דברים כיוצא להתל בכל גדולי הפוסקים אשר בית ישראל נשען עליהם עשה בתוך ומרמה את הספר הזה כולו... והדפיס עם זה ספרו בלי הסכמה מחכמי הדור ומדשתקי רבנן ולא מיחו ש"מ דאף איהו מניי' הוי'".¹⁴¹ לפיכך הוא ראה לנכון לצאת נגד הספר. והסיבה השניה לכך: "ובצד על הגליון שם שמות לתמיהות ולתירוצים על גדולי הקדמונים והאחרונים כמעט שעברתי מדעתי ורציתי לסגור את הספר לבלתי ראות המראה הגדול הזה כי יראתי" (שם). למעשה מצטדק ר' רפאל הכהן מראש במבוא לספר "תורת יקותיאל"¹⁴² על שתי הטענות אלה וכאילו הרגיש את נקודת התורפה בספרו בכותבו: "וטעמי ונמוקי עמי ואל לבי נתתי לעיין בש"ס ובפוסקי' עד מקו' שדעתי מועט' מכרע' וידי יד כהה מגעת ואם לפעמי' על גדולי הפוסקים ידי הנפתי והשג השגתי העמק שאלה והגבה

139. ספר תורת יקותיאל ואני בעניי הכינותי, בספרים בינותי, ועתה הגה הבאתי, מראשית מנחתי מנחת עני וכהן חד שיעורא הוא חלק א' מי"ד אשר חנני אלקים ה' צבאות הוא יראני נוראות ובתורתו הנפלאות א"ס נאום רפאל בלא"א מ"ו והרב המאוה"ג המפורס' מוה"ר יקותיאל זיסקינד כ"ץ זללה"ה חונת בק"ק פינסק יע"א. נדפס פה ק"ק ברלין תחת ממשלת אדוננו המלך הגדול החסיד האדיר פרידריך השני מלך פרוסיה ודוכס בראנדינבורג יר"ה ותנשא מלכותו אמן. בשנת יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל (=1772) לפ"ק. 20-1. 184-1 דפים. פירסט (וו, 43) נותן גם כן כשנת הדפסת הספר: 1772. לפנינו היתה מהדורה ראשונה משנת 1772. רפאה הכהן (1722-1800) היה רב (בשנות 1776-1799) באה"ו (=אלטונא, המבורג וזנזבק) (עיין המאסף, תקמט, עמ' רס"ד-רע"ג). מקודם במינסק (1742), וילקומיר (1747-1757), שבולביץ (1757), פינסק (1763-1771), פוזן (1773). עיין: פירסט, וו, עמ' 198.

140. ר' צבי הירש לוין נולד ב' 1721 בריוזוב (גליציה) ומת בשנת 1800 בברלין. לחם נגד ג. ה. ויזל ותכניתו החינוכית. ראה גם: Dr. Ch. Duschinsky, The Rabbinate

of the Great Synagogue, pp. 41

141. בהקדמת המחבר דף ב, ב; ג, א.

142. ספר "תורת יקותיאל", עמ' ב.

למעלה לשאול הקשיתי לא מרמות רוח יתירה ח"ו זאת עשיתי כי מיעוט ערכי וקטנה עבת ממתני ידעתי גם ידעתי אך תשובתי בצדה כתבתי". והצטדק שגם הראב"ד חלק על הרמב"ם וריב"ש כתב בתשובה אחת משלו "מי שפוסק מתוך הרמב"ם עתיד ליתן את הדין"¹⁴³ לפיכך גם הוא לא מוכן לקבל פה ושם עמדתם של גדולי הפוסקים. ובנוגע לספרו שהופיע בלי "הסכמה", תשובתו היא שלא רצה שיספרו וידברו בשבחיו; וגם אי אפשר לתת הסכמה על ספר שתוכנו לא ידוע לבעלי ההסכמה היות שאין באפשרותם לקרוא את הספר בשלמותו.¹⁴⁴ אבל כל ההצטדקות המוקדמת הזו לא הרגיעה את ר' שאול ברלין, שראה את שתי הנקודות האלה אשר הובלטו במיוחד במבוא ל"תורת יקותיאל" והתקיפו.

ובספר "מצפה יקתאל" רצה ר' שאול להראות לפני עם ועדה שר' רפאל כהן טעה: "כי כל הקורא דברי שנינו יראה כי תפיסת הטעויות והשגיאות והראות זלזול התורה בחבור ההוא... אקוה כי קונטרס הל"ז... יעצור בעמי ויסגור הדלת בעד המחברים המרובים הבאים מידי יום ויום איש ככל הישר בעיניו יעשה לו מדברי התורה קורדום וכלי למבקשו והיא אחת הרעות הגדולות אשר מצאו את עמי אשר למענם לא יוכלו קום... ואשפוך עליו שיחי כעסי וחמתי אז יראו מגשת להדפיס דברי חלומות והבלים המפילים רבים חללים".¹⁴⁵ שני העסקנים שטפלו בהוצאת "מצפה יקתאל", ר' איצק בר"ד ברלין ודוד פרידלענדר, מתנצלים בהקדמתם לספר שאין הם יכולים להכריע בריב שבין שני אנשים גדולים, ולהכניס את ראשם בעניני הלכה ולדון מי צודק בדבר, עובדיה בן ברוך (ר' שאול) או רפאל הכהן "אשר זכה לשבת ראש בקהלות גדולות והוא נכבד ונשיא בישראל, יכתוב ידו שגיאות וטעויות רבות ויעשה בעקבה ובמרי כאשר שפך עליו זעמו בעל הספר".¹⁴⁶ ומטעם זה הם הדפיסו את הספר "מצפה יקתאל" ושלחו את הספר המודפס לר' צבי הירש לויין ולבנו שאול וכמו כן לרבני הקהילות: פראג, אמסטרדם, פרנקפורט על נהר מיין, הנובר, ברסלאו, גלוגאו, ליסא, פוזן, מיינץ, היינצפלד, פרנקפורט על נהר אודר, ובמיוחד הדגישו את שמו של ר' אליהו הגאון מוילנא שגם אליו נשלח הספר "מצפה יקתאל" ובקשו שיביעו חות דעתם בענין. ספר זה הועבר גם לר' רפאל הכהן בפניה שיענה על ההתקפות שבספר "מצפה יקתאל". מפליא הדבר שר' צבי הירש לויין, אביו של ר' שאול, ראה לנכון להדפיס מאמר הגנה על בנו גם בענין אחר ולצרפו דווקא אל הספר "מצפה יקתאל".

143. שם, דף א, ב.

144. שם, דף ב, ב.

145. שם, דף ג, א-ב.

146. שם, דף א, א-ב.

ר' רפאל כהן ענה בספרו "תשובה על מצפה יקתאל" (אלטונא, 1789).
נוסף לכך נכתבו עוד שני ספרים נגד הספר "מצפה יקתאל" ולהגנת "תורת
יקותיאל" (והם א) "קונטרס" מר' אליעזר לאזי (לאסי) בן יוסף היילבוט
(אלטונא, תקמט), ב) "שלום רב" (אלטונא, תקמט). והספר "מצפה יקתאל"
הוחרם על ידי רבני ודייני אלטונא, המבורג וונסבק (קהילות אה"ו). נוסח
החרם מודפס יחד עם כל החומר סביב הענין הזה בספר "תולדות אנשי השם
ופעולתם" מא. לנדסהוט (ברלין, תרמד).¹⁴⁷ החרם הוכרז בבית הכנסת הגדול
באלטונא ובו כתוב בין היתר: "לכן שמעו שמוע כל עדת ישראל הנועדים
בבית ה' למגדול ועד קטן בגזירת עיריין ובמאמר קדישין איזט המחבר פון
דען מכתב עמל ופולסתר דש דא מכונה איזט בשם מצפה יקתאל מוחרם ומנודה
ומופרש ומובדל מכל קדושות ישראל לגמרי עד שיזכיר את אשר העוה".¹⁴⁸
הכותרת של החרם היא: "פסק מב"ד צדק". בהמבורג הוכרז על החרם "ביום
ד', כ"ז אדר תקמט"ת לפ"ק". בברלין נשרף הספר "מצפה יקתאל" בחצר
בית הכנסת הישן. ר' שאול ברלין בעצמו עזב את ברלין ועבר ללונדון ושם הוא
מת בשנת תקנ"ה (1794).¹⁴⁹

התנגשו במלחמה זו שני הזרמים החזקים של התקופה והם: הזרם החסידי
(שנציגו היה ר' רפאל הכהן שהחרים את התרגום של התנ"ך של משה
מנדלסון) וזרם ההשכלה (שלמענה פעל במידה ידועה שאול ברלין, שהוציא
גם ספרו "כתב יושר" (ברלין, 1744) להגנת נ. ה. וויזל).

שו"ת בשמים ראש

ר' צבי הירש לוין במאמרו שנדפס ב"מצפה יקתאל" התכוון להגן על
בנו גם בענין הספר "שו"ת בשמים ראש" שהוצא לאור על ידי בנו: ר' שאול.¹⁵⁰
במכתב שנדפס ב"המאסף" (תקן, עמ' רכב-רכג) כותב ר' שאול ברלין "להר'

147. פירסט, ו, 399; III, 42; A. Berliner, Aus meiner Bibliothek. 74 pp.
א. ברלינר, והמה בכתובים, ברלין, תרמט, דף 241; א. לנדסהוט, תולדות אנשי השם
ופעולתם, ברלין, תרמד, עמ' 89, 109.
148. שם, עמ' 91.

149. חיד"א, שם הגדולים השלם, א, עמ' 224; חלק ב, עמ' 24, 228; קשה לקבל
סברת יצחק איינהורן (בחינת הקבלה, תרביץ, ירושלים, תשב, כרך יג, דף 60-65) שיש
לזקוף על חשבונו של ר' שאול ברלין גם כתיבת הספר קול סכל בחינת הקבלה, מפני
שגם אלה נכתבו בעלום שם ושכאילו יש הקבלה בין הספרים. ראה מאמרו של בנימין
קלאר, שאגת אריה על קול סכל (תרביץ, כרך יג, תשב, עמ' 135 וגו'), הסותר את עמדתו
של איינהורן.

150. ברלין, תקנ"ה (1793); מהדורה שניה, קראקא, תרגו, עם השמטות.

משה (משה מנדלסון?) "י"ץ" שעומד להוציא את הספר "בשמים ראש":
 "שאר דבריך בכמה סברות תלמודיות יבוא בעז"הי מהם בספר בשמים
 ראש (הוא ספר נפלא קובץ תשובות ראשונים ז"ל ורובן להרא"ש ז"ל) כת"י אשר
 אני רוצה להדפיסו עם הגהות תברתי עליו קראתי כסא דהרסנא אם יגמור ה'
 בעדי וימלא את ידי להוצאת הדפוס". מתחו בקורת עליו והאשימו אותו
 שהספר הוא זיוף ולא נכון, שהספר "שו"ת בשמים ראש" מכיל את שו"ת
 של הרא"ש שנאספו על ידי ר' יצחק די מולינא (בן דורו של ר' יוסף קארו).¹⁵¹
 במאמר הנ"ל של ר' צבי הירש לוינ שפורסם ב"מצפה יקתאל" כתוב בין
 היתר: "כי מצאו בתוך הבשמים... חלבנה ולא די להם בארס שבפיהם עוד
 יכתבון מכתבי עמל ונשלוח ספרים למלאות פני תבל ערים".¹⁵² אבל לא רק
 הבן ר' שאול הותקף כי אם גם האב ר' צבי הירש לוינ, כי ר' צבי הירש
 מתלונן בהמשך דבריו: "ויתיעצו על צפוניו אמרו לכו וגשחיתה עץ בלחמו
 נאמרה מות בסיר איש אלקים וינזרו בני ישראל מלשתות כוסו ולטעום
 טעמו".¹⁵³ ר' צבי הירש לוינ ניצל את ההזדמנות של הדפסת הספר "מצפה
 יקתאל" ופירסם בו מאמרו לטובת בנו ולקח על עצמו את האחריות להדפסת
 הספר "שו"ת בשמים ראש", באמרו: "לכן עתה באתי כי מידי הי' הספר
 הנ"ל ועל פי ניתן לדפוס ע"י בני הגאון נר"ו; ונפש האב ונפש הבן לה' המה
 חפצים לעבוד את ה'".¹⁵⁴ אבל כל זה לא עזר. זאב לנדסברג בספרו "זאב
 יטרוף" (פרנקפורט דאודר, תקנ"ג) קבע שהספר "בשמים ראש" הוא זיוף,
 פרי עבודתו של ר' שאול ברלין. זו דעתו גם של ר' מרדכי באנט מניקולסבורג,
 והודיע על זה לר' צבי הירש לוינ במכתבו אליו.¹⁵⁵ [יש גם השערה שיצחק
 סאטאנוב הוא המחבר האמיתי].

151. תאור גלגולו של הספר נמצא אצל פירסט (נ, 59, 111) כמו כן חיד"א, חלק ב,

דף 15'16.

152. "מצפה יקתאל", דף ד, א.

153. שם.

154. שם, דף ד, ב.

155. דר. ש. קליין, למחלוקת על ס' בשמים ראש, קרית ספר, שנה א, חוברת ב,

עמ' 162. עיין ביבליוגרפיה אצל ר. מרגליות, ארשת א, עמ' 424-425.

בהסתערות הרעיונות של המאה התשע עשרה

ההתעוררות הלאומית בתקופה זו נתנה דחיפה גם לחפוש פתרון על "שאלת היהודים". עם ישראל שהתנסה בגלותו קשות עמדה לפני בעיות חמורות ורציניות גם במאה התשע עשרה. רוחות חדשות נשבו במדינות אחדות של אירופה שהשאירו עקבותיהן וסימניהן ברובע היהודי.

שאלת ה"אמנציפציה" עמדה על הפרק. עדים אנו גם להתחזקות של שנאת ישראל כי עם התעוררות לאומית באה גם שנאת ה"זרים", המעוטים; ובינם במקום הראשון היהודי. בין שני כוחות מתנצחים (לתת שוויון זכויות ליהודי ושנאת ישראל) עמד עם ישראל, משועבד זה דורות, עם תקוות מעורבות בלבן. חלק ניכר היה מעוניין בהשגת שוויון זכויות כי דרכו ראה עתידו מובטח. במאמציו אלה התחיל להתאים את עצמו לסביבה שבה היה חי. התחילה תקופת ההתבוללות בממדים שונים. תנועת "תקונים בדת" עשתה צעדיה.

רבני הדור התקוממו נגד "הדרכים החדשות" ומלחמה עזה התנהלה בקהילות אירופה גם בעזרת ספרים שיוצאיהם רבנים אחדים התנגדו בכל כוחם ל"אמנציפציה", כי ראו בה סכנה חמורה ותמכו ברעיון הציוני שהתחיל ללוש צורה ולהתפשט בפרט בסוף המאה התשע עשרה.

בהסתערות הרעיונות השונים והמנוגדים עם ישראל ניהל מלחמה בשתי חזיתות: כלפי פנים וכלפי חוץ. נשקו היה הספר. כדי להביא את אות הכתובה לפני הקהל לא היה צורך להצטייד ברשיון מיוחד, הלוחמים היו יכולים לפרסם רעיונותיהם ללא "צנזורה" מוקדמת. הספר נפגע רק אחר כך בתוך המלחמה ה"אידיאולוגית", כאשר כל צד היה מעוניין להתגבר על יריבו. חלק ניכר של הספרים ש"נפגעו" בהתגוששות זו נכתבו על שאלות הזמן: השכלה, תקונים בדת, ציונות.

אמרי נועם

למלחמה בעד ונגד ה"ריפורם" הד גם בהונגריה. הלוחם בעד התקונים היה ר' אהרן חורין. הריב סביב ספריו התחיל בסוף המאה השמונה עשרה והתנהל גם במאה התשע עשרה. ספרו הראשון הוא: "אמרי נועם".

אהרן חורין, או חארינר (1766-1844), נבחר בשנת 1789 לרב בעיר אראד (כעת ברומניה).¹ הספר "אמרי נועם" נדפס בפראג.² כיום קשה למצוא ממנו אפילו עותק אחד, כי ביוזמתו של ר' יצחק גריסהאבר (ולא קריסהאבר!), רב בעיר פאקש (הונגריה).³ אסר הרב מרקוס בנדיקט (ר' מרדכי בנעט), הרב הכולל של מהרן, את הפצת הגליונות של "אמרי נועם", ובהונגריה גם השמידו אותם. גרם לזה הריב הגדול שהתחולל סביב השאלה האם מותר לאכול את הדג "שטירל" תי"ק" (*Acipenser ruthenus pygmaeus*), האם יש לו סנפיר וקשקשים הנבדלים מהגוף ואז מותר לאכלו. השאלה התעוררה בקהילת טמשוואר (כעת ברומניה: Timisoara) ששם כיהן אז בתור רב ר' צבי בן ישראל הלוי (הירש סג"ל או הרשל "החריף"), תלמידו של ר' יחזקאל לנדא (ה"נודע ביהודה"), שהיה גם מורה פרטי בביתו של ר' יחזקאל לנדא בשנות 1757-1760.⁴ בקהילתו היו יהודים גם ממוצא ספרדי שהגיעו לעיר טמשוואר דרך טורקיה, ששם הם אכלו את הדג הנ"ל ורצו להמשיך במנהגם גם במקום החדש. הרב צבי (הירש) הלוי⁵ פנה בשנת תקמב (1782) אל רבו ה"נודע ביהודה" ושלח גם שני דגים לדוגמה, וביקש ממנו שיפסוק הלכה בענין. תשובתו של "הנודע ביהודה" היתה חיובית, ולא אסר את אכילת הדג "שטירל";⁶ ור' אהרן חורין התיר אכילת הדג הנ"ל בעיר אראד.

1. על תולדות חייו ראה: "בן חנוניה", Szegedin, 1862. כרך ה, מס' 49, עמ' 417-420; כרך ו (1863), עמ' 17-24; 33-42; 53-61; 68-77; 85-91; 101-107; 121-128; 141-150; 173-181; 189-196; 229-231; 265-269; 289-295. כמו"כ בכרך חמד, וויען, 1836 (חלק שני) עמ' 96-108. גם ב"ילד זקונים", ווין, 1839. על עבודתו הספרותית ראה: בן חנוניה, כרך ה, עמ' 294-295, פירסט, ו, עמ' 176-177. Soncino Blätter, Band III, 2-4. p. 122-123, 135, 138.

2. כותרת משנה בגרמנית: "Über den Genuss des Störfisches" von Ahron Cho-rin. Prag, 1798.

3. מוצאו מקראקא.

4. על תולדות חייו ראה: דר. יעקב סינגר, הרבנים בטמשוואר במאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה, עמ' 15-18 (בהונגריה: Dr. Singer Jakab, Temesvár-Gyárvárosi főrabbi, Temesvári Rabbik a XVIII és XIX-ik században. Részben kiadatlan kútfők alapján, képekkel és kútfői függelékekkel. Seini-Szinérváralja, 1928).

5. אין להחליפו עם הר' צבי הירש אופנהיימר שכהן כרב בטמשוואר משנת 1821 עד 1859, ואשר בזמן יותר מאוחר לחם גם הוא בחורין, ובפרט בספרו "ספר עיני הדעת" כולל שני מאמרים, ראשון עומד מול עיני בשר והשני ידבר בקיום נפש האדם בשאריתו, אופן, 1829, מאת הירש בהרב והגדול מוהר"ר דוד א"ה העובד בקודש בקהל אשכנזים וספרדים בעיר ט"ו (=טמשוואר). (חליפת מכתבים התנהלה סביב דג אחר, בשם: תרבוט Turbot) בין רבני אמסטרדם, לונדון, ויניציאה. ראה: Dr. Ch. Duschinsky, Rabbinate of the Great Synagogue, London, 1921, pp. 292.

6. שו"ת נ"ב, מהדו"ת, יו"ד סי' כח"ל. כרך חמד, חלק שני (1836), עמ' 97, 102; עיין: אנציקלופדיה תלמודית, כרך ה, דוד.

הרב יצחק גריסהאבר לא היה מוכן להקל בשאלה זו והרים את קולו נגד ר"א חורין וגייס כנגד ההיתר חלק מהרבנים בהונגריה (ובינם ר' צבי הירש אופנהיימר מטמשוואר)⁷ וכמו כן הרבנים מברלין, פירט, גלוגא, ניקולסבורג, קולין ובפרט את הרב הכולל ממהרן, הרב מרקוס בנדיקט. המלחמה התחזקה בפרט אחרי מותו של ר' צבי בן ישראל הלוי בשנת 1797.⁸

חורין התגונן נגד האוסרים וברצונו היה להדפיס בווינה את ספרו "אמרי נועם" הכולל תשובה להתקפות עליו, אבל הרב מ. בנדיקט, תחת השפעתו של ר"י גריסהאבר, אסר על המדפיסים לטפל בהדפסת הספר. מסיבה זו נדפס הספר "אמרי נועם" בפראג, בשנת 1798. התלונן בגלל זה חורין: "אח"י שלחתי לווינא המאמר אמרי נועם לפרסם בדפוס כי נקיתי ת"ל... מעון אשר שתו עלי הפתי ומוציא דבה גזר הגאון מנ"ש (מניקולסבורג, הכוונה לר' מרקוס בנדיקט!) על המדפיסים (ובמקל אות ל"ז נתגלה שזה הי' עצת פלוני ממאקווא) שלא יעלו את דברי על מכבש דפוסם יאמרו נא יראי ה' מי שמע מי ראה כזאת למחות ביד מי שחושדין אותו ואין בו, שרוצה להודיע ולהרחיק מעליו לזות שפתים?"⁹

גם י. גריסהאבר פירסם ספר בשם "מקל נועם" [וין, תקנט (1799)] באשר הודיע "שהנודע ביהודה" שינה את עמדתו המקילה בענין אכילת הדג "שטירל" וגם הודיע לרב בטמשוואר על החלטתו זו שלפיה אסור לאכול מהדג הנ"ל. ר"י גריסהאבר פנה גם אל בנו של "הנודע ביהודה", אל ר' שמואל סג"ל לנדא "שאם ידפיס ספר נודע ביהודה ח"ג (=חלק ג) ישמיט מתוכו תשובת הדגים יען אביו זללה"ה לא כוון להלכה וטעה בין לח ויבש".¹⁰

7. תלמידו של ר' מרקוס בנדיקט מניקולסבורג, ור' משה סופר מפרסבורג, ר' צבי הירש בן דוד אופנהיימר נולד בשנת 1793 בכפר קטן אלמאש (Almás) בטרנסילוניה, מת ביח סיון תריט (1859). נוסח מצבתו נמצא בספרו של דר. יעקב סינגר, הרבנים בטמשוואר, עמ' 34.

8. ראה דר. יעקב סינגר, הרבנים בטמשוואר, עמ' 17.

9. "שרין קשקשים", פראג, תקס (1799), עמ' טז, א"ב (כרם חמד, חלק שני, וין, 1836, עמ' 98: "שלחתי הקונטרס אמרי נועם לוינה להדפיסו שם ולא עלתה בידי, ולא כמפורסם בקונטרס מקל נועם סי' לו, ושלחתי קונטרסי לפראג ושם נדפס, והב"ד הרבנים מורי תורה בפראג נתנו עדותם שתורת הוראה הזאת יצאה מאת מ' הגאון נודע ביהודה").

10. "שרין קשקשים", עמ' יט, א, ר' י. גריסהאבר פנה גם אל ר' משה סופר בפרסבורג וביקש ממנו שישמיע קולו בענין, אבל כמו שמתברר ממכתב מתאריך יא כסלו תקנת, שנשלח על ידו אל ר' אברהם פרייטשטאדט מבני ביתו של ר' משה סופר, ובו בקשתו שאם עדיין לא ענה הרי משה סופר על פניתו בענין "הדג" הרי ישתדל להשפיע עליו שיכתוב מכתב אל ר' צבי הירש בטמשוואר ויאסור את אכילת הדג "שטירל". העתק המכתב של ר' י. גריסהאבר אל ר' אברהם פרייטשטאדט פורסם על ידי ר' צבי שניצר, אבדק"ק קומארום במאמר "מגלה תמונות" ב"הצפה מארץ הגר" חלק א, חוברת א, עמ' 98-100.

חורין כינס את כל החומר בנוגע לענין "הדג" ובאר את הצד ההלכתי של השאלה, ופירסם אותו בספר אחר יחד עם מסמכים ומכתבים.¹³ בו הדפיס גם את חות דעתם של הרבנים: ר' משה מינץ, ר' זאב כ"ץ רפאפארט (פאפה), שמואל קן, יעקב בנעט, מיכאל רכניץ, שמואל רויזניץ אשר התאספו באובן (=אופן, בודא) ולקחו "שטירל" וקלפו אותו והוציאו פסק דין שמותר לאוכלו.¹⁴ טרם נרגעו הרוחות סביב "הדג" והנה הוסיף אהרן חורין שמן על המדורה בספר אחר בשם "עמק השוה".¹⁵ החלק הראשון ("ראש אמנה") שבספר, הוא סלע המחלוקת, כי בו מתח בקורת על הקבלה המעשית (ישנה גרסה אחת שלפיה א. חורין בצעירותו, בהיותו בפראג, השתייך לחוג של "שבתאים").¹⁶ המענין ביותר שר' משה מינץ מבראד כתב "הסכמה" לספר וגם ר' משה קוניץ מאלט אופן שיבח את מחבר הספר והלל אותו בשיר שנדפס במבוא הספר. עם הופעת הגליונות הראשונים של "עמק השוה" — כותב א. חורין: "שמעתי אחרי קול רעש גדול אנשי ריב ומדון ובראשם הרב מוהר"ר מרדכי בנעט... שמו את שמי לחרפות, הפיץ מכתביו למקומות קרובים ורחוקים גם

13. השם של הספר הוא: "שרין קשקשים" אשר בצדק לבשתי בצאתי חלוץ באזור אמונה על שועל למלחמה מלחמת מצוה וחובה על דבר אשר שלח ידו לחבל כרם חמד חלל ושחת ברית הלוי מ"ו הגאון נודע ביהודה וצוק"ל אני הצעיר מתלמידיו אהרן חארינר בן התו' היקר כ"ה קלמן גר"ו... פראג, בשנת וילבש צדקה כשרין (=1799) לפ"ק. Gegenwärtige Replik wider das unlängst im Druck erschienene Makel Noam, oder weitere Verteidigung des Arader Rabbi Aron Chariner kann mit Weglassung all und jeder Personalitäten gedruckt werden. Prag, am 12. Novemb. 1799, Karl Fischer k.k. 1-30 p. הספר מצוטט אחר כך גם על ידי חורין עצמו בשם "שריון קשקשים", לדוגמה כרם חמד כרך ב (1836), עמ' 97; 102, ולא "שריון קשקשת" (י. צינברג, כרך ה, עמ' 290); טעות היא אצל פרידברג: "שריון וקשקשים", למרות שחורין משתמש פעם בשם זה למען חרוו בשיר שנדפס בראש הספר "שרין קשקשים" (דף א, ב).

14. שם, עמ' י, ב; עמ' כה, א.

15. פראג, תקסג (1803).

16. הספר "עמק השוה" מחולק לשלושה חלקים: א. ראש אמנה; ב. נשמה חיה; ג. דירת אהרן. בתחילה רצו להדפיסו בלבוב ובענין ההוצאה עשה ר' אברהם א. לנדא, אבל מסיבות בלתי ידועות לא עלה בידו (ראה: "בן חנניה", כרך ד, (1861) עמ' 294). חלק מהספר תורגם לגרמנית ונדפס בשם "הלל", אופן, 1837. (פירסט, ו, 176). על השתיכותו של א. חורין לחוג "השבתאים" ראה: Leopold Löw, Gesammelte Schriften, Vol. II, p. 255. Vol. V, p. 193 (... "ueber den Sabbataeismus Chorins habe ich einen Zeugen, der merkwuerdige Beweise gibt; es ist aber die Frage, ob es klug ist, jetzt diesen Punkt zu diskutieren" (Adolf Jellinek's Briefe); Gershom G. Sholem, Major Trends in Jewish Mysticism, New York 1961, p. 304, 419; Note 36. דר. דב פרנקל, ראשית הציונות המודרנית, חיפה, 1956, דף 66 (הערה 6).

לקהל עדתי, וקרא בקול, לא עמק השוה שמו אלא עמק עכור כי עכר את ישראל, גזר על ספרי מאכולת אש ועי"ז הייתי לחרפה בין המון בני עמנו, כל כסיל ופתי אויל ומשוגע חזה לו בספרי משאות שוא ומדוחים".¹⁷ ר' מרדכי בנעט (מרקוס בנדיקט) מניקולסבורג לא הסתפק בדרישה שהספר "עמק השוה" ישרף, וגם שלח מכתב אל אנשי הקהילה שבאראד ובו דברים נגד חורין. אנשים אחדים היו גם מוכנים לגרש את הרב חורין מעיר אראד. א. חורין פנה במכתב אל ראשי הקהילה בניקולסבורג שיבקשו מרבם שיציין ויעיד על המקומות שבספרו בהם אפשר לראות שסר מדרך התורה. אם הרב יעשה זאת אזי "אבוא במקלי לעירו — כותב חורין — וביום הכניסה אודה בבה"כ הישנה בשטיחת כפים ארצה כי מריתי ושגיתי ואת ספרי אשרוף במדורת אש בחצר בית התפלה ואפרסם מודעה שכל מקום שימצא ספרי באש יבערוהו".¹⁸ אבל אם הוא לא יכול להביא ראיה להאשמות ורק לפי שמיעה עשה מה שעשה אז "יכתוב לקהל עדתי דברי שלום".¹⁹ חורין לא קבל תשובה על פניתו זו.

הצליחו להשפיע על ר' משה מינץ שבתחילה נתן הסכמתו על ספר "עמק השוה" שישנה עמדתו ויחרים את הספר. ובראשון לספטמבר 1805 זימן את רבני הערים: אסוד (Aszód) וז'אמביק (Zsámbék) (שתיהן בהונגריה), והרכיב בי"ד. חורין הוזמן אל ר' משה מינץ, או שמרצונו הטוב בא לפסט (לפי דברי חורין החליט בעצמו על נסיעתו זו אל ר' משה מינץ, כי למרות שכבר קבל ממנו "הסכמה" לספרו רצה שר"מ מינץ יעיין בו ויאשר מחדש שאין בו "מינות")²⁰ וחייבו אותו שיכריז ברבים כי הוא טעה בספרו; ובאם לא יסכים לעשות כן הרי "תער הגלבים תעבור על ראשך ועל זקנך לשימך חרפה בישראל, ומאשר הייתי נלכד במצודתם — כותב חורין — יראתי שישלחו ידם לעשות משפטם, והגם שאם אח"כ אביא אתהם במשפט לפני שופטי המדינה יעשה בהם שפטי' מכל מקום כבודי יחולל, לזאת הכנעתי

17. כרם חמד, חלק שני (1836), עמ' 98. ר' משה מינץ בקש מר' משה סופר לקרוא את "עמק השוה", בפרט את החלק הראשון שבו: "ראש אמנה" (ראש אמונה) אבל הספר לא נמצא בקהילתו. ראה שו"ת של החתם סופר חלק ו, פ"ה: "הוא (ר' משה מינץ) פקד עלי לעיין בספר ראש אמונה... ואני לא אוכל לקיים מצותו כי הספר לא נמצא בביתי ולא בגבולי ואם אולי ימצא א' בעיר יסתירוהו ממני... כי יודעים המה שספרי האיש ומעשיו מתועבים ושנואים בעיני מיום שראיתי ספר אחד מהג"ל בהיותי רב בק"ק מ"ד (=מאטרסדורף)". על יחסו של החתם סופר אל ר' א. חורין ראה: הרב דר. אליעזר כ"ץ: החת"ם סופר (דבר משה סופר, חייו ויצירתו, ירושלים, תש"ך), עמ' 94-95; 98-99, הערה 119. יש"ר (יצחק שמואל ריגיו) יצא נגד אהרן חורין. השגותיו הודפסו בספר ילקוט יש"ר (ראה: "יודע ספר" (M. Roest, Catalog (Anhang) p. 37, No. 210).

18. כרם חמד, חלק שני (1836), עמ' 99.

19. שם.

20. שם, עמ' 100.

כמצות חז"ל (יבמות קכ"א) שאמר ר"ע ע"ה: כל גל וגל שעבר עלי נעניתי לו ראשי מכאן אמרו חז"ל אם יבואו וכו'".²¹

אהרן חורין חתם על ההצהרה הבאה: «הנה שמעתי כי רבתה שערוריה בין קצת רבני הדור על ספרי עמק השוה, הגם שמימי לא כוונתי לדבר או לכתוב שום דבר נגד יסודי אמונתנו ועקרי הדת, בטלה דעתי נגד דעת חכמי הדור ונשאתי ק"ו מחזקיה מלך יהודה ע"ה שכתת נחש הנחושת שנעשה ע"פ הדבור למען לא יטעו המון העם אחריו, אף אני אעשה זאת ואבקש שיוגנו ספרי. א"י יום ה' ח' אלול תקס"ה, אהרן חורין".²² וביום ט' אלול תקס"ה דן ב"ד שבראשו יושב הרב שמואל בוטשוביץ מאסוד, את א. חורין שלא בפניו לחובה ואת פסק הדין שלחו גם לקהילתו של א. חורין באראד.

גם בהזדמנות אחרת שינה חורין את דעתו. הדבר קרה כאשר הקהילה בהמבורג עשתה התקונים בסדרי התפילה: הם הנהיגו את השפה הגרמנית, התקינו עוגב בבית הכנסת, ובקשו חות דעת הרבנים בענין, וביניהם גם של אהרן חורין. באגרת קנאת האמת (שהודפסה אחרי כן בדסאו)²³ ענה לקהילה ונתן תשובה חיובית לכך בספר «אלה דברי הברית» (אלטונא, תקעט), נאספו מכתבי רבנים שהתנגדו לשנויים אלה. בספר «אלה דברי הברית»²⁴ נמצאת גם הודעתו של אהרן חורין שלפיה נמלך בחצות ואיתו מסכים לתקונים של הקהילה בהמבורג. הנמוק: «אמנם עתה שמעתי כי גם בברכות ותפילות יתנו מגרעת, לא יתפללו על קבוץ גלויותינו אשר אמונה זו עיקר ויסוד תורתנו הקדושה ומשנים נוסחאות התפילות. אני קורא עלי והמכשלה הזאת תחת ידיך. על כן אומר אני ברבים שכל דברי באגרת קנאת האמת בטלים ומבוטלים». החרטה הזאת לא נמשכה זמן רב כי בספרו «דבר בעתו»²⁵ שנכתב בשלש לשונות: עברית יידיש וגרמנית שוב התיר את השנויים שבהם נקטו אנשי הקהילה בהמבורג.²⁶ הספר הופץ בהונגריה בסתר. לא האיר המזל פנים גם בספרו «אגרת אלאסף» (פראג, 1826),²⁷ כי בגלל ספר זה הותקף חורין על ידי הרב צבי הירש אופנהיימר. והסיבה לכך כי חורין חייב גם בספר זה את התקונים

21. שם, עמ' 104.

22. שם; M. Roest, Catalog (Anhang) p. 304, No. 1558.

23. כרם חמד, חלק ב, עמ' 105.

24. «אלה דברי הברית» בפקודת בית דין צדק דק"ק המבורג. אלטונא, תקעט, עמ' צח (בדף קל"קלא בגרמנית). נגד הספר אלה דברי הברית, נכתב ספר על ידי ר' מאיר ישראל ברסלא, בשם: חרב נקמת נקם ברית, דסאו, תקעט. תשובה על הספר הזה פורסמה על ידי ר' מאיר ליב רייניץ, בשם «להט החרב המתהפכת», וינה, תקפ.

25. ווין, 1820.

26. L. Löw, Gesammelte Schriften, Vol. II, p. 288-294.

27. «אגרת אלאסף»; Oder Sendschreiben eines afrikanischen Rabbi an seinen Col-

והסתמך על הרמב"ם (הלכות ממרים ב, ד) הקובע שמותר לרופא לחתוך יד החולה או רגלו כדי להציל את חייו, אם כן גם מותר — לפי חורין — לעשות תקונים כדי להחזיר רבים מבני ישראל לדתם.

ר' צבי הירש אופנהיימר בספרו "עיני הדעת"²⁸ התנגד לעמדתו ולפרושו של א. חורין, באמרו שדברי הרמב"ם "הוראת שעה" ואין ללמוד ממנו הכרעה מרחיקה לכת. חורין ניסה להצדיק את עמדתו גם בזמן יותר מאוחר, בשנת 1836, במכתבו ששלח אל ר' ליבוש לעף (= לוו) שהיה אז רב בפרוסניץ, ואחר כך בעיר סגד.²⁹ כל הפרשה הסתיימה בזה שהספר "אמרי נועם" הוחרם ונשרף. הספר "עמק השווה" נדון לשריפה, הספר "מקל נועם" הושמד, הספר "דבר בעתו" הופץ בסתר והספר "אגרת אלאסף" הותקף.

נוגה הצדק ואור נוגה

הספרים "נוגה הצדק" ו"אור נוגה" נתחברו על ידי אליעזר ליברמן, ושניהם נדפסו בשנת תקע"ח (1818) בעיר דסאו. אליעזר ליברמן שהיה רב בהונגריה הוא מראשי תנועת המתקנים בדת בתחילת המאה התשע-עשרה. על המבוא לספר "אור נגה" חתם: "ה"ק אליעזר ליברמאן בהרב הגדול מו"ה זאב וואלף נ"י אב"ד דק"ק האניגויא והגליל מחבר הס' עיר דמשק".³⁰ החליפו אותו ביעקב ליברמן בן הרב מצאברן שבאלזאס שהתנצר בפאריס בשנת 1826. קיימת דעה שגם אליעזר ליברמן המיר את דתו.³¹

בספר "נוגה הצדק"³² אסף המחבר ופירסם שו"ת בנוגע לתקונים שרצה להכניס בבית הכנסת, כגון: השמוש בשפה הגרמנית בתפלות ובנאומים והתקנת עוגב בבית הכנסת. בספר נמצאות תשובות משם טוב ו' סאמון

legen in Europa. Herausgegeben von A. Chorin, Ober-Rabbi zu Arad. Prag, 1826. נגד הספר הזה נכתב על ידי פייביש בן יונתן ספר בשם: "מפיבשת", פראג, 1826. לפי מ. רוסט ("יודע ספר", עמ' 7, מס' 35; עמ' 233, מס' 1219) המחבר הוא: יהונתן אלטאר. 28. אופן, 1829, עמ' 28.

29. כרם חמד, (1836) חלק שני, עמ' 108-96.

30. בירחון שולמית (V. Jahrgang, Band II, p. 141) מודיעים על הופעת הספר נוגה הצדק ואור נגה. "Wer diese vollständige Schrift des Herrn Liebermann, Rabbiners in Ungarn, zu besitzen wünscht, wolle sich in postfreien Briefen an den Herausgeber der Sulamith wenden".

31. כל הפרשה בנוגע לאליעזר ויעקב ליברמן ראה דר. ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, כרך ששי, עמ' 366.

32. "נוגה הצדק" כולל שאלות ותשובות ופסקים מוה"ר שם טוב ו' סאמון, ה"ר יעקב חי ריקאנטי, ה"ר אהרן חורין וה"ר משה קוניץ בעיני התקונים בבתי כנסיות, י"ל על ידי אליעזר ליברמן, דסויא, תקע"ח—1818, עמ' 28-1.

(אב"ד דק"ק ליורנו), ר' יעקב חי ריקאנטי (אב"ד ווירונא), ר' אהרן חורין (מאראד) ור' משה קוניץ (מאובן). בספר "אור נוגה"³³ הודפסו תשובות נוספות בנוגע לשנויים שהונהגו בבית הכנסת החדש בהמבורג וגם חקירות ותוכחות נגד הדרשנים הראשונים.

נגד הספרים הנ"ל נדפס הספר "אלה דברי הברית" (אלטונא, 1819), שמכיל בין היתר דעתם של ר' עקיבא איגר, ר' משה סופר, ר' שמואל סג"ל לנדא, ר' אליעזר פלקלש, ר' ליב מעליש, ר' יעקב ליסא, ורבני ליורנו וגו'.³⁴ כולם כאחד רואים בספרים "נוגה הצדק" ו"אור נוגה" ספרים פסולים, והדגישו שבשנויים ותקונים טמון אסון וחטא שאין לו כפרה. "האיש המחבר דברי או"ן הולך חשיכה ואין נוגה לו איש שוגה ומטורף בדעת הוא" כותב הרב יעקב אבדק"ק ליסא.³⁵ הרב משה סופר כנה את הספרים "נוגה הצדק" ו"אור נוגה" בשם "ספר המירוס" וכל הקורא קורע ותדמע עינו מאין הפוגות על רשעי ארץ אלו תאלמנה שפתי שקר הדוברות על צדיקי עולם עתק, ולקו בנגעים ונתק".³⁶ רבני פראג כתבו: "ומה שנדפס בדעסויא ספר פסול, מכונה בשם נוגה צדק, והוא חושך רע — אין לסמוך עליו כלל, ופה ידענו האנשים אשר מובאים שם בהפלגה יתירה, והכל בתחבולות שקר, לעורר עיני העברים להסית ולהדיח בדברים בטלים".³⁷

מלבד האסורים נגד התקונים שהופיעו בספר "אלה דברי הברית", נדפס גם ספר בשם "כדור קטן" (ברסלאו, תקעט) מנחמן ברלין ב"ר שמחה, וכמו כן מבוא לספר "עת לדבר" על תפארת שפת עבר, ברסלאו, תקעט.³⁸ אבל ההתקפה בהם לא היתה מכוונת במיוחד נגד הספרים "נוגה הצדק" ו"אור נוגה", כי אם יותר נגד הסדור "Gebethbuch für die öffentliche und häusliche Andacht der Israeliten" (Hamburg, 1818) שעליו הגן א. ליברמן וחבריו, ונגד ההשקפה שלפיה יש להנהיג את השפה הגרמנית בתפילות. ולא רק זה, אלא שמתוך התפילות הושמטו כל הקטעים שבהם רמז על שיבת ציון. "ברוכים אתם לה' — כותב הר' עקיבא איגר, אב"ד דק"ק

33. "אור נוגה", אב חלקים, מאליעזר ליברמן ב"ר זאב (תשובות מחכמי הדור על אודות השנויים בבית הכנסת החדש בהמבורג, דעסויא, תקעט (1818), עמ' א"כב; א"נב.

ראה גם: M. Roest, Catalog (Anhang) p. 386-387.

34. "אלה דברי הברית" בפקודת בית דין צדק דק"ק המבורג, אלטונא, תקעט (1819).

35. שם, עמ' עז.

36. שם, עמ' ל.

37. שם, עמ' יז.

38. תאור ביבליוגרפי של הספר לפי פרידברג, כרך ב, עמ' 457-458, סי' 69. ולפי פירסט, ו, עמ' 110 הספרים "כדור קטן" ו"עת לדבר" נדפסו בברלין בשנת 1819, ולא בברסלאו.

פוזנא — כי היטבתם לעשות לאזור חיל, וכרוזא קרו בחיל לאסור להתפלל מתוך סדור הנדפס בשנוי נוסחאות".³⁹ רבני ליוורנו קראו לסדור המתוקן "ספר המירוס" ואמרו כי המתפללים מתוך הסדור הזה סופם כפירה ובו הכחשת הנבואה שלפיה "גדול יהיה כבוד הבית האחרון מן הראשון".⁴⁰ ר' משה סופר התבטא במכתבו כדלקמן: "על כן במה שהכרזתם בבהכ"ן הקדושה שלכם לאסור להתפלל בסדורי לע"ז שלהם, כי אם בלשון הקודש וכנוסחאות ישנות, בסדורים כנדפסים מקדמת דנא... כתורה עשיתם ותחזקנה ידיכם... יהי כן ה' עמכם ואין ספק כי כל הגאונים חכמי הזמן יסכימו עם האסור ההוא, והם מסכימים ואני מסכים לאסור אסור על הנפש כל ישראל".⁴¹ ר' משה סופר במכתבו אל ר' עקיבא איגר מתח בקורת חריפה על הספרים של א. ליברמן וגם מכנה את הספר "אר נוגה" בשם: או"ן.

על הסדור "Gebethbuch" חודש החרם ביום 16 לאוקטובר בשנת 1841 על ידי ר' ברנייס.⁴² גם באיטליה התנגדו לתנועת התקונים ועדות לכך הוא הספר שחובר באיטלקית והוא נושא הסעיף הבא.

PROSPETTO FILOSOFICO DI UNA COMPLETA RIFORMA

המחבר הוא א. פרננדו. מורה בליוורנו, ובזמן יותר מאוחר פקיד תחת שלטונו של נפוליאון הראשון. מטרתו היתה להכניס תקונים בדת ישראל. וחשב שתכניתו תתגשם תחת ממשלתו של נפוליאון הראשון באיטליה. מסיבה זו כתב ספר באיטלקית בשם: "Prospetto filosofico di una completa riforma del culto e dell'educazione politico-morale del popolo Ebreo di A. Fernando. Tiberiade, Tomo. primo. Anno della creazione del mondo 5570. Era volgare 1810. I-LXIV+1—295" את הספר הזכיר⁴³

39. אלה דברי הברית, עמ' כז (ר' עקיבא איגר חותם בשם "הקטן עקיבא גינץ מא"ש"; חותני, ר' זאב גינס ז"ל שנפטר בתל-אביב (יא בשבט תשכא) ממשפחת ר' עקיבא איגר ז"ל.
40. שם, עמ' סז: "גם שמענו שבאותו ספר הומירוס מדלג כאיל פוסח על שתי הסעיפים גרפים הם גרפים לומר תפילה בלא קרבנות אשר העולם עומד עליהם גם פסוקי דזמרא מדלגים".

41. שם, עמ' יא; על יחסו של ר' משה סופר אל השפה העברית ראה: הרב דר. אליעזר כ"ץ, החת"ם סופר, עמ' 81 וגו'.

42. Graetz, Geschichte der Juden. Vol. XI², 507.

43. התורה והפילוסופיה, חוברת אשת אל אחיה (מחקר עיוני) חברו יצחק שמואל ריגיו תושב גוריצא, תקפת. (Thora et Philosophia) Viennae, Typis Antonii nob. de Schmid, 1827, p. 148

יצחק שמואל רגיו בספרו "התורה והפילוסופיה" [וינה, 1827] וכמו כן דר. א. ברלינר "יום-טוב ליפמן צונץ".⁴⁵

עם הדפסת החלק הראשון של הספר נודע תוכנו למנהיגי הקהילה שבליורנו, וביום שנים-עשר לינואר בשנת 1811 הם פנו אל מושל העיר ליורנו ואל החשמן ובקשו מהם לאסור את הפצת הספר, כי הוא בנגוד לאינטרסים של הדת. הם בקשו שועד, מורכב ממומחה נוצרי, מרב הקהילה ומסופר, יבדוק את הספר, ואם הועד ימצא שטענותיהם צודקות אז שינקטו בצעדים הנחוצים נגד הספר. כעבור שנה, בעשירי לינואר 1812, שוב פנה ועד הקהילה בענין, הפעם אל שר התרבות, והועד התלונן שעם עזיבת המושל (שמו קאפלה=Capelle) את ליורנו ממשיכים להדפיס את הספר, למרות האסור שהוצא. בשלשה-עשר למאי 1813 שלח די מדינה (= de Medina), חבר הועד (Consistorium), מכתב אל המושל העליון, באשר הודיע שלצערו טרם ניתנה הוראה בענין הספר, והוא חושש שבינתיים תגמר הדפסתו וגם יופץ ברבים בסתר. אחרי יומיים נתקבלה תשובה מהמושל העליון שהודיע שלמרות שאין באפשרותו לעכב את הדפסת הספר אצל המו"ל מארניג (= Marenigh), אבל בהתחשב בסכנות הכרוכות בהפצת הספר ניתנה הוראה לשלטונות לאסור את שווק הספר ברבים. בארבעה-עשר למרץ 1814 אסר מפקד המשטרה של העיר ליורנו את הדפסת החלק השני של הספר: "Prospetto filosofico". בחמישי ליולי 1814, שוב התלוננו נציגי היהודים נגד המו"ל מארניג, והתוצאה היתה, שביום ארבעה-עשר ליולי 1814 הוחרמו כל העותקים של החלק הראשון שנמצאו בבית הדפוס והועברו למשרדי המשטרה. נציגי הקהילה קנו אחר כך מידי המשטרה את כל הטופסים ושרפו אותם.⁴⁶ ספר אחד שהיה כנראה בידי המחבר א. פרנאנדו ניצל והגיע אחר כך לידי י. ש. רגיו.⁴⁷

י. ש. רגיו⁴⁸ מציין את שריפת הספר במלים אלו: "ובפרט בספר אחד שנדפס מחדש בעיר ליורנו על עניני אמונתנו, אך בין לילה היה ובן לילה אבד, כי מיד כצאתו לאור קפצו עליו ראשי הקהילה ההיא ולקחו כלם

44. Dr. A. Berliner, Aus meiner Bibliothek, Beiträge zur hebräischen Bibliographie u. Typographie, Frankfurt a.M., 1898, 16 pp.

45. Dr. L. Zunz, Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden, Historisch entwickelt (Ein Betrag zur Alterthumskunde und biblischen Kritik, zur Literatur- und Religionsgeschichte), Berlin, 1832, p. 474, Note: d.

46. Dr. A. Berliner, Aus meiner Bibliothek, pp. 18.

47. מידי י. ש. רגיו התגלגל הספר על ידי דר. אהרנרייך לספריתו של א. ברלינר.

48. בספרו "התורה והפילוסופיה", עמ' 148.

מידי המדפיס ונתנום למאכולת אש, ולא נשאר ממנו במציאות כ"א אחד או שנים והיה לנוס ואנכי ראיתיו וזה שמו "Prospetto filosofico".⁴⁹ הפרטים המדויקים על גורל הספר נתבררו מהפרטי-כל של קהילת ליורנו שנבדקו על ידי דר. א. ברלינר.

בחינת הקבלה

המחבר ר' יצחק שמואל רגיו (יש"ר) נולד בגוריציא (= Görz) בשנת 1784 ומת שם בשנת 1855. רגיו היה מורה לכתבת הארץ בבית ספר תיכון של גוריציא ואחר כך היה רב הקהילה שבעיר.⁵⁰ הוא לחם למען ההשכלה, וביוזמתו נוסד בית המדרש לרבנים בפדובה בשנת 1829. הוא פירסם עבודות רבות בשטח הפילוסופיה והספרות, ומבין אלה עלינו להזכיר שני ספרים, "התורה והפילוסופיאה"⁵¹ והספר "בחינת הקבלה", בו פירסם את "קול סכל" של ר' יהודה אריה ממודינא, עם בקורת משלו על הספר.⁵² יש"ר לא הוחרם, אבל הותקף קשות, ובפרט על ידי ר' שניאור זאקס.⁵³

בספר "התורה והפילוסופיאה" נקט יש"ר עמדה פשרנית. לפי דבריו נחלק עם ישראל לשני חלקים: "חצי העם הולכים אחר הפילוסופיאה והחצי בורחים ממנה"⁵⁴ לפיכך שניהם מתרחקים משביל זהב, "שהוא האמיתי, שהרי התורניים בשמעם יתודי מתפלסף בקהל עם מיד יוציאו לעז גם על אמונתו ויתנוהו כאפיקורוס מבלי לחקור עליו האם באמת יסודות אמונתו תרופנה, ומזה יקרה לפעמים שהמתפלסף בראות עצמו חשוד בעיניהם על לא חמס בכפיו יפנה עורף אחרי כן אל כל דת ודין ויפרוק עול המצות מעל צוארו ובעבור כן יש פתחון פה לתורניים לומר עליו כי התפלספותו גרמה קלקלתו, ואם האיש החשוד יחבר ספר לנקות עצמו מן החשד ההוא יחרימו אותו ואת ספרו, ומצד אחר ימאס התורני כ"כ בכל מדע ובכל מחקר שאינו תלמודי עד שבעבור זאת חסרו ממנו ידיעות רבות בשגם יהיו הכרחיות להשלמתו.

49. "Prospetto filosofico di una completa riforma del culto e dell'educazione politico-morale del popolo Ebreo di A. Fernando, Jiberiade (?) ("Tiberiade" (צ"ל "Tiberiade") במקום "Progetto": אצל א. ברלינר כתוב 1810.

50. על תולדות חייו ראה ספרו: "מזכרת יש"ר", וינה, 1849.

51. רשימה ביבליוגרפית על עבודתו של יש"ר ראה: פירסט, וו., 139-142.

52. בחינת הקבלה, גוריציאה, תריב (1852); עיין הציונים הביבליוגרפיים אצל ראובן מרגליות, ארשת, כרך א, עמ' 422, מס' 342; וגם עמ' 421, מס' 2600.

53. קיקיון יונה, פריס, 1860, עמ' 8.

54. התורה והפילוסופיאה, עמ' 4 וגו'.

ואם ישאלו ממנו דבר חכמה מן הלמודיות או מן הטבעיות או מן האלקיות בשער לא יפתח פיו.⁵⁵ לאור הדברים הנ"ל תמך יש"ר את העיון והלמוד בפילוסופיה; במדע רואה הוא דבר חיוני ורציני כ"דיני נפשות", "לכן תדרוש ותחקור היטב גם אתה".⁵⁶ לא לחינם נתן בטוי לרגש של פחד בשורות הראשונות של פרק ד בספרו,⁵⁷ כי ידע שעמדתו והשקפתו אינה פופולרית. הוא מציין גם שהודות לכמה אנשים שהעיון להלחם בעדו נצלו מהשמדה כמה ספרים "כי בעלי ריבם שרפום והשמידום עד חרמה, ויש תחת ידי קצת מהם כגון ס' דד מרדכי, וס' תיקון הקראים ופ' על יהושע ושופטים לר' אהרן, ומעטים עוד".⁵⁸ למרות הדעות הנועזות שבספרו לא הוטל עליו חרם, אבל רעש גדול קם סביב לפרסום הספר "בחינת הקבלה". לא פלא הדבר שהאשימו "שהוא בעצמו חבר ספר קול סכל, לקצץ בנטיעות תורתנו... ועתה לא איש ישר אכנהו כ"א שר"י שם רשעים ירקב, כי כל דברי הספר מראשיתו עד קצהו מלא נאצות".⁵⁹

UEBER DAS WESEN DER SEKTE CHASSIDIM AUS IHREN EIGENEN WERKEN GEZOGEN IM JAHRE 1816

אוצרות התורה

מחבר הספר הוא יוסף פערל, הראשון מבין הסאטיריקאים בגליציה. נולד בטרנופול בשנת 1773 ומת שם ב-1839. הושפע ממשכילי גליציה: מנדל לעפין, שי"ר ורנ"ק.⁶⁰ הוא יסד בית ספר בטרנופול ולחם בחסידות בצורה חריפה. שלשה ספרים כתב (שמהם שניים נדפסו): "מגלה טמירין", זוין, 1819; "בוחר צדיק", פראג, 1838, ובכולם מתח בקורת קטלנית על התנועה החסידית ועשה את זה בצורה ספרותית ובסגנון של לעג. הספר הראשון הוא: "על מהות כת החסידים" = Über das Wesen der Sekte "Chassidim", שהיה ידוע בשלשה טפסים (בכתב יד) ורק אחד מהם נשאר לפליטה ונמצא כעת בבית הספרים הלאומי של האוניברסיטה העברית

55. שם.

56. שם, עמ' 18.

57. שם, עמ' 119.

58. לא הצלחנו לזהות הספרים הנ"ל. שם, עמ' 118 (הערה); על "תקון קראים" עיין פירסט (III, 530).

59. M. Roest, Catalog (Anhang) p. 37, No. 211.

60. דר. י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, כרך ו, עמ' 50-67; 344-347, MGWJ, LXXII, pp. 82. ראו בו גם שפינוציסט: Dr. J. Nacht, Ein unveröffentlichtes Aktenstück von Josef Perl. (MGWJ. Vol. LXXI (1927) p. 308-311 (Note 3, p. 309).

בירושלים. הספר נכתב בעלום שם, ודעות שונות התהלכו עד לפני זמן מה בנוגע למחברו. כעת נתברר, שהמחבר הוא יוסף פערל.⁶¹ מהתעודות הרשמיות שפורסמו על ידי רפאל מאהלר הוברר גם כן מעל כל ספק שיוסף פערל הכין את הספר הזה ובשני לדצמבר 1816 שלח אותו למושל גליציה, לפראנץ פון האואר, כי לו רצה להקדיש את הספר, וכך למצוא הגנה על עצמו ועל ספרו.⁶² המושל לא נתן הסכמתו לזה, וגם לא התיר את הדפסת הספר. בספר „על מהות כת החסידים“, המחולק לשמונה פרקים, מתאר המחבר את מהותה של החסידות, התפתחותה, מנהגיה, נציגיה, והשפעתה על חיי העם. הוא מביא בו גם קטעים מס' „שבחי הבעש"ט“ כדי להציג את הצד „השלילי“ של החסידות.⁶³ הדפסת הספר נתקלה בקשיים, לא עלה בידי המחבר להוציאו לאור. גם יותר מאוחר, כאשר שלח את כתב היד אל מ. יוסט שינסה להדפיסו, קבע יוסט: „אולם אנחנו לא מלאנו את בקשתו (של פערל) מטעמים שהוא עצמו הסכים להם את“כ“.

מגלה טמירין

הספר „מגלה טמירין“ נדפס בוין, 1819. החסידים חפשו ספר זה בכדי לבערו מן העולם. זה מתברר מהעלילה עצמה שבספר, שנדפס שלש שנים אחרי כתיבת „על מהות כת החסידים“.⁶⁴ בספר, אגרת א (הספר בנוי בצורת אגרות, ראה להלן) מסופר כי החסידים ידעו על קיומו של „בוך“ („אשר מלא רשעות ומרמה ולצנות על הצדיקים ועל רביים אמיתיים“) ויש למצוא אותו ולשרפו לפני שיתפשט תוכנו בין „האדונים“ שיקראו בו ויתנגדו לכת החסידים.

ש. דובנוב, שבידו היה טופס אחד מכ"י של הספר (והרגיש שהמחבר צריך להיות מחוג הקרוב אל יוסף פערל או אולי י. פערל עצמו), כותב

61. אברהם רובינשטיין, כתב יד „על מהות כת החסידים“, קרית ספר, ירושלים, כרך לח, אדר תשכג, חוברת ב, עמ' 263-272; חוברת ג, עמ' 415-424; כרך לט, כסלו תשכד, חוברת א, דף 117-136.

62. דר. רפאל מאהלר, דער קאמף צווישן השכלה און חסידות אין גאליציע, ניו יורק, 1942, פרק ג"ד.

63. קרית ספר, כרך לח, חוברת ב, עמ' 264; אל הספר: Über das Wesen der Sekte Chassidim צורפה גם חות דעת בנוגע לספרי חסידות וקבלה שבעיני פרל הם מסוכנים. עיין ר. מאהלר, דער קאמף, דף 147-150.

64. קרית ספר, חוברת ג, עמ' 415, 422. (פירסט, וו, 78, מזכיר גם ספר „דברי צדיקים“, וין, 1830; „בוחר צדיק“, פראג, 1838.

שעל הכ"י כתובות בידיש מלים אלו: „זיי וועלן (הכוונה לחסידים) די אקזעמפלארן אויפקויפן כדי זיי צו פארברענען (איין אוטוידא-פע האלטען) אזוי ווי זיי האבן דאש געמאכט מיט אנדערע אנטי-חסידישע ווערק.“⁶⁵ ואם לא הצליחו לשים ידם על הספר „על מהות כת החסידים“ כי לא נדפס, הרי עלה בידם לדון לשריפה את הספר „מגלה טמירין“, שיש לראות בו ההמשך של הספר „על מהות כת החסידים“.

„מגלה טמירין“ הוא ספר סאטירי, כתוב בעברית; ובצורת אגרות. מספר האגרות בו הוא מאה חמישים ואחד, שנשלחו על ידי ר' זעליג „לע-“

ס פ ר

מגלה טמירין

כ ש מ ו כ נ ה ו א

כי מגלה דברים אשר היו ער עזה טמירין ונעלמים מעין כל חי וסיבת התגלות הדברים האלו יראה כל איש בקראו את ההקדמה כי שם מבואר הדבר הזה באריכות.

ו נ ו ס ף ל ו

בספר כיאור המלות המנוגות בבני עמינו אנשי פולין שדוכאו בספר הזה ובשאר ספרים מצדיק ומענו, בכרי שבני עמינו אשר לא מאנשי פולין הם, יכינו בספרים הקדושים שחיברו צדיקי ומנו הנמצאים במדינת פולין, וינעם להכם.

MEGALLE TEMIRIN. (Die entsetzten Geheimnisse.)

W I E N,

gedruckt bey ANTON STRAUSS, kaiserl. k. u. n. privil. Buchdrucker.

1819.

ספר מגלה טמירין, ווין תקעט (1819)

טיטשיבער“, הגבאי, החסיד ר' זיינוול „ווערתיצווקיר“, וחסידים אחרים. מכתבים אלו מגלים „דברים טמירין“, ענינים שלא היו ידועים ברבים, והיו נעלמים מלפני קהל החסידים, ובפרט מדגישים את הצד השלילי שבתנועת החסידים. מכתבים אלה מצא כאילו עובדיה בן פתחיה „המתגורר בין כל הצדיקים“, בדרך נס, והוא אשר הוציא גם לאור את האגרות האלו בספר מגלה טמירין. יוסף פערל בחר במסגרת ספרותית זו כדי לשפוך את זעמו על כת החסידים, שחשבו לראשונה שהספר הוא פרי

יצירתו של אחד החסידים. וכאשר נודע להם שהספר הוא פארודיה לגלגנית עליהם, גרם הספר לרעש גדול וגם נשרף.⁶⁶

ספר שלישי שיצא מתחת ידי יוסף פערל והדומה במידה מסוימת לספר "מגלה טמירין", הוא "בוהן צדיק", ובו (בפרט בחמשת האגרות הראשונות) פרטים ורמזים על הספר "מגלה טמירין"; וגם שם הספר מעיד על זה.⁶⁷ אבל אין לנו ידיעות מהימנות אם ספר זה הותקף על ידי החסידים כקודמיו למרות שגם בספר זה שולח י. פערל את חיציו בחסידות. הספר "בוהן צדיק" נכתב עשר שנים אחרי הופעת הספר "מגלה טמירין". המסגרת של "בוהן צדיק" (בפרט בחלק האחרון) היא רחבה יותר מ"מגלה טמירין" והוא מטפל לא רק בחסידים כי אם גם בחיי רבנים, סוחרים, משכילים, ומדגיש את חשיבות החקלאות.⁶⁸

ספרי ר' מנשה בן יוסף (בן פורת) מאיליא

ר' מנשה מאיליא נולד בשנת 1767 ומת בשנת 1831. (על תולדות חייו כתבו: מרקוס פלונגינסקי,⁶⁹ ש. רוזנפלד,⁷⁰ י. צינברג.⁷¹) ר' מנשה היה תלמידו של הגאון מוילנא. הוא ניסח ולקח חלק רבין הדת והמדע, להכניס שונים בחיי היהודים ולשפר את מצבם הכלכלי והתרבותי, אבל נתקל בהתנגדות חריפה מצד רבני ומנהיגי הדור שבמאה התשע-עשרה. את רעיונותיו העלה בספרים, שרק חלק מהם ראו אור, והשאר שרדו בכתב יד. אחרי מותו פירסם נכדו, מ"מ סלפטר מסמורגון, ספר אחד: "אלפי מנשה" חלק ב (וילנא, 1904),⁷² וכל יתר כתבי היד, שהיו בארון הספרים שלו במשך חמשים שנה בסמורגון, היו למאכולת אש בשריפה הגדולה שפרצה בעיר בשנת 1884.⁷³

66. ר. מאהלר, דער קאמף, עמ' 172.

67. ספר בוהן צדיק בו מובאות דעות שונות על אודות הספר מגלה טמירין, פראג, 1838.

68. ראה שמואל ורסס, עיונים במבנה של מגלה טמירין ובוהן צדיק, תרביץ, תשכב, חוברת ה, עמ' 377-411. בקורת על בוהן צדיק משי"ר בכרם חמד, 1839, מחברת ה, עמ' 57-45; מחברת ה, עמ' 163-169 (על מותו של יוסף פערל).

69. "בן פורת" ממרדכי שלמה פלונגיין (קורות ה"ר מנשה ב"ר יוסף בן פורת מאיליה) וילנה, תריח, עמ' 141-144. י. קלוזנר, הסטוריה של הספרות העברית החדשה, ירושלים, תרצט, כרך ג, דף 20, הערה 29.

70. ש. רוזנפלד, רבי מנשה אילייר (בן פורת), התקופה, ספר שני, מוסקבה, תרעת, עמ' 250-288.

71. דר. ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, כרך ששי, עמ' 153-163.

72. חלק א נדפס בשנת תקפב, בוילנא. ראה: פירסט (וו, 91).

73. יוסף קלוזנר (בהסטוריה של הספרות העברית החדשה, חלק ג, עמ' 25) מביא רשימת הכ"י שנשרפו בארון הספרים שבסמורגון ומזכיר את הספרים: 1. תקון כללי;

אבל גם אותם הספרים אשר ר' מנשה מאיליא עוד הספיק להדפיס בחייו, הושלכו לתוך אש, ורק טופסים אחדים נשארו לפליטה, כי הוחרמו וחוסלו. ואלה הם הספרים:

א. הספר הראשון, ששמו לא ידוע, נשרף ביזמת ר' יוסף מויאזין, שהיה "ידידו". הדבר קרה בשנת 1804. ר' מנשה הכין ספר שבו היה מעונין להוכיח לשלטון הרוסי שהיהודים לא נופלים בהשכלתם ובתרבותם משאר העמים. במצבם הסוציאלי הרע אשמים אלה אשר לא נתנו אפשרות ליהודי להרויח את פת לחמו. את הספר כתב תחת השפעת המהפכה הצרפתית ובזמן כאשר שמע על תכניתה של הממשלה הרוסית שמתכוננת להכניס תקונים בחיי העם היהודי. הוא חיפש מתרגם שיכין את התרגום הרוסי של הספר שנכתב בעברית. וכך נודע תוכן הספר ברבים ואז הוחלט לבער את הספר מן העולם "ושלחו אותו באש כליל".⁷⁴

ב. "פשר דבר" שם הספר השני, בו רצה "לפשר" בין הגר"א ובין ר' שניאור זלמן מלאדי, בין החסידים ובין המתנגדים, ובין דת ומדע. אבל התוצאה היתה שהאשימו אותו כי פגע בכבודו של הגר"א וכי נמצאת בספרו מינות מסוכנת, לפיכך בשנת 1807 "את הספר בערו מן הארץ ולא נשאר לו זכר בלתי אם אקזמפלאר אחד שמור בלונדון בבריטיש מוזיאום".⁷⁵

ג. "בינת מקרא" (גרודנו, 1818). מדובר בו על טעמי המקרא; והיות שבהסברו משווה את טעמי המקרא לתווי מוסיקה ("שמו אותות וסמנים כסמני המוסיקה על הניגון") פסלו את ספרו.⁷⁶

2. דרך הפשוט; 3. העמק שאלה; 4. פליאות חכמה; 5. פרוש על המשנה; 6. פרוש על התורה; 7. ספר על תורת המוסר. נפתלי בן מנחם (קרית ספר, שנה טז, תרצט"ש, עמ' 391) משלים את רשימת הכ"י על סמך ההודעה שב"המזרח" של ר' זאב יעבץ (שנה א, תרסד, חוברת ט) ואלה הם: 1. אלפי מנשה חלק שני (שנדפס אחר כך); 2. העמק שאלה; 3. דרך הפשוט; 4. קדם תמים; 5. תכלית חכמה; 6. מושכלות ראשונות; 7. ידיעות בתחלה; 8. עומקא ורומא; 9. שמע הטבעי קצור בן רשד (אצל פרידברג טעות דפוס היא: שמע הטבעי קצור בן רשד); 10. אגרת כללית מאדם השכלי. ראה גם ב. פרידברג (בית עקד ספרים, בתאור החלק השני של אלפי מנשה, וילנא, תרסד) המביא את שמות הספרים; דר. י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, חלק ו, עמ' 160; 310, הערה 9, מזכיר מלבד תכלית חכמה והעמק שאלה, שלשה כ"י אחרים שלא הוזכרו על ידי י. קלויזנר וג. בן מנחם. והם: 1. סדרי חכמה; 2. חיזוקא לתקנתא; 3. ואדבר שלום.

74. התקופה, תרעה, ספר שני, עמ' 270.

75. דר. י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, כרך ו, עמ' 155; 310. ז. רייזין, פון מענדעלסאן ביז מענדעלע, ווארשע, 1923, עמ' 192, אבל ראה דר. י. ריבקינד, "רבי משה שמואל ודורו", גיוורק, תשכד, עמ' 134 בהערה.

76. צינברג, כרך ו, עמ' 155.

בראות ר' מנשה שאין באפשרותו לפרסם דבריו בליטא, עבר לוהלין ושם נסה להוציא לאור את ספריו וביניהם:

ד. „אלפי מנשה“ חלק א (חלק ב נדפס בשנת 1904 על ידי נכדו, מ"מ סלפטר). הספר לא מצא חן אפילו בעיני אנשי ההשכלה, בגלל סגנונו המסורבל וידיעותיו הבלתי מעודכנות של המחבר.⁷⁷ בספר זה דן ר' מנשה על בעיות מדעי הטבע, על חשיבותו של השכל הישר שדרכו יש להבין את תכלית האדם וגו'.⁷⁸ הוא מנתח שתי סיבות שגרמו בין היתר למצבם הקשה של היהודים: א. הם אינם מתעסקים בעבודה מעשית; ב. אין להם ידיעות חילוניות. הוא מתח בקורת על דעות שבתלמוד. למשל את הדעה שאין בית דין רשאי לבטל החלטת בית דין אחר, אלא אם כן גדול הוא ממנו בחכמה ובמניין. הוא חשב שהמצוות תלויות בזמן ולפיכך בית דין „תלוי גם כן לפי הזמן ותלוי בב"ד ושופט שבימין“.⁷⁹ דברים אלה היו כשמן למדורה. המדפיס, שהשיגו בקושי, הספיק להדפיס רק את הגליונות הראשונים כי לבית הדפוס נכנס אחד מהמתנגדים וקרא את הגליונות וגם הציץ בתוך הכ"י של הספר ושאל את המדפיס „כיצד יכול יהודי ירא שמים להדפיס ספר החותר מתחת ליסודות היהדות“. המדפיס נבהל ושרף את הגליונות המודפסים יחד עם כתב היד.⁸⁰ ר' מנשה מאליא לא אמר נואש. הוא כתב את הספר מחדש. וברצונו היה להדפיסו בוילנא, בשנת 1822. הרב שאול קצנלנבוגן שמע על תכניתו זו, הזמין אותו אליו ודרש ממנו שיערוך תקונים בתוך הספר ובפרט שיוציא את המשפטים שבהם הדגיש כי הרשות בידי הרבנים שבכל דור להתיר את האסור, ובאם לא יעשה את השנויים האלה הרי יתן הוראת לשרוף את הספר בחצר בית הכנסת הגדול לפני כל העם, כי „עד היום לא נמצא בין שלומי אמוני ישראל איש אשר יעז להשמיע דברים כאלה“.⁸¹ ר' מנשה היה מעוניין מאוד בהדפסת ספרו, כי ראה בו חשיבות רבה לטובת העם, לכן נכנע לדרישותיו של הר' שאול קצנלנבוגן והכניס שנויים בתוך הספר, אבל פה ושם נשארו דעות מנוגדות לרוחו של ר' שאול קצנלנבוגן (למשל בדף מח, ב).

ה. „שקל הקודש“ (קאפוסט, תקפג — 1823) כתוב בסגנון מלוטש וגם

77. שם, עמ' 156-157. על הספר חלק א (וילנא, תקפג) נכתבו השגות על ידי ר' יהושע פרידמן בשם „רבבות אפרים“, זיטומיר, תרלב.

78. אלפי מנשה, ווילנא, 1822, ב"מג.

79. שם, דף מח, ב (סימן קכט).

80. התקופה, תרעה, ספר שני, עמ' 276.

81. שם, עמ' 277-278; צינברג, כרך ו, עמ' 156.

מבנה הספר יותר מוצלח, בו התקיף מנהגים שונים בחיי היהודים, למשל: כי הבנים מתחתנים בגיל צעיר. הוא התנגד ל"נשואי בוסר" בטענה כי לא היה בידי הצעירים מקצוע שבעזרתו היו יכולים לפרנס את משפחתם. מנהיגי הקהילה החליטו לבער את הספר בגלל הבקורת החריפה שבו. אספו את כל האכסמפלרים של "שקל הקודש", הביאו אותם לוילנא ושרפו אותם בפומבי. פה ושם נשאר עותק אחד לפליטה.⁸²

בשנת 1823 נדפס גם הספר "סמא דחיי" שנכתב בעברית וביידיש (שם הספר ביידיש: "לעבענס-מיטעל"). מטרת הספר להסביר לעם הפשוט עד כמה תלויה טובת היחיד בטובת הכלל, לפיכך על כל אחד לפעול לטובת הצבור. גם מהספר הזה הופיעו רק גליונות אחדים כי "לא קפצו זביני".⁸³

קנאת האמת

המחבר יהודה ליב מיזס (1798–1831) מבין הראשונים שלחם למען ההשכלה בגליציה. ספריו לא הוחרמו, למרות שעוררו רוגז רב בקרב הצבור היהודי. ואולי לא נקטו בצעדים חמורים נגדו משום שמת בגיל צעיר, בן ל"ג שנה היה כאשר נקטף במגיפה. ^{אויפן ריבן גללל עושרו וקרבתו אל השלטונות.} הספר הפולמוסי הראשון שהוציא לאור היה הספר "תכונת הרבנים" מדוד קארו מפוזן (1821) (לפי גריץ וו. צייטלין הספר הוא פרי עבודתו של י. ל. מיזס). בשנת 1828 הדפיס בוינה את הספר "קנאת אמת" שגרם לסערה בחוג החרדי, אבל גם בין תומכי ההשכלה לא מצא הד חיובי.⁸⁴ השקפתו האנטי-היסטורית ושטתו הבלתי מדעית לא מצאו חן בעיני שלמה יהודה רפפורט ובפרט בעיני ר' נחמן קרוכמל.

החרם של ר' יעקב ארנשטיין

נגד התפשטות ההשכלה קם הר' יעקב ארנשטיין אב"ד בלבוב,⁸⁵ שהטיל חרם על כל אלה אשר ילמדו "לשון אשכנז" שהיא המפתח לחכמת העמים. ובפרט יצא נגד שלמה יהודה רפפורט (שי"ר) וצבי גאטקיס: "אחינו בני

82. צינברג, כרך ו, עמ' 160; התקופה, תרעת, ספר שני, עמ' 287; ז. רייזין, פון מענדעלסאן, עמ' 194.

83. סמא דחיי, וילנא, תקעח; ז. רייזין, פון מענדעלסאן, עמ' 194.

84. זר. י. צינברג, כרך ו, עמ' 29; 34–35; ראה גם: MGWJ, LXXII, pp. 77.

85. מחבר הספר "ישועות יעקב".

ישראל! גלוי וידוע לכם אשר זה מזמן קרוב החלו ידיעות וחכמות העמים גם למוד לשון אשכנז לפרוץ בתוכנו. הקולר תלוי בצואר שני אנשים צעירים לימים ומפורסמים לגנאי, שלמה ראפאפארט והערש נאטקיש הם סבבו בכל אלה וידם היתה ראשונה במעל הזה. הם מעתיקים בפרהסיא את תורתנו הקדושה ללשון אשכנז צח ולומדים הביאור של משה מדעסויא גם יתנו עצה לכל רעיהם ומכירהם אשר ילמדו חכמות ולשונות שונות. ובכן אנו גוזרים עליהם בגזירת עירן קדישין ובפתגמי אוריתא, כי האנשים האלה יהיו בחרם הגדול ובשמתא רבתא, הם ותלמידיהם וחבריהם וכל הנלוים אליהם ושומעים לקולם. אנחנו גוזרים ג"כ חרם על כל האנשים אשר ילמדו לשון אשכנז, ואסור לדבר עמהם ולילך בד' אמות שלהם וכו' וכו'. הבוקר אור ותהום כל העיר לאמר: האנשים הכו חרם, חרם הם על פי הרב ומצותו וכל אשר להם חרם. הושב גמולם בראשם עתה נראה אם ישובו לכסלם או יעשו תשובה ויבקשו מחילה סליחה וכפרה". והיות שמימי יוסף הראשון היה אסור להחרים מישתה, לפיכך לא הוכרו נוסח החרם בבית הכנסת, — כפי שהיה מקובל — אלא הסתפקו בהדבקת החרם על כותלי בית הכנסת ועל הבתים בחשכת לילה.⁸⁶ בחרם הוזכרו השמות של שי"ר וצבי נאטקיש, אבל הכוונה היתה גם לאחרים: ליהודה פאסטאר, יצחק ארטור ורנ"ק.

למרות שלפי פקודת השלטונות ר' יעקב ארנשטיין היה נאלץ לבטל את החרם בבית הכנסת הישן ("Altstadt-Synagoge") בפני כל העם ובנוכחות פקיד הממשלה, הורגשו תוצאות החרם בקהילות ישראל. שי"ר נרתע מלפרסם ולהדפיס את ספרו "נר מצוה", שראה אור רק בזמן יותר מאוחר.⁸⁷ יצחק ארטור נאלץ לעזוב את לבוב בה התפרנס מהוראת השפה העברית והלך לברודי.

בעיר זאלקווא (שהיא קרובה ללבוב) נשרפו ספרים "ספרי חכמה אשר מצאו בין בלשון אשכנז בין בלשון עבר וגם ספר תורת משה עם הביאור ותרגום אשכנזי אשר היה נדפס בצדו השליכו אל האח המבוערת או אל המחראות".⁸⁸ יהודים נאלצו למסור לשריפה את ספרי ההשכלה שהיו בידיהם.⁸⁹ בתי דפוס עבריים בפרט בברדיצב, סלויטה, אוסטראהא, זאסלאב,

86. השחר, שנה א, חלק ב, עמ' 29; בנוגע להדבקת החרם, ראה: צינברג, כרך ו, עמ' 304, הערה 8. נוסח החרם נשאר בתרגום גרמני בארכיון הממשלתי בוינה; צינברג, כרך ו, עמ' 38; ר. מאהלר, דער קאמף, דף 92, הערה 18.

87. דר. י. צינברג, כרך ו, עמ' 42-43.

88. השחר, שנה א, חלק ב, עמ' 29.

89. מורה נבוכי הזמן (למברג, 1863), עמ' 23, הערה 3.

סודילקוב, פולנא, קארץ ובמקומות אחרים לא רצו להדפיס ספרים „לא כשרים“, שריח ההשכלה נדף מהם.

ספרי ר' יצחק בר לוינזון

סרבו להוציא לאור ספריו של ר' יצחק בר לוינזון (ריב"ל) (1788-1860) שלחם בספרות החסידית. ספרו „תעודה בישראל“ נדפס למשל בוילנא ולא בוהלן.⁹⁰ בספר „תעודה בישראל“, שנכתב בעת אחת עם „אלפי מנשה“ של ר' מנשה מאיליא, נמצאת תשובה על השאלות הבאות: א. „אם הכרח הוא לבעל דת יהודית ללמוד לשון הקודש עפ"י הדקדוק בתכלית השלמות. ב. אם מותר לו ללמוד לשונות העמים. ג. הילמד מחכמות החיצוניות. ד. מה תועלת תגיענו בידי עם הלשונות והחכמות, אם היו מותרים. ה. ואף אם תגיעה לנו תועלת מה, אולי איננה שוה בנוק הדת ומכשול האמונה אשר יסבבו הלמודים האלה?“⁹¹

לפי ריב"ל ספרים שנכתבו בכל לשון שהיא ותוכנם דברי תורה, חכמה ומוסר הם כשרים ומותר לקרוא בהם, אבל ספר המעשיות למהר"ן וספר שבחי הבעש"ט „כולם אומרים לצון ודברי תהפוכות והמה גרועים יותר מספרי מינים אלף פעמים, ועתידיים ליתן הדין כל אלה המדפיסים ספרים מסוג זה.“⁹²

נוכל לשער תגובת החסידים לספרו זה של ריב"ל בו התבטא בצורה זו בנוגע לספרי החסידים. כדי להגן על ספרו ביקש ריב"ל את חסותו של ניקולאי הראשון, וקיבל מהצאר „אגרת חסות“. בספרו מצא גם מקום להביא לידיעת הצבור את אגרת החסות, כדי שלא יעזו לגעת בו. בתחבולה דומה

90. ר' יצחק בר לוינזון, המנהיג של ההשכלה ברוסיה, חשב שבעזרת השלטון הרוסי אפשר להשפיע על יהודי רוסיה ולחנכם ברוח ההשכלה. כך קרה שלריב"ל יש יד בהנהגת „צנזורה“ על ספרים שהודפסו על ידי יהודים. כוונתו בוודאי היתה להבטיח הדפסת הספרים שמועילים להפצת רעיון ההשכלה. הוא בעצמו הכין רשימה של אותם ספרים שיש להתיר פרסומם וגם של אלה שיש להשמידם. המטרה היתה לחסל את הספרות החסידית בפרט, בה הוא לחם. משרדי בקורת הוקמו בקיוב ובוילנא. בוועד הבדיקה ישבו גם רבנים שתמכו בקו שקבע ריב"ל. התוצאה היתה שמספר גדול של ספרים כתובים ביידיש ובעברית הוצאו מתוך השמוש ולפי פקודת השלטונות, בשנת 1838, גם נשרפו במקומות הנ"ל, ורק טופס אחד מכל ספר שנשרף, נשמר ונשלח לספריית הממשלה. ריב"ל עצמו נבהל אחר כך מהשריפה הגדולה שפקדה את הספרים ברוסיה, והתלונן אחר כך על הרבנים שהשתתפו במעשה זה שלא הצילו את הספרים. אבל היה זה כבר מאוחר, וריב"ל הואשם על ידי הסטוריונים בענין זה (עיין ז. רייזין, עמ' 240).

91. צינברג, כרך ו, עמ' 172.

92. שם, עמ' 174.

הצליח להדפיס גם את ספרו השני „בית יהודה“ (שנקרא תחילה: „מאמר קורות הדת לישראל“). בספר זה רצה לתת תשובה על מהותה של דת ישראל, על משמעותם של התורה והתלמוד וכמו כן על היחס שבין יהודה ונוצרי. הוא רצה להדפיסו בוילנא, אבל הרבנים שבמקום מצאו בספר אפיקורסות ולא נתנו לו רשות להדפיסו אלא אם יהיה מוכן להכניס בו שנויים יסודיים. ריב“ל הודיע לרבנים שהשאלות אשר הוצגו בספרו נשאלו על ידי פקיד ממשלתי והוא ניסה לתת תשובה עליהן כדי שיגן על דת ישראל. בכל זאת לא נדפס הספר אלא אחרי שנים וגלגולים רבים (בשנת תקצו), כי הרבנים בוילנא אסרו על המדפיס לטפל בהוצאת הספר.⁹³

ר' נחמן קרוכמל

בני השכלה בגליציה ראו בר' נחמן קרוכמל (ברודי 1785 — טרנופול 1840) את מנהיגם הם. רעיונותיו, אותם פירסם ברבים ולא ספרו „מורה נבוכי הזמן“⁹⁴ הם שהיו הגורם הישר לרדיפתו. הוא החליף מכתבים וגם נפגש עם קראי אחד מהכפר קוקיזוב; הדבר נודע למתנגדיו, שגם הצליחו להשיג אחד מהמכתבים שכתב רנ“ק אל הקראי. והעתיקוהו ופרסמוהו ברבים. הם האשימו את הרנ“ק בזה שהוא מתידד עם קראי ועל שכתב באגרת זו שהקראי הוא „בן העולם הבא“. „הלא זה הדבר אשר עליו חרפוני והורידו לארץ כבודי ויעשו העתקות מאגרתי (ומי יודע כמה יש בהם מן השנוי והזיוף) ושלחום לאוהביהם למען הבאישני, ולתת אותי לשמצה ולגדופים בפי כל.“⁹⁵ רנ“ק התגונן ב„אגרת התנצלות“ ששלח לידידים ולחברים, וביקש שישפטו הם בענינו, אם חטא הוא לדבר ולהתראות עם קראי. הוא לא הכחיש את דבר הפגישה, אבל לא ראה בו אסון. הוא ציטט את הרמב“ם „שהתיר לשאול בשלומם“. ובנוגע לעמדתו שלפיה גם הקראי „בן העולם הבא“, הרי לפי הכוזרי „אין אנחנו שוללים משום אדם גמול מעשיו הטובים והצדקות שעשה“, והסתמך שוב על הרמב“ם שלפיו המאמין בשבע מצות בני נח בכלל חסידי או“ה הוא, והרי הקראים, המאמינים בכל התורה שבכתב, למה

93. שם, עמ' 183.

94. ברלין, תריא; בפעם שניה על ידי א. וואלף, מ. הלוי לטריס, למברג, 1863.

ראה: שמעון רבידוביץ, כתבי רנ“ק, לונדון, 1961. MGWJ, LXXI, pp. 371.

95. מורה נבוכי הזמן, למברג, 1863, עמ' 52. מכתב אגרת התנצלות, של רנ“ק, נדפס גם ב„זכרון בספר“ מדר. מ. לטריס, ווין, 1869, עמ' 52-46. תאריך האגרת הוא מיום ג, יג תמוז תקעו, כמו כן ב„Sulamith, V. Jhrg. Band I, 3 Heft“, דף א"ז. בנוגע לשנויים ראה: B. Wachstein, Nachträge, Wien, 1936, p. 104-107.

יהיה אסור לדרוש בשלומם ולגרוע מהם העולם הבא.⁹⁶ כל זה לא עזר לרנ"ק:
 „ויעוללו עליו עלילות ברשע אשר נוטה הוא לכת הקראים ושקרים רבים
 כהנה, וגם על תלמידיו וריעיו במקומות שונות“.⁹⁷

ספר הקונדס

הספר נדפס בעלום שם. משערים שהמחבר הוא ר' אברהם יצחק לנדא
 מק"ק פודקאמן (סביב עיר קרימניץ);⁹⁸ למדן שהיה קרוב להשכלה. הוא
 הוכרח לגרש את אשתו אותה אהב, כי התנהגותו כלפי החסידים לא מצאה
 חן בעיני חותנו, ר' חיים לנדא. מתוך נקמה כתב אברהם יצחק לנדא את
 הספר הזה.

ב"ספר הקונדס" („בו יסופר מעשה הקונדס ותחבולותיו פעולותיו וכל
 עשיותיו מראשית השנה ועד אחרית השנה“) שפך ר' אברהם לנדא את זעמו
 בצורה לגלגנית על החסידים. הספר, שהוא פארודיה של השולחן ערוך, נדפס
 בוילנא, בשנת 1824, אבל טרם יצא הספר מבית הדפוס החרימו ראשי הקהילה
 את הספר ושרפו את כל המהדורה עד שנשאר לפליטה רק טופס אחד בלבד.⁹⁹
 הספר נדפס מחדש על ידי אפרים דוידזון בספרו „שחוק פיגור“ (תל אביב,
 תשיא) עם השמטות [א. דיינארד הכין והדפיס בעלום שם „ספר הקונדס“
 (ניו יורק, 1890) לפי דוגמת ה"ספר הקונדס" שנדפס בוילנא. שמו של
 דיינארד נמצא מוסתר בדף ד („את הספר הזה אשר מצאתי באמתחת כתבי
 רא"ד" = ר' אפרים דיינארד)].

ספרי ישראל אקסנפלד

ישראל אקסנפלד (נמירוב 1787 — פריז 1866) הושפע מריב"ל כפי
 שאפשר להביר מתוך ספריו. הוא הרבה בנסיעות ברחבי העולם, היה ספק
 צבאי במלחמת נפוליאון, ועם הצבא הרוסי נסע לגרמניה. בשנת 1824 התישב
 כעו"ד באודיסה, ואחר כך בפריז. ספריו הראשונים הם: „ספר החסידים“,

96. אגרת התנצלות (בסוף מורה נבוכי הזמן) הוצאה לטריס, עמ' 53.

97. השחר, שנה א, חלק ב, עמ' 29.

98. תאור מלא של הספר ראה אצל אפרים דוידזון „שחוק פיגור“, תל אביב, תשיא.

עמ' 217-225.

99. י. ציגברג, כרך ו, עמ' 226; עמ' 316, הערה 7. ראה פנחס קאן, האכסמפלר

היחידי של „ספר הקונדס“, קרית ספר, שנה ח, עמ' 129-133; שנה י, 251; שנה יא,

265-266. א. דיינארד, עתיקות יהודה, דף 34.

„טירון היהודי הראשון“ (דער ערשטער יידישער רעקרוט) שהוא רומאן טראגיקומי.

עם סגירת בתי הדפוס מטעם השלטונות הרוסיים (מלבד אחד בוויילנא ובזיטומיר) היה קשה להוציא לאור ספר ממחבר החשוד בהשכלה. ואם ריב"ל נתקל בקשיים בהדפסת ספריו, למרות שהיתה עדיין אפשרות לנהל משא ומתן עם אחדים מבעלי בתי דפוס, הרי לישראל אקסנפלד היה קשה שבעתיים. ובפרט כאשר היה מדובר בספרים כתובים ביידיש, שהיא שפת תנועת החסידים, ותוכן הספרים היה נגד החסידים.

אקסנפלד ביקש רשות מאובארוב, שר ההשכלה הרוסי, שירשו לו להפיץ ספריו בצורה ליטוגראפית. אבל בגלל המחיר הגבוה של צורת הדפסה זו לא עלה בידו להגשים את תכניתו. בשנת 1862 הצליח להדפיס שני ספרים בלייפציג: „הטירון היהודי הראשון“ ואת „השבס“. כל יתר עבודותיו נשארו בכתב יד. אחדים פורסמו על ידי ידידיו אבא פלדמן, גדליה איינמיר, ל. מורניש ומשה ז'וויף. שלשה מחזות נדפסו באודיסה אחרי מות המחבר. ואלה הם ספריו: איש ואשה, העולם המרומה, משחק קבצן ועשיר. הרומאנים: „היריד בברדיצ'ב“ ו„אפיית מצות“ היו מוכנים כבר לדפוס כאשר פרצו מהומות באודיסה (בשנת 1871), בית הדפוס נהרס וכתבי היד של אקסנפלד, שהיו בו, נעלמו.

במשך עשרים וחמש שנים לחם אקסנפלד בכדי להוציא לאור את ספריו, אבל לא הצליח בגלל התנגדות החסידים.¹⁰⁰

החסידים התקוממו לא רק נגד אנשי ההשכלה, כי אם, לפי גירסה אחת, השמיטו ממהדורות החדשות של התלמוד אפילו את הגהות הגר"א על הש"ס. ומשׁו"ת (סודילקוב, תקצד) של ר' בצלאל אשכנזי (שהוא תשובת הרדב"ן, ר' דוד בן זמרא) השמיטו את הסימן ג' הדן בענין הקראים.¹⁰¹ „המתנגדים“ אסרו להשתמש בספרים שהודפסו בבתי הדפוס סלאוויטה, סודילקוב עד שלא יוחזרו ההשמטות לתוך הספרים הנ"ל בהדפסה חדשה.¹⁰²

המלחמה בין החוג החרדי ובין המשכילים הוחרפה בשנות הששים והשבעים של המאה התשע-עשרה, ובפרט אחרי החרם של ר' יעקב ארנשטיין (ראה לעיל). שתי ההשקפות מצאו דרך כדי להלחם אחת בשניה. ספרים

100. על רשימת עבודתו הספרותית ראה ז. רייזיק, פון מענדעלסאן ביז מענדעלע, עמ' 357-358.

101. יצחק ריבקינד, תולדות הדפוס העברי בפולין, קרית ספר, שנה יא, ספר א, עמ' 100, הערה 11.

102. צינברג, כך ה, עמ' 192 ; 313, הערה 8.

נכתבו ופורסמו במספר יותר גדול וגם הוציאו ירחונים שדרכם רצו להפיץ צדקת רעיונותיהם. החרם כבר לא היה נשק כה חמור ויעיל, כי השלטונות אסרו את השמוש בו וגם השפעתו בצבור נחלשה עם הריסת הגדרות מסביב לקהילות. היחיד לא היה נאלץ למצוא מקומו במסגרת שהיתה מקובלת במשך מאות בשנים: בקהילה; הקשר בין היחיד ובין הצבור היהודי התרופף, ובפרט בין המשכילים. אבל אלה שהתעסקו בהוראה, או שהיו פקידי הקהילה, הפסידו מקום עבודתם ונשבר מטה לחמם ברגע שהשמיעו דעה מנוגדת להשקפה החסידית. הזמן היה גורלי לגבי עתידו של עם ישראל באירופה. ההשכלה ולוחמיה רצו לשנות את היסודות והמסגרת של היהדות ולבנות חיים חדשים על יסודות המאה התשע-עשרה, ולעומתם החרדים ידעו שכל חדוש בחיי העם יביא בעקבותיו זעזועים. י. ל. גורדון, ראש המתקיפים מצד ההשכלה, בעצמו הודה "שהמשכילים הרחיקו לכת".¹⁰³ לאור עובדות אלו יש לחקור ולהבין את מלחמת הרעיונות שהתרחשה בצבור היהודי ברוסיה ובפולניה בסוף המאה התשע-עשרה. המותקפים בהתנגשות זו היו בין היתר: יצחק ארטור, אברהם מאפו, י. ל. גורדון, משה ליב לילינבלום, שלום יעקב אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים).

אוצרות התורה

ספרי יצחק ארטור

יצחק ארטור (1792 — 1851) יחד עם יוסף פערל היו הלוחמים התקיפים ביותר בחסידות. תחילה היו שניהם באוירה חסידית ואחר כך התרחקו ממנה ולחמו בה. נשקם היו הספרים, שנכתבו בסם של לעג. בשנת 1815 נאלץ י. ארטור לעזוב את העיר לבוב ולעבור לברודי. הסיבה לכך היתה החרם של ר' יעקב ארנשטיין (ראה לעיל).

בספרו הסאטירי "מאזני משקל" (כותרת משנה: "חזון ליל") הציג י. ארטור את הרב יעקב ארנשטיין כאדם שחיבר את ספרו "ישועות יעקב" על פי עבודתם של אחרים, ואין בו מקוריות כלל.¹⁰⁴ בשנת 1836 פירסם את הסאטירה השנייה: "החסידות והחכמה"¹⁰⁵ ואחר כך את "תלונות סני סנסני וסמנגלוף"¹⁰⁶; "תשליך", כתב פלסטר שפורסם בפראג (בשנת 1840) וחמש

103. ג'דעון קצנלסון, המלחמה הספרותית בין החרדים והמשכילים (פרקים בתולדות הספרות העברית ברוסיה בשנות הששים והשבעים; בצירוף הקדמה מאת יוסף קלוזנר), תל אביב, תשי"ד, עמ' 8.

104. י. צינברג, כרך ו, עמ' 68.

105. כרם חמד, 1837, מחברת ב, עמ' 138-147.

106. שם, מחברת ג, עמ' 106-111.

שנים אחריו הספר „גלגול הנפש“ (לייפציג, 1845) שתורגם גם לידיש על ידי איזיק מאיר דיק. הספר „גלגול הנפש“ עולה על הספר „מגלה טמירין“ של פערל ובו הוא מותח בקורת לא רק על הרבנים ועל פרנסי הקהילה, כי אם גם על כל אלה „שעושים את ההמון בדרכים שונות ובתשלומי מכס שונים.

אחרי מותו של ארטור, אסף המשורר לטריס את עבודתו הספרותית של ארטור בספר „הצופה לבית ישראל“ (וינה, 1858), שבו נמצאים מלבד הספרים הנ"ל גם סאטירה ששית והיא: „הצופה בשובו מקרלסבד“, וקטע מתוך ספר בלתי גמור „מגילת דמשק“.¹⁰⁷

ארטור נרדף יחד עם יתר המשכילים בלבוב על ידי ר' יעקב ארנשטיין.

ספרי אברהם מאפו

א. מאפו (1808 — 1867) הוא מחבר הרומאן העברי הראשון „אהבת ציון“ (1862), שעשה רושם כביר על הקוראים. הספר זכה למהדורות רבות, ותורגם לידיש, גרמנית, אנגלית, לרוסית ולפרסית.¹⁰⁸ הרומן השני הוא „אשמת שומרון“, על נושא היסטורי. אבל את חמת החרדים עורר בספרו שנכתב בין שני הרומאנים הנ"ל. והוא: „עיט צבוע“, בו התקיף את מנהיגי הדור, את דרך החיים של הצבור היהודי, ומתח בקורת על יהדות לטויה. התנקמו בו, הלשינו עליו לפני השלטונות ומנעו ממנו להדפיס ספרו הרביעי, בן עשרה כרכים „חוזה חזיונות“. הספר לא נדפס, ורק קטע אחד ממנו הופיע בסוף הרומאן „עיט צבוע“ וכתב היד נשאר בידי השלטונות. הנושא ב„חוזה חזיונות“ הוא תקופת שבתי צבי ותמלניצקי. הענין שלא הצליח להוציא לאור יצירתו גרם למרירות רבה בלבו עד סוף ימיו. הוא יצא אל אחיו בפרין, ובדרך אליו מת בעיר קניגסברג, בגיל חמישים ותשע.

שירי יהודה ליב גורדון

י. ל. גורדון (1830 — 1892), משורר תקופת ההשכלה, הציע לעם ישראל להצטרף אל התרבות הלא-יהודית. רעיון זה לא מצא חן אפילו בעיני אחד-

107. Dr. M. Weissberg, Die neuhebräische Aufklärungsliteratur in Galizien (Izchak Erter). MGWJ, Vol. LXXII (1928), pp. 184.

108. י. צינברג, כרך ו, עמ' 358-359.

העם ויוסף חיים ברנר.¹⁰⁹ עוד בהיותו ילד חיבר שיר בעברית, אבל המלמד שלו קרע את השיר לגזרים בגלל "הכנסת תועבה לבית".¹¹⁰ הצבור הדתי, שהותקף במיוחד על ידי גורדון, קם נגדו ונגד עבודתו הספרותית. יל"ג בעצמו כותב על זה: "הקנאים לא מצאו קורת רוח במעשי שאני עושה לטובת בית ספרי בפרט ולטובת ההשכלה בכלל. לא ישר בעיניהם מה שאני מכריח את הנערים ללמוד ולדבר בלשון רוסיה, מה שפתחתי בית ספר גם לנערות, ונערות רבות יוצאות שמה לשאוב מים של תורה, וביחוד העירו חמת הקנאים עלי מכתבים אחדים מטלו ושירי היתול אשר נדפסו ממני ב"הכרמל", אשר בם יריתי חצים בסכלותם ואילותם... ויתקוממו כנגדי ויכתבו עלי שטנה ומרורות אל ארבע כנפות הארץ, כי מרביץ אנוכי אפיקורסות ביניהם ומורה מינות בבית ספרי".¹¹¹ הוא מתח בקורת קטלנית על היהדות הדתית, בפרט בשירים: "בין שיני אריות", "במצולות ים", "צדקיהו בבית הפקודות" ו"קוצו של יו"ד". בכל אחד התקיף את הרבנים בסגנונו של וולטייר. גם הוא גורש על ידי השלטונות, ובקושי רב הוחזר.

משה ליב לילינבלום

מ. ל. לילינבלום (1843 — 1910) הוא חברו של יל"ג. במאמרו: "מלחמת הדת" (שהופיע בעתון "המליץ") פתח במלחמה למען תקונים בדת.¹¹² מענין הדבר, שהוא ניהל מלחמתו בצורה כזו שמתקבל הרושם שהוא גם מגן על הדת וערכיה, על התלמוד, שבו רואה הוא דוקא מסמך לתקונים דתיים; ועל סמך זה דרש ריפורמה מותאמת לזמן החדש: "אספו אסיפה, חבר רבנים ומשכילים, נאמני רוח יחדיו, ושימו עיניכם על כל דין וחוק אשר ניתן לנו מימי בעלי השולחן ערוך ז"ל עד היום והסירו משם כל דין חדש מקרוב בא, אשר יכבד עלינו, וכל אשר בחכמת הקבלה יסודתו, שהרי אם אין למדין מן האגדות, אמרו חז"ל, אף כי מחכמת הקבלה... השוו כל הזמנים וכל המקומות יחדיו... עשו לנו תקנות טובות ומועילות כאשר עשו לנו חכמי

109. א. בן-אור, תולדות הספרות העברית החדשה, כרך א, עמ' 222.

110. גדעון קצנלסון, המלחמה הספרותית בין החרדים והמשכילים, עמ' 19.

111. א. בן-אור, חלק א, עמ' 213.

112. המאמר נדפס בהמליץ בשמונה המשכים משנת תרכ"ח ואילך.

התלמוד, ברוך זכרם.¹¹³ תגובה על המאמר באה מצד ר' צבי פינקלשטיין ב"המליץ".¹¹⁴

המשכילים — בראותם שאין הרבנים מוכנים לויתורים — פירסמו קול קורא בשם "אל רועי ישראל".¹¹⁵ באותו זמן פירסם גם יל"ג קובץ שירים בשם "שירי יהודה", ובו השיר "בין שיני אריות" והופיע גם המאמר השני של מל"ל: "נוספות לארחות התלמוד", בו מתח בקורת על ה"שלחן ערוך". כל זה גרם לסערה גדולה בין הרבנים. הרב מרדכי גימפל יפה מרוז'ינוי ור' יחיאל מיכל פינס הגיבו ב"המליץ" וב"הלבנון" (שהיה בטאון הצבור הדתי). הם ראו ב"נוספות לארחות התלמוד" נסיון להרוס את יסודות היהדות. אבל לא הסתפקו רק בתשובה ומחאה. מעל דפי הירחונים הנ"ל ובחוברות, כי אם נקטו גם בצעדים דרסטיים נגדו. לראשונה קיפח מל"ל פרנסתו בתור מלמד בוויילקומיר. הוא נאלץ היה לעזוב ולחפש משרה בקובנו, אבל שמו "האפיקורסי" הגיע גם שמה והוכרח לחזור לוויילקומיר. ראשי הקהילה בעירו רצו לגרשו מהעיר ולגייס אותו, על ידי השלטונות, לעבודת כפיה בצבא. הוא סבל חירופים וגידופים, ובשנת 1869 עזב את וויילקומיר ועבר לאודיסה, שם המשיך במלחמתו למען התקונים בדת. את תולדות חייו סיכם בספר "חטאות נעורים". מת באודיסה בשנת 1910.¹¹⁶

המשכילים וגם המתנגדים להשכלה הרימו קולם ונסו להפיץ רעיונותיהם ולהצדיק עמדותיהם בעזרת עתונים. המשכילים, בינם יל"ג, יצחק א. קובנר, מ. ליב לילינבלום, חיים יוסף סיקולר, פירסמו מאמרים (לפעמים בעלום שם; למשל, "דניאל בגא"ר" הוא יל"ג)¹¹⁷ ב"המליץ", "המגיד", "הכרמל" ו"הצפירה". העתונים הללו, היות שמעל דפיהם ירו המשכילים את חציהם, לא היו אהובים על הצבור הדתי, והתרחקו מהם. גם "החלוץ" הותקף כמו שכותב שמואל ווינר (קהלת משה, עמ' 504, מס' 4182); "מחברת ראשונה (של החלוץ) נדפסה בלבוב, תריג (1852), רוב העקו' נאבדו ע"י החרדים רודפי החלוץ, ואיננה גם פה בקהלת משה". הסיבה לרדיפה היתה "דברי

113. שם.

114. צבי פינקלשטיין מאקנא, על הצעת בעל ארחות התלמוד להמעיט הדינים בראיותיו, המליץ, כרך ת, גליון 34, דף 258.

115. ג. קצנלסון, עמ' 83. מחבר הקול קורא הוא יוסף סיקולר.

116. ג. קצנלסון, עמ' 112-113; 119-120. "מלחמה בשלום", נגד המתקנים והתקונים בדת בכלל והרמ"ל לילינבלום, הרי"ל גורדון והר"א מאפו בפרט, מחברת מצדיקי הרבים, וילנא, תרל.

117. בשם זה חתם על הסתירה שלו "בזכותם של הרבנים" שנדפס בהמליץ, 1869, שנה ט, גליון 42.

בקורת עזה על דבר נוסחאות כתבי הקדש והתלמוד" שנדפסו בהחלוק, שבעריכתו השתתפו מלבד יהושע העשל שור (יה"ש) גם יצחק ארטור (שנפטר לפני הופעת המחברת הראשונה), ואברהם קרוכמל. נוסף לזה פירסם יה"ש במחברת הראשונה של החלוק (עמ' 159) גם שיר בשם "שיר תלונה על הרבנים" שמצא בכתב יד וחובר אולי בספרד. מחבר השיר שופך זעמו על הרבנים שמתנגדים להתעסקות בחכמה חיצונית ודורשים למוד הגמרא ויו"ד. יה"ש הדפיס בהחלוק גם קטע מספר "עלילות דברים" שנכתב על ידי ר' יוסף בן שם טוב (ולא ע"י ר' יוסף עלילו) "נגד המחזיקים באמונות גפסדות". הספר "עלילות דברים" נדפס עם הקדמתו של מיכאל בן ראובן (הוא רפאל קירכהיים), גם ב"אוצר נחמד" (ווין, תרכ"ד (1863), בסוף מחברת ד) ויש לשער שזו היא הסיבה כי מרוב הטופסים של "אוצר נחמד" (מחברת ד) אבדו העמודים שמכילים את "עלילות דברים".

ר' משה יצחק מקלם ("המגיד מקלם") דרש פעם בבית המדרש של הר"ש בולקאוויטש, ובין היתר אמר: "שארבע קדושות הן שולחן ערוך: אורח חיים, יורה דעה, חשן משפט ואבן העזר. וכנגדו יש ארבעה נגעים מסטרא אחרא: המגיד, הכרמל, המליץ והצפירה...".¹¹⁸ אוי לנו בעונותיו הרבים קוראים את המגיד, הכרמל, המליץ והצפירה...¹¹⁹ ואפילו אם הודפסו בעתונים אלה דברי תורה, הרי הם פסולים לקריאה: "דברי תורה בכתבי העתים הנה המה מסטרא אחרא, כי כן דרך היצר הרע ללבוש מצנפת לבנה". או במקום אחר מובאים דברי ר' משה יצחק מקלם באמרו: "שמעו ודעו רבותי... אם תראו נער קורא את הגאזעטען האלה וידעתם כי בלא ספק אפיקורס הוא וכל הקוראים בהם אפיקורסים הם, אפיקורסים כשהם נערים... כשהם אנשים, כשהם זקנים ומקצצים בנטיעות והמוציאים לאור את הגאזעטען מובטחני בהם שאין להם חלק לעוה"ב".¹²⁰

גם המשכילים לא ישבו בחבוק ידיים והם רצו למנוע הפצת וקריאת הירחון "הלבנון", ובעזרת השלטונות ניסו לאסור יבואו של "הלבנון" לרוסיה.¹²⁰ העתונים הנ"ל היו פסולים בעיני הצבור הדתי יחד עם בתי הדפוס

118. הצטוט הוא לפי הכרמל, תרכ"ו (1866), כרך ה, גליון 13, עמ' 99. "המגיד" (המייסד: א. ל. זילברמן, ואחרי שנה העורך הוא דוד בן דוב גורדון) הופיע משנת 1856 עד 1890; "הכרמל" יצא בוילנה בעריכתו של שמואל יוסף פיין משנת 1860 עד 1890; "המליץ" נוסד בשנת 1860 על ידי אלכסנדר צורבויסדארז באודיסה; "הצפירה" התקיים במשך חמשים שנה (1862-1912) בורשה; לראשונה בעריכתו של חיים זליג סלוגימסקי, שהיה גם המייסד של העתון, ואחר כך משנת 1886, עבר לידי נחום סוקולוב.

119. "הכרמל" תרכ"ו (1866), כרך ה, גליון 16, עמ' 123.

120. ג. קצנלסון, עמ' 168.

שבהם נדפסו ספרי השכלה; לא הדפיסו בהם ספרי קודש, כי „אותיות הדפוס מטמאות את העיניים“. (בבתי דפוס לא־יהודיים גיסו לא להדפיס חומשים וסדורים).¹²¹

*

עם התפשטות תנועת המתקנים במערב אירופה, אחרי האסיפה של רבני „הריפורם“, בשנת תר"ה בבראונשוויג, נתפרסם חרם מטעם רבני ארץ ישראל ואירופה (נדפס בספר „קנאת ציון“, דף א, ב) בזו הלשון: „וכל איש אשר לבבו פנה היום להורות ולהדפיס חדשה בקרב הארץ ולהראות כח דהתירא, או לבטל דבר קל או חמור מגבול אשר גבלו ראשונים, אע"פ שימצאו הסברא והיא באיזה פוסק ראשון או אחרון, כל שאינו מוסכם משאר הפוסקים בדבר אסור או מותר, וכ"ש לבטל דבר קל או חמור מהדינים המבוארים בפוסקים ובגדולי מחברים הנתנים דת בשולחן ערוך, הרי זה 'מין ואפיקורס' והוא מובדל ומופרש מעדת ישראל הקדושים והוא מעין דוגמא של הקראים אשר יצאו בזמן הגאונים מכלל הדת ומכלל ישראל והנם היום מתי מספר המה מהכל יחד כו' עכ"ל".¹²² מנוסח זה מתברר שנאסרו כל דברי דפוס שבהם היה משהו נגד השולחן ערוך. והותקפו מנהיגי המתקנים: הולדהיים, רבנשטיין, דר. גייגר, שדגלו בשנויים ובתקונים: בבית הכנסת התקינו עוגב („כי הנה הרכיבו חוקות הגוים לעבודת השי"ת בביהכ"ג בנגון הארגל וכו'"), ובסדורים: שנו את שפת התפילה („ויש הלכו בדרך הגוים שלא להתפלל בלשון הקודש, הראשון שבכל הלשונות“), השמיטו אפילו את הרמז על ביאת המשיח ובנין בית המקדש („ויש לא מתפללים על ביאת גואל ובנין בית המקדש, לפי שיש לנו משפט האזרחי בארצות הללו בעה"י והוטב לנו במעמד המדיני וזו היא גאולה שלימה והמשיח לבני ישראל לדעתם ואין צורך עוד בבנין בית מקדשינו ובזה עקרו שורש משלש עשרה העקרין לפיה"מ של הרמב"ם בפ' חלק, יסוד י"ב"). באנשי „הריפורם“ ראו מומרים והתנועה היא „כת המינוח ככת הקראים“.¹²³

ספרות פולמוס גדולה נולדה סביב המלחמה בתנועת התקונים. האגרות שנכתבו נגד „הריפורם“ נאספו בספרים: „אלה דברי הברית“ (אלטונא, תקע"ט);¹²⁴ „דברי אמת אל אנשי קהל עדת ישורון“ (פרנקפורט א/מ, 1879);

121. א. מ. הברמן, קרית ספר, שנה טו, תרצ"ח, עמ' 496-500.

122. „דברי אמת“, אל אנשי קהל עדת ישורון, פה פראנקפורט דמיין, אלול תרל"ט לפ"ק.

Worte der Wahrheit gerichtet an die Mitglieder der israelitischen Religions-Gesellschaft dahier, Frankfurt am Main, 1879, p. 41.

123. שם, עמ' 28.

124. שמות הרבנים שחתמו על המחאה נגד תנועת „הריפורם“ ומובאים ב„אלה דברי

„תורת הקנאות“ (אמשטרדם, 1845); „תוכחות מגולה“ משי”ר (פרנקפורט א/מ, תרו, גם בגרמנית), וב”שומר ציון הנאמן” של יעקב עטלינגר. נגד הולדהיים ורבנשטיין נדפס „תשובות באנשי או”ן” על ידי פנחס מנחם היילפרין (פרנקפורט א/מ, תרו [1845]). נגד דר. גייגר המאמרים: „אבן בוחן” ו”אבן התועים”.¹²⁵ א. גייגר ענה על ההתקפות בחוברת „Der Hamburger Tempelstreit, eine Zeitfrage”.¹²⁶ נגד ספר „אלה דברי הברית” נכתבה תשובה על ידי מאיר ישראל ברסלא בספר „חרב נקמת נקם ברית” (דסאו, תקעט).

דברי דפוס „העליין”

לא רק התוכן קבע גורלו של הספר, כי אם גם הקפידו שהמדפיס יהיה אדם ישר והגון, שומר שבת.¹²⁷ דברים שהודפסו בבית דפוס של מומרים הוחרמו. כבר ר' חיים אלגאזי הזכיר וכתב: „המשומדים שיודעים רבונם ומכוונים למרוד בו ועליהם אמרו רז”ל אבל אפיקורוס ישראל כ”ש דפקר טפי ראוי לישרף אות’ ואת אזכרותיה”.¹²⁸ ולא דוקא חומשים שהודפסו על ידי מומרים הם אסורים, כי קדושת החומשים יותר גדולה מסדורים, כי אם גם סדורים „יש בהם שמע והיה אם שמוע ויאמר ועוד יש בהם קריאת המועדים ועשרת הדברות והרבה מכתבי הקדש ופסוקים של תורה... וכולה אולת שאין להשתמש בו במקום קדוש כ”ש להתפלל בו לגובה... דהיינו תפלה בספרי ע”ז”.¹²⁹ ראייה לדבר הספרים שהודפסו על ידי בני חיים העליין.¹³⁰

הברית” הם: ר' עקיבא איגר אב”ד דק”ק פוזן, ר' משה סופר (פרסבורג), ר' משולם זלמן הכהן (פירט), ר' הירץ שיינער (מייניץ), ר' מרדכי בנעט (ניקולסבורג), ר' אליעזר טריטש (בעה”מ של „שמן רוקח”), ר' יעקב ליסא, ר' משה טובי (האנאו), רבני פראג, אלטונא, איטליה והולנד.

125. דברי אמת, עמ' 14.

126. נדפס מחדש ב” A. Geiger, Nachgelassene Schriften, Vol. I, p. 113-196.

127. עיין: א. יערי, תלונות המגיהים על הדפסה בשבת על ידי גויים, קרית ספר, יא, 96; שנה יג, 528-524; שנה טו, 501-500; לח, 413. מקפידים גם שספרים יודפסו על גייר שאין בו חלול שבת. עיין: אלעזר הורביץ, הספרות התורנית-הדתית בישראל בשנת תשך, ירושלים, תשכא, עמ' 9, מס' 65. הספר „יטב לב” (מ. סיגנט, תרלה) שנסדר על ידי פועלי דפוס שחיללו את השבת בהדפסת הספר נשרף אחרי כך על ידי בן המחבר. ראה ג. בן מנחם, מספרות ישראל באונגאריה, ירושלים, תשיח, עמ' 105, 163, 373.

128. א. מ. הברמן, התנגדות להדפסת חומשים וסדורים ע”י גויים, קרית ספר, כרך

טז, תרצט”ח, עמ' 498.

129. ראה מאמרו של א. מ. הברמן, המדפיסים בני חיים העליין, קרית ספר, כרך לג,

תשח. עמ' 509-520.

בני העליץ (שמואל, אשר ואליקים העליץ) יסדו בית דפוס בקראקא, בערך בשנת 1530. מסיבות בלתי ידועות התנצרו בשנת 1537 (שמואל העליץ חזר בתשובה, סביב שנת 1550, בקושטא). מזמן שהמירו את דתם, לא נקנו הספרים שהודפסו על ידם. הספרים "שערי דורא" ("שערים") וספר "ר' אנשיל" ("מרכבת משנה") הוחרמו.¹³⁰ כנראה מדובר בהוצאה השנייה של "שערי דורא" (ויניציאה, 1547), כי הראשונה הודפסה בקראקא (1534)¹³¹ כשעדיין היו יהודים, בפעם השלישית הודפס הספר בקושטא, 1553 על ידי שמואל העליץ, בשעה שכבר חזר לחיק היהדות ובהוצאתו לאור של הספר "שערי דורא" רצה להדגיש את חזרתו בתשובה.¹³²

בני העליץ המומרים פנו אל מלך זיגמונד הראשון שיכריח את היהודים לקנות את הספרים שנדפסו בבית דפוס שלהם.¹³³ לא הסתפקו רק בזה, אלא גם הצליחו להוציא אסור על יבוא ספרים עבריים מחוץ לארץ, ובכך רצו להכריח את היהודים שיקנו את הספרים שהוצאו לאור בבית הדפוס שלהם. אבל כל זה לא עזר להם. היהודים לא קנו אותם ואם היו נאלצים לרכוש אחדים מהם, הרי תיכף ומיד השמידו אותם, ולא הכניסום לביתם. בני העליץ, שמחסן הספרים שלהם היה מלא, מחוסר קונים, חייבו את קהילות קראקא, פוזנא ולמברג, על ידי צו המלך, לקנות את מחסן הספרים שלהם, שערכו היה בערך 1600 זהובים פולניים. שלשת הקהילות האלה שלמו את הסכום הנדרש, אבל את הספרים השמידו. ורק פה ושם נשארו מהם טופסים אחדים לפליטה. רשימת הספרים שהודפסו על ידי בני העליץ פירסם דר. מ. בלבן וא. מ. הברמן.¹³⁴

130. יצחק ריבקינד, לתולדות הדפוס העברי בפולין, קרית ספר, שנה יא, ספר א, עמ' 104 (הערה). א. שולמן, שפת יהודית-אשכנזית וספרותה, עמ' 112.

131. עיין: A. Freimann, A Gazetteer of Hebrew Printing, New York, 1946, p. 26. Soncino Blätter, Vol. III, p. 31, Note 10.

132. י. זנה מצא בשנת תרצו ברודוס ספר בשם: "מעשה יהודית" שנדפס על ידי שמואל העליץ בקושטא בערך בשנת שישי' ושהודפס אחר כך שוב בווינה, בשנת 1650. את הידיעה הזו אני מביא בשם דר. י. ריבקינד שהואיל בטובו להעמיד לרשותי את החומר בנוגע לספר "מעשה יהודית".

133. קרית ספר, כרך לג, עמ' 510.

134. שם, עמ' 514-520; Dr. M. Balaban, Zur Geschichte der Hebr. Druckereien ; 520-514 עמ' 514-520 ; in Polen (Soncino Blätter, Band III, Heft 1, pp. 1).

תלמוד בבלי מסכת פורים¹³⁵

מחבר הספר הוא שלמה בן אפרים בלוגג (או בלוג) הלוי, נולד בשנת 1780
בנויווגן (הנובר) ומת בשנת 1858. היה מורה לשפה עברית והקדיש יותר
מארבעים וחמש שנה מחייו להפצת השפה העברית ותרבותה.¹³⁶

חיבר גם ספרי דקדוק עברי. הספר "תלמוד בבלי מסכת פורים" הוא
פארודיה למסכת פורים בהתאם למתכונת הספר "מסכת פורים" מקלוגימוס
בן קלוגימוס,¹³⁷ וגם שיבץ בספרו קטעים מספר "מליצה לפורים" מי. ל. בן
זאב בשנויים קלים. הספר "תלמוד בבלי מסכת פורים" נדפס פעמיים,
לראשונה בהנובר (1844) ואחר כך באמשטרדם, בשנת 1848. המהדורה הראשונה
נשרפה כליל לפי פקודתו של ר' נפתלי אב"ד פוזנא.¹³⁸

התרגום היידי של משלי וקול מחצצים

המתרגם הוא מנדל לעפין (על תולדות חייו ועל מקומו בספרות היהודית
ראה עבודתו של זלמן רייזין).¹³⁹ נגד התרגום יצא טוביה גוטמן פדר, התומך
בהשכלה ובשפה העברית. הוא חיבר חוברת בשם "קול מחצצים" (בעברית),
ובו התקיף בצורה חריפה את התרגום היידי של ספר משלי. כשנודעה לידידי
לעפין התקפתו של פדר, אף שהחוברת טרם פורסמה ברבים, התאספו בבראדי,
בראשותו של יעקב שמואל ביק, והחליטו למנוע פרסום "קול מחצצים".
י. ש. ביק פנה במכתב אל פדר¹⁴⁰ והצליח להשפיע עליו, והחוברת "קול
מחצצים" לא הודפסה, אלא אחרי מותם של פדר וביק. ואז הוציאה לאור
אברהם מענדל מאהר, בלמברג, בשנת 1853. על כל פנים התנגדות זו מצד
פדר עיכבה את לעפין מלהגשים את תכניתו והיא תרגום התנ"ך כולו ליידיש.
רק ספר תהלים וקהלת תורגמו ומהם ספר קהלת נדפס באודיסא, בשנת
1873; התרגום של ספר תהלים אבד. כך הלכה לאבוד גם עבודתו של לעפין

135. תלמוד בבלי מסכת פורים ונלוו אליו מערבית סליחות לפורים, מסודר על ידי
שלמה בלאך הלוי, הנובר (שנת אל תזכור לנו עוונות ראשונים) תרמד (1844).

136. עיין: Jewish Encyclopedia, Vol. III, p. 258-259.

137. מסכת פורים (הגדה לליל שכורים), פיזה, רעה.

138. עיין: הקדמת ספר "ברית מטה משה", ברלין, תסא. כמו כן א. דוידזון, שחוק

פינו, תל אביב, תשיא, דף 214; משה שטיינשניידר, הרצאות על כתבי יד עבריים, ירושלים,
תשכה, עמ' 52; ארשת ב, עמ' 347, מס' 2548.

139. זלמן רייזין, פון מענדעלסאן ביז מענדעלע, ווארשע, 1923, ו, עמ' 147.

140. המכתב פורסם ב"קול מבשר", 1863, מס' 24; אצל רייזין, עמ' 154.

על התנועה החסידית ("דער ערשטער חסיד").¹⁴¹ ספר משלי ג'דפס בין השנים 1812 — 1817.

תרגום המשנה

היו נסיונות להוציא לאור ששה סדרי משנה בתרגום יידי בקניגסברג, וורשא, צרנוביץ, אבל לאור התנגדות הרבנים לא יצא הדבר לפועל.¹⁴² כי אין לתרגם דברי הלכה ללשון זר, היות שהמתרגם לא מסוגל לתוריק ללשון אחר את כוונת הספר המקורי.¹⁴³ התרגום אף פעם לא יכול להיות כה מושלם שנוכל להבין מטרת המחבר ביצירותיו. כפי שהדבר מודגש "בהסכמה" לספר פרקי אבות עם תרגום יידי (אוסטראה, תקעו):¹⁴⁴ "ואם אמנם ע"פ הדת אין להעתיק לשון המשנה והגמרא מחמת שנשתנה המכוון על ידי המעתיק. וגם הרב הגדול מורנו משה בן מיימון רק כתב פירוש המשנה בלשון ערבי". התנגדו לתרגום התלמוד הבבלי לשפה גרמנית על ידי דר. פינר (הדפיס רק מסכת ברכות) ושל דר. לאצארוס (אליעזר) גולדשמידט שהצליח לבצע את העבודה בשלימותה.¹⁴⁵ היתה גם התנגדות-מה ל"מעשי בוך" וספרי מוסר שנכתבו ביידיש-דייטש.¹⁴⁶

ערת שלום ואמת

ספר בשם זה הופיע תחילה בשפה הולנדית בעלום שם: "Aniam ben Schemida," (Harlem, 1842).¹⁴⁷ מטרת הספר היתה לבטל את אמירת

141. ז. רייזין, עמ' 156-157.

142. עיין ענין "שמחת הנפש"; בנוגע לתרגומי יידיש ראה: אלעזר שולמאן, שפת יהודית-אשכנזית וספרותה, (מקץ המאה הטו עד קץ שנות המאה היח), יצא לאור על ידי בני משפחתו של המחבר המנוח בהשגחת י. ח. טביוב, ריגא, תרעג, עמ' 48-3; 49-52.

143. וזו דעתו של הרמב"ם: "ואני אבאר לך הכל אחר שאזכיר לך כלל אחד. והוא שכל מי שירצה להעתיק מלשון אל לשון ויכוין לתרגם המלה האחת במלה אחת ג"כ וישמור ג"כ סדר המאמר וסדר הדברים יטרח מאד ותבא העתקתו מסופק ומשובשת ביותר ואין ראוי לעשות כן. אבל צריך למעתיק מלשון אל לשון שיבין הענין תחלה ואח"כ יספר ויפרש במה שיובן ממנו הענין ההוא בלשון ההוא ויבאר היטב ואי אפשר לו מבלתי שיקדים ויאחר, יספר מלה אחת במלות רבות ויספר מלות במלה אחת ויחסר תיבות ויוסיף תיבות עד שיוסדר הענין ויבאר יפה ויובן הלשון לפי הלשון ההוא אשר יעתיק אליה" (ספר אגרת תשובת רמב"ם ז"ל, קנאסברג, 1859, דף יד, א). עיין דר. ש. ק. מירסקי, תרגומים מארמית לעברית בספרות המדרש והגאונים, פרקים, גיריורק, תשכו, פרק ה, עמ' 28-9.

144. ח. ליברמן, ספר "תקוני שבת", קרית ספר, כרך לט, חוברת א, דף 109; כמו כן כרך מ, חוברת א, עמ' 135.

144*. "ארשת" ב, עמ' 321.

145. דר. י. צינברג, כרך ה, דף 140-141.

146. פורסם גם ב"Literatur Blatt des Orients, 1841, Nr. 23-26"; "ערת שלום ואמת" הוצא ב"Schriften herausgegeben vom Institute zur Förderung der Israelitischen

הפיוטים בבתי הכנסת. המחבר הרגיש שהצעתו תעורר התנגדות גדולה לפיכך כתב את ספרו תחת השם: "Aniam ben Schemida"¹⁴⁷ שהוא אברהם אלכסנדר וואלף. הוא ביסס את הצעתו על חות דעתם של ר' אבן-עזרא, הרמב"ם ור' יהודה הלוי וגו'. את המחבר ואת ספרו התקיף יהודי, שגם כן לא גילה את שמו.¹⁴⁸ בחוברת שהוציא לאור בגרמנית בשנת 1842. שם החוברת: "Kinath Schalom Weëmeth. Eifer der Wahrheit und des Friedens. Eine Gegenschrift wider das kürzlich herausgekommene Werk des Aniam ben Schemida genannt Angthereth Schalom Weëmeth. Leewarden, (Bei Jacob J. Van Gelder) 1842, p. 1-23 טענותיו של א. א. וואלף וטוען שלא הבין את המקורות המצוטטים עליהם ביסס את הצעתו. הוא קורא לספר "עתרת שלום ואמת": "ספר מטעה" ("Verführerisches Blendwerk") ומתבטא בסגנון חריף כלפי הספר ומחברו.¹⁴⁹ בסוף החוברת הציע לסיים "מלחמת סופרים" זו כדי שלא ישמחו אלה שעומדים מהצד. ובקשתו שבני ישראל יתפללו גם להבא מהסדורים ומחזורים המקודשים זה דורות.¹⁵⁰

ספר מאמר מרדכי

המחבר הוא הרב מרדכי מהלברשטדט. דר. צבי בנימין אויערבך, רב בפרנקפורט על נהר מיין, פירסם בשנת 1860 ספר בשם "ברית אברהם",¹⁵¹ בו הוא הזכיר את ספרו של הרב מרדכי הלברשטדט וכותב: "הספר שו"ת מאמר מרדכי מהרב הגאון מו"ה מרדכי מהאלבערשטאדט וצ"ל נדפס בברונא שנת תקמ"ט, זמן רב אחר הפרד הגאון ממנו, ולא נמצאו שנים בכל העיר וסביבותי. ולדעתי ביערום חכמי פפד"מ מפני שמצאו בתשו' זו מקום להתגדר, שבסי' זו נדפסת תשובה א', והיא מהגאון בעל פ"י ולא כנכתב במפתחות:

Literatur. Zweites Jahr: 1856-1857. השם המלא של הספר: Die Stimmen der ältesten glaubwürdigsten Rabbinen über die Pijutim. Gesammelt und mit Anmerkungen begleitet von Dr. A. A. Wolff, Königl. dän. Oberrabbiner und Prediger. Leipzig, 1857, 1-76.

147. לקוח מדברי הימים א, פרק ז, פסוק יט: "ויהיו בני שמידע... ואניעים".

148. בהקדמת ספרו מסביר שהיות שהמחבר של "עתרת שלום ואמת" פירסם עבודתו בעלום שם, לכן גם הוא נאלץ להשאר בלתי ידוע.

149. ראה: Kinath Shalom Weëmeth, p. 4, 7, 19.

150. שם, עמ' 22-23.

151. ספר ברית אברהם... פרנקפורט דמיין (שנת אשר כרת את אברהם לפ"ק) 1860.

ממהרי"ך, המתירה לעשות "בראנדמויער" להפסקה לכהנים ולא לחוש מהביב שמתחת לארץ, וב"ד של פפד"מ לא הסכימו לזה".¹⁵²

**"MESIAS AVAGY ERTEKEZES A ZSIDO EMANCIPATIONROL
ZSIDONAK S KERESZTENYNEK EGYARANT KEDVEZO
TANULMANYA. IRTA: ABIR AMIELI IGAZHITU IZRAELITA"**

(בתרגום עברי: "המשיח", או מסה על שויון זכויות היהודים שתמצא חן בעיני יהודים ונוצרים גם יחד. נכתב על ידי אביר עמיאלי, יהודי נאמן.) הספר נדפס ב-Buda, בבית דפוס האוניברסיטאי ההונגרי, בשנת 1861. הספר שנכתב בהונגרית ובעלום שם, הוא פרי עבודתו של הרב יוסף נאטונק (1813 — 1892) "המבשר החייאת המדינה העצמאית לפני מאה שנה" בהונגריה.¹⁵³ רב של הקהילות יאסברני (Jászberény) ושטולוייסנבורג (Székesfehérvár) בהונגריה, שלחם בעד "ישוב ארץ ישראל", עמד בקשרים עם משה הס, ב. ז. הרצל, ועם הרב צבי הירש קאלישר ויצא לקושטא כדי לפעול בשם כי"ח למען הגירת יהודים לארץ ישראל.

בשעת האמנציפציה של יהודי הונגריה, בשנת 1867, היה הרב י. נאטונק¹⁵⁴ בין אלה שהתנגדו לקבלת ה"שויון זכויות", באמרו כי "אין צורך לישראל באמנציפציה, הלוא מולדת ישראל לא כאן היא, אלא בא"י".¹⁵⁵ להגנת עמדתו כתב את הספר הנ"ל תחת השם "אביר עמיאלי". אבל החוברת הוחרמה, ורק טופס אחד נשאר ברשות המשפחה. יש לשער שאלה שלחמו למען השגת שויון הזכויות, ומספרם היה די גדול, השמידו את החוברת "משיח", כי ראו בה סכנה גדולה להגשמת חלומותיהם.¹⁵⁶ (פרקים מהספר פורסמו לא מזמן בהונגרית ובעברית ע"י דר. דב פרנקל).¹⁵⁷ מלבד הספר "משיח" פירסם הרב י. נאטונק עבודות אחרות: "שלשה קמצים" (פראג,

152. שם, עמ' 24 בהערה. "בראנדמויער" = חומת מחיצה שהיתה סמוך הגבול עד שהכהנים היו יכולים להתקרב, למשל בבית הקברות, והיה חשש שמא על ידי מי הביוב שמתחת האדמה יכולה הטומאה להגיע גם מעבר ל"ברנדמויער" והכהנים יטמאו.

153. יעקב בלומברגר, תולדות ימי חיי הרב יוסף נאטונק, השתדלן ההונגרי הראשון ליישוב א"י, בודפשט, 1910.

154. המשפחה היא ממורביה (צי"ה) והשם המקורי הוא "נתן" עם הסיום "עק" כמקובל בשפה המורבית ("נתנעק" = נאטונק).

155. דר. דב פרנקל, ראשית הציונות המדינית המודרנית (הרב יוסף נאטונק, 1813-1892, על פי מקורות חדשים), חיפה, 1956, עמ' 15.

156. שם, עמ' 16.

157. דר. דב פרנקל, ראשית הציונות המודרנית, עמ' 76. Dr. Frenkel Bernát,

תריט); "ר' משה סופר והאמגושא בן חנניה" (פראג, 1865); "שיר השירים להולנדר" (אופן, 1871); "מדע-דת" (בודפשט, 1876) והוציא לאור שבועון "ישראל האחד" שהופיע בבודפשט, בשנת 1872. בספרים הנ"ל מתוארים עבודתו הפוליטית, הספרותית, תולדות חייו ובפרט חלקו בתנועה הציונית. מענין לציין שבשם הרב נאטונק מסופר ב"המגיד"¹⁵⁸ על ידי מנחם פרחי, מנהל ביה"ס הכללי ברוסטצוק (= Ruscuk) שהרב נאטונק באחד ממכתביו הזכיר שרצו לשרוף אחד מספריו של ר' יהודה אלקלעי (או רב בזמלין, כעת יוגוסלביה), שפעל רבות למען ציון. ואלה הם דבריו של אבי"ר (= הרב נאטונק): "וזכורני עת היותי כבן חמש שנה אשר אז נתגלה אחד מספריו הנעימים בעירנו וכמעט גזרו עליו שריפה".¹⁵⁹ הרב נאטונק נשלח בגיל 4—5 על ידי הוריו אל אחי אמו, הרב פלוטאי בעיר זאגרב (Zagreb), שהיא לא רחוקה מזמלין.¹⁶⁰

סלו סלו המסילה ודרישת ציון

שני הספרים האלה הותקפו גם כן בגלל הרעיון הציוני שבהם.¹⁶¹ הספר "סלו סלו המסילה" (לעסלא, תרכו) נתחבר על ידי ר' נתן בן ר' יוסף פרידלנד "הדורש הראשון לציון" (המגיד מפורסם במזרח אירופה. הוא כתב את ספרו "למען ציון לעשותה ארץ נושבת דרך לד' ומסילה לאלהינו", כמו שמדגיש את זה בצורה בולטת על שער הספר. הספר "דרישת ציון" (טהורן, תרכו) של הר' צבי הירש קאלישר כבר בשמו מכריז על מטרתו בכתיבת ספרו והוא: ציון. שני הספרים לא מצאו חן בחלק מסוים של יהודי מזרח אירופה וקרעו את הספרים "סלו סלו המסילה" ו"דרישת ציון" בעיר רדזימין. ר' נתן פרידלנד בעצמו מספר על המקרה בספרו "יוסף חן": "וקרעו את ספרי סלו המסילה ואת ספר דרישת ציון מהגאון ר' צבי קאלישר תנצב"ה לרסיסים בתוך קרית חוצות ודרסו ברגליהם דברי מאמרי חז"ל נביאים וכתובים, הבאים בספרינו, בחזקה, וכמעשה שהיה בעיר קטנה ראדזימין ואין מציל מידם, רק אשה אחת הצילתני מיד הרעים בחמלת ה'".

Natonek József, az első politikai cionista élete és művei. Válogatott fejezetek MESSIAS című művéből (Natonek J. halála 60-ik évfordulójára) Tel Aviv, 1953

158. ליק, 1868, עמ' 220.

159. שם.

160. דב פרנקל, ראשית הציונות המודרנית, עמ' 11; 112.

161. דר. י. ריבקינד הפנה תשומת לבי לשני הספרים האלה. והענין מתואר בספר "הדת והתחיה הלאומית" מר' יצחק ניסנבוים (וורשה, תרפ, עמ' מו).

עלי. זאת עשו צדיקים וחסידים ישראל כי רצו להקריבני כליל לפני ה' כיצחק בן אברהם ולהתאכזר עלי כאברהם על יצחק לשם ה' ולשם זבח והייתי בסכנה שלוש פרסאות עד אשר באתי לווארשא וברכתי בגומל".¹⁶²

המפתח

הספר "מפתח" הוא קובץ פרושים, לפי רוח המשכילים, לאגדות שבתלמוד; נדפס בוורשא (1866) על ידי המחבר ר' משה אהרן בן יהושע העשיל שצקס (1825 — 1899).¹⁶³ ספר זה יחד עם ספר שני משלו "דער יידישער פאר פסח"

ספר

המפתח

A. M. Bank.

לפתח בו את שני היכלי אגדות חז"ל, הדבוקים זה ענין וזבלות זה כוח, ובעזרים ארשני מאמרים ופירושים, להוציא סמכר המשל, את אסור הנמשל, מבה כלא חזירות, את הפתרון והבאר, לחז"ל בעלמי הפרחים הנטרים בן הנעיל, להקר טים מתקים כן מין הדתום, לנלות אוצרות השק, וממטגי מכתרים, לפתח דלתים, ושערים לא יקנו.

בהי

משה אהרן בן יהושע העשיל יל שאצקס

נן וננד להכ כולן תנול הסד יתנו כנר מוכר שמואל יל חלד דקק קארלן יל.

חר רכיע לנאמן הכשרים בכל קעות חבל הכשרים רל.

אני לשון אלה בידים אשר, בנות
והשק אצקס וקריס'כרל אנדע נהי

ווארשא

המפתח לכל אגדה (ס"ח)

ספר המפתח, ווארשא תרכ"ו (1866)

(וורשא, 1881) היו מכוונים נגד החרדים ועורר את חמתם. לפיכך נשרף הספר "מפתח" בעיר גרודנו וגם בערים אחרות.¹⁶⁴

בהקדמה לספר "מפתח"¹⁶⁵ הסביר המחבר את מטרתו ודרך עבודתו בכתבו: "ולכן יש להלומדים והמעיינים, בעת יתנו אל לבם להגות בדברי הקדמונים במקרא, ובתלמוד, לבל להתמכר מכל וכל אל דברי המפרשים

162. עיין שם.

163. עיין א. דוידזון, שחוק פינו, דף 249.

164. שם.

165. הוצאה ראשונה, ווארשא, 1869, חלק ב, דף ב, ב ("דבר דבור על אפניו").

והמבארים האחרונים, רק יראו את הפנים כאלו הוא עוד ערום ועריה, מבלי כל פרוש ובאור". רמז לזה כבר נמצא בשער הספר, בעברית ובגרמנית. הגנה על שטתו ודרך עבודתו נמצאת במבוא הגדול המודפס בחלק הראשון והשני של הספר.¹⁶⁶ הוא התקיף כל אלה המאמינים במדרשים ואגדות.

למרות שידע והרגיש כי יותקף, הלך והדפיס את ספרו. בתור דוגמה הוא מביא את הספר "מאור עינים" של עזריה מן האדומים: "בלי כל ספק הגיע גם לאזניכם את כל החטאה אשר מצאה להרב ר' עזריה מן האדומים ע"ד ספרו היקר "מאור עינים" כמה פעמים נידון בחרם ובשמתא, רובים ומורים שלחו אחריו חצים ואבני בלסטראות להכחידו מתחת שמי ה' עדי בשחק... ועכ"ז נדפס מחדש כמה פעמים באין פוצה פה ומצפצף".¹⁶⁷ להצדקת עמדתו, שיטתו הוא ציטט את מהר"ל מפראג ואת ספרו "באר הגולה", וראה בעבודתו הוא "מלחמת חובה", כי זו היא "המלחמה הנוראה והנחוצה שלוחמים הסופרים על דבר האמונות והדעות, נקיון הרוח, זקוק המדות, צרכי החיים, מלחמה כזאת דרושה ונחוצה בכל דור ודור".¹⁶⁸

עם הופעת הכרך הראשון של הספר בשנת 1866 כבר התקיפוהו, כי המבוא לחלק השני של ספרו, שנדפס בשנת 1869, מכיל הגנה ארוכה וגם רמזים על ההתקפות עליו ועל ספרו.

המחבר ר' משה אהרן בן יהושע העשיל שצקס¹⁶⁹ לא נרתע מלהוציא לאור גם את החלק השני של הספר "המפתח": "והנה גמרתי אומר להחיש את מעשי ולהוציא לאור גם את מחברתי השניה" והוא מקווה שאותם האנשים אשר עמדו לצדו בהוצאת החלק הראשון יתמכו בו גם בהדפסת החלק השני: "כן אבטח ואשען על המשכילים המועטים שבכל עיר ועיר כי יצאו לעזרתי בכל מה דאפשר וכאשר חרדו לקראתי בפעם הראשון לאמצני ולחזקני ושחדו בעדי בגופם בכספם ובעטם כראוי ונכון לחובבי אמת ולאזהבי דעת, כן תקותי חזקה לראות מהם גם בפעם השני אות לטובה באשר ידעתי כי לא שניתתי את טעמי, לא נהפכתי לאיש אחר, לא אנכי ח"ו מהמוכרים את האמת כבשר באיטליז, כדרכי אז כן דרכי עתה".¹⁷⁰

166. ווארשא, 1866, חלק א, דף א"ו; חלק ב, (1869), דף א"ד (בשם "גיא חזיון").

167. חלק ב (1869), דף ה, א"ב.

168. שם, דף י, ב.

169. שהוא "דור רביעי להגאון המפורסם בכל קצות תבל המהרש"א ז"ל".

170. ספר המפתח, חלק ב, דף יב, ב. בחלק ב מפרסם המחבר את שמות התומכים בו בערים ווארשא, אדעסא, קרעמענטשוק, והבליט בסוף ההקדמה את שמות ר' יעקב שמואל טרכטמן (אדסא), צבי הירש רוזנטל (קרעמענטשוק), הלל נוסבוים (וורשא), ר' שמואל פלטיץ (העורך של ה"אזרעליט" בשפה פולנית), אשר עזרו לו במיוחד בהגשמת תכניתו.

סדורים ומחזורים

סדר העבודה

(Gebetbuch für die öffentliche und häusliche Andacht der Israeliten)

הסדור המתוקן בתוכנו ובלשונו נדפס בהמבורג בשנת 1818 על ידי מאיר ברסלא וזקל פרנקל, כתוצאה של תנועת המתקנים במערב אירופה. הסדור הוחרם על ידי אב בית הדין בהמבורג.¹ בשנת 1841 הוציאו מהדורה חדשה ובה מלבד התפילות שנדפסו בהוצאה הראשונה רק בגרמנית היה בו גם הנוסח המקורי. אבל כל זה לא עזר והחרם חודש גם הפעם. ר' יצחק ברנייס, רבו של ר' שמשון רפאל הירש, הכריז ב־1841 בשלשה בתי כנסת בהמבורג כי האסור שהוטל על המהדורה הראשונה של הסדור המתוקן חל גם על המהדורה השניה ואסור לבני ישראל להתפלל מתוכו.²

מחזור של אנטון שמיד

מטעמים מסחריים הוטל "חרם הגנה" על המחזור שהוצא לאור בווינה על ידי המו"ל אנטון אדלר שמיד, שהיה גם ה"צנזור" של הממשלה האוסטרית על ספרים יהודיים. הוא קבל רשיון מהשלטונות האוסטריים להוציא לאור מחזור לתושבים היהודיים שבווינה; השתמש במחזור של וולף הידנהיים (נדפס לראשונה בשנת 1806 ברודלהיים). הידנהיים שראה פגיעה באינטרסים הפרטיים שלו כי המחזור שנדפס בדפוס רודלהיים התפרסם דווקא ע"י המהדורה הטובה והמדעית שלו. הידנהיים פנה אל הרב הורוביץ בפרנקפורט על נהר מיין שיטיל "חרם הגנה" על המחזור שלו. הרב הורוביץ הכריז על "חרם הגנה", אבל השלטונות בווינה נתנו הוראות, בשנים עשר לנובמבר 1807, לא להתחשב בחרם.³

1. אלה דברי הברית, עמ' יא"טו ; M. Roest, Catalog (Anhang) p. 94, No. 510. עיין עמ' 224-225.

2. בנוגע להגנה על שמוש בשפה לועזית בתפלה עיין ב־ Leo Rauchmann, Die deutsche Sprache im jüdischen Gottesdienst, Zürich, 1881.

3. A. F. Pribram, Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Wien, (Wien und Leipzig, 1918), Vol. II, p. 172. S. Krauss, Merkwürdige Siddurim, (Studies in Jewish Bibliography and related Subjects in Memory of A. S. Freidus, New York, 1929, p. 138).

אולי היו סיבות מסחריות גם מאחורי האיסור שהוצא על ידי ר' אליהו ב"ר בנימין הלוי⁴ על חומשים וסדורים שנדפסו על ידי לא יהודים בקושטאנדינא. האיסור מובא בשו"ת שלו ("זקן אהרן", סימן קע), וגם פורסם על ידי ר' חיים אלגאזי, במאה השבע-עשרה, בקושטאנדינא שבה שמש כרב. א. מ. הברמן במאמרו "התנגדות להדפסת חומשים וסידורים על ידי גוים"⁵, משער שההתחרות בין בתי הדפוס שבקושטאנדינא ובין אלה שבויניציאה היא הסיבה לאיסור זה.

דבר דומה קרה ל"דפוס באזיל" שנדפסו בבית הדפוס של קונרד וואלדקירך (Waldkirch). הועד של קהילת פרנקפורט הטיל איסור לא רק על בתי דפוס שבבאזיל אלא גם על אלה "שבאשכנז". יתכן שמלבד הסיבה המסחרית שימשה גם התפשטות הקבלה במאה השבע-עשרה כגורם לאיסור זה, כי פחדו שמא יודפסו גם דברי קבלה בתוך הסדורים ומחזורים (ראה לעיל). וזו לשון התקנה של הועד בפרנקפורט: "אין שום יהודי רשאי ליתן שום ספר חדש או ישן במלאכת הדפוס הנעשה בעיר באזיל או במקום אחר באשכנז זולת נטילת רשות מג' בתי אבות ב"ד, ואם יעברו ויודפסו איזה ספר שלא ברשותם לא יקנה שום אדם אחד מהספרים הנדפסים ההם בעונש נח"ש"⁶.

בתחילת המאה העשרים לא הושלמה בירושלים הדפסת ה"סדור תפלת ישרים" (סדר תפלה כמנהג אשכנז עם פרוש מקיף בשם תפלת ישרים לר' נתנאל חיים פאפה, ירושלים, תרס"תר"ע 1900-1910). יתכן שהעכוב חל בהדפסת הסדור בגלל פרושו של המחבר שלא מצא חן בעיני חכמי ירושלים.⁷ ר' שניאור זלמן בן ברוך שניאורסון כתב במכתבו⁸ כי רבנים במוהילב רצו להטיל עליו חרם היות שתיקן סדור תפלה שונה מנוסח אשכנז, ובגלל נטיתו לנוסח האר"י ולמוד בקבלה.

4. מחבר הספר "זקן אברהם", קושטאנדינא, תצד; ו"מאמר כל דאי" (בתוך "חומת ישרים", ויניציאה, שפ).

5. קרית ספר, כרך טז, עמ' 497. ת. ד. פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, אנטוורפן, תרצב, עמ' 42.

6. פנקס ועד ארבע ארצות, עמ' 17-18, סעיף גה, הערה 4-6: "גם ימנו אנשים מדקדקים שיבדקו הסדורים הנדפסים בבזליא"ה וגם בקצת מקומות מעהר"ן מקרוב באו, נדפסו בהן דברי מינות וטעויות".

7. ארשת, כרך ג, דף 125-126.

8. נמצא ב"אגרת השלום" מאת רפאל הלוי יפית, פטרבורג, 1882.

SABBATH PRAYERBOOK

(פדר תפילות לשבת)

מרדכי מ. קפלן, המייסד של התנועה הריקונסטרוקציוניזם, חיבר יחד עם אחרים⁹ סדור חדש. ובשנת 1945, אחרי שלש שנות נסיון, פירסם והדפיס את הסדור כדי להתאים גם את התפילות להשקפת עולמו הדתית. כמאתיים רבנים מטעם "אגודת הרבנים דארה"ב וקנדה" ומטעם "ועד הרבנים דניו יורק רבתי" התאספו בחודש תמוז של אותה שנה בניו יורק, בבית מלון "מק-אלפין", והחרימו את מרדכי קפלן.¹⁰

9. Eugene Kohn, Ira Eisenstein, Milton Steinberg.

10. Preface to Reconstructionism by Ira Eisenstein (Reconstructionist Pamphlets, New Series, No. 1) 1963, p. 13-14 (Second Printing). באותו מעמד של אסיפת הרבנים קם אחד הרבנים הצעירים ושרף בפומבי לעיני הקהל הנאספים עותק אחד מהסדור המוחרם. על החרמת הסדור ומחברו תאור מפורט ב"הדאר", יא תמוז תשה, גליון לא, עמ' 685; תגובתו של מ. מ. קפלן (תשה, גליון לג, עמ' 739-740), וגלוי דעת חתום על ידי לוי גינצבורג, אלכסנדר מארכס ושאול ליברמן (תשו, גליון לט, עמ' 904-905), שאינם מזדהים עם מ. מ. קפלן ומוחים נגד עמדתו והשקפתו. עיין גם א. ר. מלאכי: "החרם בדורות האחרונים", שנה תשה, גליון לב, עמ' 714-715.

ספרים שנדפסו בירושלים

בין הספרים שנדפסו בירושלים בין שנות תר"א-תרנ"א מוצאים אנו ספרים אחדים שנשרפו או הוחרמו מאותן הסיבות שלהן היינו עדים באירופה במלחמה הרעיונית, בין החסידים והמתנגדים, בין המקובלים והלוחמים בהם. וראינו גם סיבה כלכלית-מסחרית כגורם להחרמת ספר¹. סיבות אלו מופיעות גם בירושלים במאה התשע-עשרה כאשר ספרים הושמדו או הוחרמו בה; והם כעת יקרי מציאות². בינם ראשון:

בית יוסף חדש וספר חברא מחזירי עטרה ליושנה עם כולל העברים³

המחבר של הספרים הנ"ל הוא ר' עקיבא יוסף שלזינגר, והאשמה היא: „ועשה עצמו למשיח ונביא שקר להונות לבב אחינו, למען אסף כסף וזהב, ומתיר איסורים הנהוגים באומתנו מימות עולם מפי רבותינו הגאונים וצוקלה"ה⁴. לפי ר' עקיבא שלזינגר מותר לאדם שעלה ארצה לשאת אשה אחרת אם אשתו לא מוכנה לעזוב את הגלות. במקום אחר מאשימים אותו: „כי העיז מחברו מ' עקיבא יוסף (שלזינגר) לקרוא מלא על חכמי ישראל, וכמעט רובו ככולו מלא הבלים ורעות רוח... שולח יד בגדולי רבותינו

1. שושנה הלוי, הספרים העבריים שנדפסו בירושלים תר"א-תרנ"א. ירושלים, תשכ"ג, עמ' 5 („שכל צד שרף והשמיד ספרי הצד שכנגד").

2. למשל נזכיר את החרמתו של ר' מימון פציצה „אשר הפליא לעשות נבלה בכתביו ושקריו להסית ולהדיח ולהניא את הלב... אנשי המערב למען ימנעו שפעם הגהוג לתת לא"י תו"ב דור אחר דור". ר' מ. פציצה הוחרם ביום יד אב תרו בבית הכנסת הגדול (ראה: שושנה הלוי, הספרים העבריים, עמ' 38, מס' 41). אבל אין בידנו אפילו שם של אחד מכתביו שהוחרמו.

3. ספר חברא מחזירי עטרה ליושנה עם כולל העברים. קול קורא... מאת הרב המחבר ספר לב העברי וס' אל העדרים וס' בית יוסף חדש וכו' (ר' עקיבא יוסף [שלזינגר] ירושלים, בדפוס החדש של השותפים שמעלקע יוסף שמער וגיסו יצחק (גושצינגו) ומוהריד"ס (יעקב דוד סלאטקי) קומי אורי כי בא אורך לפ"ק=תרל"ג (1) מ' (5) דף 8 (שושנה הלוי, הספרים העבריים... עמ' 77, מס' 164; עמ' 86-87, מס' 201). על תולדות חייו ראה: Benjamin Minz, Akiba Joseph Schlesinger (Leo Jung, Men of the Spirit, N. Y. 1964, pp. 85-105).

4. שושנה הלוי, הספרים העבריים, עמ' 93, מס' 225.

הראשונים, ועושה פסקים מפיו... ומתיר אסורים ופוסק הלכה כמשה מפי הגבורה".⁵

נגדו נכתבו שלש חוברות, ובכולן התקיפו אותו ואת ספריו, ולבסוף החרימו את הספר "בית יוסף חדש" וספר חברא מחזירי עטרה ליושנה" ואסרו את קריאתם. "הבית יוסף חדש" ... אשר כנגע נראה לכל חכמי ישראל בהבית ועל זה באו כל הרבנים הגאונים להבדיל החיבור הזה מקהל ישראל. כן כתוב בחוברת "קונטרס ניתוח הבית" שחוברה נגדו.⁶ בחוברת זו הודפסו שמות הרבנים שחתמו על ההחלטה הזו, וכנראה שלאור החרם הזה הפסיק המדפיס יואל משה סלומון את הדפסת הספר "בית יוסף חדש", ור' ע. י. שלזינגר היה נאלץ לחפש מדפיס אחר. אחר כך האשימוהו שהדפיס את ספרו בבית דפוס המיסיון: "המחבר הנז' התחיל להדפיס מאמצע הס' מסוגית מצח (מצת?) כותי בבית הדפוס המשובח פה, וכאשר ראה המדפיס כ' התחיל בדברי נרגן השליכו מעל פניו, ומאז, גמר התחלת וסוף הס' על מכבש דפוס של כת המיסיונאריין (!) המדפיסים עליו דרשות המסיתים".⁷ אבל לאמיתו של דבר לא נדפס הספר בבית המיסיון כי אם "ע"י המסדר עוסק במלאכת הקדש חיים פנחס שמואל הכהן".⁸ ר' עקיבא יוסף שלזינגר התגונן נגד האשמות הכלולות ב"קונטרס ניתוח הבית" וחיבר חוברת שכנגד בשם: "צעקת הדל" אשר מצוטטת בתשובותיו של המה"ר שיק (סימן דיא).⁹

החוברת השניה נגד ר' עקיבא י. שלזינגר היא: "קונטרס שומר ישראל לשמור את אחינו בני ישראל מלהלכד בפח (העי"ש) (= עקיבא יוסף שלזינגר) אשר פרס מצודים וחרמים בספריו ס' חברת המעל (מחזירי עטרה ליושנה) וס' בית יוסף חדש" ... על כל אלה יבאר הקונטרס מפי חכמים וגאונים גאוני ורבני קרתא קדישא, כי שקר בימינו וכל דבריו משאת שוא ומדוחים

5. שם, עמ' 92, מס' 221/א.

6. "קונטרס ניתוח הבית" יהרס וינתץ את ה"בית יוסף חדש" ... ירושלים, (דפוס יואל משה סלומון), תרלה, 81 עמודים. (ראה שושנה הלוי, הספרים העבריים, עמ' 92-91, מס' 220); המגיד (ליק) תרלו (1876), ווא, 115.

7. "קונטרס ניתוח הבית", עמ' 5. (ש. הלוי, הספרים העבריים, עמ' 92).

8. שושנה הלוי, הספרים העבריים, עמ' 92. כאשר שלזינגר רצה להמציא ארבעים כרכים מספרו "כשי הכולל" למשה מונטיפיורי לפי בקשתו הוא הותקף הכורך של הספר ולקחו ממנו את הספרים (עיין: L. Jung, Men of Spirit, p. 100).

9. שם. ע. י. שלזינגר חיבר גם "ברית עולם", ירושלים, תרלט; הוציא לאור ירחון בשם "עמוד היראה", לראשונה בהונגריה בשנת 1867 ואחר כך בירושלים בשנת תרלט. (אצל שושנה הלוי, הספרים העבריים, עמ' 107-108, מס' 286: טעות דפוס "מישקאץ" צ"ל "מישקאלץ"; עיר בהונגריה); ראה גם ש. הלוי, שם, עמ' 105, מס' 277; כמו כן מס' Benjamin Minz, Akiba Joseph Schlesinger. (Leo Jung, Men of Spirit, p. 85-105).

— יראו ישרים ויבדלו מחבוריו ולא ידבק בידם מאומה משקריו והבליו ושלום על ישראל, ירושלים, תרל"ה.¹⁰

החוברת השלישית היא: "על דבר החיבור... בית יוסף חדש", ירושלים, תרל"ה.¹¹ חובר גם ספר "מעשה אבות" (ירושלים, תרס"א) שמכיל חרמות נגד שלזינגר, שהתגונן בספר "חרב פיפיות" (לא רשום אצל פרידברג).¹² אחדים מהרבנים בטלו אח"כ את החרם שהוטל על הספרים ועל מחברם.¹³

מלחמה בשלום

חוברת "מלחמה בשלום" נגד בית הועד הכללי בירושלים (ירושלים, תרמ"ב).¹⁴ נכתבה והוצאה על ידי דב בער פרומקין, "בעל החבצלת". הוא פירסם את החוברת הזו כי רבני ירושלים התנגדו להקמת בית מדרש בשכונת "אבן ישראל" בירושלים על ידי יחיאל מיכל פינס. פינס הוחרם ביום ח' טבת תרמ"ב בירושלים על ידי אחדים מרבני העיר בראשות הרב יהושע ליב דיסקין: "כי זה האיש פינס ידענו עליו מתי סודו אשר קראו את ספרו (ילדי רוחי) והוא אמר לכונון בית המדרש בשכונתו לפרסם בו חס ושלום תורת המינוח, והנה ידוע לכם דין ספר תורה שכתבו מין שישרף".¹⁵

כאשר שמע ר' אלימלך צבי פרילמאן "הבא מכח כוללות צפת וטבריה" על הופעת החוברת "מלחמה בשלום" "חרה אפו מאד ויעף במועף אל בית החבצלת ויגער בו בנוזיפה להוציא הכתבים מת"י (מתחת ידו) וימאן, וימהר אל ר' ניסן ב"ק ויגער אף בו ויבוש ממנו ויתן לו פתקא אל בעל החבצלת כי ימסור ליד ר' אלימלך כל החוברות הנדפסות. ויקחם הר"א (הר' אלימלך) ויביאם לבית בקור חולים וישימם תחת הדוד... וישלחם באש... אלה המה תולדות הנפל הזה".¹⁶

10. ש. הלוי, שם, עמ' 93, מס' 225.

11. שם, עמ' 92, מס' א/221.

12. Leo Jung, Men of the Spirit, p. 100-101; 649 עמ' 649, כרך ב, עמ' 2945 מס' 2945.

13. Leo Jung, Men of the Spirit, p. 101.

14. ש. הלוי, הספרים העבריים, עמ' 121, מס' א/347.

15. פינס מתאר את ענין החרמתו בספרו "שמעו הרים רבי". ראה גם כתבי י. מ. פינס "בנין הארץ" ספר א, עמ' 133-134; "המליץ", תרמ"ב, גליון 12; א. דרויאנוב, כתבים לתולדות חבת ציון, כרך ג, מס' 1133; ר' דוד פרידמן (גיסו של פינס), אב"ד דקארלין, קונטרס "עמק ברכה", ירושלים, תרמ"ב; א. ר. מלאכי, החרם בדורות האחרונים, הדאר, שנה תש"ו, גליון לט, עמ' 906, 911.

16. ש. הלוי, הספרים העבריים, עמ' 121, א/347. המקורות לענין "הצבי", שנה א,

תרמ"ה, גליון מד, עמ' קפו; שנה ב (תרמ"ו), עמ' ב.

ר' אלימלך צבי פרילמאן פירסם הודעה אחר כך ב"הצבי" והתנצל שאת "בעור" החוברת לא ביצע בעצמו כי אם בעזרת אחרים.¹⁷

לוחות העדות

למלחמה הנ"ל הד גם בחוברת "לוחות העדות" (ירושלים, תרמב).¹⁸ המחבר הוא יחיאל מיכל פינס שרשם בה את כל הריב סביב הקמת בהמ"ד בשכונת "אבן ישראל" [גם החוברת "שמעו הרים ריבי" (ירושלים, תרמב) מכיל חומר בענין זה].¹⁹

ב"לוחות העדות" פירסם פינס את מכתבי הרבנים שעמדו לצדו במלחמתו זו.²⁰ החוברת היא יקר המציאות, כי רק עותקים אחדים נשארו לפליטה.

שלחן ערוך אור חיים מהגאון מוה"ר יוסף קארו זצ"ל

עם חדושי דינים ... ועם שתילי זיתים ... ונלוה עמו פ' (=פרוש) חדש עינות מים ומי באר אשר אסף וליקט כמוהר"ר יעקב מרדכי הירשנזאהן.²¹ בשנת תרמה הדפיסו בבית הדפוס של ישראל דוב פרומקין את השו"ע ג"כ עם פרוש "שתילי זיתים" ממוה"ר דוד בן מוה"ר שלמה מזרחי.²² באותה שנה התחיל גם מרדכי הירשנזאהן להדפיס את השו"ע עם הפרוש "שתילי זיתים". דוב פרומקין ראה בזה השגת גבול ופנה אל רבני העיר כדי לעכב את הדפסת השו"ע בבית דפוס הירשנזאהן.

הרבנים החליטו בטו"ב תמוז תרמה: "יצא מאתנו כי לא יוכל הרב רי"ם (יעקב מרדכי הירשנזאהן) לעכב על יד הרי"ד (ישראל דוב פרומקין)

17. "כי אני לא הייתי דן יחיד, לא בגערה ולא בנויפה לשום אדם ולא בשרפת המחברת. רק בח' אדר תרמג נמצאו פה מו"מ טבריא וצפת", ויחד עם מו"מ כו' חסידי פה הסכימו לדון בשרפה את המחברת מלחמה בשלום. ("הצבי", ה' תשרי תרמו). (ש. הלוי, הספרים העבריים, עמ' 121, מס' 347/א).

18. ש. הלוי, הספרים העבריים, עמ' 120, מס' 346.

19. שם, עמ' 123, מס' 354.

20. שם, עמ' 120, מס' 346; (ריב דומה לזה מתואר בס' עמק ברכה, ירושלים, תרמא

מב, דף טו, ב).

21. "שלחן ערוך אורח חיים מהגאון ... מוה"ר יוסף קארו זצ"ל עם חדושי דינים ... (מ)מוהר"ר משה איסרלש זצ"ל עם באר הגולה, ועם שתילי זיתים והוא פרוש ... כמוהר"ר דוד בכמוהר"ר שלמה מזרחי מק"ק צנעא ... (ונלוה עמו פ' חדש עינות מים ומי באר אשר אסף וליקט כמוהר"ר יעקב מרדכי הירשנזאהן) (הובא לבית הדפוס ע"י) כמוהר"ר משה השאש ... (חלק א"ג) (ירושלים, דפוס יעקב מרדכי הירשנזאהן, תרמו). (6). צו; קצת, (1); קנו, (1) דף. (שושנה הלוי, הספרים העבריים, עמ' 153; מס' 509).

22. ש. הלוי, הספרים העבריים, עמ' 153, מס' 508.

מלהדפיס את הספר ש"ע עם הלקוט הנזכר (שתילי זיתים) ואחינו בני ישראל יקחו את הספר הנז'... ועל הקונים תבוא ברכת טוב".²³ ועל הירשנזון היה לגנוז את המהדורה שנדפסה בבית הדפוס שלו.²⁴

ספר מלחמות השם (ב)

בשם זה נדפס ספר בירושלים, בשנת תרצ"א.²⁵ שעורר חמתם של רבני תימן בירושלים כמו"כ בתימן גופה, והוציאו ספר נגדו בשם: "ספר אמונת ה'".²⁶

הרב יחיה קפאח (או אלקפאח) בספרו "מלחמות השם" יצא נגד הזוהר ומחברו. השתמש בבטוים חריפים כבר בהקדמת ספרו, ואין להתפלא שרבני תימן קמו על רגליהם והוציאו ספר נגדו בהסכמת רבני וגאוני תימן וארץ ישראל.

בהסכמות קוראים לספר מלחמות השם "ספר מינות וחוצפה נוראה כלפי שמיא הבנוי על יסודות של טפשות גסה וחסרון הבנה גמור בעמקי הזוהר וחכמת הקבלה בכלל".²⁷

ולפי דעתם יש לבער את הספר. "ומכאן אזהרה רבה לעם ה' שיזהרו מלהגרר אחרי האיש הנז' וסיעתו וכל מי אשר יראת ה' על פניו יודרו לבער את הספר של אותו האיש וצריכין לשרש אחריו כמו שאנו מוזהרין על ע"ז ואל תשכן באהליך עולה כתיב".²⁸ לפיכך הספר ראוי לשריפה.²⁹ רבני תימן מדגישים שהספר נכתב תחת השפעת ספרו של ר' יהודה

23. שם.

24. שם, עמ' 21.

25. ספר מלחמות השם אשר פעל ועשה נר ישראל הפטיש החזק וכו' הרה"ג והישיש כמוהר"ר יחיה בן שלמה אלקאפח הי"ו אב"ד ור"מ ומו"ץ בעוב"י צנעא בירת תימן פעה"ק ירושלם ת"י, שנת תרצ"א (דפוס פ. עניו שכו' גאולה, ירושלים).

26. ספר אמונת ה' אשר החזיקו גבורים ואנשי מלחמה מלחמתה של תורה באמיתות חכמת האמת תשובות ברורות שחיברו חו"ר התימן יע"א על הספר הנקרא מלחמת ה' שחיברו יחיא ב"ן ש'למה קאפח, י"ל על ידי הרב חיים בן שלמה עראקי כ"ץ הי"ו והרב יהודא אברהם חבשוש הי"ו והרב שלום שלמה נג'אר הי"ו, נדפס פעה"ק ירושלם תובב"א שנת תרצ"ו ונגמר בחדש חשון שנת תרצ"ח. (דפוס הר' חיים בהר"ש הלוי ז"ל צוקרמן). כתיבת הספר נסתיימה ביום כב שבט תרצ"ד.

27. בהסכמתו של הר' יצחק אייזיק הלוי הרצוג הרב הראשי לארץ ישראל (בתחילת הס' אמונת ה').

28. שם, בהסכמתו של ר' צבי פסח פראנק.

29. בהסכמתו של ר' שמעון צבי הורוויץ (וידונו בשריפה את כל ספריהם המזוייפים המלאים מינות").

אריה ממודינא; שהר' יחיה קפאח שאב מהספר "ארי נוהם" וצטט את הספר "עוז לאלהים" של נחמיה חייא חיון.³⁰

בהקדמה לספר אמונת ה' נוכל לקרוא על השתלשלות הענינים סביב הספר "מלחמות ה'" ומחברו.³¹ ממנה נתברר שהרב יחיה קפאח קבל שלשה ספרים מנוצרי בשם קלאזר "מאיי הים" אשר שהה כמה חדשים בצנעא והעמיד פנים שהוא מחכמי ישראל. התאכסן כשהיה חדשים בביתו של ר' יחיה קפאח אחרי שגורש מביתו של הר' שלמה אלקארה שחשד ב"יהדותו". כעבור שנתיים בחזרו למקום מגוריו שלח קלאזר שלשה ספרים לקפאח והם: "קנאת האמת", "ארי נוהם" ו"שאגת אריה וקול סכל".

ר' יחיה קפאח הראה את הספרים האלה לרבני המקום: לר' שלמה אלקארה, ולר' יחיא אלבדוחי. "וישבו ב' הרבנים הנז' משך ז' ימים לבדוק בעניניהם ויצא דינם בשרפה מפני שהם מנגדים לאמונת ישראל ותורתם. והאיש הנז' כששמע דבר זה נתיירא מאד פן ישרפו אותם וישב עד שהעלימו עיניהם ונתיאשו מהם ולקחם והטמין אותם, והיה מסית בני אדם בסתר עד שהסית ששה אנשים והיו הולכים בכל לילה לעסוק בספרים אלו בסתר במקום שקורין מטב"ק מפני יראת ב"ד הנז'".³² רבני העיר (צנעא) לא אמרו נואש וניסו להשפיע על קפאח שיפסיק מלאכתו ההרסנית והחתיתו אותו שלא ידבר נגד ספרי ישראל "שכל המבזה שום ספר מספרי ישראל התורניים ספרי פוסקים או דרשנים וגם ספרי המקובלים חדשים עם ישנים שיעשו בו דין".³³ אבל כל זה לא עזר והמשיך להפיץ רעיונותיו המובאים בספרו "מלחמות השם".

מתוך ההקדמה³⁴ מתברר שמחבר הספר הוחרם גם בירושלים. "ויהי אחרי כן (אחרי ששלחו אליו שאלות בבקשה שיענה עליהן!) יצא הקול בשערי עי"ק ותפארתנו ירושלים תובב"א ונשתוממו על זאת השערוריה ולבשו קנאה לכבוד ה' ותורתו ושלחו חרמות שמתות ונידויים בגזירת ב"ד של מעלה ושמותיו ית' וברשות ס"ת וברשות כל הקהל בחתימת כל רבני ירושת"ו גדוליה ונכבדיה וכולם אל ראש האיש הנזכר וגונדא דיליה".³⁵

רבני תימן שבירושלים כאשר קראו את הספר "מלחמות השם" החליטו

30. עיין לעיל עמ' 72-78; מעמ' 121 והלאה.

31. ס' "אמונת ה'" בהסכמתו השניה של הר' אברהם יצחק הכהן קוק.

32. ס' "אמונת ה'" בהקדמה (עמ' ב).

33. שם, עמ' ג.

34. שם, עמ' ד.

35. שם.

לסתור טענותיו היות "הקורא בו תסמר שערות ראשו על חלול ה' ובזיון החכמה".³⁶ בספר "אמונת ה'" מצטטים קטע אחר קטע מספר "מלחמות השם" מהתחלת הספר עד סופו וכך נותנים הם תשובותיהם על כל דבר ודבר שבו.³⁷ מענינת ההערה "אל הקורא" בסוף הספר של "אמונת ה'", שבה המולי"ם של הספר (אמונת ה') מודיעים שהם השמיטו מתוך הספר אותם החלקים שר' יחיה קפאח הביא מתוך הס' "עוז לאלקים" של נחמיה חייא חיון, כמו כן את התשובות שמחברי הספר "אמונת ה'" נתנו עליהם, "כי (מחברי הספר "אמונת ה'") חשבו שגם הספר הזה ("עוז לאלקים") נחשב בין ספרי קודש ובלא יודעים כי הספר עוז לאלקים הוא מפורסם אצל חכמי ישראל אשר בתפוצות הגולה לפסול, עיין לעיל בפסק הרה"ג אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל ואינו בכלל ספרי הק' ואסור לקרות בו, כי ידוע להם שמחברו נחמיה חיון מכת שבתי צבי שר"י, עיין בספר שבר פושעים, וע"כ אין למדין ממנו בין לבנות או להרוס, אשר על כן השמטנו את דברי ה"עוז לאלקים" ממחברת המשיג וממחברת המשיבים ואת מחברי ספר אמונת ה' הסליחה. המו"ל".³⁸

מכסת לאהל

אוצרות התורה

בשם זה חובר קונטרס על ידי ר' שלמה גנצפריד מחבר ה"קצור שלחן ערוך" ונדפס יחד אתו בירושלים בשנת תרמ"ד ותרמ"ט.³⁹ ממהדורות הבאות של הקצור שלחן ערוך הושמט הקונטרס "מכסת לאהל", שחובר נגד הרב מרדכי אליעזר וובר שכהן כרב בעיר אדא (Ada, או בהונגריה) ואחר כך בירושלים.

הרב מ. א. וובר יצא להגנת ר' חיים הלברשטם מצנץ, בעל "דברי חיים" שהותקף על ידי ר' שלמה גנצפריד בספרו "אהלי שם" (אונגוואר, תרל"ח).⁴⁰ הרב מ. א. וובר חבר ספרו "מלחמת חובה" (ירושלים, תרמ"ב)⁴¹ להגנת ר' חיים הלברשטם.

36. שם.

37. הם מדפיסים את הטכסט מספר "מלחמות השם" באותיות רש"י והתשובות באותיות אשוריות — מרובעות — למרות "גאוני קרתא קדישא ירושלם האסירו לקרות ספרו ראוי היה שלא להעתיק כל דבריו כדי שלא לעבור ע"ד חכמים ואיסורים". (בסוף ההסכמה של רבני תימן בירושלים.)

38. ס' אמונת ה', עמ' תקה.

39. ש. הלוי, הספרים העבריים, עמ' 171, מס' 598/א.

40. מהדורה אחרת: לבוב, תרס"ו (עם הוספות).

41. "מלחמת חובה" נגד עלילות הבל, מן אויב שקר (ר' שלמה גנצפריד) אשר יצא לקרב על ס' דברי חיים (לר' חיים הלברשטם) בבזיונות ובקונטרס הל"ז ("אהלי שם") נבעו

ר' שלמה גנצפריד עונה על הספר „מלחמת חובה“ בקונטרס שלו „מכסה לאהל“ שהשתמשו בו נגד הרב מ. א. וובר גם „בשעת המחלוקת הכולל“.⁴³ השמטת הקונטרס „מכסה לאהל“ מהמהדורות הבאות של ה„קצור שלחן ערוך“ שנדפסו בירושלים היא בוודאי תוצאת מלחמה זו.

ר' שלמה גנצפריד עצמו הרים קולו נגד הדפסת ה„קצור שלחן ערוך“ שלו שהוצא על ידי ר' נתנאל דוד זיסברג בווארשה, כי „הדפיסו שלא ברשותי (מודיע ר' ש. גנצפריד ב„המגיד“),⁴⁴ והאסור הן מצד התוה"ק הן מצד דינא דמלכותא ידוע לכל, והוא רובץ גם על הקונים ועל כל המסייעים“. התנגד גם להפצת ה„קצור שלחן ערוך“ שהופיע בתרגום „עברי-דייטש“ על ידי ר' יעקב אהרנפרייז בלבוב; ואלה הם דבריו: „גם זאת אודיע כי ר' יעקב עהרענפרייז בלבוב העתיק ספרי הנ"ל לעברי דייטש והדפיסו שמה (ג"כ שלא ברשותי) וקלקלו בשבוישים הרבה מאד, תלה בי בוקי סריקי ונתן מכשול גדול לפני המון עם ה'. לזאת אבקש מאת כל מרא דאתרא להזהיר את עם ה' לבלתי יביאוהו אל תוך בתיהם שלא יכשלו בו ח"ו. אונגוואר, בחדש סיון תרלג“.⁴⁴

שקרייז, נחשפו טעיותיו... ירושלים (דפוס פרומקין) תרמב. (ש. הלוי, הספרים העבריים, עמ' 121, מס' 347/ב; עמ' 143, מס' 453).

42. שם, עמ' 171, מס' 598/א.

43. המגיד, תרלג — 1873, XXV, עמ' 232. („אל תשכן באהלך עולה“).

44. שם.

פרק שנים עשר

עתונים

מלבד העתונים: "המגיד", "הכרמל", "המליץ", "הצפירה" ו"החלוץ", שהוזכרו כבר לעיל, לחמו גם בכתבי עת אחרים שראו אור בירושלים ובהונגריה. במארמארוש-סיגט (אז בהונגריה) חי ר' הירש ליב גוטליב (1844-1930/31?)¹ עתונאי אשר במסירות נפש והקרבה עצמית פעל ולחם בעד הפצת הרעיון הציוני.² מסיבה זו ר' הירש ליב גוטליב הוציא לאור עתונים ובינם אחדים הוחרמו ונאסרו.³

השמש

"השמש ישיש כגבור להודיע מכל הנעשה תחת השמים, השופט בצדק בלי משא פנים וחלק שפתים, לתורה וחכמה, משל ומליצה, מידו קרנים, מרים קרן עמו ושפתו הולך ואור כשמש בצהרים. מאתי הירש ליב גאטטליעב ... (שבועון) ... תרלט".⁴

"השמש" הופיע כשנה וחצי במ. סיגט⁵ ובשנת תרלט נדפס כבר בקולומיא בשם "חרסא". הסיבה לכך שרב הקהילה בסיגט ר' חנניה יום טוב ליפא טייטלבוים אסר על המדפיס אברהם קאופמן, ששימש אז גם בתור ראש הקהל, להדפיס את "השמש". סיבת האסור "פריצת גדר".⁶ ר' הירש ליב גוטליב היה נאלץ להעביר את העתון לקולומיא ופרסמו בשם חדש "חרסא", שהופיע במשך שלש שנים.

1. הוא היה גם משורר והשירים שחברו על ידו היו אהובים על יהודי קרפטורוס. חלק מהם הוצאו לאור בשנת 1933 בשם: ליעדר פון מיין לעבען.
2. על תולדות חייו ראה: אנציקלופדיה של גלויות (קארפאטורוס), כרך שביעי, עמ' 295-296.

3. עתונים נוספים בעריכתם השתתף הם: "אהבת ציון", מארמאראש-סיגעט, תרסח (1908); "יידישעס בלאטט" ... רעדאגירט פאן צבי יודא לעאפאלד (דפוס קויפמן), תרע"ז תרעב (עייך התאור הביבליוגרפי: ג. בן מנחם, מספרות ישראל באונגריה, עמ' 230-231).
4. ג. בן מנחם, מספרות ישראל באונגריה, עמ' 225-226; Lippe, I, 148.
5. "השמש" הופיע כבר בשנת תרלח (10.9.1878). ראה: ג. בן מנחם, מספרות ישראל באונגריה, עמ' 225, מס' 2.

6. אנציקלופדיה של גלויות, כרך שביעי, עמ' 295-296. לפי ג. בן מנחם (מספרות ישראל באונגריה, עמ' 226) לא התחיל א. קויפמן בהדפסה אלא בשנת תרסב.

יידישע פאָלקסצייטונג

שבועון זה נדפס בשנים 1893—1897 (תרנ"ג-תרנ"ז) גם כן בעריכתו של ר' הירש לייב גוטליב. מטרתו היתה להפיץ את שפת היידיש וספרותה בין יהודי מארמארוש, אבל רבני העיר אסרו על היהודים "בכוח החרמות והאסורים" להתרחק מהשבועון ולא לקחת אותו ליד. לפי זלמן רייזן⁷ אסר הרב חנניה יום טוב ליפא טייטלבוים גם במקרה זה על המדפיס ר' אברהם קאופמן שלא יטפל בהדפסת השבועון.

די וואַהרהייט

א מאַנאטסשריפט, צו אונטערהאַלטונג און בעלעהרונג אונטער דער רעדאקציע פון הירש לייב גאָטליעב. סיגעט 1896 (=תרנ"ו).⁸ נאסרה הדפסתו על ידי "הרבי מסיגעט".⁹

ציון

שבועון בעריכתו של ר' הירש לייב גוטליב. יצא לאור ב' 1904—1906 (תרס"ד-תרס"ו). העורך רצה להפיץ את הרעיון הציוני בין יהודי הונגריה. ולמרות הקשיים, החרמות והנסיון המר שהיה לו עם הוצאת העתונים הקודמים, החליט לתת בידי היהודים עתון שיפיע מדי שבוע בשבוע, בשם "ציון". הוא נסע לוינה, נפגש עם הרצל, שעזר לו לרכוש מסדרה. בסכנת נפש עבד בחשאי בביתו. הדבר נודע ברבים והלשינו עליו וכתוצאה מכך נאסר. עם שחרורו מהמאסר המשיך בעבודתו, והוא בעצמו עמד ברחוב ומכר את עתונו.¹⁰ אבל אחרי שנתיים הופסקה הופעת העתון. רצונו העז של העורך לא נשבר כי בשנת תרס"ח הוציא לאור את העתון "אהבת ציון", ביידיש

7. ז. רייזן, לעקסיקאָן פון דער יידישער ליטעראַטור פרעסע און פילאָלאָגיע א, עמ' 459-458.

8. ג. בן מנחם, מספרות ישראל באונגריה, עמ' 227.

9. אנציקלופדיה של גלויות, כרך ז, עמ' 295-296.

10. תאור התנאים שבהם עבד הירש לייב גוטליב (לפי ג. בן מנחם: ספרות ישראל באונגריה, עמ' 230): "קבצן מטופל באשה ובילדים, לא קיווה כלל לפרנס את בני ביתו מ"רווחים" של עתונו. להיפך: הירש לייב עצמו רעב במלוא מובן המלה, אבל הסכום שהיה דרוש לעתון מוכרת היה להשיג! כדי לחסוך בהוצאות המינימאליות היה הירש לייב נושא בעצמו את הסדר (היתה לו מסדרה בבית, שקבוצת הרצל בווינה שלחה לו!) לבית הדפוס. כיון שחשש שחסידיים יתנפלו עליו ויפזרו את הסדר, העבירו לבית הדפוס בחצות הלילה; בעצמו שולח את העתון למנויי, בעצמו מוכר את עתונו ברחובות ובעצמו גובה דמי-המנוי."

ובהונגרית, יחד עם אליהו בלאנק.¹¹ גוטליב השתתף גם בעריכת הכתב-עת "יידישעס בלאטט".¹²

קול מבשר

בשם זה נדפס בקלויזנבורג (=קולוֹז'וואר, קלוֹז', כעת רומניה) עתון, בו התקיף המו"ל את רבני טשעטשעוויץ, גראסווארדיין, סיגעט. על העתון הוטל אסור. שמות הרבנים אשר חתמו על האסור מודפסים בקונטרס "מחית עמלק ושותפיו" [מ. סיגעט, תרסא (1901)], שבו יצאו להגנת כבוד הרבנים שנפגעו על ידי המו"ל של "קול מבשר".¹³

חבצלת

"חבצלת" מבשרת ירושלים. הוצא לאור על ידי ר' ישראל ב"ק וחבריו, אחר כך על ידי מיכל הכהן וישראל דוב פרומקין, בירושלים, משנת תרכ"ג עד תרע". לראשונה הופיע פעמיים לחודש ואחר כך בהפך לשבועון, ויותר מאוחר נדפס כבר שלוש פעמים לשבוע.¹⁴ מלחמה התנהלה בין "חבצלת" ובין העתון "הלבנון" שנדפס עוד לפני ה"חבצלת" (ב' 20 למרץ 1863). והמלחמה בין שני העתונים האלה נסתיימה בסגירתם על ידי השלטונות הטורקים ב' 18 לדצמבר 1863. "הלבנון" המשיך בהופעתו מחוץ לגבולות ארץ ישראל, בפאריז ובלונדון, ובשנת 1886 נדם קולו.

ה"חבצלת" חידש את חייו בעריכתו של דוב פרומקין בשנת 1871 וניסה להמשיך במלחמתו; הוא דרש שנויים בתכנית הלמודים בבתי הספר, הנהגת למודים כלליים נוסף ללמודי קודש; המריץ לעבודה פיזית — לחקלאות, לאורח חיים חדש. רבני ירושלים לא ראו בעיניים טובות את הדרישות האלו, והטילו חרם על "חבצלת". לראשונה בשנת תרלה ואחר כך בשנת תרלז. "קנאת כבוד אלהים וכבוד התורה... כשלהבת אכלתנו ויחד אסרנו אסור בכח התורה לבל יזיד איש לקרוא במכתב העת ה'חבצלת' וכל שום מכתב עת שיוצא מתחת ידי י"ד פרומקין ומיכל הכהן... ראינו חובה לעצמנו והסכמנו שאסור לקרות במכתב העת 'חבצלת' על פי דין תורתנו הקדושה וכל הקורא

11. ראה לעיל הערה : 3.

12. ג. בן מנחם, מספרות ישראל באונגריה, עמ' 230-231.

13. שם, עמ' 146-147; פרידברג מזכיר את הספר "מחית עמלק ושותפיו" על יד "קול מבשר".

14. תאור ביבליוגרפי ראה אצל שושנה הלוי, הספרים העבריים שנדפסו בירושלים, תשכ"ג, עמ' 12-16, 47, 67-69.

במכתב העת 'חבצלת' הרי הוא עובר על דברי חכמים".¹⁵ אלה הם דברי בית דין הצדק של הספרדים; הראשון לציון, ר' אברהם אשכנזי, הוסיף: "ואף ידי תכון עמהם לאסור אסור, וחתמתי את שמי על הדין ועל האמת בעיר הצדק".

הצבי

אליעזר בן יהודה (פרלמן, 1858-1922) הוחרם יחד עם עתונו "הצבי", לראשונה בשנת תרמז. הסיבה לכך היתה כי מתח בקורת על חכמי העדה הספרדית שבירושלים, היות שבקשו מומר אחד שיכין בשבילם בקשה לתמיכה מיהדות הגולה, וגם האשים אותם שהם שיעבדו את גאולת כותל המערבי מידי הערבים ע"י הבארון רוטשילד. נוסח החרם פורסם ב"חבצלת" [טז תמוז תרמז (1886), גליון מס' 33, עמ' רנב-252]: "וביום יג לחו' תמוז... קראנו עצרה בביהכנ"ס הגדולה המיוחסת לרבן יוחנן בן זכאי זיע"א... ופתחנו דלתות ארון הקודש והדלקנו נרות והחרמנו את אליעזר בן יהודה עורך הצבי, בחרם שהחרים יהושע את יריחו ובשמתא דשמתיה ברק למרוז, בכוח שכינת עוזינו, ובכוח תורתנו הקדושה, ותקעו בשופרות וענינו כל הקהל קדוש פה אחד הרי הוא מובדל ומופרש מעדת ישראל עד אשר ישוב מדרכו וניחם על הרעה. וכל הקורא במ"ע (במכתב עת) הצבי, אחר שנודע לו שהחרמנו אותו, ליטרקיה חויא דרבנן דלית ליה אסותא, ולשומעים יונעם ועליהם תבוא ברכת טוב. וגמרנו כל התהלים ועשינו מי שברך לכל הקהל העי"א (ה' עליהם יגן אמן). ולאות אמת ת"ש פעה"ק ירושלם, ת"ו. ביום ו' תמוז שנת תזמר עריצים ושומע לנו ישכן בטח ושאנן מפחד רעה והיה זה שלום".

א. בן יהודה הוחרם בפעם השניה והועמד למשפט בשנת תרנד — בגלל מאמר שפורסם בשם: "מצוות צריכות כוונה" ב"הצבי" (גליון חנוכה של אותה שנה).¹⁶ והוא בעצמו היה קרוב לשרוף את כתב יד "המלון הלשון העברית הישנה והחדשה"¹⁷ שעליו עבד במשך ארבעים שנה. באחד ממכתביו

15. אליעזר טיבון, הספר העתון והדפוס, מרחביה, עמ' 214-216; הדאר, שנה תשה, גליון לה, עמ' 779-781. הוחרמה גם הספריה שנוסדה בשנת תרלה בירושלים (חלק מנוסח החרם מצוטט על ידי א. ר. מלאכי; החרם בדורות האחרונים) (הדאר, שנה תשה, גליון לה, עמ' 780).

16. עיין גם "מוסד היסוד", גערך לרפוס על ידי אלעזר הורביץ, ירושלים, תשית, עמ' 302-303, הערה 107 ב. המאמר נכתב ע"י חותנו של א. בן יהודה: שני"ה, יונס. (עיין: המבוא הגדול למלון הלשון העברית הישנה והחדשה (ירושלים-תל אביב) עמ' 7.

17. "מלון הלשון העברית הישנה והחדשה". Thesaurus Totius Hebraicitatis et Veteris et Recentioris. Berlin-Jerusalem, 1909.

אל בנימין זאב בכר כותב: "ואני פונה עתה אליו גם כמו לידידי, יאמין נא לי ידיד נכבד, כי יש רגעים שאני בא לידי יאוש נורא, ופעמים גם לטרוף דעת, ואז קצף נורא ממלא את נפשי, ומוכן אני כמעט ברגעים הנוראים האלה לשרוף את כל החמר שיש בידי ולהחריבו לבלתי ישאר ממנו זכר, הואיל ואין אני רואה כל יכלת לעבוד עוד להקים את הבנין הנהדר שחלמתי".¹⁸ "אנא אדוני יציל נא את המפעל הזה אם אדוני חשב אותו לראוי להצלה".¹⁹ פרופ' בכר תמך באליעזר בן יהודה להגשים חלומו. חות דעתו ומכתבי המלצה של ב. ז. בכר עזרו לו.²⁰ המו"ל לנגנשיידט (ברלין) הוציא לאור את הכרכים הראשונים של "המלון הלשון העברית הישנה והחדשה" והמפעל הגדול והחשוב ניצל.²¹ אוצרות התורה

18. מכתבי אליעזר בן יהודה (ירושלים) אל פרופ' באכר (בודפשט) שפורסמו ע"י דר. ש. ז. לוינגר בספר זכרון אנטל מארק (Dr. Weinberger Mózes, Antal Márk Emlékkönyv, Kolozsvár, 1943), (בחלק העברי) עמ' VI.
19. שם, עמ' IV; או במכתב אחר (מס' ת, עמ' VI): "ולכן אדוני אם באמת עבודתי חשובה להמדע ולהספרות העברית, כמו שאדוני אמר לי בפה וכתב פעמים אחדות בכתב, ייעץ לי אדוני מה לעשות, אולי יקח אדוני את הדבר הזה בידו, אולי יעורר את החכמים להתאחד יחד לפרסם קריאה לטובת המלון".
20. אחרים היו: דר. יצחק גולדציהר, הרב דר. עמנואל לווי, דר. א. ברלינר. עיין: "המבוא הגדול למלון הלשון העברית הישנה והחדשה" (ירושלים-תל אביב), עמ' 19, 25, 41.
21. "מאשרה אני לבשרהו — כותב א. בן יהודה לבכר — כי המלון יצא לאור. כמה היה קשה הדבר וכמה עבודתי וכמה מכשולים מצאתי על דרכי זה אפשר רק לספר פה על פה כשאזכר עוד פעם לראותו. ספר אפשר לעשות מזה, ספר אשר עליו יבכו וגם יצחקו" (שם עמ' א, מכתב מס' יד).

מ פ ת ח ה א י ש י ם

- אאיליון, שלמה 117-118, 129, 131, 135, 136
- אבא חלפתא 10
- אבא מרי, בן משה (הירחי) 21, 25, 29, 37
- ר' אבהו 6, 8, 197
- אבודינטה, משה גדעון 90-91
- אבוהב (אבואב), יוסף 158
- אבוהב, יעקב 123
- אבוהב, יצחק 91, 99, 113, 136
- אבוהב, שמואל 104
- אבולאפיאה, חזקיה דוד 40
- אבולאפיאה, מאיר הלוי 18, 21-23
- אבולעפיאה, אברהם 58-59
- אבולעפיאה, יעקב 87
- אביגדור, חיים מפינסק 203
- אבן אל דבנדי 15
- אבן בהלול, יונה בר שלמה 39
- אבן גאון, שם טוב בן אברהם 19
- אבן דנן, סעדיה בר' מיימון 13
- אבן זבארה, יוסף 38
- אבן יחיה, גדליה 57
- אבן ירחי, אברהם 4
- אבן סאמין, שם טוב 223
- אבן סנה, ראה צרעה, שמואל
- אבן סקויה 13-14
- אבן עזרא, אברהם 13, 16, 17, 31-34, 47-50, 57, 63, 170, 200
- אבן עזרא, משה 13, 17, 112-113
- אבן עקנין, יוסף בר' יהודה 19, 21-22
- אבן פלקירא, שם טוב 21, 31, 50
- אבן רושד (Averroes) 45
- אבן שבתאי, יהודה בן יצחק הלוי 37, 38-39
- אבן שם טוב, בן יוסף 31
- אבן חיבון, שמואל 21, 25, 50
- אבנר מבורגוס 76-77
- אברבנאל, אלישע (סוויא) 131
- אברבנאל, יצחק 46, 47, 86
- אברבנאל, ר' שלמה 131
- ר' אברהם בן אשר 59
- ר' אברהם בן דוד (ראב"ד) 18-19, 23, 32, 35, 106
- אברהם בן מיימון 20
- אברהם בן שמואל מברצלונה 23
- אברהם מלובלין 139
- אברהם מנחם כהן מפורטו 53, 58
- אברמוביץ, שלום יעקב (מנדלי מוכר ספרים) 240
- אגילאר, משה רפאל דה 113
- אדלר, ר' נתן בן שמעון כ"ץ 210
- אהרן בן משולם מלוניל 23
- אהרן בן שמואל 182
- אהרן ברכיה בן ר' משה 89, 90, 104
- אהרן שמואל מהרגרשויתא 118
- אהרנפרייז, יעקב 265
- אובילר, מרק xvii
- אוטולינגו, יוסף 67
- אויערבך, צבי בנימין 250
- אוליווירה, שלמה די 99, 117
- אולמו, יעקב דניאל 129
- אולמן, יעקב 66
- אולמן, שלמה 66
- אופהאוזן, שלמה 91
- אופנהיים, דוד 121-122, 131, 137, 162
- אופנהיים, יוסף בן דוד 123
- אופנהיימר, צבי הירש 217-218, 222-223
- אוקו, א. ש. 81
- אורבך, אפרים א. 30
- אזולאי, חיים יוסף דוד (חיד"א) 32, 34, 44
- 46-47, 50, 54-55, 57-59, 88, 90, 92, 95-96, 102, 104-106, 109, 116
- 120-121, 138, 163, 167-169, 171, 173
- 174, 181, 214-215
- איגור, עקיבא (גינץ, גינס) 224-225, 246
- אייבשיץ, יונתן 136-144, 151, 161, 177, 183
- 209
- אייזנמגנר 103
- אייזנשטדט, מאיר 101
- אייזנשטדט, שמעון 101
- אייזנשטיין, א. 186
- אייזנשטיין, יהודה דוד xxii-xxiii
- איינהורן, דוד 76
- איינהורן, יצחק 76, 214
- אייגמיר, גדליה 239
- איספינוזא, בנימין 170-171
- איסרליש, ר' משה (רמ"א) xi, 21, 32-33
- 42, 48, 52, 73, 108, 261

- אירגאס, יוסף 121, 129-124, 131, 134-135, 152, 209
 איש שלום (פרידמן), ד. 79
 אלבדוחי, יחיא 263
 אלבוגן, א. 181
 אלגאזי, חיים 246, 256
 אלגאזי, יעקב 145, 147
 אלגאזי, שמואל 88
 אלגרנוושי, מאיר 38
 אלוואריס, אהרן 131
 אלחריזי, יהודה 35, 37
 אלטאר, יהונתן 223
 אלטאראס (אלטראס), דוד 122, 131
 אלטראס, שלמה 158
 אלטמן, א. 16
 אליהו בן בנימין הלוי 256
 ר' אליהו הגאון מוילנא (הגר"א) XXIV, 34, 161, 189-190, 195-197, 203-205, 207, 213, 231-232, 239
 ר' אלימלך מליזענסק 192, 199
 ר' אליעזר 5
 אליעזר לוי שמש XIV
 ר' אליעזר מטאמשפולי 146
 אלמנצי, יוסף 74, 152, 154, 156, 161
 ר' אלעזר מבראד 145
 ר' אלעזר מקראקא 157, 159, 164
 אלפאנדארי, חיים 100
 אלפסי, ר' יצחק (רי"ף) 1, 19, 34-35, 67, 107
 אלפרון (היילפרון), משה בן שמריה 154, 158
 אלקארה, שלמה 263
 אלקלעי, יהודה 252
 אלשאקר (אלאשקר), משה 20, 31, 47
 אלשיך, משה 55
 אמארייליו, אברהם 100
 אמזלק, מ. ב. 116
 אנדן, וואן דן 81
 אנטון, קרל 138
 אסף, שמחה 10, 62, 182, 191
 אפיון 52
 אפלטון 202
 אקסנפלד, ישראל 238-239
 ארו (צורבוים), אלכסנדר 244
 ארטור, יצחק 235, 240-241, 244
 אר"י, ראה ר' יצחק לוריא
 אריה יהודה ליב בר' שמואל 182
 אריה ליב מגלוגא 157, 159
 אריה ליב מהנובר 171
 אריסטו 17, 32-34, 43, 45, 202
 אריטובולוס 9
 ארנשטיין, יעקב 234-235, 239-241
 ר' אשי 23
 אשכנזי, אברהם 269
 אשכנזי, אליעזר 50
 אשכנזי, בצלאל 66, 239
 אשכנזי, יעקב ברוך לנדא XIV
 אשכנזי, צבי (חכם צבי) 116, 122-126, 129-129
 134, 136, 144
 אשכנזי, שמואל בן יהודה 93, 95
 אשכנזי, שמואל יפה 87
 ר' אשר בן יחיאל (הרא"ש) 18, 26, 107, 109, 215
 בארון, ש. ו. 15, 58
 באריוס, דניאל הלוי (מיגל די באריוס) 113, 114
 בארסקי, אברהם 150
 בדרשי, ידעיה (פניני) 17, 21, 29, 38, 111
 בוטשוביץ, שמואל 222
 בוקציו 43
 בורקה, ר. (R. Burke) X, 71
 בוש, י. 118-120
 בוילה, אבי עד שר שלום 46-47, 55, 57, 61
 74, 112, 153
 בחיי אל קונסטנטינו 24
 בחיי בן משה מסרגוסה 23
 ביאלא, יצחק 141-142
 ביאליק, ח. ג. XXIII
 ביבי, משה 61
 ביואש, יוסף 133
 ביחובסקי, ח. א. הכהן 203
 ביכלר, א. 1
 ביליניקי, מ. 78
 בילרבק, פ. 6, 7, 79
 ביסו, ה. (Henry V. Besso) 113
 ביק, י. ש. 248
 בירט, ת. (Th. Birt) X
 בית הלוי, יעקב 79
 בכר, בנימין זאב 2, 3, 6, 10-11, 270
 בכרך, יאיר חיים 92
 בכרך, מיכאל 219
 בלאו, יהודה אריה 7, 64-65, 71, 76-78
 בלאנק, אליהו 268
 בלבן, מ. 142, 180, 208, 247
 בלוך (בלוגג), שלמה 248

- בלוק, יהושע 67, 198
 בלומברגר, יעקב 251
 בליליוס, יעקב 164
 בליליוס, עמנואל 153
 בן אור, א. 242
 בן ביליא, דוד 51-50
 בן ברוך, עובדיה (שאול ברלין) 213-212
 בן דוד, יחזקאל 207
 בן דוד, נפתלי 163
 בן דימה 8
 בן זאב, י. ל. 248
 בן זכאי, ר' יוחנן 269
 בן זמרא, דוד (רדב"ז) 3, 239
 בן יהודה, אליעזר (פרלמן) 270-269
 בן יוסף, שמעון 45
 בן יעקב, יצחק אייזיק 161, 164, 202, 205
 בן ירוחם, שלמה 12, 14, 15
 בן ישראל, מנשה 47, 57, 81, 93
 בן מנחם, נפתלי 145, 151, 156, 158, 161
 232, 246, 266-268
 בן מתתיהו, יוסף 52
 בן נתן, זרח 43, 93
 בן סרוק, זכריה 51
 בן סרוק, מנחם 45
 בן עטר, דוד 131
 בן עטר, חיים 105-106
 בן שלמה, מנחם 45
 בן שם טוב, יוסף 244
 בנבנישטי, ששת בן יצחק 23
 בנבנשת, יוסף 38
 בנוונטו, עמנואל די 66
 בניהו, מאיר 55, 104-105, 117, 182
 בנימין בן מתתיהו 49-50
 בנעט, דוד צבי 21
 בנעט, יעקב 220
 בנעט, מרדכי (בנדיקט, מרקוס) 190, 215, 217-218, 220-221, 246
 בסאן, ישעיה 151-156, 159-161, 165, 167
 בסולה, משה 61, 63
 בעל שם טוב (בעש"ט), ישראל בן אליעזר 63, 145-146, 195, 198, 200, 202-205, 236
 בער, יצחק 24, 27, 31, 36, 76, 208
 ב"ק, ישראל 268
 ב"ק, ניסן 260
 בר יוחאי, ר' שמעון 33, 74, 127, 133, 144, 159, 163
 בר יקר, יוסף 120
- בראדי, חיים 23, 40, 110, 111
 ברגמן, ישכר דב 18, 35
 ברגר, אברהם XVIII
 ברודא, אברהם 130
 ברוך בן שמואל XIV
 ברונו, ג'ורדנו (Giordano Bruno) 70
 בריאל, אליעזר 124
 בריאל (בריל), יהודה בן אליעזר 46, 105, 130
 בריל, יחיאל 19, 21
 בריל, ג. 171
 ברכיה בירך בן אליקים 162-163
 ברלין, נחמן 224
 ברלין, שאול 76, 191, 212-215
 ברלינר, א. א. X, 66, 178, 214, 226-227, 270
 ברנהיימר, קי. 100
 ברנייס, יצחק 225, 255
 ברנץ, פרידריך 91
 ברנר, יוסף חיים 242
 ברנשטיין, ש. 109, 111, 112
 ברסלא, (מאיר) ישראל 222, 246, 255
 בשן, אברהם חזקיה 169
 בשן, יעקב 169-171
 אוצרות התורה
- גאגנון, א. (E. Gagnon) X, 71
 גאלאנטי, ידידיה 87
 גאליקו, אלישע 54, 55
 גאנו, ישראל 181
 גארדינר, ח. ה. X
 גבהרדט, קי. (C. Gebhardt) 77-85
 גבריאל, בן יהודה מקראקא 116
 גדליה בן מהר"ם מלובלין 65
 גודימן, מ. 79
 גוטליב, הירש-ליב 266-267
 גוטמן, יוליוס 14
 גוטמן, מ. י. 63
 גוטמן, מיכל הכהן 3
 גולדציהר, יצחק 270
 גולדשמידט, לאצארוס (אליעזר) 249
 גומפרץ, אהרן (עמרין) 34
 גונזהויזר, לאה 171
 גוצקוב, קרל 81
 גורגולוט, יצחק בן שלמה 38
 גורדון, דוד 244
 גורדון, יהודה ליב (יל"ג) 240-243
 גורדון, יקותיאל 152
 גושצינגו, יצחק 258

- גייגר, אברהם 4, 43, 71, 76, 77, 93-94, 96
 245, 246
 גיל, משה 14
 גינאזאנו, אליהו 86
 גינזבורג, ל. 1, 6, 7, 257
 גינזבורג, ש. 151-154, 156, 161
 גינס, זאב 225
 גירונדי, יונה 21
 גירונדי, מ. ש. - גיפי, ח. XVI, 46, 50, 61, 67-68, 86, 88, 104, 111, 158, 164, 168-172, 194
 גלזנר, שמואל 192
 גלילאי, ג. 70
 ר' גמליאל 10, 11
 גוצפריד, שלמה 264-265
 גראציאנו, אברהם יוסף 55
 גרינהוט, אלעזר 107
 גרינהוט, דוד 101-103
 גרינזואלד, יקותיאל יהודה 75, 137, 195, 209
 גרינולד, מכס XVII
 גרינשפאן, מאיר 150
 גריסהאבר, יצחק 217-219
 גרץ, ה. 2, 45, 77, 79, 82, 83, 101, 105, 107, 122, 130, 135-137, 142, 178, 185, 187-188, 225, 234
 גרשון בן ר' אליהו מזרחי 66
 דאנון, א. (A. Danon) 177
 ד'אקוסטה, אוריאל 71, 76, 77, 78, 79, 80, 81
 דוב בער ממזריטש 161, 199
 דובנא, שלמה 186, 191
 דובנוב, שמעון 33, 55, 63, 76, 80, 85, 192, 195-200, 202-208, 229
 ר' דוד בן דניאל 24
 דוד בן ר' שאול 21-22
 דוד בן שמואל הלוי (ט"ז) ו'א"ו
 דוד טבלי, מליסא 188, 191
 דוד ממאקאוו 196, 202, 208
 דוד שמואל מקראקא 157
 דוידזון, אפרים 205, 238, 248, 253
 דוידזון, ישראל 12-14, 38-39, 111
 דון יוסף גשיא 52
 דוקס, ל. 17
 דוקר, אברהם XVIII, 59
 דוראן, שמעון בן צמח (רשב"ץ) 46, 47, 164, 167
 דוראן, שמשון בן צמח (רשב"ץ) 167
- דושינסקי, ח. 190, 212, 217
 דינוראלי, י. IX
 דייטש, אליעזר 175
 דינור, בן ציון 13, 15
 דינסטאג, יעקב XVII, 21, 34
 דיסקין, יהושע ליב 260
 דיק, אייזיק מאיר 241
 דיקארט, ר. 70, 82
 דלוגטש, שמואל 169
 דלמדיגו, אליהו 43, 46
 דלמדיגו, יוסף שלמה (יש"ר מקנדיא) 92-95
 דנויט, בן ציון XIV
 דנטה, א. 43
 דנציג, אברהם XXIV
 דסאוויר, משה, ראה מנדלסון, משה
 דרויון, פ. (F. Drujon) 59, 84
 דרויגוב, א. 260
 דרפר, י. ו. (J. W. Draper) 70
- דזאי גאון 182
 האתמרי, אליהו הכהן 205
 הברמן, א. מ. א. 40, 88, 184, 245-246, 256
 הולברוק, י. IX
 הולדהיים, ש. 245-246
 הומברג, הירץ 206
 הומירוס (הומיר) 7, 8, 9, 53, 224-225
 הורביץ, אלעזר XVIII, 21, 246, 269
 הורוביץ, מ. XIV, 68, 96, 101-103, 171-173, 181, 183, 187-188, 209-210
 הורוביץ, צבי הלוי 184
 הורוביץ, שמריה ליב הלוי 10
 הורודצקי, ש. א. 202-203
 הורוויץ, יצחק הלוי 171
 הורוויץ, שמעון צבי 262
 הורוויץ, פנחס הלוי XX, 187-188
 הורקנוס 9
 היידנהיים, וואלק 209, 255
 היילבוט, אליעזר לאזי (לאסי) 214
 היילפרין, ישראל 63, 98, 138, 146, 177, 181-183, 185
 היילפרין, מנחם מענדיל 146-147
 היילפרין, פנחס מנחם 246
 הילגרס, י. (J. Hilgers) X, 71, 82
 הילמן, שמואל 141
 הירש, נפתלי 190
 הירש, שמשון רפאל 255
 הירשנזאהן, יעקב מרדכי 261-262
 הכהן, אברהם מזאמטש 141, 144

- הכהן, חיים 97-96
 הכהן, יוסף 55
 הכהן, משולם זלמן 246
 הכהן, נחמיה 154-153
 הכהן, נסים דוד 158
 הכהן, נפתלי 117-116
 הכהן, פ. י. 175
 הברשטוט, מרדכי 250
 הברשטוט, חיים מצנץ 264
 הברשטוט, לוי 177
 הברשטוט, ש. 55
 הלוי, אברהם בן מרדכי 108-107
 הלוי, בנימין 148-147, 104
 הלוי, זרחיה בן יצחק 35-34
 הלוי, צבי בן ישראל 218-217
 הלוי, שושנה 268, 264, 261-258
 הלוי, שמואל 92-91
 הלל מווירונא 30
 הלפר, בן ציון 113
 הלקין, א. ש. 22
 הלר, ב. 85
 המבורגר, מאיר 139
 הנה, שלמה 173-172
 הנריקס, אברהם ישורון 131
 העליץ, אליקים 247
 העליץ, אשר, 247
 העליץ, חיים 246
 העליץ, שמואל 247
 הקטן, יעקב (הכהן) 165
 הקטן, שלמה (פטיט) 29, 24
 הרומי, עמנואל XVI, 43-40, 112
 הרטמן, מרטין 110
 הרכבי, א. א. 90, 13
 הרכבי, צבי 152
 הרפורד, ר. ט. 6 (R. T. Herford)
 הרצוג, ר' יצחק אייזיק הלוי 262
 הרצל, ב. ז. 267, 251
 וואגנה, אברהם חיים 137 (Wagenaar)
 וואלקירר, קונרד 256, 181
 וואלק, אברהם אלכסנדר 250
 וואלק, א. 237
 וואלק, בנימין (זאב) 116
 וובר, מרדכי אליעזר 265-264
 ווברמן, פנחס ז. 161, 152
 וויזל, נפתלי הירץ 210, 194-190, 187, 42
 214, 212
 ווינדלבוך, ו. 81, 70
 ווינטר, פאול 11
 וויקו, מ. 58 (M. Vico)
 ווירשובסקי, ח. 83
 ווכשטיין, ב. 237
 וולוטן, וואן י. 85, 82 (J. Van Vloten)
 וולף, י. 91, 16-15
 וולפר, י. 91 (Johann Wülfer)
 וונדה, א. 209 (A. S. Van der Wonde)
 וועצלאר, ליב 195
 וורפל, יצחק 39-38
 ויזנר, ד. 79
 ויזנר, מ. 137
 ויטאל, חיים (קלברזה) 121, 96, 60-59
 ויינברג, מ. 185, 183
 ווייס, א. 10
 ווייס, א. ה. 14
 ווייסמן, א. 142
 וילנסקי, מרדכי 207
 וינברגר, משה (כרמלי) 270, XXIV, XIX, X
 וינקלר, מרדכי 175
 ויגר, שמואל 243
 ויגשל, יעקב 78
 ויסברג, מ. 241
 ורסס, שמואל 231
 זאבי, ישראל 135, 123
 זאמשט, יצחק 139
 זדנר, מ. 97
 זוויף, משה 239
 זילברמן, א. ל. 244
 זיסברג, נתנאל דוד 265
 זכות, אברהם 52-51
 זכות, משה 105-104, 95
 זכריה בן ברכאל 23
 זנה, י. א. 247, 87, 76, 67-66
 זקש, שניאור 227, 75, 51
 ר' זרחיה בר' יצחק הלוי 35, 34
 חאגיס (חאגיו), משה 124, 121, 118-117
 164, 160-151, 136, 132-129
 חאטש, צבי הירש 117-116
 חבצלת, מאיר XVIII, 20
 חבשוש, יהודה אברהם 262
 חורין (חאריגר), אהרן 223-216, 192
 חיוי הבלכי 14, 13, 12
 חיון, נחמיה חייא 141, 137-121, 118, 116
 264-263, 151, 147, 144

- חיות, צבי פרץ 100-101
 ר' חייא 23
 חייט, יהודה XV, 58, 59, 94
 חיים יהודה לייב מסאסניצא XV
 ר' חיים מוולוז'ין 207
 חמיק, יוסף 104
 ר' חננאל 3, 6
 חסדאי, קרשקש וידאל 25, 37
 מאראגאן, אליה 101
 טביוב, י. ח. 249
 טובי, משה 246
 טויבר, אריה 185, 195, 198
 טולידאנו, יעקב משה 105, 148
 טורנו, מ. (M. M. Tourneux) 59
 טיבון, אליעזר 269
 טייטלבוים, חנניה יום טוב ליפא 266-267
 טייטלבוים, משה 189
 טראבוטו, נתנאל 77, 88-89
 טרוקי, יצחק 16
 טריויס, נפתלי הירץ 68
 טריטש, אליעזר 246
 טרכטמן, יעקב שמואל 254
 טרשנסקי, שלמה XVII
 טשרניחובסקי, ש. 40
 יאנוב, צבי הירש יעקב 187
 יאפע, י. א. 205
 ר' יהודה 8
 יהודה אריה ממודינא (ריא"ם) 63-64, 71-79
 88-89, 93, 104, 227, 263
 יהודה בן משה מפאנו 89
 יהודה הרופא 22
 יהודה לייב מגלוגא 116
 ר' יהודה לייב (ליוא), מהר"ל מפראג 55-56, 254
 יהודה לייב בן מרדכי 207
 יהושע העשל בן אהרן לבוב 183-184
 ר' יוחנן 32
 יונג, ל. 189, 258-260
 יונה בן אברהם (גירונדי) 21-22
 ר' יונה מברצלונה 30
 יונתן הכהן X
 יונתן הכהן מלוגיל 39
 יוסט, מ. 154, 229
 יוסטיגיאנוס 10
 ר' יוסי 3, 11
 ר' יוסף 4, 5, 6
 ר' יוסף בן אלפכאר 22
 יוסף בן יהודה X
 יוסף בר' יהודה יודל מדובנא 182
 יוסף הכהן 55
 יוסף מקנדיאה (ראה דלמדיגו, יוסף שלמה)
 88, 93
 יוסף בן פנחס (מפוזן) 191
 יוסף שלום מפוזעניץ 182
 יחזקאל בן ר' דוד 207
 יחיאל כהן בן משה 67
 ילינק, א. 12
 יעב"ץ (ר' יעקב ישראל בן ר' צבי אשכנזי
 מעמדן) 56, 58, 108, 116, 122, 124,
 137-138, 141-145, 147, 150, 151, 153,
 159-158, 168, 173, 177, 183, 210
 יעב"ץ, זאב 232
 יעב"ץ, שלמה 66
 יעקב בן אבא מארי (אנטולי) 44-46, 69
 יעקב בן חיים צמח מפורטוגל 120
 יעקב בן מכיר 26
 יעקב בן נפתלי הכהן מגאזולו 61, 63
 יעקב בן צבי (ברסלאו) 157
 יעקב יוסף (הכהן) 146, 195, 198, 202
 יעקב יושע (ממין די לורין) 157
 יערי, אברהם 30, 52, 55, 60, 62, 67, 87,
 105, 117, 145-148, 162-163, 208-
 209, 246
 יפה, מרדכי 152
 יפית, רפאל הלוי 256
 יצחק אייזיק (טראני) 157
 יצחק בר' מרדכי 31
 ר' יצחק בן ששת (ריב"ש) 47, 213
 יצחק ישראל בן שלמה (יצחק ישראלי) 12,
 16, 17
 ר' יצחק לוריא (האר"י) 33-34, 59-60, 63,
 96, 105, 109, 127, 137, 204-205, 208,
 256
 יצחק מלובלין 200
 יצחק סאטאנוב 212, 215
 יצחקי, אברהם 100, 101, 124
 יצחקי, ר' שלמה (רש"י) XX, 1, 2, 3, 5, 8,
 13, 34, 73, 94, 95, 109, 129, 169, 180
 ירדן, זב 40, 42
 ישי בן חזקיהו 30
 ר' ישמעאל 8
 ישראל בן דוד (מצפת) 157
 ישראל מבראד 159-160
 ישראל מרוויגו 61, 62

- כהן, בוימין 152
 כהן, יחיאל 67
 כהן, י. י. 192
 כהן, מ. י. 137-138, 140, 142
 כהן, נחמיה 154
 כהן-צדק, יוסף 63
 כהן, רפאל 187, 211-214
 כהן, ש. 10
 כהנא, א. 1, 71, 147, 203
 כהנא, דוד 59, 122, 137, 147
 כהנא, יהודה לייב מטיקטין 139
 כ"ץ, אליעזר 221, 225
 כץ, יקותיאל זיסקינד 212
 כ"ץ, נפתלי 122-125, 129, 134-135, 147
 לאוואטר 190
 לאטאש, יצחק די 60, 62
 לוביל, אברהם בן שלמה 38
 לוו, עמנואל 270
 ר' לוי 30
 ר' לוי בן אברהם בן חיים (רלב"ח) 36-37
 ר' לוי בן גרשון (רלב"ג) 31, 33, 46, 47, 200
 לוי, י. 2
 לויטה אליהו 182
 לוין, ב. 14
 לוין, ל. 139
 לוין, מ. 11
 לוין, צבי הירש 191, 212-215
 לוינגר, י. ל. 175
 לוינגר, ש. ד. 270
 לוינזון, יצחק בר (ריב"ל) 236-238
 לוונשטיין, ל. 182
 לומברוזו, אברהם 71
 לונדון, יעקב (יעקב חזן) 164
 לונזאנו, מנחם די 43-44, 163-164
 לוונשיץ, אפרים 173-174
 לוצאטו, משה חיים (רמח"ל) 74, 151-161, 167
 לוצאטו, שמואל דוד (שד"ל) 129
 לוצאטו, שמחה 71, 112
 לוריא, מרדכי 147
 לחובר, פ. 64
 לטריס, מ. הלוי 237
 ליבוביץ, נחמיה שמואל 71-73, 75-76, 104
 ליברמן, אליעזר 223, 225
 ליברמן, חיים 175, 194, 199, 205, 208-209, 249
 ליברמן, יעקב 223
 ליברמן, שאול 1, 7-11, 257
 לידא, דוד 97-99, 164
 לייבל, ישראל 203, 205-206
 לילינבלום, משה לייב (מל"ל) 240, 242-243
 לימבורך, פ. (Ph. Limborch) 78
 ליסא, יעקב 224, 246
 ליפשיץ, ישראל 171-173
 לנדא, א. 220
 לנדא, אברהם יצחק 238
 לנדא, חיים 238
 לנדא, יחזקאל (הנודע ביהודה) 140, 142, 172-173, 184, 188, 191, 198, 217, 219
 לנדא, שמואל סג"ל 218-219, 224
 לנדסברג, זאב 215
 לגדסהוט א. 187, 191, 214
 לעף, ליבוש (לוו ליאופולד) 6, 130, 220-222
 לעפין, מנדל 228, 248
 לזאהלר, רפאל 195, 229, 231, 235
 מאהר, אברהם מענדל 248
 מאיליה, מנשה 236
 מאיר, מטוליטולא 39
 מאיר, מלובלין (מהר"ם) 65
 ר' מאיר מרוטנבורג 167
 מאפו, אברהם 240-241, 243
 מאקוב, דוד 199, 202
 מהר"י דלאטאש ראה דילאטאש, יצחק
 מהר"ל ראה יהודה לייב (ליוא)
 מהר"ם מפדובה 10, 50, 61, 62
 מוואזין, יוסף 232
 מולינא, יצחק די 215
 מונטיפיורי, משה 259
 מוסקאטו, ליאון 53
 מורגנשטרן, יחיאל מאיר 105, 109
 מורטארה, מרדכי 110
 מורטיירה, שאול 81-82
 מורניש, ל. 239
 מורפורגו, שמשון 111-112, 152, 154-155
 מזרחי, ר' אליהו (רא"ם) 65, 66
 מזרחי, דוד 261
 מיוה, שלמה די 131
 מיוס, יהודה לייב 234
 מיזול, ו. א. 190
 מיזולש, צבי הירש 161, 173-174
 מיכל, ח. 46, 50-51, 59, 86, 105, 116, 126, 162
 לזאהלר, רפאל 195, 229, 231, 235
 מאהר, אברהם מענדל 248
 מאיליה, מנשה 236
 מאיר, מטוליטולא 39
 מאיר, מלובלין (מהר"ם) 65
 ר' מאיר מרוטנבורג 167
 מאפו, אברהם 240-241, 243
 מאקוב, דוד 199, 202
 מהר"י דלאטאש ראה דילאטאש, יצחק
 מהר"ל ראה יהודה לייב (ליוא)
 מהר"ם מפדובה 10, 50, 61, 62
 מוואזין, יוסף 232
 מולינא, יצחק די 215
 מונטיפיורי, משה 259
 מוסקאטו, ליאון 53
 מורגנשטרן, יחיאל מאיר 105, 109
 מורטארה, מרדכי 110
 מורטיירה, שאול 81-82
 מורניש, ל. 239
 מורפורגו, שמשון 111-112, 152, 154-155
 מזרחי, ר' אליהו (רא"ם) 65, 66
 מזרחי, דוד 261
 מיוה, שלמה די 131
 מיוס, יהודה לייב 234
 מיזול, ו. א. 190
 מיזולש, צבי הירש 161, 173-174
 מיכל, ח. 46, 50-51, 59, 86, 105, 116, 126, 162

- מג'רה, ישראל 44
 נהר, יצחק 113
 נוה, פנינה 109
 נויבואר, א. 27, 36, 91, 142
 נויבורג, יצחק 171
 נוינס, דוד טוריס 136
 נוסבוים, הלל 254
 נורצי, שמואל ידידיה 194
 ר' נחמן מברסלב (מהר"ן) 33-34, 47, 63, 200-202
 ניטו, דוד פנחס 115-116, 123-126, 130
 ניוטון, י. 70
 ניסן בן יהודה 97-99
 ניסנובים, יצחק XX-XXII, 252
 ניפלי, חנואל 57
 ניצה, שלמה 122, 131
 נכט, י. 228
 נסים, בר שלמה 16
 נפתלי בן דוד 163
 נפתלי הירץ בן יעקב אלחנן 60, 96-97, 102
 נפתלי הירש (ווינצהיים) 190
 נתן, אברהם 117
 נתן העזתי 104, 110, 117, 142, 145, 147, 149
 נתן בן נפתלי הרץ 200-202
 סאלטרו, יהודה 87
 סאמיגה, יוסף 87
 סג"ל, ישעיה 127
 סגל, מ. צ. 1, 4-5
 סגרי, אברהם 135, 152
 סואווה מ. (M. Soave) 17
 סוטה, ה. ב. (H. B. Swete) 8
 סוליימן, סולטן 66
 סונציני, גרשון 40
 סופר, משה (חתם סופר) 143, 146, 189, 221, 222-225, 246, 252
 סופר, שמעון 146, 175
 סוקולוב, נ. 98, 244
 סוקראטס 210
 סטאר, הארי XVII
 סילבר, ד. י. 21
 סילוה, דוד מינדיס די 131
 סילוה, חזקיה די 105-109
 סילוה, רפאל די 131
 סילוה, שמואל די 79-80
 סינגר, יעקב 217-218
 סיקולה, חיים יוסף 243
 מילדולה, דוד בן אפרים 74, 149-150
 מינדולה, יהודה לייב 152
 מינץ, בנימין 258
 מינץ, משה 190, 220-221
 מינץ, שלמה 158
 מירסקי, שמואל קלמן XVII, 21, 249
 מלאכי א. ר. 257, 260, 269
 מלטר, ה. 14
 מלכו, יצחק 100
 מלכי, עזריה 35
 מנדל, ש. 79
 מגדלי מוכר ספרים ראה אברמוביץ
 מגדלסון, משה (ר' דוסאוויר, משה, רמ"ד) XX, 186-192, 214-215, 235
 ר' מנחם עזריה מפאנו 88
 מנחם בן שלמה 45
 מנשה בן יוסף מאיליא (בן פורת) 231, 233, 236
 מס, נתן (מאז) 172
 מסיר, דוד ליאון 46
 מסיר, ליאון יהודה XIV
 מעליש, לייב 224
 מענדל, פיעקוש 120
 מרגליות, לייב 210-211
 מרגליות, ראובן 4, 76-77, 137, 149, 215, 227
 מרדכי מליסא 159
 מרוקא, דוד (מרטיקא) 85-86
 מרכס, אלכסנדר 14, 90, 257
 מרקריא, יעקב 47
 מררי, משה מנחם 153, 156
 משה בן יהודה בן ר' קלונימוס הכהן 116
 ר' משה בן מימון (רמב"ם) XII, 21, 4, 16-25, 27-34, 36-37, 46, 48, 50, 57, 63, 73, 86, 107, 109, 183, 189, 200, 203, 213, 223, 237, 245, 249
 ר' משה בן נחמן (רמב"ן) XI, 23, 26, 28, 29, 35, 46
 משה שמואל (מצפת) 157
 משה הדרשן 181
 משה יצחק מקלם 244
 משה לייב מסאסוב 34
 משולם זלמן (זולצבך) 169, 183-184
 נאטונק, יוסף (אביר עמיאלי) 251-252
 נאטקיס, צבי 234-235
 נבון, יונה 106
 נגיאר, שלום 262

- פולטוי ברי' אבא xv
 פונסיקה, יצחק דה 113
 פופר, ו. (W. Popper) xi-x, 66, 66
 177
 פופר, יעקב כהן 130
 פוקס, משה הרש 175
 פורגס, א. 90
 פורגס, ג. 78, 80
 פורטו, משה כהן 87
 פורמיגו, יצחק 194
 פטוחובסקי, יעקב 116
 פטולומיאוס פילדלפוס 8
 פיאמיטא, יוסף 122-123
 פיהם, שמואל 52
 פיליפאוסקי, צבי 52
 פיליפסון, ל. 83
 פימנטל, אברהם כהן 113
 פיין, שמואל יוסף 244
 פינטו, אהרן די 131
 פינטו, דוד 105-106
 פינס, יחיאל מיכל 243, 260-261
 פינצי, דוד 72, 152
 פינצי, חנניה 88
 אוצרות התורה
 פינצי, יעקב 62
 פינקל, יהושע 23
 פינקלשטיין, ל. 14, 177
 פינר 249
 פיריאו, פ. (Pietro Perreau) 40
 פירסט, י. (J. Fürst) 15, 44, 46, 48
 53, 59-60, 64-66, 77, 80-84, 88, 90-91
 93, 97, 100, 104, 109, 121, 138
 140-141, 143, 153, 156, 167, 171
 174, 180, 190, 194, 202, 205, 212
 214-215, 220, 222-228, 231
 פלאהיף, ג. ב. (G. B. Flahiff) 71
 פלדמן, אבא 239
 פלוג, י. וואן (J. Van der Ploeg) 11
 פלונגיין, שלמה 231
 פלונגינסקי, מרקוס 231
 פלטיין, שמואל 254
 פלעקלש, אליעזר 219, 224
 פנחס בן משולם 20
 ר' פנחס מקארץ 63
 פנחס נסים מרובירה 89
 פסלר, יוסף 71, 82
 פערל, יוסף 208, 228-231, 240-241
 פציצה, מימון 258
 פראדו, דניאל 81
 סלונסקי, חיים זליג 244
 סלטקי, י. ד. 258
 סלפטר, מ. 231
 סמברי, יוסף 36
 סנדלר, פרץ 186, 189-190
 סעדיה גאון 12-14, 31, 93, 189
 ספורטא, ר' שמואל 24
 סקוטוס, מיכאל 45
 סרוואטוס, מיכאל 70
 סרוואל, ליב xiv
 עובדיה בן ברוך ראה ברלין, שאול, 212-213
 213
 עגנון, ש"י 198
 עדלמן, צבי הירש 21
 עטיאש, דוד ישראל 131, 165
 עטלינגר, יעקב 246
 עמיאל, אביר (ר' יוסף נאטונק) 251
 עמנואל, יצחק שמואל xiv, 101, 117, 124, 126
 129-131, 133, 136
 עגן בן דוד 12
 ענת, מ. א. 149
 עפשטיין, א. 181
 עקריש, יצחק 52
 ר' עקיבא 1, 4, 7
 עראמה, יצחק 33, 200
 עראקי, חיים 262
 פאדובני, גבריאל 156
 פאול הרביעי x, 70
 פאיגנוט, ג. (G. Peignot) 71
 פאלאק, יוסף שמעון 192
 פאלק, גבריאל 14
 פאלק, חיים 160
 פאלק, יהושע 142-143
 פאסטאר, יהודה 235
 פאפא, נתנאל חיים 256
 פאפירש, יעקב הכהן 153-160
 פאציוס, י. (J. Faccius) 84
 פאציפיקו, אברהם 194
 פאציפיקי, יצחק 158
 פארדו, דוד 106, 167-168
 פדר, טוביה גוטמן 248
 פואה, משה ישראל 89
 פוזנא, יעקב xx
 פוזנסקי, ש. א. 12, 14-15
 פוחווצר, יהודה ליב 148
 פוייטי, יהודה אריה 88-89

- צלבי, יהודה (פוקי) 15
 צמח, יעקב בן חיים 121-120
 צרצה, שמואל (זרזה, אבן סנה) 51-50
 צרפתי, בן ציון XIV
 צרפתי, מרדכי 61
 צרפתי, שמואל 131
- קאופמן, אברהם 267-266
 קאופמן, דוד 16, 43, 45-46, 55, 61, 110,
 122-123, 125, 129, 134, 152, 178, 182
 קאלישר, צבי הירש 252-251
 קאמלהר, יקותיאל 34, 146, 188-189, 198
 קאן, פנחס 238
 קארדווי, אברהם 99-101, 127
 קארו, דוד 234
 קארו, יוסף XIV, 18-19, 49, 54-55, 57,
 106, 215, 261
- קארקוביא, אברהם 194
 קבולי, שלמה 66
 קובנר, יצחק א. 243
 קוהוט, א. 2, 6-7, 9
 קולירוס, יוהנס (J. Colerus) 81-82, 84-
 85
 קוניץ, משה 63, 108, 144, 220, 223-224
 קוסובר, מרדכי 59, 175
 קוק, ר' אברהם יצחק הכהן 192, 263-264
 קורדובירו, ר' משה 209
 קורינאלי, דוד חיים 167-168
 קושטא, אברהם מינדיס דא 131
 קזיס, חנניה 106
 קזיס, משה 65
 קיידנבור, שמואל 92, 174, 176
 קיידנלינג, משה 36, 51, 76, 80, 90, 114,
 186-189
 קירכהיים, רפאל 244
 קירכהן, אלחנן 174, 176
 קירקס, מרדכי 74
 קלאר, בנימין 76, 214
 קלזנר, יוסף 5, 231-232, 240
 קלוגימוס בן קלוגימוס 248
 קלימאני, שמחה 194
 קליין, שמואל 50, 215
 קלצקין, יעקב 32
 קמחי, דוד 17, 23-24, 28, 32, 46, 102-103
 קמחי, רפאל ישראל 152
 קנטורי, יהושע 67
 קסוטו, א. 40, 43, 65
- פראנסיש, יעקב 109-112 (פרנציס)
 פראנסיש, עמנואל 41-42, 109-113
 פראנק, צבי פסח 262
 פראנקו, אברהם 131
 פרובינצאל, אליעזר 88
 פרובינצאל, יעקב XIV,
 פרובינצאל, דוד 53
 פרובינציאלי, משה 57-58, 61-62, 64, 66-67
 פרומקין, א. 43, 144
 פרומקין, ישראל דב 260-261, 268
 פרוסניץ, ליבל 136
 פרחי, מנחם 252
 פריבראם, א. פ. 255
 פרידברג, ח. ד. 59, 64, 99, 103, 130,
 140, 162, 167, 183, 185, 195, 203
 205-206, 220, 224, 232, 256, 260, 268
 פרידלנדר, נתן 252
 פרידלנדר, דוד 212-213
 פרידלנדר, מ. 2
 פרידמן, דוד 15, 66, 260
 פרידמן, יהושע 233
 פרידריכספלד, דוד 190
 פריידנטל, י. 81-85
 פריימן, א. 97-99, 118, 122-125, 129-131,
 135, 172, 185, 247
 פרייס, יוסף (Joseph Prijs) 93, 173, 181,
 190
 פריישטאדט, אברהם 218
 פרילמאן, אלימלך צבי 260-261
 פרימו, שמואל 100, 122
 פרלמוטר, מ. 137
 פרלמן, משה 35
 פרלס, י. XIV, 79, 182
 פרננדו, א. 225-226
 פרנק, י. 208-210
 פרנקל, דב 220, 251-252
 פרנקל, ז. 255
 פרת (פורת), ר' שלמה 36
- צבי מסאורן 201-202
 צדק, נפתלי כהן 122
 צונץ, יום טוב ליפמן XIX, 51, 53, 57, 79,
 91, 226
 ציבודאל, רפאל XX, 64-65
 צייטלין, וו. 234
 צינברג, ישראל 120, 175, 187, 189, 191,
 206, 220, 223, 228, 231-236, 241-243
- 249

- קפאח, יוסף 68-69
קפאח, יחיה (אל קפאח) 262-264
קפלן, מרדכי מ. 257
קפלה, י. 70
קפסאלי, אליהו 10
קצנלנבוגן, יחזקאל (קיצנלפוגין) 157, 159, 164
קצנלנבוגן, מאיר 10
קצנלנבוגן, שואל 233
קצנלנבוגן, שמואל יהודה 53
קצנלסון, גדעון 240, 242-244
קראוס, יהודה הכהן 175-176
קראוס, שמואל 6, 10, 90-91, 255
קרובל, אברהם 244
קרובל, נחמן 16, 228, 234-235, 237-238
קרמ, יוסף ידידיה 88-90
קרקאור, י. X
קרקש, מאיר 165, 167
ראבין, שלמה 81
ראוכמן, ל. 255
ראם, ראובן 184-185
רבידוביץ, שמעון 237
רבינא 23
רבינוביץ, מ. ד. 23
רבינוביץ, רפאל נתן נטע 184
רובין, שלמה 77
רובינשטיין, א. 195-196, 200, 202, 207, 229
רובשוב, ז. 100
רוזאנס, חיים 154
רוזנטאל, י. 14, 76
רוזנפלד, ש. 231
רויזניץ, שמואל 220
רוסט, מ. (M. Roest) 43, 50, 52, 77, 86, 88, 92, 116-118, 120, 162, 164, 167, 171-173, 180, 182, 187, 191, 194, 209-211, 221-224, 228, 255
רוסי, עזריה די (מן האדומים) 5, 53, 55, 254, 58
רוסי, שמואל די 55
רוקח, אלעזר 145-146
רות, ב. 116
רווח, ש. 113
ריאטי, משה די 42
ריבקין, אליס 76
ריבקינד, יצחק XVII, 59, 65, 120, 185, 191, 232, 239, 247, 252
ריגיו (רגיו), יצחק שמואל (יש"ר) 71-72, 75-77, 96, 221, 225-228
רייון, זלמן 232, 234, 236, 239, 249, 267
ריינוץ, מאיר ליב 222
רייפמן, יעקב 35
רימידיוס, דוס מנדס XIV, 79-80, 114
רימיני, משה חיים 116
ריקאנטי, יעקב חי 223-224
ריקאנטי, מנחם 94
ריקי, עמנואל חי 168-169
רישר, יעקב 141
רכניץ, מיכאל 220
רפפורט, ברוך כהנא 154, 157
רפפורט, זאב כץ 220
רפפורט, חיים 63, 139
רפפורט, שלמה יהודה (שי"ר) 6, 14, 228, 231, 234-235, 246
רצהבי, יהודה 44, 68
שאטין, שמואל כהן 103
שאצקי, א. 174, 176
שארף, יהודה (שרף) 100, 105
שבתאי בן מאיר הכהן (הש"ך) XI-XII
שבתאי צבי (שץ) 97, 100-101, 109-111, 115-117, 122, 124-125, 127-128, 131-133, 135, 137, 141-142, 144-145, 148, 150-151, 181, 264
שואבה, מ. 10
שודט, י. י. 102-103
שוטנלוהר, ק. X
שולברג, ק. ר. 113-114
שולמן, א. 44, 120, 185, 247, 249
שונמי, שלמה 15, 78, 84
שור, אלכסנדר סנדר 106
שור, יהושע העשל 244
שטיינהרט, יוסף 173
שטיינשניידר, משה X, 15-17, 22, 36, 40, 46, 52, 55, 57, 66-67, 91, 97, 111, 150, 178, 184, 248
שטראוס, א. 24
שטרן, מ. 62, XIII
שטרן, ש. מ. 16
שטרק, ה. (H. L. Strack) 6, 7, 79
שיף, טבלי כ"ץ 190
שייבר, אלכסנדר 13
שיק, משה 259
שכטר, שלמה 4, XV, XVII

- שלום, גרשם 12, 48, 58, 100-101, 104-105, 127, 132, 137, 142, 145, 148, 220
- שלזינגר, עקיבא יוסף 258-260
- שלטן, שמואל 130
- שליימר, א. א
- שליסעל, נטע שלמה XX
- שלמה בן אברהם (מן ההר) 21-22
- ר' שלמה בן אדרת (רשב"א) 17, 21, 24-29, 37
- ר' שלמה ברי' יחיאל לוריא (מהרש"ל) וא, 31-33, 48, 50, 163
- שלמה זלמן בן מאיר 158
- שמואל בן דוד הלוי 91-92
- שמואל בן ר' מאיר (הרשב"ם) XX
- שמואל בן יהודה ממרשיליא 47
- שמואל הסלמי 36-37
- שמואל בן עלי 18, 20, 23
- שמואל בן עזריא (אל מגריבי, שמואל) 35-36
- שמואל בן ראובן 37
- שמואל שלום מנוא אמן 52
- שמואל שער אריה 55
- שמואלי, א. א. 83
- שמיד, אנטון 255
- שמלצר, מנחם ווא
- ר' שניאור זלמן מלאדי 203-204, 232, 256
- שניצר, צבי 218
- ר' שמעון בן גמליאל 9
- ר' שמעון בן יוחאי 33, 74, 127, 144, 159, 163
- ר' שמעון בן יוסף 45
- ר' שמעון בן לקיש 9
- שמש, יוסף 98
- שמשון בן אברהם משאנץ 18-19
- ר' שמשון בן צדוק 167
- שעלו, צבי הירש 57
- שפינוזה, ברוך 71, 81-85
- שפירא, חיים אלעזר 147
- שפירא, נתן 180
- שפירו, ליאון XVII
- ש"ך, רבקה 149
- שצקס, משה אהרן 253-254
- שרירא גאון 52
- ששפורטש, אברהם 149
- ששפורטש, יעקב 97, 99, 103-104, 113-114, 149, 150-151
- תוגרמי, ברוך 58
- תומאס אקווינאס 81
- תמר, צ. 55
- תקו, משה 14, 21, 31
- תשבי, ישעיה 64, 104-105, 108, 117, 142, 148-152, 174

מפתח הספרים והענינים

- לאבני שהם 91
 אגור וווא'XIV, 182
 אגרות 83
 אגרות הר' ניסנבוים וווא'XX
 אגרות הרמב"ם 21, 22, 23
 אגרות יש"ר 75
 אגרות להמאור הגדול 16, 18, 20, 48
 אגרת אלאספ 222, 223
 אגרת השלום 256
 אגרת חמודות 86
 אגרת על תחית המתים 23
 אגרת רב שרירא גאון 52
 אהבת ציון 241
 אהלי שם 264
 אוצר דרשות וווא'XX
 אור הישר 172
 אור השכל 59
 אור ישראל (לר' ישראל ליפשיץ) 171, 172
 אור ישראל (לר' ישראל גאון) 181
 אור נוגה 223, 224, 225
 אור צח ומצוחצח 101
 אור תורה 44
 אחרית הימים 90
 אילת אהבים 142
 איש ואשה 239
 אלה דברי הברית 222, 224, 225, 246
 אלים 93
 אלמגסט 45
 אלפי מנשה 231, 232, 233
 אמונות ודעות 14, 31
 אמונת חכמים 46, 47, 55, 61, 112
 אמרי גועים 216, 217, 218, 219, 223
 אמרי שפר 180
 אסור קריאת ספר 21, 36, 42, 46-47, 53, 57, 81-82, 107, 118, 128, 135, 145
 אסיפת זקנים 87
 אפחם אליהוד (השפלת היהודים) 35
 אפית מצות 239
 ארי גוהם 63, 72, 73, 77, 94, 263
 ארץ חמדה 148
 אש דת 116, 124, 126
 אשמת שומרון 241
 אשרי הגוי בחר לו יה 111-112
- באור אא, 186, 190
 באורים (באורים על רש"י) 180
 באר הגולה 55, 56, 57, 254
 באר עשק 97, 98, 99
 בדק הבית וווא'XIV, 179, 180
 בדיקת ספר 53, 66, 131, 177, 180-181, 256
 בוחן צדיק 228, 229, 231
 בוקר ד'אברהם 99, 100, 101
 בחור 182
 בחינת הקבלה 72, 75, 76, 77, 227, 228
 בחינת עולם 111, 112
 בטול חרם 260
 בינת מקרא 232
 בית אהרן 182
 בית דוד 167
 בית יהודה (או הבונה) (לריא"ס) 74
 בית יהודה (לריב"ל) 237
 בית יהונתן הסופר 138
 בית יוסף חדש 258, 259
 בית מדות 210, 211
 בית קודש הקדשים 121, 124, 129
 בליל חמיץ 104
 בן דוד (לריא"ס) 77
 בן דוד (לר' נפתלי בן דוד) 163, 164
 בן זקונים 40
 בן יוחאי 63, 108, 144
 בן יענה 7
 בן לענה (בן לענה) 1, 7
 בן סטרא 5, 7
 בן סירא 1, 2, 4, 5, 53
 בן תגלה 5, 7, 53
 בנימין זאב 49
 בנין שלמה 172, 173
 בעור ספר 11, 14-15, 99, 160, 207, 217, 219, 247, 250, 252-253
 בקורת המקרא 13-14, 16, 44, 81, 244
 בקורת תהיה 147
 ברית אברהם 250
 ברית משה 182, 248
 ברית עולם 259
 ברכת הזבח 92
 בתי הנפש והלחשים 36, 37

- המשיח 251
 הסטוריה 38, 42, 53
 הסטוריה של יהודי ספרד 37
 הסכמות 61-62, 89, 102, 107, 117, 121-
 123, 131, 134, 163, 167, 170, 177,
 182, 190, 213, 221, 262
 העולם המרומה 239
 הצד נחש 121, 124, 127
 הצד צבי 121, 124, 125, 131, 132, 133, 134
 הצופה לבית ישראל 241
 הצטרפות להכרות חרם 27, 55, 126, 130,
 135, 137, 139, 159
 הקולות יחדלון 121, 123, 130
 הקשת 84
 הרכבה 182
 השבים (שטרנטיכל) 239
 השגות 35, 92, 106, 108, 211, 233
 השגות אלשאקר (או אלאשקר) 20
 השגות הראב"ד למשנה תורה וו x 18
 השגת גבול 122
 השכלה 34, 216, 235
 השמדת ספר על ידי המחבר 59, 84
 השמטות וו x 15, 35, 52, 58-59, 66, 68,
 83, 91, 108, 145-146, 161, 169, 171,
 191, 218, 224, 238-239, 245, 264-265
 השמים והעולם xvi
 השפלת היהודים (אפחם אליהוד) 35
 השתערות מלך הנגב עם מלך הצפון 164
 התורה והפילוסופיה 225, 226, 227
 התחרות מסחרית 67, 182-183, 185, 256,
 261
 התניא (לקוטי אמרים) 204
 התפתחות השירה העברית באונגאריה xiv
 התעוררות לאומית 115, 251-253, 267
 התערבות השלטונות 74, 79-80, 140, 144,
 162, 194, 203, 205-206, 226, 235-236,
 239, 241, 243-244, 247, 255
 לאבוא היום אל העין 142, 143
 ויקם עדות ביעקב 138
 וכוח כללי 101
 וכוח לבני ושמעי 111, 112
 זאב יטרוף 215
 זה אלי 101
 זוהר תנינא (לרמח"ל) 151, 158
 זכות אדם 85
 זכרון לראשונים 13
- גיהנום וגן עדן ביכל 43
 גינת ורדים 107, 108
 גלגול הנפש 241
 גן המלך 97
 גן נעול 193, 211
 דאָס געזאַנג פון חסידות ו x
 דבר בעתו 222, 223
 דברי אמת 245
 דברי דוד 97
 דברי האלה והנודי 38
 דברי הימים (לר' יוסף הכהן) 55
 דברי חיים 264
 דברי חכמים (לאליעזר אשכנזי) 50
 דברי חכמים (לי. סמברי) 36
 דברי יוסף (לי. סמברי) 36
 דברי יוסף (לר' יוסף אירגאס) 126
 דברי נחמיה 121, 123
 דברי צדיקים 229
 דברי שלום ואמת 190, 191, 192, 194
 דד מרדכי 228
 דור דור ודורשיו 14
 דור דעה 34, 188, 189
 דער יידישער פאָר פסח 253
 דרוש טוב ה' לכל 99, 100, 101
 דרישת ציון 252
 דרך אמת 104
 הבונה 74
 הגנה על ספר 22, 29, 88-89, 146-147, 152-
 153, 161
 הדרת קודש 148
 הדת והתחיה הלאומית (לר' יצחק ניסגובים)
 252
 הומירוס (הומיר) 7-9, 12, 224-225
 התסידות והחכמה 240
 הטירון היהודי הראשון 239
 היובלים 1
 היריד בברדיצ'ב 239
 הכשתו של חיוי הבלכי 14
 הכשתו של סקויה 14
 הכשתו של ענן 14
 הליכות קדם 14
 הלכה ברורה 182
 המגיד (המגידים) 169, 179
 המלצה על קריאת ספר 55
 המפתח 253-254
 המרת דת xvi-xv, 35

- זמיר עריצים 207-208
 זמיר עריצים וחרבות צורים 205, 207-208
 זמירות ישראל 44
 זקן אברהם 256
 זקני יהודה 75
 זרע בירך 162, 163
 חבור על קהלת 151
 חברא מחזירי עטרה לישנה 258, 259
 חדוש' החרם 130, 134
 חוברת מר' גיסן 97
 חוברת נגד רפאל ציבידאל וXX, 64
 חוות יאיר 92
 חוזה חזיונות 241
 חוט השני 92
 חזה ציון 169
 חזון ליל (מאזני משקל) 240
 חזוק אמונה 16
 חטאות נעורים 243
 חיי מהר"ן 201
 חיים נחמן ביאליק בולוז'ין, וולוז'ין בביאליק
 וXXIX
 חכמת אברהם אבינו 101
 חכמת אדם XXIV
 חכמת נשים 67
 חכמת שלמה I, 191
 חכמת שלמה (למהרש"ל) 48
 חלול שבת 246
 חמדה גנוזה 148
 חמדת הלבבות 148
 חמדת (ה)ימים 108, 144, 145, 146, 147, 148
 חמדת ישראל 148
 חמדת צבי 116, 117
 ח"ן שאלות ותשובות שונות 49
 חרב לה' 129
 חרב נקמת נקם ברית 246
 חרב פיפיות (ליעב"ץ) 138
 חרב פיפיות (לר' ע. י. שלזינגר) 260
 חרם אדרבה 24, 46, 129
 חרם הגנה 177-178, 255, 261-262
 חרם והחרמת ספרים 8, 15, 17, 24-26, 29, 52-53, 56, 58, 63-64, 68-69, 72, 78, 81-82, 90, 101, 103, 107, 110, 112, 114, 120, 124, 127, 129-130, 134, 137-140, 153, 157, 187, 190, 196, 210, 227, 232, 234, 238-240, 247, 251-252, 254, 259, 263, 266-267
 חשמונאים א-ב 1
 טוב רואי 102
 טוביה 1
 יד אבי שלום 181
 יד החזקה 18
 יהודית 1
 יודעי בינה 104, 105
 יושר לבב 168
 ים של שלמה 32, 48, 49, 50
 ימין ה' רוממה 88
 יסוד הקיום 170
 יסוד יוסף 205
 יסוד עולם 52
 יסודות המשכיל 50
 יפה מראה 87
 ירושת פליטה וXX
 ירים משה 161
 יריעות 121
 ישועות יעקב 240
 ישרש יעקב 169, 170, 171
 כבוד חכמים (למ. מ. היילפרין) 146, 147, 148
 אוצרות התורה
 כבוד חכמים (לר' דוד ליאון מסיר) 46
 כדור קטן 224
 כוונת תקיעת שופר 142
 כור מצרף האמונות 101
 כנף רגלים 88, 89
 כתאב אל חקאיק (ס' האמתיות) 68, 69
 כתאב אלמחאצרה ואלמדאכרה (ספר שירת ישראל) 113
 כתאב אל רסאייל 21
 כתאב אלרד עלי אבן סאקויה (הכחשתו של סקויה) 14
 כתאב אלרד עלי אלמתחאמל (תשובה על הטוען) 14
 כתאב אלרד עלי חיויה אל בלכי (הכחשתו של חוי הבלכי) 14
 כתאב אלרד עלי ענן (הכחשתו של ענן) 14
 כתאב אלתמיז (ספר המבחן או ספר ההכרה) 14
 כתב הגנה 68, 69
 כתב התוצלות 21, 29
 כתב יושר 191, 214
 כתב תמים 21, 31
 כתר יוסף (לר' משה הדרשן) 181
 כתר עליון 121, 122, 131
 כתר שם טוב (לקוטי בעש"ט) 198

- לא בעלא מרגריטא 13
 להט החרב המתהפכת 222
 לוחות העדות (ל. מ. פינט) 261
 לחישת שרף 136, 124
 ליבליכה תפילה XIV, 118, 120
 לקוטי בעש"ט (כתר שם טוב) 198
 לקוטי מהר"ן 34, 200
 לקט הקמת 118
 לקט שמואל 181
 למאור עינים (לר' דוד בן בילא) 51, 50
 מאור עינים (לעזריה די רוסי) 53, 54, 55
 254, 57, 56
 מאזני משקל 240
 מאירת עינים 138
 מאמר הויכוח (חוקר ומקובל) 156
 מאמר מגן וצינה 76, 77
 מבוא פתחים 126
 מבחר הפנינים 53
 מגדול דוד 97
 מגדל דוד 102
 מגדל עוז 58
 מגדל עוז (לר' שם טוב אבן גאון) 19
 מגילת אסתר 67-66
 מגילת ספר 116, 122, 124, 137, 138, 140
 141
 מגילת סתרים 209
 מגלה טמירין 208, 228, 229, 230, 231, 241
 מגן אבות 167
 מדות חסידות 206
 מדע דת 252
 מהימנותא דכלא (רזא דמהמנותא) 123, 124
 125, 127, 136
 מול מגיד פתי 206
 מוסד היסוד 269
 מורה נבוכי הזמן 235, 237
 מורה נבוכים 20, 33, 45, 46, 57, 200
 מזכרת יש"ר 227
 מזמור לדוד 106
 מחזיק ברכה 55
 מחמדי עין 148
 מחר חדש 116
 מחשבות כסילים 203
 מטה ד"ן (כוזרי שני) 116
 מטפחת ספרים 108, 144, 169, 210
 מי לה' אלי 138, 140
 מים חיים 109
 מכסה לאהל 264, 265
 מכתבים ואגרות 153
 מלא חפניים 43, 93, 95, 96
 מלאכת המספר (ספר המספר) 65
 מלון הלשון העברית הישנה והחדשה 269
 270
 מלות ההגיון 33, 200
 מלחמה בשלום 260
 מלחמה לה' וחרב לה' 118, 124, 130, 136
 מלחמות ה' (לר' אברהם בן מיימון) 20, 35
 מלחמות השם (לר' יחיה קפאח) 68, 262
 264
 מלחמות השם (לרלב"ג) 46, 47
 מלחמת החכמה והעשר 38
 מלחמת חובה 264, 265
 מלחמת יעבץ 55, 147
 מלחמת משה 156
 מליצה לפורים 248
 מלמד התלמידים 44, 69
 מנהיג או מוסר הרופאים 16
 מנורת המאור 91
 מנחת יהודה XV, 59
 מנחת יהודה שונא הנשים 38
 מנחת יוסף 126
 מנחת קנאות 21, 37
 מסכת פורים 248
 מסילת ישרים 161
 מערכת האלהות XV, 59
 מעשה בוך 249
 מעשה יהודית 247
 מעשה עמק המלך 43
 מעשה תולע (תולדות ישו) 90
 מעשה תעתיים 209, 210
 מפעלות הקבלה 58
 מצפה יקתאל 76, 211, 212, 213, 214, 215
 מצרף לכסף 58
 מקדש מעט 42
 מקוה ישראל 86, 87
 מקור חיים (לר' חיים הכהן) 95, 96
 מקור חיים (לר' שמואל צרצה=זרזה) 50
 51
 מקח וממכר 182
 מקל נועם 218, 219, 223
 מקרא קדש 87
 מראות השתן 16
 מריבת קודש 101
 מרכבת משנה (ספר ר' אנשיל) 247
 מרפא נפשות 22

- ספר המאור (לא. קארדונו) 101
 ספר המבחן (ספר ההכרה) (כתאב אלתמיז)
 14
 ספר המדע 18, 20, 21, 23, 24, 27, 30, 31,
 33, 46, 63, 200
 ספר המוסר 22
 ספר המחברות XVI, 40, 43-41
 ספר המסעדים 16
 ספר הקונדס 238
 ספר השגחת אלוהית 116, 126
 ספר התאבקות 143
 ספר התשב"ץ 164, 165, 166, 167
 ספר זרע בירך שלישי 161
 ספר חוקים ומשפטים 22
 ספר יוסיפון 55
 ספר יצירה 12, 58, 167
 ספר לחות עדות 137, 139, 140, 142
 ספר מאמר מרדכי 250
 ספר מזרחי 65
 ספר עיני הדעת 217, 223
 ספר רויאל 167
 ספר שירת ישראל (כתאב אלמתאצרה
 ואלמדאכרה) 113
 ספרי דבי אבידן ודבי נצרפי 6
 ספרי ההיכלות 12
 ספרים חיצוניים 1, 4, 56
 ע'ון לאלקים 121-126, 129, 131, 133-134,
 263-264
 עוללות אפרים 173-174
 עומר מן 163
 עטרת שלמה 48
 עיט צבוע 241
 עין משפט 193, 194
 עיר גבורים 173, 174
 על העריות (שער יהודה) 15
 על כחו של עור הנחש 50
 על מהות כת החסידים 228, 229, 230
 עלי חלדי XX
 עלילות דברים 244
 עמודי שלמה 48
 עמק המלך 60, 96, 97, 102
 עמק השווה 220, 221, 223
 עץ הדעת 111
 עץ החיים (Arbol de Vidas) 114
 עקידת יצחק (לר' יצחק בן עראמה) 33, 200
 עקיצת עקרב 138, 140
 עריכת ספר 211, 233, 237
 משבית מלחמות 86, 87
 ר' משה סופר והאמגושא בן חנניה 252
 משחק קבצן ועשיר 239
 משנה תורה (יד החזקה) 18, 20, 39
 משנת הזהר 64
 משנת חסידים 168
 מתק שפתים 40, 42, 109, 110, 112-113
 נגיד ומצוה 120
 נובלות אורה 93, 94
 נובלות חכמה 92, 93, 94, 95, 96
 נוגה הצדק 223, 224
 נוסח של חרם 63, 79-80, 82-83, 98, 125,
 129, 138-139, 143, 156-158, 203-204,
 208-209, 214, 234-235, 245, 268-269
 נועם אלימלך 199
 נחלת שבעה 91-92
 נחש נחושת 121, 134, 135
 ניגון עולם 113, 114
 נפלאות מתורת ה' 57
 נפש ברכה 148
 נצחון 91
 נקודות הכסף X-XII
 סגירת בית דפוס 74
 סדור האר"י 205
 סדור תפלת ישרים 256
 סלו סלו המסלה 252
 סמא דחיי 234
 ספר אמונת ה' 262, 264
 ספר האמונות 21, 31
 ספר האמתיות (כתאב אלחקאיק) 68, 69
 ספר ר' אנשיל (מרכבת משנה) 247
 ספר בנימין זאב (שו"ת) 49
 ספר גנוזי המלך XVI
 ספר דרוש 181
 ספר הבהיר 167
 ספר הגבולים 16
 ספר הגלגולים 101, 102
 ספר (ה)ויכוח 203, 205-206
 ספר הזוהר 60, 61, 62, 63, 64, 104, 108,
 131, 143, 144, 158, 164, 167, 208,
 210
 ספר החסידים 238
 ספר היוחסין 51-52, 55
 ספר היצירה 17
 ספר המאור (לר' זרחיה בר' יצחק הלוי)
 34, 35

- עת לדבר 224
עתרת שלום ואמת 250, 249
- פגיעת יעקב 164
פורת יוסף 87
פחד יצחק 72, 168
פילוסופיה 22, 25-26, 30-34, 45, 47, 50, 70, 200, 210
פירות גינוסר 105, 108
פלגי מים 87
פנקס ועד ארבע ארצות 63, 98-99, 138, 141-142, 161, 177-182
פסק (מרי משה פרובינציאלי) 64
פסק (מרי רפאל ציבידאל) 64
פסק דין 132-133, 136, 222
פרדס רמונים 209
פרוש אגודת שמואל לג"ך 169
פרוש אליגוריי-פילוסופי 25-26, 37, 48, 51, 69
פרוש של ר' אהרן לספר יהושע ושופטים 228
פרוש דרך ימין 88
פרוש של ר' יצחק ישראל לתורה 16
פרוש מגלה סוד 34
פרוש מגילת אסתר 142
פרוש על התפלה 68
פרוש על מגילת רות 136, 137
פרוש שיר השירים 142
פרי חדש 105, 106, 107, 108, 109
פרי מפרי 106
פרי תואר 105
פשר דבר 232
פתח עינים 138, 140, 189
- צבי מודח 109, 111
צוואת הריב"ש 202, 203, 204
צורת הארץ 65
ציצת נובל צבי 104
צלצל כנפים או אוהב נשים 38
צמח דוד 55
צפנת פענח 202
צרור המור xvi
צרי היהודים 91
- קב הישר 205
קבלה 52, 58, 60-62, 68, 70, 73-74, 94-95, 102, 104, 120-121, 126-127, 131
- 136, 144, 151-152, 167, 181, 205, 220, 229, 256
קברות התאווה (תאווה צדיקים) 206
קדושת ספר 62
קובץ שבר פושעים 197, 198
קובץ תשובות הרמב"ם 20, 21, 22, 24, 30
קול ברמה 120, 121
קול מחצצים 248
קול סכל 72, 75, 76, 77, 263
קונטרס מרי אליעזר לאוי (לאסי) 214
קונטרס חק לישראל 106
קונטרס מכת בכורות 169
קונטרס נתון הבית 259
קונטרס עמק ברכה x, 15, 66, 79, 260-261
קונטרס קרני רא"ם 15
קיקיון יונה 75, 227
קלי"ח פתחי חכמה 161
ק"ן מזמורים 151, 158, 161
קנאת האמת (ליהודה לייב מיזס) 234
קנאת האמת 263
קצור חיי יהודה 74
קצור ציצת נובל צבי 104, 148, 149, 150, 151
קצור פתחי חכמה 181
קצור שלחן ערוך 264, 265
קראים 66, 116, 237, 239, 245
- רב טוב לבית ישראל 193-194
רבבות אפרים 233
רוח חן 191
רזא דיחודא 121, 122, 128, 130, 133
רזא דמהימנותא (מהימנותא דכלא) 118, 121, 132, 127
רחובות 194
רשיון לקריאת ספר 55
רשימת ספרים, פסולים 192
- שאגת אריה 76, 263
שאלת חופש הבטוי 23, 56, 63, 72, 75, 106, 193
שאלת יעב"ץ (ר' יעקב בן צבי עמדין) 168
שבתי הבעש"ט 63, 146, 229
שבט יהודה 55
שבט מוסר 205
שבירת לוחות האון 138, 140
שבעה עינים 164
שבעים תקוני הוזהר 116, 117
שבר יוסף 88

- שבר פושעים 124, 136
 שבתאות 63, 92, 97, 100, 103, 110-111, 115, 117, 121-125, 127-128, 132-134, 137, 141, 148, 150-151, 180, 220, 264
 שו"ת אהל יעקב 97, 98, 99, 104, 148, 149, 150, 151
 שו"ת של ר' אליהו מזרחי א, 15, 65, 66
 שו"ת של ר' בנימין זאב 49
 שו"ת של בצלאל אשכנזי 66
 שו"ת בשמים ראש 214, 215
 שו"ת הרמ"א (של ר' משה איסרליש) ו, 21, 32-33
 שו"ת הנודע ביהודה 172-173
 שו"ת של הרשב"א (ר' שלמה בן אדרת) 5, 17, 21, 24, 25, 26, 27, 32
 שו"ת זקן אהרן 256
 שו"ת חכם צבי 116
 שו"ת של ר' יעקב בית הלוי 79
 שו"ת של ר' יצחק דלאטאש א, 60-62
 שו"ת מהר"ם אלשקר 31
 שו"ת מהר"ם מלובלין ו, 21
 שו"ת מהר"ם מפדובה (ר' מאיר מפדובה) 10
 שו"ת של ר' משה פרובינציאלי (רמ"ף) 66
 שו"ת שערי דעה ו, 21
 שלחן ערוך ו, 42, 243, 245, 261
 שלחן ערוך לר' יהודה 77
 שומר אמונה 126
 שומר אמונים 209
 שופטים בארץ 121
 שושנים לדוד 167
 שחוק פינו 205, 238, 253
 שיר השירים להולנדר 252
 שירים לוועזים 43
 שירי עגבים 1, 40-43, 112-113
 שלהבת יה 121, 134, 135
 שלשה קמצים 251
 שמחת הנפש 174, 175, 176
 שמלה חדשה ותבואות שור 106
 שמן למאור 35
 שעור קומה 167
 שער התשובה 148
 שער יהודה (על העריות) 15
 שערי דורא 247
 שערי צדק א, ו, 21
 שערי קדושה 59
 שפינוציוזים 115-116
 שפת אמת 117, 118
 שפת אמת ולשון זהורית 138, 139
- שקל הקדש 233, 234
 שרין קשקשים 218-220
 שריפת ספר 30, 32, 38-40, 60, 69, 79, 138-140, 167, 189, 191, 198, 204, 206, 214, 223, 226-227, 230-231, 234-235, 238, 246, 248, 253, 257, 260-261
 שש שערים 149
 שתי ידות 43, 44
 הנאות צדיקים (קברות התאוה) 206
 תגמולי הנפש 30
 תהלה לדוד 46
 תוכחת מגולה 121, 124, 126, 127, 129, 134, 135
 תוכחות מגולה (משי"ר) 246
 תולדות אדם 88
 תולדות יעקב יוסף 195-199, 206
 תולדות ישו (מעשה ישו, מעשה תולע, מעשה תלוי) 90-91
 תוספות בכורי קציר 169
 תועליות הרלב"ג 46
 תופת ועזן 43
 תורת העולה 73
 תורת הקנאות 104, 138, 139, 143, 156, 158
 תורת יקותיאל 211, 212, 214
 תיבת הספרים של רמח"ל 154-155
 תכונת הרבנים 234
 תלונות סני סנסני וסמנגלוף 240
 תלמוד זולצבך 182
 תנועת הפרנקים 209
 תעודה בישראל 236
 תעלומות ומקורות חכמה 103
 תעלומות חכמה 95
 תקונים בדת ובסוד 118-120, 170-171, 216, 222-225, 242-243, 245, 250, 255, 257
 תקוני הזהר 61, 63, 66
 תקון הקראים 228
 תקונים ליד החזקה 151, 161
 תרבות יוונית 7-10, 32, 124
 תרגומים 67, 77, 119, 175, 186, 248-249, 265
 תרגום המשנה והתלמוד 249
 תרגום השבעים 8, 10
 תרגום התנ"ך לגרמנית 186, 187, 188, 189
 תרגום יהונתן 11
 תרגום יידי של משלי 248
 תרגום ספר איוב 10, 11

תשובות באנשי או"ן 246

תשובת המינים 138

תשליך 240

תשובה על הטוען (כתאב אלרד עלי

אלמתחאמל) 14

תשובה על מצפה יקחאל 214

Aniam ben Schemida 249

Apologia 84

Arbol de Vidas 114

Chansas del Ingenio 114

Coro de las Musas 113

De Admirandis naturae 70

De Intellectus Emendatione 84

De la Divina Providencia 115

Der Hamburger Tempelstreit 246

Divina Comoedia 43

Epistolae 84

Epistolae Doctorum 84

Ethica 84

Examen dos Tradicoens Phariseas
78, 80

Exemplar Humanae Vitae 78, 80

Fin de los Dias 90

Flor de Apollo 113

Gebetbuch 224, 255

Glaubwuerdige Nachrichten 206

Grammatica Hebraica (Abudiente)
91

Grammatica Hebraica (Spinoza) 84

Historia de Riti Hebraici 77

Imperio de Dios 113

Iridis Computatio Algebraica 84

Kinath Schalom Weemeth 250

Messiás 251

Paschologia 116

Propostas contra a Tradiçao 77

Prospetto Filosofico 225-227

Sabbath Prayerbook 257

Scienza delle Donne 67

Sobre a Mortalidade 79

Tractatus de Diabolo 84

Tractatus Theologico Politicus 83-
84

Tratado da Immortalidade 79-80

Ueber das Wesen der Sekte der
Chassidim 228-229

sor Samuel K. Mirsky, under whose auspices this book is published.

Special thanks are due to Dr. Isaac Rivkind, who followed my research with an interest that is uniquely his and has graciously written the Foreword.

I am especially indebted to Mr. Abraham Berger, Director of the Jewish Division of the New York Public Library; Mr. Jacob I. Dienstag, Director of the Mendel Gottesman Library of Yeshiva University; and Dr. Menahem Schmelczer, Director of the Library of the Jewish Theological Seminary of America, and their respective staffs for the generous assistance.

אוצרות התורה

My friends, Dr. Abraham G. Duker, Director of Libraries of Yeshiva University, Drs. Elazar Hurwitz and Meir Havazelet, of the faculties of Yeshiva University, read the manuscript and made many valuable suggestions for its stylistic improvement. I am thankful for their help.

My dear wife Sara (née Gins) deserves more than thanks for her patience, help and constant encouragement, without which the book could not have been completed.

Moshe Carmilly-Weinberger.

New York

June 1966, Sivan 5726.

homeland and even more so in the Diaspora. Jewish leaders guarded and preserved their people's spiritual values in order to assure its continuity. In view of these conditions, it is, indeed, an amazing phenomenon in mankind's history that there has been more freedom of thought and expression among the Jews than among other nations, despite the strict weapon of the *herem*.

The approach of this work is chronological. It begins with the period of the Talmud and carries on the story until our very own days, so as to bring out the major developments in this struggle of ideas. In the attempt to study the causes behind the opposition to certain writings, the coverage goes beyond mere bibliographical descriptions of books. With the passage of time or the obsolescence of the reasons for bans and prohibitions, the negative approach was abandoned. The fate of the books and the attitudes to them have, therefore, been traced generations after generation.

"The Book and the Sword came from Heaven wrapped together."

Sometimes, the sword attacked the book. A war of self-defense would ensue. Usually, and in the long run, the book won.

And now, I am glad to express my gratitude to people who helped to make this work possible.

It is with appreciation that I record my thanks to the Gustav Wurzweiler Foundation and its president, Dr. Max Gruenewald; the Lucius N. Littauer Foundation, and its president, Harry Starr; and the Memorial Foundation for Jewish Culture, its Executive Director, Mark Uveeler, its Assistant Executive Director, Dr. Leon Shapiro, and its consultant, Solomon Tarshansky, for their support.

I am also grateful to the Sura Institute for Research and Publication at the Yeshiva University, headed by Profes-

rabbis because of its secular aspects. Attempts were therefore made to control zionist publications.

Control over publications ranged from a warning to drastic measures. A suggestion for caution would often be couched in polite terms and accompanied by the author's hints that other works continue to be read. For instance, Rabbi Yehuda Chayyat (sixteenth century) included in the end of the preface to his commentary, *Minchat Yehuda* (Mantua, 1558), the suggestion that one should avoid reading kabbalistic books by Rabbi Isaac ben Latif. However, the same note of caution stressed the good standing of his other works.

The next stage was the issuance of a distinct prohibition against the reading of a specific publication. A classical example is the Rabbi Yoseph Caro's interdiction of Immanuel Haromi's *Machbarot* (fourteenth century) in the *Shulchan Aruch*.

The third stage was an outright ban against a book, to the extent of the prohibition of the reading of any books by a banned author, although their contents were fully acceptable. Similarly, there is a case of the refusal to approve the printing of books by a rabbi who ignored the ban issued by local rabbis.

Finally, the most drastic step was the destruction of the banned book. This practice was more common in the nineteenth century because the bans became less and less effective.

In investigating the problem of freedom of expression and thought among the Jewish people, cognizance must be taken of the unusually difficult conditions of its survival after the loss of its homeland. The life of each nation is based on two foundations, its homeland and spirit. Throughout the Jewish people's struggle for survival in exile, the Torah has been its sole support and the very basis of its existence. It is essential, therefore, that we continue to defend it in its own

Some rabbis reacted with great emotion against its study because they felt that it would mislead the masses. Similarly, there were objections to the popular study of Kabbala, a most difficult discipline, which frequently led to aberrations, particularly, false Messianism and antinomianism.

The bitter conflict against Sabbataism and Frankism is the most vivid illustration of this aspect of control over the publication of books. In turn, experiences with these sects are responsible for the prevailing suspicion against any new movement. Thus the early rabbinical opposition to Hassidism involved control of publications and their suppression. Defense against both Haskala and attempts of religious "reform" had the same motivation, but turned out to be much less effective.

There were also Halachic grounds for attempts at control of publications. They were based on the argument that the books contain incorrect halachic decisions and explanations. The rabbis also objected to the publication of books by apostate and to works which were printed on the Sabbat. Similarly, the rabbinate was opposed to changes in texts of prayerbooks by the editors or publishers, after the rise of Reform Judaism.

There was general dislike of salacious and trivial publications. It was also the function of the rabbinate to control what turned out to be later the copyrights of authors and publishers and to check unfair economic competition. Authorization, often in the form of recommendations of the publications or of the author, was the means of carrying out this function.

With emancipation and the rise of modern Jewish ideologies came new areas of conflict. Authorization was utilized in the struggle against political and cultural emancipation, because of the fear that they would bring with them de-Judaization, assimilation and, finally, apostasy.

Zionism was viewed as dangerous ideology by some

of two was in charge: the rabbi of the printing place and one representative of the community.

It may be assumed that the Ferrara and Padua decisions established the precedents for similar resolutions, such as that of the Council of the Four Lands in Poland in 1594, the Frankfurt community in 1603, and by the Sephardic community of Amsterdam in 1639, followed the precedents of the Ferrara and Padua decisions.

Seven decades after the adoption by the Amsterdam Sephardic Community of the requirement of advance authorization, its communal leaders published in 1716 the following resolution:

Therefore, the undersigned, have considered all the preceding items and became convinced that it is good and proper to add a resolution to the effect that henceforth it will not issue any decision or judgment preventing the printing or reprinting of daily or festival prayerbooks in small or large volumes, according to the ritual of the Sephardic Community, Ashkenazic Congregation, or the usage of other communities, in any form, whatsoever in this city; anyone who wishes to print let him come and print, and let him be engaged in the work of Heaven for its own sake, and may the one who will receive God's aid, succeed.

This decision applied only to daily and festival prayer books (Siddurim and Machzorim). They could be published without authorization because their contents were known and they contained nothing that could be objectionable to the Gentiles.

The authorization underwent different forms and procedures. It came to serve not only as a recommendation for the book or a testimony of its approval, but also as the means of protection the author's interests and as the means of checking the spread of Cabbalistic and Sabbattaian literature.

Several factors were behind the struggle against books in the Jewish community. Important was ideological opposition. Here, objections to philosophy caused great acerbation.

A testimony thereof are the Rabad's (Rabbi Abraham ben David of Posquiers, 1120-1198) critiques of Maimonides, which were printed in the latter's Code. There was no fear that their inclusion would show disrespect to the "Great Eagle." Maimonides encouraged criticism of his books by showing positive attitude towards opposing opinions.

The privilege of supervising Hebrew printing granted to the rabbis and the communities was used by them for the protection of the authors and publishers against the Church and the secular authorities.

At the end of 1553 and in the beginning of 1554, the Church ordered the burning of Hebrew books in several Italian cities and forbade the printing of the Talmud. A meeting of representatives of the Italian communities in Ferrara, on June 21, 1554, resolved that no Hebrew books should be printed without authorization by three rabbis of the community. Only after the granting of such approval could the author also apply to the governmental authorities for permission to print. The authorizations by the communal representatives (rabbis and communal leaders) would then be approved by the authorities. They were thereby recognized as official documents and read before the public in the city's synagogues. The authorities gave the right to the Kehilla's representatives in charge of the inspection of Hebrew books to punish or excommunicate the transgressors and even to burn those publications. The rabbis and communal leaders were very much interested in defending the Hebrew books against the anger of the authorities, particularly since the latter were not averse to destroying the books and fining the authors.

The Ferrara resolution of 1554 was passed again by a meeting in Padua in 1585. The resolution went through again to the effect that no Hebrew book should be published without a previous authorization. Henceforth, a smaller committee

in the dialogue is always confronting him. Let him be fearful and apprehensive and refrain from saying misleading things about him. On the contrary, one should always endeavor to glorify, extoll, and honor books and their authors, and thanks to this merit, they will come to greet him at the time of his soul's departure and recommend him before the Holy One, blessed be He.

Instructive is Rabbi Shabbetai ben Meir Ha-Cohen's (Siphte Cohen, known as Shach, 1621-1662) attitude of tolerance towards his great opponent, Rabbi David ben Rabbi Shemuel Halevi (*Ture Zahav*—Taz, 1586-1667). Despite the latter's sharp criticism of his work in the introduction to his book, *Nekudot Hakeseph* (Frankfurt a/O, 1677), Rabbi Shabbetai wrote:

The author states, let it not enter the reader's mind that because I had, God forbid, any misunderstanding with the author of *Ture Zahav*, or because I harbor in my heart any grudge against him, I have written criticisms of his book. . . . I was the host of the author of *Ture Zahav*, and he visited with me for three days, and I have accorded him such great honor that it would not be believed, if it were told, and he, too, honored me greatly, he even kissed my head. . . . And the Almighty knows and is witness that I have written the said book, *Nekudot Hakeseph*, only for the sake of Heaven, in order to explain and clarify the truth; and I beg anyone among all the scholars who has any criticism, interpretations or questionings of my work to collect them and compose a book, written in the script of truth, and if it should be possible to inform me thereof, let him notify me and I will answer him, for it is not my intention, Heaven forbid, to seclude myself and to insist on [the correctness of] my statements. It is our duty to accept the truth from anyone who states it; then the truth will be decided on its own [merit] and will show its way.

The Shach begs the critics to contradict his statements because of his opinion that it is most important to arrive at the truth, which can be clarified and made intelligible through differences of opinions.

writing was only to clear the road, to remove the obstacles, which are before the disciples.

In the same vein, Maimonides wrote to Rabbi Yoseph ben Rabbi Yehuda, his pupil:

I cannot boast that I have never made a mistake; on the contrary, whenever it becomes clear that something I have composed or written is shown by myself or by other (to be in error), I reverse my opinion in every respect both in my writings and in my attitude.

Nahmanides (1195-1270) in his correspondence with the French rabbis also wrote in a similar way concerning the books of Maimonides:

Let every person be received with joy, so that his disagreement with scholars of his town will be like the controversy between the schools of Shammai and Hillel, that practiced love and friendship among themselves.

Rabbi Moses Isserles (The Rema, 1510-1572) in debate with Rabbi Shlomo ben Yehiel Luria (The Maharshal) about the study of philosophy emphasized the importance of freedom of expression in the statement:

I will speak up against the rabbis, and will not be embarrassed to state what I think about this (the study of philosophy).

Other rabbis have written that authors and their writings should be accorded respect and advocated refrain from attacks against them, even if their opinions should appear unreasonable to their opponents. There is room for criticism, but one must never treat lightly the honor of man.

To cite Rabbi Hananeel Neppi (Graziadio Neppi, 1759-1836):

It is incumbent to exercise great care according due respect to the books of our rabbis of blessed memory, both the ancients and the latter ones, and to their authors; everyone should know and be conscious [of the fact] that each book and writing composed by one of our sages is a portion given him from Sinai, and, indeed, our sages of blessed memory have stated that one should always imagine that the participant

of speech and there are many studies on its censorship of Hebrew books as well as on the activities of apostate censors who served it.

Comparatively little attention had been paid to the history of the freedom of expression and thought among the "People of the Book." What has been our attitude to writers and their writings? Did they have to contend with stringent attitudes and suffer from the restrictions of their own community?

The Book and the Sword treats with this theme. It describes about two hundred works which have stimulated controversy and strife among the Jewish people. Some of them were banned; others were destroyed. Of the latter only rare and sometimes single copies remain. Others survived the struggle and have remained with us as classics.

I have arrived at some of the following conclusions on the basis of my studies:

Paradoxically, prohibitions and bans testify to the existence of fairly permissive attitudes among the Jews. Generally, a ban's effectiveness was limited to the boundaries of the community where it was issued. Rabbis of other localities usually followed their own judgment concerning its validity and enforcement. Sometimes, they even protested against the issuance of bans and voided them by issuing a "Reciprocal Ban" (*Herem Aderaba*) against the original one.

Time and again, clear and unequivocal opinions have been voiced in defense of freedom of expression and thought in the Jewish community. The first and their greatest defender was Maimonides (Rambam, 1135-1204). In his letter to Rabbi Yonathan ha-Cohen, the Rambam stated as follows:

You scholars have favored me greatly and should anyone find some item and inform me of it, he will perform an act of kindness for me so that, God forbid, no obstacle should remain in the way of learning. For my intention in this

P R E F A C E

Freedom of expression and thought is the basic condition for normal human relations. Without it no true democracy can exist. The struggle to attain this freedom has been long, arduous and is a continuing one. Different forces have always attempted to limit it, because of their own vested or potential interests. From ancient times until the Nazi orgies of book burning, history records numerous cases of destruction of books by fire and of execution of authors. Authors and books have, therefore, had to travel along thorny roads from the days of antiquity until the mass conflagrations of literary products of both Jews and non-Jews in Nazi Germany in our own times.

For example, in democratic Athens of the fifth century, B.C.E., Protagoras was sentenced to exile after the official burning of his writings. The ruler of a Chinese province in the third century, B.C.E., ^{אוצרת התורה} ordered the destruction of all writings, except those on the subjects of agriculture, medicine and theology. As early as the fourth century, C.E., an official "censor" has been functioning in Rome. In the seventh century, Caliph Omar decreed the destruction by fire of the great library of Alexandria.

The attitude of the Roman Catholic Church to books, and particularly to the literary creations of the Jewish people, deserves a chapter of its own. Limitations on the freedom of speech and thought reached their height with the issuance of the *Index Librorum Prohibitorum* by Pope Paul IV in 1559. A book banned by the Church could not be published anywhere or in any language. Printers and booksellers who handled forbidden books were punished for this sin. Permission was even required to publish new editions. There is no lack of literature on the Church's policy concerning freedom

TABLE OF CONTENTS

PREFACE		*v
INTRODUCTION		ix
FOREWORD		xix
Chapter 1	BOOKS MENTIONED IN THE TALMUD	1
Chapter 2	KARAITES AND OTHER EXTREMIST COMMENTATORS	12
Chapter 3	MAIMONIDES AND HIS PERIOD	18
Chapter 4	FATE OF BOOKS IN THE SIXTEENTH CENTURY	48
Chapter 5	HALACHA, PHILOSOPHY AND KABBALA	70
Chapter 6	IN THE SHADOW OF SABBATTAISM	115
Chapter 7	CONTROL OVER BOOKS BY THE COUNCIL OF THE FOUR LANDS OF POLAND	177
Chapter 8	CHANGING VIEWS: THE ENLIGHTENMENT AND CHASSIDISM	186
Chapter 9	IN THE WHIRLPOOL OF NINETEENTH CENTURY IDEOLOGIES	216
Chapter 10	DAILY AND FESTIVAL PRAYER BOOKS	255
Chapter 11	BOOKS PRINTED IN JERUSALEM	258
Chapter 12	NEWSPAPERS AND PERIODICALS	266
INDEX		271

Copyright 1966 by
DR. MOSHE CARMILLY
NEW YORK, N. Y.

Library of Congress Catalog Card Number: HE 66-1330

Printed in U.S.A. by
SHULSINGER BROS., INC.
21 East 4th Street, New York, N. Y. 10003

BOOK AND SWORD

FREEDOM OF EXPRESSION AND THOUGHT
AMONG THE JEWISH PEOPLE

MOSHE CARMILLY-WEINBERGER, PH.D.

*Associate Professor of Jewish Studies,
Yeshiva University*

אוצרות התורה

NEW YORK, 1966